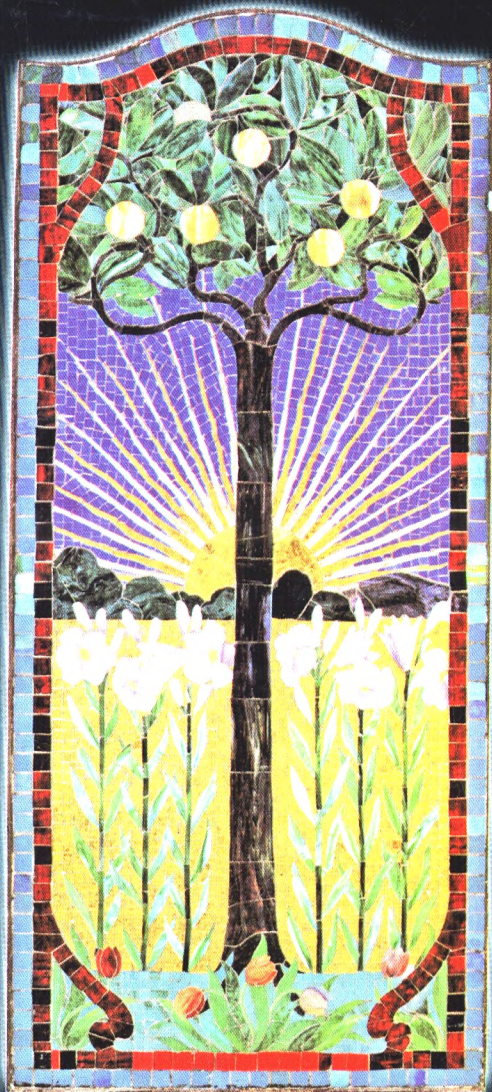

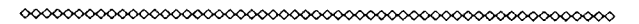
О. Т. Брусиловська

**ПОСТКОМУНІСТИЧНА СХІДНА ЄВРОПА:
ЗОВНІШНІ ВПЛИВИ, ВНУТРІШНІ ЗМІНИ**

З невимовною вдячністю за постійну моральну підтримку та, звичайно, підбадьорливе підштовхування присвячую цю книгу моїй мамі — Галині Михайлівні.

Данину поваги і подяки віддаю всім моїм колегам зі Східної Європи, особливо членам Східної школи на чолі з паном Яном Маліцьким та друзям з ReSET проекту на чолі з пані Татяною Дронзіною. Без них моє розуміння Східної Європи було б зовсім іншим...

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Одеський національний університет імені І. І. Мечникова
Кафедра міжнародних відносин

О. І. БРУСИЛОВСЬКА

**ПОСТКОМУНІСТИЧНА СХІДНА ЄВРОПА:
ЗОВНІШНІ ВПЛИВИ, ВНУТРІШНІ ЗМІНИ**

Одеса
“Астропринт”
2007

ББК 63.3(4-11)7-6
Б 892
УДК 327(4-11)

Рецензенти:

В. П. Горбатенко, доктор політичних наук, професор, заступник директора Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України;
Є. Є. Камінський, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу трансатлантичних досліджень Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України

Рекомендовано до друку Вченою радою Одеського національного університету імені І. І. Мечникова.
Протокол № 3 від 26 грудня 2006 р.

У оформленні обкладинки використано вітраж Мікши Рота “Сонце, що всходить” та фотопортрет Сергія Чіркова.

У оформленні форзаців використано мозаїку Мікши Рота “Угорські мотиви” (Музична академія, Будапешт)

Б 0503010000-079 Без оголош.
318-2007

ISBN 978-966-318-743-3

© О. І. Брусиловська, 2007

ЗМІСТ

<i>Вступ</i>	8
Розділ 1 ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОЦЕС ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ	12
1.1. Розбудова і розширення ЄС: взаємний вплив двох процесів	14
1.1.1. Створення Європейського Союзу: від Маастрихту до Амстердаму	14
1.1.2. П'яте розширення ЄС: особливості та проблеми	18
1.1.3. Процес євроінтеграції: приклад Польщі	29
1.2. Фактор НАТО у виробленні нової зовнішньополітичної стратегії країн Східної Європи	39
1.2.1. НАТО: розширення чи трансформація? Боротьба ідей	39
1.2.2. Розширення НАТО 1999 та 2004 рр. і його міжнародні наслідки	44
1.3. Американський вплив на східноєвропейські процеси посткомуністичної ери	50
1.3.1. Концептуальний вакуум у США та чинники його подолання	50
1.3.2. Активізація американської політики в регіоні та її наслідки	52
1.3.3. Східноєвропейці між США та Західною Європою: втрати та здобутки	73
1.4. ФРН — регіональний лідер та взірець посткомуністичної трансформації для країн Східної Європи	76
1.4.1. Об'єднана Німеччина: місце і роль в новій Європі	76
1.4.2. Економічний вплив ФРН на посткомуністичні країни Східної Європи	79
1.4.3. Перші спроби політичного впливу ФРН у регіоні Східна Європа	83
Висновки до розділу 1	88

Розділ 2	
СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА ПОЛІТИЧНОЇ	
ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ	
1989-2004 РР.	101
2.1. Стартові умови соціально-економічних перетворень	
у країнах Східної Європи	101
2.2. Лібералізація економічної діяльності та приватизація	
в країнах Східної Європи	106
2.3. Трансформаційна рецесія та особливості виходу з неї	
в країнах Східної Європи	119
2.4. Модернізація східноєвропейського виробництва в другій	
половині 90-х рр. ХХ ст.	124
2.5. Реструктуризація східноєвропейської економіки в другій	
половині 90-х рр. ХХ ст.: основні проблеми	133
2.6. Вплив іноземних інвестицій на економічну ситуацію	
в країнах з перехідною економікою	137
2.7. Соціальні показники економічного росту	151
2.8. Переговори щодо вступу до ЄС як каталізатор економічних	
реформ у Східній Європі	158
Висновки до розділу 2	172

Розділ 3	
ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ	
ЄВРОПИ НАПРИКІНЦІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	186
3.1. Передумови політичних реформ у Східній Європі	186
3.2. Реформи доби революцій 1989 року: перша спроба	
визначення пріоритетів	197
3.3. Нові конституції в країнах Східної Європи та створення	
засад демократичного управління	207
3.4. Формування трьох основних течій у політичному житті	
країн Східної Європи	221
3.5. Основні проблеми партійного будівництва в країнах	
Східної Європи	237
3.6. Складання маятникового характеру виборів у країнах	
Східної Європи та його наслідки	249
Висновки до розділу 3	263

Розділ 4	
ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ	
КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ В 90-і РОКИ ХХ —	
НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.	280
4.1. Передумови ідеологічного оновлення східноєвропейських	
країн	280
4.2. Ідеологічне забезпечення початкового етапу	
східноєвропейських перетворень	290
4.3. Дискусійні питання в дослідженнях ідеологічної	
трансформації східноєвропейського регіону	294
4.4. Особливості проявів націоналізму в країнах Східної	
Європи	306
4.5. Процес і проблеми становлення ліберальної демократії	
в посткомуністичній Східній Європі	320
Висновки до розділу 4	336
<i>ВИСНОВКИ</i>	345

Кінець ХХ ст. ознаменувався революціями в країнах Східної Європи, в результаті яких до влади прийшли перші некомуністичні уряди, радянський блок почав розвалюватись та, врешті-решт, Радянський Союз теж припинив існування.

Це цілком змінило розклад сил на міжнародній арені, “холодна війна”, яка почалася в Східній Європі, в ній же й закінчилась. На уламках радянського блоку почалося створення нових незалежних держав, перед якими постали історичні завдання масштабних внутрішніх і зовнішньополітичних перетворень, новий вибір свого шляху у світі, що остаточно змінився. Досвід останнього десятиріччя дозволяє говорити про певні спільні риси посткомуністичних трансформацій у країнах регіону, а також про їхні відмінності від процесів, що відбувались в Україні, РФ, інших пострадянських державах.

Успіхи, що їх демонструють наші східноєвропейські сусіди, роблять вивчення їхнього досвіду надзвичайно важливим для розбудови політики незалежної України. Разом з тим досьогодні в Україні, як і в інших посткомуністичних країнах, майже відсутні фундаментальні праці, що були б присвячені комплексному дослідженню трансформацій Східної Європи.

Певними “маяками” для автора в дослідженні економічних та політичних аспектів посткомуністичних трансформацій стали праці таких учених, як політологи Владимир Тісманеану, Мері Калдор та Іван Вейвода, економісти Світлана Глінкіна та Януш Корнаї. На нашу думку, тільки останній, професор Гарвардського та Центрально-Європейського університетів Я. Корнаї певним чином наблизився до розуміння загальної картини посткомуністичних трансформацій, хоча, природно, як економіст він робить наріжним каменем своєї концепції характер реформ саме в цій сфері суспільного життя. У своїй резонансній статті “Велика трансформація Центрально-Східної Європи: успіх та розчарування” він надав шість найважливіших характеристик посткомуністичної трансформації: “1 та 2. Зміни йшли в руслі *основних напрямів* розвитку західної цивілізації: у напрямі *капіталістичної економічної системи* в галузі економіки та в напрямі *демократії* в політичній сфері. 3. Це була *повна* трансформація, що *пройшла паралельно в усіх сферах*: в економіці, політичній структурі, політичній ідеології,

правовій системі та стратифікації суспільства. 4. Трансформація відбулась *ненасильницьким* шляхом. 5. Процес трансформації проходив у *мирних* умовах. Йому не передувала війна. Зміни не нав’язувалися суспільству силоміць у результаті іноземної воєнної окупації. 6. Трансформація пройшла з *неймовірною швидкістю*, протягом 10-15 років... Це не була перша “велика трансформація” у всесвітній історії... З перелічених шести характеристик три або чотири були присутні в інших трансформаційних процесах. Але наявність водночас всіх шести характеристик є унікальною у всесвітній історії”¹. Я. Корнаї свідомо обмежив свій аналіз тільки країнами Центрально-Східної Європи, що відрізняються від південно-східних сусідів характером своєї історії; характером політичних режимів, що навіть в соціалістичний період зберігали формально демократичні інституції, а в період після революцій 1989 р. впроваджували реформи найбільш глибоко та послідовно. Це дозволило Корнаї зробити висновок, що для країн ЦСЄ період посткомуністичної трансформації успішно завершився з їх прийняттям до ЄС. Але регіон Південно-Східної Європи все ще потребує пильної уваги дослідників: його майбутнє не є визначеним, а основні характеристики не віддзеркалюють досвід ЦСЄ. Тим більш важливо провести порівняльний аналіз реформ в усіх країнах Східної Європи — від Албанії та Болгарії до Чехії та Польщі.

Таким чином, праця “Посткомуністична Східна Європа: зовнішні впливи, внутрішні зміни”, певною мірою покликана заповнити одну з великих лакун у сучасній політології. Особливо хотілось би підкреслити компаративний вимір вивчення процесів трансформації, а також те, що автор, як спеціаліст з міжнародних відносин, наголос робить на дослідженні зовнішніх факторів, які впливають на хід та підсумки перетворень у транзитивних суспільствах. Для викладення матеріалу було обрано проблемний підхід, що дозволяє зосередитись на найбільш суттєвих характеристиках об’єкта дослідження. Вибір ілюстративного матеріалу визначався перш за все намаганням продемонструвати, які моделі посткомуністичної трансформації існували в Східній Європі протягом останніх 15 років. Таким чином, робота знаходиться на межі кількох гуманітарних дисциплін, що обумовило її певну специфіку й методи, котрі було використано.

Предметом дослідження є міжнародно-порівняльний аспект системної трансформації посткомуністичних країн Східної Європи. Тер-

¹ Корнаї Я. Великая трансформация Центрально-Восточной Европы: успех и разочарование // Россия в XXI веке. — 2006. — № 1(2). — С. 14.

мінові “трансформація” віддано перевагу замість “модернізації” через його більшу нейтральність. Адже “модернізація” передбачає певні позитивні, прогресивні наслідки. Але країни Східної Європи на шляху реформ втратили чимало здобутків попереднього режиму, особливо в соціальній сфері. Шлях окремих держав залишається невизначеним досьогодні, вони осіли в сірій зоні стагнації, на периферії світового розвитку. Тому завданням нашої роботи є аналіз основних реформ останніх 15 років, незалежно від їхніх позитивних або негативних наслідків.

Термін “посткомуністична трансформація” було використано, поперше, заради уніфікації загальної термінології (адже саме він найчастіше зустрічається в працях європейських та американських дослідників). По-друге, він представляється більш прийнятним, ніж інші терміни, такі як “постсоціалістична трансформація”, “посттоталітарна трансформація”, що використовуються переважно в російськомовній літературі. Визначення “посткомуністична” підкреслює рису, спільну для країн Східної Європи та СРСР — незалежно від ступеню їхнього розвитку, міцності тоталітарного режиму або, навпаки, його фактичної відсутності — політична влада до кінця 80-х рр. XX ст. знаходилась в руках виключно комуністичних партій. Отже, наступний період для всіх країн є за найсуттєвішими ознаками посткомуністичним.

Поряд із цим у праці використовується термін “посткомуністичні трансформації”; множина, що демонструє наявність дослідження в монографії всіх сторін суспільно-політичного життя країн Східної Європи.

У позначенні всіх країн регіону під назвою “Східна Європа” існує традиція, що йде від історіографії XX ст. Разом з тим у тексті використані за необхідністю терміни “Центрально-Східна Європа” (Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина) та “Південно-Східна Європа” (Албанія, Болгарія, Румунія, Сербія та Чорногорія, Боснія та Герцеговина, Македонія, Словенія, Хорватія), хоча їхнє наповнення й досі є джерелом наукових суперечок для представників різних національних шкіл політології.

Метою роботи є компаративний аналіз процесу трансформацій колишніх комуністичних країн Європи в умовах постбіполярного світу. В завдання входить дослідження внутрішніх чинників, що впливають на процес реформ; дослідження зовнішніх чинників трансформацій, при цьому головна увага приділяється країнам та організаціям, що на авторський погляд більш за все реально впливають на розвиток країн Східної Європи; особливостей економічного, політичного, ідеологічного трансформування; визначення здобутків і проблем країн Схід-

ної Європи на момент останнього розширення ЄС (2004 р.), членами якого стали Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія; перспектив країн ЦСЄ та ПСЄ у XXI ст.

Відповідно робота структурно поділяється на чотири розділи, кожний з яких висвітлює окремих аспект посткомуністичних трансформацій — політичний, економічний, ідеологічний; окремо виділено дослідження зовнішніх чинників трансформації, які за своїм значенням свідомо поставлені автором на перше місце не тільки в структурі роботи, але й у дослідженні основних факторів, що впливають на хід та підсумки системної трансформації країн регіону.

Східна Європа — регіон, що в Європі є унікальним з багатьох причин. У тому числі й тому, що століттями його розвиток залежав від інших держав, тобто не тільки залежав від них у загальному сенсі цього слова (як залежить слабка “периферія” від розвинутого “центру”), але й взагалі не мав своєї державності. Це вплинуло на всі сфери суспільного життя східноєвропейців, у тому числі на їхні ментальні особливості. Відомо, що ніщо не змінюється так повільно, як ментальність народу, тому не дивно, що й у XX ст. східноєвропейці, бажаючи змінити свою історичну долю, насамперед змінили свою зовнішньополітичну орієнтацію.

Базова теорія цієї роботи — це ідея переважаючого зовнішнього впливу на процеси посткомуністичної трансформації над внутрішніми, часто досить відмінними, особливостями кожної країни. При цьому мається на увазі не тільки й не стільки намагання західних держав залучити Східну Європу до своєї сфери впливу, але й, по-перше, бажання самих східноєвропейців повернутись “назад в Європу”, маючи перед очима такий взірць розвитку, як ЄС; по-друге, вплив міжнародних фінансових організацій, що особливо на початку 90-х рр. широко практикували надання кредитів залежно від попереднього виконання деяких умов; по-третє, надзвичайний вплив приватних іноземних інвесторів на всі сфери соціальної активності від банківської справи до політичних інституцій, від реклами до науки й культури; по-четверте, сама географічна близькість до Заходу сприяла внутрішнім змінам: найбільш швидко та успішно вони відбулися в тих країнах, чиї кордони безпосередньо стикаються з розвинутими державами Західної Європи. Саме тому перший розділ роботи присвячено визначенню головних зовнішніх чинників посткомуністичної трансформації, а також дослідженню інтересів кожної з найвпливовіших міжнародних та європейських сил у регіоні Східна Європа.

ЗОВНІШНІ ФАКТОРИ, ЩО ВПЛИВАЮТЬ НА ПРОЦЕС ПОСТКОМУНІСТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Східноєвропейські країни являють собою унікальний регіон в Європі саме тому, що історично вони завжди залежали від більш могутніх сусідніх держав. Спочатку це була Візантія, потім Османська імперія та імперія Габсбургів. Згодом до них приєдналась Російська імперія, правонаступником якої в цьому контексті можна вважати Радянський Союз. Очевидно, що постійна залежність, а інколи й втрата державності на довгі століття, обумовили як своєрідну ментальність східноєвропейців, так й особливості їхніх економічного та політичного устроїв, які завжди були сумішшю різнорідних елементів, що лякала стороннього спостерігача, але разом з тим вважалася досить стабільною.

Отже, розвиток країн східноєвропейського регіону будь-коли проходив в умовах сильного зовнішнього впливу: великі держави намагались використати ці народи у власних національних інтересах, а ті прагнули пристосуватись до чергового тиску й вижити, зберегти національну тотожність, доки черговий хазяїн не зійде з історичної сцени. Така доля, можливо, пояснює, чому внутрішнім стрижнем східноєвропейців завжди був націоналізм — та чому в той же час вони були такими лабільними до зовнішніх впливів.

У період посткомуністичних трансформацій замість радянського фактору, майже єдиного зовнішнього фактору, що дійсно впливав на розвиток Східної Європи, виникли нові. Слід зауважити, що Російська Федерація, правонаступник СРСР, була не в змозі зберегти свій вплив на країни регіону з багатьох причин. По-перше, самі східноєвропейці майже одноставно прагнули якнайшвидше вийти з-під політичного впливу Росії, побоюючись відродження імперських амбіцій великого північного сусіда. По-друге, Росія в 90-ті рр. ХХ ст. переживала не найкращі часи, перебуваючи на межі розвалу, спричиненого зростом сепаратистських рухів та соціально-економічним спадом, що робило її вкрай уразливою й залежною від західних інвестицій, а тому й поблажливою до намагань Заходу зайняти її місце в Східній Європі. Таким

чином, третя, та можливо найголовніша причина того, що Росія в усіх сенсах цього слова залишила східноєвропейський регіон, полягала у швидко зростаючій цікавості Заходу до Східної Європи.

Як відомо, природа не терпить вакууму, тим більше політичного. Місце СРСР не могло залишатись порожнім надовго. Чому його зайняли США та їхні союзники із Західної Європи? По-перше, з розвалом СРСР США залишились єдиною наддержавою, що, таким чином, мала свої інтереси в будь-якому регіоні світу. У Східній Європі це був, як офіційно проголошувалось, перш за все інтерес підтримання стабільності. На нашу думку, ще більш важливим американським інтересом було використання східноєвропейців для зміцнення своєї влади у Великій Європі. Отже, мова йшла не просто про стабільність, а про стабільність по-американськи: за американським сценарієм і заради американських національних інтересів. По-друге, східноєвропейці дуже швидко зрозуміли, що процес реформування потребує коштів, яких національним урядам ніколи не зібрати. Отже, задля кращої долі потрібно якнайшвидше увійти до ЄС, а вже ця найпотужніша економічна організація сама вирішить всі їхні проблеми. Не зважаючи на наївність таких уявлень, у цілому вектор активності було обрано вірно, що доводить сьогоднішній досвід ЦСЄ. Але що змусило західноєвропейців погодитись на включення до лав ЄС країн, які ще 30-70 років не будуть відповідати критеріям розвитку країн-старих членів організації? У чому був їхній інтерес? Попри неабиякі розбіжності всередині ЄС, всі країни Західної Європи розуміли, що в довгостроковій перспективі включення такого великого регіону, як Східна Європа зможе вирішити їхні найболючіші проблеми як в економічній, так і в соціальній сфері, сприяти становленню ЄС як економічної надпотуги номер один. У найближчій же перспективі включення Східної Європи гарантує стабільність на східних кордонах ЄС, контроль над всіма можливими регіональними конфліктами та розвитком глобальних проблем.

Спроба створити ієрархію зовнішніх впливів у Східній Європі на будь-якій основі завідомо приречена на невдачу: вони по-різному виявляються в різних сферах соціального життя, вони не є статичними, протягом останніх 15 років їхня вага постійно змінювалась, їхній вплив не завжди був позитивним. Однак, якщо говорити про національних акторів міжнародних відносин, то, безперечно, слід виділити США та ФРН: США як єдину у світі наддержаву, а ФРН як потенційно найсильнішого гравця регіонального масштабу. За минулі роки

активність ФРН гальмувалась більш важливим для них завданням внутрішньої консолідації після об'єднання Німеччини, але як тільки це завдання буде виконано, ФРН заявить про себе як про лідера всієї Східної Європи; для цього вже створені необхідні економічні умови.

З міжнародних акторів наднаціонального рівня слід виділити як найвпливовіші сили ЄС та НАТО, тому що членство саме в цих організаціях було метою розвитку країн східноєвропейського регіону, тому що наразі ЄС та НАТО є найсильнішими в економічній та безпековій сферах, та тому що роль ЄС та НАТО була найбільшою в ході посткомуністичної трансформації Східної Європи. Роль ЄС можна вважати без зайвих перебільшень благодійною. Але оцінка ролі НАТО потребує значної обережності як через свою внутрішню суперечливість, так і через свої неоднозначні результати.

У першому розділі надається послідовна характеристика чотирьох основних зовнішніх акторів східноєвропейських відносин з точки зору їхніх власних інтересів у регіоні, когерентності їхнього впливу завданням, що стояли перед країнами регіону й глибини їхнього впливу на процеси посткомуністичних трансформацій.

1.1. РОЗБУДОВА І РОЗШИРЕННЯ ЄС: ВЗАЄМНИЙ ВПЛИВ ДВОХ ПРОЦЕСІВ

1.1.1. Створення Європейського Союзу: від Маастрихту до Амстердаму

9-10 грудня 1991 р. у Маастрихті був схвалений документ, що має офіційну назву “Договір про Європейський Союз”. Під загальним найменуванням “Договір про Європейський Союз” зведені воедино кілька блоків, багато з яких за своєю значимістю цілком могли б бути предметом окремих документів. У договорі сім розділів. У розділі I “Загальні умови” проголошується встановлення Європейського Союзу, визначаються його головні цілі й принципи побудови. Найбільш вагомим за змістом є розділ II “Положення, що змінюють Договір, який засновує Європейське Економічне Співтовариство, з метою встановлення Європейського Союзу”. В цьому розділі уточнено основні напрямки діяльності Союзу, закріплено його оновлену інституційну систему, встановлено громадянство Європейського Союзу, піддані істот-

ній модернізації положення про економічну й валютну політику, включаючи механізми їхньої реалізації. За розділом II, що відрізняється своїми розмірами, йдуть розділи про виправлення в інших двох установчих договорах: розділ III “Положення, що доповнюють Договір, що засновує Європейське об'єднання вугілля й сталі” і розділ IV “Положення, що доповнюють Договір, що засновує Європейське співтовариство з атомної енергії”. Нові напрямки інтеграції, що ознаменували встановлення Європейського Союзу, викладені в двох наступних розділах. Це — розділ V “Положення про загальну зовнішню політику й політику безпеки” і розділ VI “Положення про співробітництво в галузі правосуддя й внутрішніх справ”. Договір про Європейський Союз завершується розділом VII “Заключні положення” [1].

Узгодження остаточного тексту завершилося його підписанням 7 лютого 1992 р. Після цього був відкритий процес ратифікації Договору в парламентах держав-членів. Було встановлено, що Договір набуде чинності з 1 січня 1993 р. Ця дата була визначена не випадково: до початку 1993 р. повинно було бути повністю завершено формування єдиного внутрішнього ринку 12 держав [2].

Маастрихтський договір є досить розпливчастим; він не дуже чітко визначає суть та рольові функції Європейського Союзу. Але світова реакція на його підписання одностайно засвідчила: ЄС розглядають як новий центр сили в міжнародних відносинах. Поняття про функції Союзу можна отримати з переліку його головних цілей. Союз покликаний: 1) сприяти стійкому й гармонійному економічному й соціальному прогресу, особливо шляхом створення простору без внутрішніх кордонів, економічного й соціального замкнення, і створенню економічного й валютного союзу, що в остаточному підсумку включає введення єдиної валюти; 2) сприяти утвердженню його індивідуальності на міжнародній арені, особливо шляхом здійснення загальної зовнішньої політики й загальної політики безпеки, включаючи можливе оформлення надалі загальної оборонної політики, що могла б привести згодом до створення загальних сил оборони; 3) підсилити захист прав й інтересів громадян держав-членів за допомогою введення громадянства Союзу; 4) розвивати тісне співробітництво в галузі правосуддя й внутрішніх справ; 5) повністю зберігати досягнутий рівень інтеграції й опиратися на нього, щоб визначити за допомогою застосування передбаченої процедури, якою мірою політика й форми співробітництва, сформульовані Маастрихтським договором,

мають потребу в перегляді для забезпечення ефективності механізмів й інститутів співтовариства [3].

Протягом наступного періоду основою для подальшого інституційного розвитку ЄС стало його розширення. Виникла ідея використати перспективу вступу до ЄС і особливі критерії відбору так, щоб зобов'язати навколишні держави проводити політику зміцнення загальноєвропейської стабільності через економічну лібералізацію, захист прав людини й демократію, зміни у військовій структурі тощо.

На початку 90-х рр. діалог між ЄС та країнами ЦСЄ поживався. Польщі, Угорщині, Чехії та Словаччині було відкрито полегшений доступ на ринки Західної Європи. Ці країни були прийняті у ВТО, Всесвітній Банк, МВФ, де почали брати участь у виробленні ключових для всього світу рішень. У 1991 р. ЄС запропонував нове покоління договорів. Такі країни, як Польща, Угорщина, Чехія, Словаччина, Словенія, Болгарія, Румунія, країни Балтії підписали так звані “Європейські домовленості щодо асоціювання”. Для громадян ЦСЄ візи в ЄС були скасовані ще у 1990 р., для інших країн — згодом. Але головне, на що розраховували східноєвропейці — можливість вільного пошуку праці в Західній Європі — залишилось недоступним. Візи на працю протягом усього наступного періоду треба було оформлювати в консульствах.

У той же час західні компанії, проникаючи на нові східноєвропейські ринки, захоплювали всі провідні галузі, тиснули місцевих виробників, втручались в економічну політику нових партнерів. Як тільки мова зайшла про розширення ЄС, втручання стало ще більш масштабним, тому що до фізичних та юридичних осіб приєдналися уряди “Старої Європи”, що намагались заставити уряди країн ЦСЄ якнайшвидше відкрити свої ринки та узгоджувати з ними кожен свій крок.

Західноєвропейців турбували дедалі масштабніші завдання. Переконання в тому, що без істотної реформи своєї інституційної системи, без зміцнення внутрішньої дисципліни Європейський Союз не зможе витримати очікуваного зросту своїх рядів, стало загальним. Так само не викликала особливих суперечок теза про те, що реформа повинна передувати розширенню. Протягом 1995 р. інститути Союзу — кожний у межах свого призначення — провели вивчення стану справ й особливо ходу виконання положень Маастрихтського договору. Головний висновок звівся до простої істини: у своєму сучасному вигляді Європейський Союз не в змозі реалізувати власні амбіції, стати над-

потугою XXI століття. Ситуація спонукала як держави-члени, так й інституції до негайних дій. Але, як показала попередня “прикидка”, такі зміни найімовірніше не вмістяться в рамках Маастрихтського договору, у зв'язку із чим буде потрібна його адаптація до нової обстановки. Отже, виникла ідея договору на зразок “Маастрихту-2”.

У червні 1997 р. у м. Амстердамі (Голландія) на сесії Європейської Ради, що проходила на вищому рівні, проект нового Договору був у цілому схвалений. У жовтні 1997 р. там само відбулася врочиста церемонія його підписання главами держав й урядів. За традицією новий Договір одержав своє найменування за місцем підписання. Його повна назва — “Амстердамський договір про зміну Договору про Європейський Союз, договорів, що засновували європейські співтовариства, і ряду пов'язаних з ними актів” [4].

Серед нового, що вводиться в дію Амстердамським договором, важливо відзначити посилення уваги до захисту основних прав і свобод людини. У преамбулу й текст Амстердамського договору внесені положення про створення в рамках Союзу простору свободи, безпеки й законності. Рішення, прийняті інститутами Союзу, повинні відрізнятися більшою відкритістю й бути ближче до потреб громадян. Цілям посилення захисту їхніх прав й інтересів повинно відповідати й установлення громадянства Союзу, діяльність Комісії з петицій й уповноваженого з прав людини.

Визначаючи цілі й принципи Союзу, Договір установлює, що “Союз заснований на принципах свободи, демократії, поваги основних прав і свобод і принципах правової держави, які є загальними для всіх держав-членів” [5]. Серед положень, що вводяться Договором, — можливість застосування санкцій стосовно держави-члена, що допустила грубе порушення основних прав і свобод. У випадку констатації такої ситуації Рада може ухвалити рішення щодо призупинення здійснення державою-порушником певних повноважень, передбачених установчими договорами. Це може бути поширено, зокрема, на право відповідної держави-члена брати участь у голосуванні в Раді. Санкції, накладені на державу-порушника, не звільняють останню від виконання зобов'язань, пов'язаних з перебуванням у Союзі.

Серед інших новел Амстердамського договору треба виділити постанови, що значно деталізують умови членства в Європейському Союзі.

Таким чином, Амстердамський договір, незважаючи на те, що він

не вирішив всіх завдань, містить принципово важливі положення, спрямовані на поглиблення й розширення співробітництва держав-членів у рамках Союзу. Очевидно, що його ратифікація й введення в дію означали нову важливу віху в розвитку європейського права. Одночасно Амстердамський договір повинен був послужити підставою для нових домовленостей і пошуку правових рішень тих нелегких проблем, які стояли перед Європейським Союзом в економічній і соціальній сферах, у сфері політики й культури, забезпечення безпеки, посилення боротьби з організованою злочинністю, у перебудові інституціональної системи Союзу.

1.1.2. П'яте розширення ЄС: особливості та проблеми

Процес п'ятого розширення ЄС якісно відрізняється від всіх попередніх. Раніше до ЄС одночасно приєднувалися не більше трьох нових членів. Тепер мова йшла про одночасне приєднання 12 держав, тобто про збільшення числа держав-членів ледве не вдвічі. Одне це створило б непромірне навантаження на інституціональну систему Співтовариства, і без того працюючу на межі своїх можливостей у складі 15 держав-членів.

По-перше, надзвичайно ускладнився б механізм прийняття рішень, отже, збільшився б необхідний для прийняття рішень час. Подібне вповільнення перебувало б у суперечності з реаліями сучасного етапу інтеграції, що вимагають спрощення й прискорення нормотворчого процесу.

По-друге, уже існуюча різномірність Співтовариства була настільки велика, що для здійснення окремих видів політики треба було б відступити від "методу співтовариств" у його чистому вигляді й передбачити можливість диференціації. Потреба в диференціації в ЄС, що складалася з 28 держав, була б ще більша.

По-третє, збільшення числа держав-членів та неминуче укрупнення інституціональної структури ставили під загрозу інтереси малих країн, які надзвичайно дорожили принципом рівності, зокрема правом направляти свого громадянина до складу Комісії й регулярно головувати в Раді. Однак одночасно, оскільки більшість кандидатів — малі країни, виникала загроза й інтересам великих держав-членів. Адже при незмінній нормі представництва ці держави, де живе абсолютна більшість населення ЄС, могли б опинитись під владою можливих коаліцій держав, що представляють меншість громадян ЄС.

У результаті попередніх розширень територія й населення ЄС росли поступово. Тепер вони повинні були збільшитися відразу на одну третину. Це неминуче створило б додаткове навантаження на служби Співтовариства й інфраструктуру ЄС. У минулому до складу Співтовариства вступали держави з більш-менш однаковим рівнем соціально-економічного розвитку й ідентичних моделей політичного й соціально-економічного устрою. П'яте розширення охоплювало відносно відсталі країни, що перебували в процесі системної трансформації. У результаті розширення населення ЄС зросло б на одну третину, а його ВВП збільшився б усього на 5% [6].

Причиною відносної відсталості країн-кандидатів були особливості їхньої історії. Ареал майбутнього розширення ЄС відрізнявся величезною строкатістю етнічного складу, релігійних вірувань, традицій й строю життя різних народів. Проте в їхніх історичних долях є кілька важливих загальних рис, що дозволяють розглядати їх як особливий регіон Європи, відмінний від своїх західноєвропейських сусідів.

По-перше, у всіх цих країнах у силу географічних та соціальних умов переважав екстенсивний спосіб економічної діяльності. Це мало цілий ряд фундаментальних наслідків. У країнах регіону не вкоренився інститут приватної власності. Величезний негативний вплив на їхній розвиток зробило так зване "друге кріпацтво", що було особливо жорстким у Польщі, Угорщині й Румунії. Воно обумовило відносну слабкість ринкової економіки, громадянського суспільства й політичної демократії, традиційну незахищеність особистості.

По-друге, у жодній із країн регіону не було традиції сильної, безперервної й життєздатної державності. Перебуваючи між великими агресивними державами, цей регіон завжди був ареною їхнього суперництва, а його народи — об'єктом іноземного панування. Контроль над регіоном поділяли між собою Османська імперія й імперія Габсбургів, до яких згодом приєдналися Російська імперія й Пруссія. Тому тут відсутня культура єдиного національного інтересу, що відіграє настільки значну роль у системі Європейського Союзу.

По-третє, регіон завжди був ареною протиборства різних релігій — католицизму, православ'я й ісламу. Та частина території п'ятого розширення, що була сферою переваги православ'я й ісламу, була ізольована від великих суспільних зрушень у Західній Європі, що стали віхами в становленні капіталістичного способу виробництва. У жодній із країн-кандидатів не набуло поширення протес-

тантство. Це було одночасно й наслідком, і причиною відносної соціально-економічної відсталості [7].

Разом з тим завдяки географічній близькості до Західної Європи народи Центральної й Східної Європи почерпнули з її досвіду багато чого, що залишилось недоступним народам Російської імперії. Це — історичний капітал, на якому будувались надії на успішну інтеграцію країн ЦСЄ в систему Європейського Союзу.

Для того щоб інтеграція “працювала” у країнах-кандидатах, формальне прийняття ними *acquis communautaire* (“комунітарних досягнень”, які узгоджують відносини країн, що входять в європейську економічну зону) було недостатнім. Головне питання полягало в тому, як вироблені західноєвропейськими державами норми будуть перетворюватися в життя в зовсім іншому суспільному середовищі. Політичні керівники держав-членів і Європейського співтовариства від початку розуміли, з якими труднощами зіткнеться п’яте розширення. Вони бачили масштаб витрат, які понесуть учасники інтеграційного процесу. Не був таємницею й той ризик, якому піддаються досягнення інтеграції. Проте, після нетривалих коливань вони вирішили взяти на себе відповідальність за розвиток Центральної й Східної Європи і йти вперед, чого б це не коштувало.

Головна причина цього рішення полягала в тому, що в Європейського Союзу, власне кажучи, не було іншого вибору. Збереження в Європі замкнутого інтеграційного угруповання в складі найбільш розвинутих та багатих європейських держав було б контрпродуктивним. Нестабільність й економічні труднощі в колишніх соціалістичних країнах, політичні наслідки відмови в приєднанні до ЄС створили б край несприятливе геополітичне оточення для “острова Європа”. У перспективі це могло б поставити під удар плоди інтеграції. Тому найбільш раціональним варіантом було поширення інтеграції на Центрально й Східну Європу, незважаючи на всі пов’язані із цим труднощі.

У червні 1993 р. у Копенгагені Радою ЄС було прийнято принципове рішення про можливість п’ятого розширення. Одночасно намічено шляхи вирішення першого завдання — визначення умов і принципів приєднання нових держав-членів (так звані “Копенгагенські критерії”, що досьогодні є обов’язковими для держав, котрі мають намір отримати повне членство в ЄС). Було зазначено, що вступ до ЄС країн Центральної й Східної Європи стане можливим лише в тому випадку, якщо вони будуть відповідати трьом політичним й економічним критеріям. Перший критерій — це наявність стабільних інсти-

тутів, що гарантують демократію, верховенство закону, права людини, повагу й захист прав меншин. Другий — існування життєздатної ринкової економіки, а також здатність протистояти тиску конкуренції й ринкових сил усередині Союзу. Третій — здатність взяти на себе обов’язки, зв’язані із вступом до ЄС, зокрема, підтримувати цілі політичного, економічного й валютного союзу. У копенгагенському рішенні був і четвертий критерій, що рідко фігурує в політичних й академічних дискусіях щодо розширення ЄС. Це здатність самого Союзу абсорбувати нових держав-членів, не ставлячи під загрозу власну цілісність і стабільність [8].

Невдовзі країни ЦСЄ подали офіційну заяву на вступ до ЄС: Угорщина — у березні, Польща — в квітні 1994 р., Чехія — у січні, Словаччина — у червні 1995 р. Подальша хроніка переговорів виглядала так. У грудні 1994 р. у Гессені були з’ясовані вимоги, яким повинні відповідати кандидати до їхнього прийняття в ЄС. У червні 1995 р. у Каннах ЄС затвердив бюджет програми “Маяк”. У грудні 1995 р. на Мадридському саміті ЄС взяв на себе обов’язки з початку переговорів щодо інституційної реформи [9]. У критерії для кандидатів було внесено додаткове обмеження: спроможність країн прийняти й впроваджувати структурну та аграрну політику, схвалену ЄС.

Копенгагенські критерії були потім закріплені в основних договорах. Перший крок у цьому напрямку зроблений при підготовці Амстердамського договору. Зокрема, стаття 6 (1) “Договору про Європейський Союз” тепер стверджувала: “Союз заснований на принципах свободи, демократії, поваги прав людини й основних свобод, а також панування права — принципах, загальних для всіх держав-членів” [10].

Спочатку передбачалося, що друге завдання (проведення інституційної реформи) буде вирішено при підготовці Амстердамського договору. Однак через гострі розбіжності між державами-членами зробити це не вдалося. Основні зміни інституціональної структури, необхідні для практичного здійснення п’ятого розширення, були узгоджені лише в Ніццькому договорі.

Найбільш складним виявилось вирішення третього завдання: фінансування п’ятого розширення. Відповідно до доручення Європейської Ради 15 липня 1997 р. Комісія представила тепер широко відому як фактична програма розширення доповідь за назвою “Порядок денний 2000” (“Програма 2000”), що був схвалений Європейською Радою на засіданні в Берліні в березні 1999 р. Держав-

ви, що подали заяви про членство в ЄС, були згруповані у дві категорії: ті, що готові до початку переговорів, і ті, що ще не готові. У першу групу увійшли Польща, Угорщина, Чехія, Словенія, Кіпр та Естонія [11].

У цьому великому (близько 2000 сторінок) документі був викладений погляд Комісії на майбутній розвиток Європейського Союзу й висунуті пропозиції щодо фінансування потреб ЄС в 2000-2006 рр. Одне з головних місць у доповіді Комісії було приділено проблемі розширення. Підсумком запеклих суперечок стало рішення не збільшувати норму відрахувань у бюджет ЄС і залишити її на рівні 1,27% ВВП. Це означало, що на допомогу країнам-кандидатам в 2000-2006 р. буде виділено 80 млрд. євро, причому для окремих країн-кандидатів була встановлена межа в розмірі 4% їхнього ВВП. У результаті розширення середній рівень ВВП на душу населення, за яким обчислюються виплати з фондів Співтовариства, мав різко знизитись. При незмінному бюджетові ЄС найменш розвинені із числа тодішніх держав-членів втратили б право на фінансову допомогу, що було одним з головних мотивів їхньої участі в інтеграційному угрупованні. Особливо сильно постраждала б Іспанія, що, маючи 7% населення ЄС, одержувала 30% виплат з фондів Співтовариства. На настійну вимогу Мадрида питання формування бюджету було залишено в сфері дії принципу одноголосності [12].

Головними інструментами надання фінансової й технічної допомоги країнам-кандидатам стали наступні програми:

1) PHARE — програма, що була заснована в грудні 1989 р.; спочатку призначалася для надання надзвичайної допомоги Польщі й Угорщині (звідси її назва — Poland Hungary: Assistance for the reconstruction of the economy). Згідно з “Порядком денним-2000”, на її фінансування щорічно виділяється 1,56 млрд. євро. Двома головними напрямками програми є надання допомоги урядам країн-кандидатів в освоєнні *acquis communautaire* й мобілізація державних і приватних інвестицій з метою забезпечення відповідності країн-кандидатів стандартам ЄС у таких галузях, як транспорт, охорона навколишнього середовища, умови праці, якість промислових товарів і т.д.

2) ISPA — “Інструмент структурної політики в процесі підготовки до приєднання”. У рамках цієї програми щорічно витрачається 1,04 млрд. євро. Основним завданням є фінансування модернізації суспільної інфраструктури країн-кандидатів.

3) SAPARD — програма, призначена винятково для надання спри-

яння в розвитку сільського господарства й облаштованості сільської місцевості. На ці потреби щорічно виділяється 520 млн. євро [13].

Розподіл фінансів цих трьох програм (3,12 млрд. євро) вироблявся відповідно до критерію чисельності населення. Тому Польща одержує 30%, Румунія — 28, Болгарія — 10, Угорщина — 7, Литва — 6, Чехія — 5, Латвія й Словаччина — по 4, Естонія — 2 і Словенія — 1%. Крім того, використовувалися й ресурси Європейського інвестиційного банку (в 1997-2000 р. 7 млрд. євро). ЄІБ тісно співробітничав з Світовим банком і Європейським банком реконструкції й розвитку. Формою непрямої фінансової підтримки країн-кандидатів була їхня участь у ряді власних програм ЄС (наукові дослідження, охорона здоров'я, охорона навколишнього середовища, енергетика, професійне навчання, підтримка малого й середнього бізнесу й т.д.) [14].

За одностайною думкою фахівців виділені суми були зовсім недостатніми для того, щоб підтримати той рівень допомоги, що надавався Греції, Ірландії, Іспанії й Португалії. Вони явно не забезпечували вирівнювання рівнів соціально-економічного розвитку. Ситуація ускладнювалася тим, що лише дві з десяти країн ЦСЄ (Польща й Угорщина) відновили рівень промислового виробництва, що вони мали в 1989 р. Відповідно до розрахунків Економічної комісії ООН для Європи, для того щоб наздогнати найменш розвинені з тодішніх держав-членів, Чехії було потрібно як мінімум 10-15 років, Угорщині, Польщі й Словенії — 20-25 років, Румунії й Литві — 35 років, Албанії — 65-75 років [15].

Позиція Співтовариства відносно складу країн-кандидатів була досить суперечливою. Кілька разів вона зазнавала різких коливань, що мали негативні політичні наслідки.

У грудні 1997 р. на засіданні в Люксембурзі Рада ЄС виступила проти фіксації конкретних дат вступу, а також проти колективного входження країн-кандидатів. Разом з тим РЕС заспокоїла країни “другої хвилі”: була прийнята формула про рівний старт. Європейська Рада вирішила почати навесні 1998 р. офіційні переговори про приєднання із шістьма країнами, які вважалися найбільш “просунутими” у підготовці до вступу в ЄС: Кіпром, Угорщиною, Польщею, Чеською Республікою, Словенією й Естонією. Для того щоб “підсолодити пігулку” для тих, хто залишився за бортом офіційних переговорів, було вирішено заснувати щорічну Європейську конференцію, постійно діючий багатосторонній форум політичних консультацій, що об'єднав всі країни ЄС і країни-кандидати.

Перша конференція такого роду була скликана в Лондоні в березні 1998 р. ЄС назвав “першу хвилю” розширення — Чехія, Польща, Угорщина, Естонія, Словенія, і “другу хвилю” — Словаччина, Латвія, Литва, Румунія, Болгарія [16].

У вересні 1999 р. у Сааріселка (Фінляндія) на неформальній зустрічі міністрів закордонних справ ЄС обговорювались питання фінансової допомоги країнам-кандидатам у галузі сільського господарства та регіонального розвитку. Однак стало зрозумілим, що більша частина призначених сум буде розподілятися через 5-6 років [17]. Це рішення було негативно зустрінуте тими, кому воно адресоване.

У грудні 1999 р. на засіданні в Хельсінкі країни-лідери отримали бажану пропозицію до переговорів про повне членство в ЄС. Тепер до них приєдналась ще й Словаччина, що стало її найбільшим зовнішньополітичним успіхом з моменту приходу до влади правих сил. Переговори ще із п'ятьма країнами-кандидатами — Болгарією, Латвією, Литвою, Мальтою, Румунією — почалися в лютому 2000 р. [18]. Кожен кандидат повинен був оцінюватись в зв'язку зі специфікою його політичного та економічного розвитку, вони також повинні були провести заходи для досягнення рівня “першої хвилі”.

Програма підготовки країн-кандидатів до вступу в ЄС включала наступні елементи: 1) розробку “стратегії приєднання” (прийнята на засіданні Європейської Ради в Ессені в грудні 1994 р.). Суть стратегії була в поступовому розширенні й поглибленні двосторонніх Європейських угод із країнами ЦСЄ; 2) підготовку країн-кандидатів до початку офіційних переговорів. Її головним елементом було ознайомлення представників цих країн з розбитим на 31 розділ *acquis communautaire* (80 тис. стор.), що проводилося співробітниками Європейської комісії. Визначення тих положень, прийняття яких країнами-кандидатами було чисто технічною справою, і істотних проблем, які повинні бути предметом переговорів; 3) створення паралельно з механізмами Європейських угод так званих “партнерств із метою приєднання”. Їхньою матеріальною основою були фонди фінансових інструментів приєднання, а головне завдання полягало у виявленні й усуненні “вузьких місць”, які стали на перешкоді до інтеграції країн-кандидатів у систему Єдиного внутрішнього ринку ЄС [19].

Невід’ємною частиною підготовки країн-кандидатів до приєднання було постійне спостереження Комісії за ходом робіт в окремих країнах. Найбільший прогрес був досягнутий Мальтою, Кіпром й Естонією. За ними йшли Чеська Республіка, Угорщина, Словенія. На особливому

положенні перебувала Польща. Вага найбільшої з країн-кандидатів у розширеному Союзі мала стати такою ж, як вага Іспанії.

У жовтні 2000 р. Європарламент прийняв резолюцію, за якою країни “першої хвилі” приймалися в 2004 р. (“за” — 462 депутата, “проти” — 40) [20].

7-9 грудня 2000 р. відбувся саміт у Ніцці, можливо найдовший і найбільш важкий з початку переговорів про розширення. Він був покликаний вирішити найбільш важливі питання інституціонального реформування ЄС, які проголошувалися Комісією й більшістю членів ЄС не тільки необхідною умовою подальшого розширення, але й у цілому подальшого розвитку європейської інтеграції. Однак, досягнутий компроміс все-таки не знімав цілий ряд протиріч та носив половинчастий характер. Відмовившись від застосування запропонованого рядом фахівців критерію “подвійної більшості” (населення й економічний потенціал) при голосуванні в Раді, керівники найбільш розвинених країн пішли по шляху прямого перерозподілу голосів, відмовившись від принципу рівноваги між малими й великими державами, що існував протягом попередніх років. Зі свого боку малі країни ЄС відстояли право мати представника в Комісії, що не тільки ослаблювало наднаціональний характер останньої, але й загрозувало надмірним розростанням її розмірів. Втілення принципу “одна країна — один член Комісії” перетворювало останню, незважаючи на встановлене обмеження в 27 членів, у занадто громіздкий орган, колегіальна робота якого могла втратити ефективність. Невирішеним залишилося питання щодо перспективи розширення до 30 членів ЄС; щодо абсолютної більшості в Комісії представників малих країн у порівнянні з такими країнами, як Німеччина, Великобританія й Франція [21].

Імовірні строки приєднання країн-кандидатів неодноразово переносилися. У Лаакені (грудень 2001 р.) була запропонована дата прийняття 10 кандидатів (без Болгарії та Румунії, що, як було зазначено, відстають за своїми економічними показниками) у 2004 р. Остаточою це питання було вирішено на засіданні Європейської Ради в Брюсселі 24-25 жовтня 2002 р. Політичні керівники ЄС погодились з висновком Комісії, що Угорщина, Кіпр, Латвія, Литва, Мальта, Польща, Словаччина, Словенія, Чеська Республіка й Естонія вже відповідають всім політичним критеріям приєднання, а до 2004 р. доможуться відповідності й економічних критеріїв. Учасники саміту заявили про свою рішучість завершити переговори із цими 10 країнами до засідан-

ня Європейської Ради в Копенгагені 12-13 грудня 2002 р. і підписати Договір про приєднання в Афінах у квітні 2003 р. [22].

Копенгагенський саміт відзначився значним прогресом в обговоренні питання щодо аграрного сектору. Брюссель погодився збільшити розміри прямих сільськогосподарських субсидій до 25%. Крім того, країни-новачки з 2004 р. отримали право доповнити розмір субсидій до 55% за рахунок їхніх власних бюджетів. Щодо Угорщини, наприклад, то до цього ЄС вимагав, щоб вона ще до вступу скасувала податкові пільги для великих інвесторів, але їх удалось зберегти до кінця 2005 р. Це позитивно впливало майже на половину угорського експорту й дозволяло зберегти 250 тис. робочих місць [23].

Саміт відзначив, що Болгарія й Румунія зможуть вступити в ЄС не раніше 2007 р. (остаточна дата була визначена у вересні 2006 р.: вступ з 1 січня 2007 р.). З одного боку, треба зазначити більш несприятливе геополітичне розташування цих країн. Як сказав Януш Бугайські (Центр стратегічних та міжнародних досліджень, Вашингтон): “Балкани знаходяться в Європі, але Європа все ще не знаходиться на Балканах” [24]. З іншого — ще більшу роль тут відіграли соціально-економічні та політичні характеристики країн ПСЄ. Їхня бідність потенційно загрожувала стабільності ЄС, а недостатня обізнаність та відповідальність їхніх політичних еліт викликала побоювання пересічних західноєвропейських громадян.

Приймаючи остаточне рішення про строки п'ятого розширення, Європейська Рада передбачила в той же час ряд запобіжних заходів. По-перше, після підписання Договору Комісія продовжувала свій моніторинг та представила остаточну доповідь про хід освоєння *acquis communautaire* країнами-кандидатами за півроку до передбачуваної дати їхнього приєднання. По-друге, у Договір про приєднання, крім стандартних захисних застережень, були внесені дві специфічні норми. Три роки по приєднанні кожна держава-член або Комісія мали право порушити питання про введення додаткових захисних заходів у випадку невиконання тим чи іншим новачком своїх зобов'язань в сфері Єдиного внутрішнього ринку, співробітництва в сфері юстиції й внутрішніх справ.

Брюссельський саміт прийняв остаточне рішення також щодо питання фінансування п'ятого розширення. Керівники ЄС підтвердили, що, незважаючи на прохання країн-кандидатів, бюджет ЄС на 2000-2006 р. не буде збільшений. Фінансова підтримка буде виявлятися у вигляді прямих виплат за прогресивною шкалою. Кінцева мета

полягає в тому, щоб до 2013 р. вивести фінансову підтримку нових членів ЄС на рівень підтримки, що традиційно надається менш розвиненим державам-членам [25].

Угоди, підписані 16 квітня 2003 р. в Афінах, стали, таким чином, останнім кроком на шляху вступу десяти країн — Кіпру, Чеської Республіки, Угорщини, Латвії, Литви, Мальти, Польщі, Словаччини, Словенії й Естонії — до Європейського Союзу, шляху, що почався ще в 1989 р.

У червні 2003 р. на саміті ЄС у Салоніках був затверджений проект майбутньої конституції Європи. Стало очевидно, що позиції західноєвропейців та країн-кандидатів, що теж брали участь в обговоренні, є досить різними. Для новачків була неприйнятна ідея перетворення Єврокомісії на двоюрисну організацію, у результаті чого частина членів ЄС буде позбавлена права голосу. Не викликала в них підтримки й ідея створення поста президента Ради Європи; вони зажадали більш точного визначення повноважень президента, щоб виключити суперництво між ним та головою Єврокомісії. Окремі непорозуміння викликала ідея подальшого розширення ЄС. Так Угорщина вимагала гарантій щодо своєї участі в переговорах про приєднання Румунії, в іншому разі вона натякнула, що угорський парламент не ратифікує Договір про приєднання Румунії до ЄС [26].

Але, хоча вступ десятки став уже неминучим, Єврокомісія продовжувала пильно досліджувати ситуацію в кожній країні й у листопаді 2003 р. виступила з досить жорсткою критикою. Наприклад, від Угорщини зажадали швидких та рішучих заходів щодо виконання вимог у сфері розвитку регіонів, санепідеміологічних нормативів у харчовій промисловості, створення інтегрованої адміністративно-контрольної системи, а також агентств з виплати сільськогосподарських дотацій.

Напередодні 1 травня 2004 р. відбулось кілька регіональних нарад, що були окликані узгодити позицію країн-новачків. Так на засіданні економічного угруповання Квадрілатіралє (Quadrilatirale) за участю Італії, Угорщини, Словенії, Хорватії, перші три країни зобов'язались надалі сприяти скорішому вступу Хорватії в ЄС. Особливе значення вони приділяють спорудженню європейського транспортного коридору №5 (Трієст — Любляна — Будапешт — Київ — Москва). Було підписано домовленість про створення спільної інформаційної системи, формування робочих груп з освіти, торгівлі, місцевого самоуправління [27]. У березні 2004 р. саміт Вишеградської групи погодився підтримати пропозицію Єврокомісії щодо відрахувань до бюджету ЄС в 1,14% від ВВП країни. Однак, виробити спільну лінію з питання

впровадження західноєвропейцями обмежень на в'їзд робочої сили з країн-новачків не вдалось. Угорщина та Польща планували ввести як відповідний захід аналогічні обмеження, Чехія та Словаччина обрали шлях переговорів. Угорщина вирішила ще на сім років обмежити можливість для іноземців купувати сільськогосподарські угіддя [28].

У квітні 2005 р. у Люксембурзі була підписана угода ЄС з Болгарією та Румунією про їхній вступ до Євросоюзу з 1 січня 2007 р. Болгарія та Румунія повинні забезпечити виконання близько 100 тисяч сторінок різних загальноєвропейських норм та правил. Уже в жовтні 2005 р. обидві держави були попереджені, що якщо вони не виконують всіх вимог ЄС, їхній вступ може бути відкладено на рік [29].

Кожен місяць структури ЄС проводять моніторинг реформ у цих країнах. Доповіді Єврокомісії гостро критикують Болгарію та Румунію з таких питань, як боротьба з корупцією (у тому числі у вищих ешелонах влади) та організованою злочинністю, захист прав національних меншин, захист інтелектуальної власності, вільне надання послуг, контроль над зовнішніми кордонами й т. ін. [30].

Разом з тим, ЄС виявляв схильність до своєчасного включення Болгарії та Румунії в ЄС, навіть якщо їхні характеристики залишаться не зовсім відповідними до критеріїв цієї організації. Отже, рішення про розширення ЄС має очевидно політичне забарвлення, є вольовим актом з боку європейських еліт. Найпростішою відповіддю, чому таке рішення прийняли, було б сказати, що ЄС просто виконує надані обіцянки. Однак ця відповідь може задовольнити тільки пересічних громадян Болгарії та Румунії. Більш зрозумілою є відповідь, що ці країни, попри недоліки в економічному та політичному розвитку, мають великий геополітичний потенціал, важливий для збереження стабільності всього регіону, й, останнє за переліком, але не останнє за значенням, послідовно демонструють готовність продовжувати трансформації, виконувати обов'язки в рамках ЄС.

Разом з тим, через сучасне розширення ЄС виникають певні дилеми. Перша дилема стосується кордонів, що не можуть залишатися нерухомими. Більше того, наразі необхідно визначити інсайдерів й аутсайдерів, відокремити друзів від потенційних ворогів.

Друга дилема полягає у взаєминах з периферією. У той час як розширення розглядається як можливість вирішити проблеми, пов'язані з економічним розвитком і безпекою периферійних держав, воно також може стати погрозою й навіть викликом. Нові члени ЄС відразу ж опиняються під тиском старих членів союзу. У сусідніх держав мо-

жуть бути різні соціальні структури й темпи економічного розвитку, що також відбивається на їхніх взаєминах.

Третя дилема — інституціональна: як забезпечити ефективне прийняття рішень у співтоваристві 25 або 30 держав? Якщо розширення буде тривати, яким чином Європа забезпечить нормальне функціонування своїх інститутів, щоб вони не перетворилися на звичайні бюрократичні машини, яким так не вистачає ефективності? Ліберальні теорії пропонують більш глибоку інституціоналізацію й зменшення сили вето окремих держав. Якщо цей варіант не спрацює, єдиним виходом буде повернення до структури, де ієрархія займе центральне місце.

1.1.3. Процес євроінтеграції: приклад Польщі

Польща займає особливе місце в шерензі східноєвропейських держав як через свої розміри, так і через свій геополітичний та ментальний потенціал. Тому Польща була країною, яку ЄСРП у післявоєнний період за будь-яку ціну намагався втримати у своїй сфері впливу, а тепер вона стала країною, що має таке ж особливе значення для Заходу. Разом з тим Польща є цікавим прикладом процесу євроінтеграції, займаючи середнє місце між ЦСЄ та ПСЄ. Її входження до лав Союзу було значно драматичнішим, ніж Чехії або Угорщини, однак всі її недоліки не викликали жодного сумніву в бюрократії ЄС, чи власне потрібно приймати Польщу в організацію до того, як у країні будуть проведені відповідні реформи, перш за все в галузі сільського господарства. Отже, приклад Польщі красномовно свідчить, що не копенгагенські критерії, а розуміння спільних цінностей та геополітичний код країни були більш важливими при прийнятті рішень ЄС.

З політичної точки зору зближення Польщі з ЄС почалося із приходом до влади уряду Т. Мазовецького в 1989 р., а на практиці початок був покладений підписанням, по-перше, “Договору про торговельне й економічне співробітництво між Польщею і ЄЕС” (1989 р.), по-друге, “Угоди про асоціацію Польщі з ЄС, а також з державами, що входять у його сполуку” (1991 р.) [31].

Після подання заяви про членство (8 квітня 1994 р.) розпочалася процедура переговорів щодо приєднання Польщі до ЄС. Безпосередньо переговорний процес із нею й ще чотирма іншими державами Центральної й Східної Європи, а також Кіпром стартував 31 березня 1998 р. [32].

Напередодні — 16 липня 1997 р. — Комісія європейських спів-

товариств (КЕС) на засіданні Європарламенту в Страсбурзі подала свої пропозиції щодо майбутнього Польщі (“Пакет Сантера”). КЕС запропонувала польському урядові закінчити видачу компенсацій “економічним жертвам фашизму та комунізму” [33]. Комісія Ж.Сантера назвала Польщу країною з функціонуючою ринковою економікою, що й послугувало базою для початку офіційного переговорного процесу.

Разом з тим Польщі дорікали за порушення санітарних та ветеринарних норм. Тому в грудні 1997 р. було введено заборону на імпортування молока та молочних продуктів з Польщі в ЄС. Це стало великим випробуванням для польської економіки та було розцінено в самій Польщі як прояв конкурентної боротьби, адже щорічний обсяг поставання польського молока та молокопродуктів на ринки ЄС складав близько 43 млн. дол. Другим джерелом суперечок став пункт “плану Сантера” щодо реструктуризації сталеливарної промисловості та знижки імпортного тарифу з 9 до 3% у 1998 р. (попередня домовленість передбачала продовження строку ліквідації тарифів на кілька років). Польща обвинувачувала КЕС у лобюванні інтересів країн “15” і намаганні обмежити виробництво в ЦСЄ. Вона потребувала допомоги в розмірі не менше 1,5 млн. дол., що мали вирішити проблему реорганізації виробництва у металургічному секторі. КЕС дотримувалась точки зору, що Польща повинна конкурувати із західноєвропейською металургією на рівних [34].

ЄС у цей час більше турбували витрати, які незалежно від методології підрахунку були досить значними. Адже кандидатами на вступ були бідні країни (до числа яких відносилася й Польща), де рівень життя ледь досягав 30% існуючого стандарту в найбіднішій країні ЄС — Греції. За оцінками експертів, для підняття життєвого рівня в Польщі до рівня Греції, за умов розвитку сьогоденними темпами, потрібно 22–25 років. Тому, у зв'язку з відсутністю засобів для успішного проведення прийому нових членів, ЄС ужив заходів щодо зміни своїх структур і фінансової системи. Одним з найважливіших елементів стала реформа сільськогосподарських субвенцій: їхнє поширення на Польщу в існуючій формі привело б до фінансового банкрутства ЄС. До 2006 р. вливання ЄС у польську економіку повинні були скласти майже 19 млрд. євро. Однак, із цієї суми на період з 1990 по 1999 р., тобто на найбільш гарячий час реформ, прийшлося менше двох мільярдів. Більша частина цих коштів пішла в ті сфери, які не впливають на загальний стан економіки — на

облаштування кордонів й інфраструктури, освіту, охорону здоров'я, охорону навколишнього середовища й тощо [35].

У 1998 р. КЕС уперше опублікувала спеціальну доповідь, де оцінила підготовку країн-кандидатів до вступу в ЄС. У ній Польща й Угорщина були визнані країнами, які за попередніх 18 місяців краще ніж інші кандидати підготувалися до вступу. Відзначалася їхня економічна політика, що дозволила забезпечити високі темпи росту, а також просування по доведенню правової бази до вимог ЄС [36].

У доповіді за 1999 р. КЕС відзначила передбачуваний і динамічний розвиток економіки Польщі, стабільність макроекономічних показників, ставлячи її на перше місце серед кандидатів. В аналогічному документі за 2000 р. Польща одержала також досить зважену оцінку. До її успіхів експерти ЄС віднесли: стабільний розвиток і все більшу відкритість економіки, впровадження структурних реформ, динамічний процес приватизації, певні зрушення в реструктуризації найважливіших галузей (гірничовидобувної промисловості, банківської системи). Занепокоєння КЕС викликали висока інфляція й безробіття, небезпечно великий дефіцит поточних платежів, погана структура експорту, повільні темпи реструктуризації металургії й сільського господарства [37].

Польські урядовці пояснювали вповільнення темпів росту погіршенням кон'юнктури на світовому ринку, адже п'ята частина вироблених у республіці товарів і послуг призначена для іноземного, головним чином, західного споживача. Польща болісно відреагувала на дефолт 1998 р. у Росії; на рецесію, що охопила західну економіку після корпоративних скандалів 2001 р.; на погіршення стану здоров'я Німеччини — основного торговельного партнера країни на ринку Об'єднаної Європи; на системну кризу світової автомобільної промисловості. Не пішов на користь польським експортерам і трохи завищений курс злотого стосовно світових валют.

Однак, незважаючи на всі труднощі, готовність країн Євросоюзу нести тягар відповідних витрат з розширення свідчила про їхню значну політичну волю й зацікавленість у цьому процесі. У доповіді КЕС за 2000 р. було зазначено, що аграрна торгівля між Польщею і ЄС активізувалася. Це стало результатом підписання угоди про “подвійний нуль”, що істотно лібералізувала цю торгівлю. Уже за підсумками 2001 р. експорт польських сільгоспродуктів у ЄС виріс на 20% (1,5 млрд. дол.), імпорту з країн ЄС збільшився на 8% (2,1 млрд. дол.). Позитивне сальдо ЄС у торгівлі сільгоспродуктами з Польщею скоротилося [38].

Прийняття спільної аграрної політики, а також її конкретних інструментів повинно було забезпечити захист РП від надмірного імпорту із третіх країн. В урядовій доповіді 2002 р. відзначалося, що “на прохання РП Євросоюз погодився записати в “Договорі про вступ” положення про захисні застереження для сільського господарства, які можуть бути задіяні у випадку настання серйозних і стійких збоїв у функціонуванні аграрного сектора або появи проблем, здатних викликати погіршення ситуації в ньому. З огляду на специфічні проблеми сільського господарства в Польщі, засоби, що використовує КЕС із метою запобігання ускладнень на ринку, можуть охоплювати моніторинг товарних потоків між Польщею й іншими країнами-членами ЄС” [39].

17 грудня 2002 р. кабмін Польщі представив парламенту й громадськості результати переговорів у Копенгагені. Якими ж були вимоги, пред’явлені Польщі, які зобов’язання вона брала на себе, щоб приєднатися до “європейської родини”? Відповідно до досягнутої угоди Польща повинна була стати повноправним членом ЄС із 1 травня 2004 р. Умовою цього було завершення переговорів за всіма розділами, у тому числі щодо вільної торгівлі, митного союзу й зовнішніх зв’язків, що становлять єдину торговельну політику відносно третіх країн [40]. За всіма цими розділами Польща одержала схвалення ЄС, але й зобов’язалася прийняти на день вступу все законодавство й весь правовий масив співтовариства, у тому числі й принцип вільного переміщення товарів, що утворить один із чотирьох — поряд з вільним переміщенням робочої сили, капіталу й послуг — стовпів єдиного внутрішнього ринку ЄС. Прийняття Польщею правил вільного переміщення товарів означало не тільки скасування мит, всіх інших оплат аналогічного характеру в торгівлі із країнами-членами ЄС, а також кількісних обмежень, але й фізичних, технічних і фіскальних бар’єрів.

Відповідно до досягнутої угоди не всі загальноєвропейські стандарти були обов’язкові в Польщі від дня одержання членства. Деякі норми вводилися поступово, дата їхньої повної імплементації була перенесена на пізніший строк. В галузі свободи переміщення товарів Польща домоглася сприятливого для себе врегулювання, що дозволяло забезпечити поступову адаптацію національних правових норм до стандартів ЄС (наприклад, це стосується реєстрації лікарських засобів, перехідний період для яких був установлений до кінця 2008 р.) [41].

Для торгівлі продовольчими й сільськогосподарськими товарами ключове значення мали домовленості, досягнуті в розділі “Сільсь-

ке господарство”. Важливою метою переговорів було забезпечення польським селянам рівних умов конкуренції на єдиному ринку ЄС. Цьому повинні були послугувати вторговані обсяги прямих субсидій в 55%, 60% й 65% (2004-06 р.) від рівня, що діє в країнах ЄС. Узгоджено можливість використання Польщею захисних застережень, які можуть застосовуватися у разі серйозних і тривалих труднощів у функціонуванні АПК. Польща зобов’язалася провести необхідні правові й інституціональні реформи, щоб відповідати нормам ЄС в галузі ветеринарного й фітосанітарного контролю на польському кордоні з державами, що не є членами ЄС, в галузі нагляду за безпекою продовольства, реалізованого через систему роздрібної торгівлі. Польща одержала можливість використати тимчасові перехідні рішення, що спрощували адаптацію продукції польських селян і переробних підприємств до вимог єдиного ринку ЄС: 3-4-річні перехідні періоди на структурне пристосування, 4-річний перехідний період використання зниженої ставки ПДВ на товари, що використовуються в аграрному виробництві.

У розділі “Рибальство” Польща прийняла принципи єдиної рибальської політики доступу до біологічних ресурсів, у т.ч. правила відносної стабільності, заснованої на квотах лову для окремих країн-учасниць. Це означає, що Польща отримала доступ до всіх районів промислу країн ЄС на Балтійському морі й в інших морських регіонах на принципах єдиної рибальської політики Євросоюзу. Рибальські фірми країн ЄС допускалися в район польського промислу в рамках виділених квот за винятком територіальних вод РП. Реструктуризація національного рибальського сектору буде проводитися з використанням засобів з фондів ЄС.

У переговорному розділові “Митний союз” польська економічна дипломатія досягла всіх поставлених перед нею цілей. Митний союз мав утворити основу вільного обігу товарів у рамках внутрішнього ринку ЄС, визначити єдині митні ставки й процедури в торгівлі із третіми країнами. На день вступу в ЄС Польща мала прийняти митний тариф ЄС. Із цього моменту були ліквідовані всі митні обмеження в торгівлі сільськогосподарськими й продовольчими товарами й всі інші нетарифні й бюрократичні бар’єри в торгівлі РП із країнами ЄС. Саме митне законодавство країни мало бути повністю гармонізовано із правом Євросоюзу. Подальші зусилля передбачалося сконцентрувати на підвищенні ефективності польської митної служби, і насамперед на східному, тобто майбутньому зовнішньому кордоні ЄС [42].

У переговорному розділі “Зовнішні зв’язки”, що охоплював зага-

льну торговельну політику відносно третіх країн, тобто країн, що не є членами ЄС, Польща декларувала, що введе в себе всі відповідні правові норми Євросоюзу до дня надання членства. Польща зобов'язалася денонсувати торговельні й економічні угоди із третіми країнами у разі, якщо вони суперечать *acquis communautaire* [43].

Але, незважаючи на досягнутий неабиякий прогрес, у черговому звіті КЕС за 2003 р. Польща була названа найгіршою з десяти країн-кандидатів, вартою санкцій з боку ЄС. Хоча претензії європейських чиновників викликала в основному невідповідність сільського господарства Польщі санітарним нормам Євросоюзу, насторожувало інше. Темпи реформування польської економіки, заявляли члени Європейської комісії, серйозно уповільнилися, причому за останній рік реформи майже не зрушили з місця [44]. Однак Польща була прийнята до лав ЄС як і планувалось — 1 травня 2004 р. Це дозволяє наголосити, що прийняття в ЄС не тільки її, але й інших помірковано слабких кандидатів, очевидно було спільним вольовим рішенням західноєвропейських еліт.

Незабаром проявились й перші економічні підсумки входження Польщі в ЄС. За даними чергової урядової доповіді, після вступу прибуток сільського господарства за 2004 р. сягнув 4,6 млрд. злотих (це 1,5 млрд. дол.), тоді як в 2003 р. прибуток склав лише 1,6 млрд. Максимальний виграв одержали підприємства цукрової промисловості — 173 млн. злотих; виробникам пива дісталось 166 млн. злотих, а працівникам молочної галузі — 109 млн. В 2004 р. експорт продовольства з Польщі в країни ЄС виріс на 41%, а імпорту із цих же країн — на 25%. Роздрібні ціни на продукти харчування виросли на 7,5%. Вони залишалися стабільними до березня 2005 р., а потім почали падати [45]. Таким чином, аналізуючи вищевикладене, можна зробити висновок про досить неоднозначні наслідки вступу в ЄС для Польщі.

Політична вигода Польщі від інтеграції в ЄС, поряд зі членством у НАТО, бачилася у Варшаві в отриманні гарантій безпеки, зміцненні демократії, участі в прийнятті рішень міжнародного масштабу й можливості впливу на розширення ЄС на Схід.

Із вступом у ЄС, сполука якого збільшилася відразу на десять нових членів, польська зовнішня торгівля ще більш зосередилася на інших 24 країнах цього союзу. Вивезення товарів у партнерські країни, реалізоване у формі внутрішньої торгівлі й без тарифних і нетарифних бар'єрів, становить 80% вартості сукупного польського експорту, а імпорту із країн ЄС — 70% вартості всього польського ввозу [46].

Власне зовнішня торгівля Польщі стосується тепер обігу лише із трьома країнами поза ЄС.

Одержання безмитного й безконтингентного доступу до ринку ЄС прискорило динаміку росту експорту з Польщі в ЄС в 2,5 рази, а імпорту — в 3,5 рази. Цей ріст варто пояснити високою питомою вагою традиційних для польського експорту сировинних і трудомістких товарів. Частка технологічно інтенсивних готових товарів збільшилася з 16% в 1992 р. до 25% в 2004 р. [47]. Це стало результатом активності функціонуючих у Польщі фірм з іноземним капіталом. Вільний доступ на ринки країн ЄС дав польським експортерам шанс щодо збільшення поставок своєї продукції, але при обов'язковій умові дотримання вимог, що діють на ринку Євросоюзу.

Польські підприємства отримали можливість використання додаткового фінансування своїх виробничих і технологічних інновацій у рамках програм ЄС, і, насамперед, у контексті VI Рамкової програми досліджень проблем технологічного розвитку. Це забезпечує їм шанси налагодження кооперації з фірмами країн ЄС і підприємствами країн ЦСЄ. Особливі надії в частині підвищення конкурентноздатності економіки покладались на здійснення оперативного національного плану розвитку на 2004–2006 рр., у якому були визначені основні блоки, у т.ч. технологічної адаптації РП до ЄС. Переважно державна підтримка надавалась охороні навколишнього середовища, малим та середнім підприємствам (МСП), реструктуризації слабких підприємств, перекваліфікації працівників і розвитку регіонів [48].

Щодо спеціальних економічних зон, були узгоджені перехідні періоди для МСП до 2011 р. (малі) й 2010 р. (середні), збільшена до 75% частка бюджетного фінансування в загальному обсязі інвестицій тих великих підприємств, які одержали ліцензії на діяльність у вільних економічних зонах (ВЕЗ) до кінця 1999 р. й 50% для інвесторів, які одержали компенсації в 2000 р. Відповідні пільги по наданню істотної допомоги визначені й для екологічних проектів [49].

Після вступу Польщі в ЄС національні підприємства отримали доступ до більш дешевих кредитів, що сприяло зниженню витрат їхнього фінансування й поліпшенню їхньої конкурентноздатності в умовах єдиного ринку.

Відкриваючи свій ринок з 38,5 млн. споживачів з відносно низькою купівельною спроможністю, Польща одержує доступ до ринку, що нараховує 414 млн. споживачів, у т.ч. 377,5 млн. у нинішніх країнах-членах ЄС, до того ж з більш високою, ніж у поляків, купівель-

ною спроможністю [50]. У переважній більшості випадків експортні ціни в Польщі нижче середніх цін ЄС. До того ж внаслідок інтеграції забезпечується зниження витрат у тваринництві, заснованому на зернових кормах. Усе це повинно сприяти росту конкурентноздатності даних продуктів.

У результаті після вступу Польщі в ЄС у її зовнішній торгівлі — залежно від масштабів державної підтримки на умовах, що допускаються правом і практикою ЄС, — проявляються дві протилежні тенденції. Перша пов'язана з ростом сукупного обсягу польського експорту як аграрного, так і промислового на ринки країн ЄС і ринки третіх країн. Інша ж пов'язана з падінням питомої ваги в польській зовнішній торгівлі сільгосппродуктів і продтоварів.

Підприємці оцінюють вступ в ЄС як засіб економічного росту. На думку експертів Урядового центра стратегічних досліджень (ПЦСД), більша частина макроекономічних показників повинна покращитися: ріст ВВП буде приблизно на 1-1,5% вище; в 2010 р. ВВП на 1 жителя повинен становити 21 тис. дол. (за сучасним паритетом купівельної спроможності), експортні можливості зростуть на 25-40%. Погіршитися може лише показник безробіття (населення Польщі — 38 млн. чол., в аграрному секторі зайнято 4,7 млн. чол.) [51].

Істотною підмогою транзитивної економіки став приватний капітал. Дотепер в економіку Польщі переважно французькі, американські й німецькі фірми інвестували більше 50 млрд. дол. Приблизно половина цієї суми була спрямована на створення торговельної інфраструктури й телекомунікаційних мереж [52]. Із промислових галузей найбільш привабливою для іноземців виявилася автомобільна. Її приклад показовий. Сьогодні Польща виробляє автомобілі практично всіх провідних європейських марок. Без вироблених польськими робітниками автозапчастин не зійде з конвеєра жоден європейський автомобіль. Такі транснаціональні гіганти, як “Форд”, “Дженерал Моторс”, “Тойота” створили в Польщі тисячі робочих місць, принесли на ринок нові технології та інновації.

Але в залученні іноземних інвестицій була й своя негативна сторона. Користуючись різними лазівками в законодавстві, іноземні інвестори не поспішали вкладати гроші в матеріально-технічне постачання. Сьогодні дуже багато підприємств Польщі залежать від поставок матеріалів та комплектуючих з-за кордону; це серйозно збільшує частку імпорту в структурі зовнішньої торгівлі. Аналітики відзначають, що в країні вже зараз існує потужне лобі, представлене компа-

ніями-імпортерами й фірмами з іноземним капіталом, яким надають негласну підтримку чиновники із Брюсселя. Багато експертів ремствують також на те, що останнім часом кардинально змінилася структура промислового виробництва. Приватизовані й реструктуризовані польські підприємства майже не випускають складну наукомістку продукцію. Виробництво верстатів із цифровим управлінням, будівельної техніки, електронних напівпровідників, інтегральних схем, тобто всього того, чим славилася соціалістична Польща, виявилася непотрібним закордонним інвесторам [53].

Для більшості національних фірм дотримання умов, що допускають вихід польських товарів на загальний ринок, стало серйозним викликом. Ці умови містили в собі необхідність дотримання обов'язкових норм Співтовариства й надання гарантій того, що проектування й виробництво конкретного товару здійснюється відповідно до принципів вимог директив “нового підходу”, а також згідно із всіма процедурами й випробуванням при оцінці відповідності. Найбільш простим методом стало виробництво продуктів на основі європейських гармонізованих норм, прийнятих європейськими організаціями стандартизації (СЕН, СЕЛЕНЕС), а потім узгоджених з польськими нормами. Це дозволило польським товарам вийти на єдиний ринок ЄС без необхідності додаткових випробувань і сертифікації, тобто на принципах взаємного визнання. Достатнім для цього документом є декларація виробника [54].

Гармонізація технічних положень і норм, так само як і принцип взаємного визнання означали, що польський виробник не повинен доводити, що його продукт відповідає стандартам, що діють у країні-імпортері. Але кожна країна-член ЄС зберігає за собою право заборони або обмеження на реалізацію, якщо в ході ринкового контролю буде виявлено, що маркірований знаком ЄС виріб є недоброякісним.

Недостатній розвиток інфраструктури аграрного ринку в Польщі, незважаючи на певний прогрес, є одною з головних перешкод в інтеграції польського продовольчого сектору. Важливою проблемою розвитку польського аграрно-продовольчого експорту можна вважати необхідність збільшення глибини переробки сільськогосподарських товарів і реалізації процесів модернізації, орієнтованих на скорочення технологічного розриву і підвищення якості торговельної офerti [55].

В експорті Польщі в ЄС переважають фрукти, овочі й м'ясо, а також готові продукти з них. В імпорті — високобілкові кормові добавки, різні харчові продукти, жири й масла. Польське сільське гос-

подарство традиційно було слабко пов'язане зі світовим ринком. За рідкісним винятком це торгівля надлишками, а не спеціалізований експорт. При цьому він характеризується асортиментною роздробленістю, неоднорідністю торговельних фірм і високим ступенем участі посередників [56].

Незважаючи на ряд позитивних прикладів, можна констатувати, що дотепер не вдалося підвищити конкурентноздатність польського експорту сільськогосподарських продуктів і продтоварів в ЄС. Однак, приклади його експансії на східних ринках, що мали місце до 1997 р., свідчать про потенційну активність польських експортерів та їхню високу еластичність щодо подолання наявних бар'єрів [57]. Використання після вступу в ЄС експортних субсидій поступово усталить конкурентноздатність польського експорту на ринках третіх країн. Однак, послідовний перехід до прямих субсидій у повному обсязі буде означати, що істотне поліпшення прибутковості господарств польських селян, отже, їхня конкурентноздатність на загальному ринку ЄС відкладаються на досить далеку перспективу.

З огляду на торговельні відносини Польщі із третіми країнами її вступ до ЄС означав надання компетенції в галузі торговельної й митної політики Співтовариству; у відносинах же із країнами ЄС — входження Польщі в єдиний внутрішній ринок ЄС.

Ще одною серйозною зміною, пов'язаною із вступом Польщі в ЄС, є втрата існуючих раніше привілейованих принципів торгівлі із країнами ЄАВТ, і, насамперед, з Норвегією. Прийняття зовнішнього митного тарифу, використаного в торгівлі рибою, спричинило ріст витрат на закупівлю рибної сировини, що має важливе значення для польських рибопереробних заводів, тому що країни ЄАВТ мають високу питому вагу (біля 1/3) у його поставках. Пом'якшення негативних наслідків передбачається домогтися в ході узгодження з ЄС нових безмитних контингентів на імпорт риби й рибопродуктів з Норвегії й Ісландії. Ця проблематика є питанням переговорів про приєднання Польщі до "Договору про європейський економічний простір" [58].

Отже, говорячи про вигоди від вступу Польщі в ЄС, слід підкреслити такі, як: ліквідація митних кордонів; поява структурних фондів для підприємців; уніфікація сертифікатів; припинення антидемпінгових мит, що накладалися ЄС; ріст інвестицій; більший доступ до зовнішніх джерел фінансування; обмеження курсового ризику в момент вступу Польщі в механізм підготовки для євро; підвищення конкуре-

нтноздатності польських товарів і послуг не тільки на європейських ринках, а й на американському, канадському, японському і т.д.

Разом з тим, не слід забувати й про труднощі, з якими зіштовхнулася Польща після вступу до ЄС, зокрема: необхідність (часто дорого) пристосування до змін норм; жорсткість норм і стандартів, у тому числі пов'язаних з охороною праці або навколишнього середовища; збільшення формальних вимог для окремих галузей економіки, необхідність одержання фірмами ліцензій і сертифікатів; усе ще недостатня поінформованість про результати інтеграції; більш висока конкуренція в деяких секторах економіки, наприклад, у переробці; конкуренція імпортованих товарів.

1.2. ФАКТОР НАТО У ВИРОБЛЕННІ НОВОЇ ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНОЇ СТРАТЕГІЇ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ

1.2.1. НАТО: розширення чи трансформація? Боротьба ідей

Економічні та політичні пріоритети країн Східної Європи були досить легко та швидко пов'язані з ЄС, але проблема національної безпеки була піддана всебічним дискусіям. Це не було випадковістю, адже за радянських часів країни регіону не мали своїх концепцій національної безпеки: усе визначалось Радянським Союзом. Після розпаду СРСР наприкінці 1991 р. більшість країн східноєвропейського регіону вирішила пов'язати свою долю із західними структурами.

Далі інших у галузі створення нової концепції національної безпеки просунулись польські військові аналітики та спеціалісти-міжнародники. Це пояснюється тим, що Польща має найбільшу протяжність кордонів з колишніми радянськими республіками, де за польськими підрахунками існує 76 регіонів потенційних етнічних конфліктів. Крім того, РФ виглядала перманентно нестабільною й непередбачуваною [59]. Єдиним виходом новим політичним елітам РП вбачалось якнайшвидше розміщення під "парасолькою" НАТО.

В інших концепціях національної безпеки країн регіону "загроза зі Сходу" не називається, але основною погрозою також вважаються можливі локальні конфлікти на теренах колишніх соціалістичних країн, зокрема, СФРЮ.

Іншу реальну погрозу становили внутрішні виклики безпеці — ріст націоналізму, що свідомо підігрівався й використовувався попу-

літськими лідерами в боротьбі за владу; непевний стан національних меншин та початок їхньої боротьби за рівні права; побоювання щодо перегляду післявоєнних кордонів і т. ін.

Початок переговорам з НАТО поклав чеський президент В.Гавел, що виступив у штаб-квартирі НАТО в Брюсселі в березні 1991 р. Він відверто зажадав, щоб НАТО надала новим державам Європи гарантії безпеки [60].

За три місяці по розпуску ОВД (жовтень 1991 р.) відбулась зустріч у Кракові міністрів закордонних справ Польщі, Угорщини та Чехословаччини. Вони проголосили своє бажання вступити в Північноатлантичний альянс [61].

Їхнє стремління в НАТО викликало гостру реакцію Росії. Дехто вважав, що вишеградським країнам якнайвигідніше підтримувати протистояння Сходу та Заходу як фактично єдиний спосіб забезпечення власного *raison d'être*; що їхня підкреслена, часом надмірна військово-політична лояльність Заходу є головним стратегічним ресурсом, головним “експортним товаром” регіону [62]. Досить несподіване жорстке “ні” розширенню НАТО на Схід з боку РФ обурило навіть помірковані кола в східноєвропейських країнах. Тепер відмовитись від ідеї вступу в НАТО значило б визнати за Росією право вето на їхні власні рішення, фактичне обмеження суверенітету.

Зацікавленість у співробітництві з НАТО підігривалась також численними невдалими спробами на початку 90-х рр. заповнити вакуум безпеки створенням нових багатосторонніх структур у рамках Вишеградської групи, “Пентагонали” (“Гексагонали”), ЦЄІ. Були також ідеї, що не знайшли свого втілення в життя, такі як “НАТО-біс” (ідея польського президента Л.Валенси), “пояс нейтральних держав” (ідея білоруського президента С.Шушкевича), “зона безпеки” (ідея українського президента Л.Кравчука) [63]. З цих спроб найбільш тривалою стала спроба налагодження тісної співпраці Чехії, Словаччини, Угорщини та Польщі в рамках Вишеградської групи. Досьогодні офіційної заяви щодо припинення чинності цього договору не було, однак членство в НАТО та ЄС його припускає. Адже метою Вишеградського об'єднання була взаємна підтримка задля якнайшвидшого вступу в ЄС та НАТО. Отже, об'єднання від початку розглядалось його учасниками як тимчасове. (Не дивно, що після вступу в ЄС та НАТО про Вишеградське співробітництво майже не згадується).

На початку 90-х рр. 16 країн НАТО на чолі зі США висловлювали поміркований ентузіазм щодо ідеї розширення. На першому ета-

пі головним стримуючим фактором була позиція Росії. Вона у своїх вимогах виходила з “Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини” (1990), стаття 5 якого забороняла розміщення в східній частині Німеччини іноземних військ або ядерної зброї. Російська еліта широко трактувала статтю як взагалі заборону НАТО поширювати свій вплив на Схід [64].

Після тривалих дискусій на римському саміті НАТО (листопад 1991 р.) було висунуто завдання трансформації НАТО в рамках “нової структури безпеки”, де НАТО, РБСЄ, ЄС, ЗЄС, Рада Європи взаємно доповнювали б одне одного. Після цього — з метою поживлення діалогу колишніх супротивників — була створена Рада північноатлантичного співробітництва (РПАС), відкрита для всіх країн Європи. У 1992 р. вона включала вже 37 країн [65].

Однак, уже в травні 1993 р. федеральний міністр оборони ФРН Ф.Рюе на парламентській сесії Північноатлантичної асамблеї в Берліні виступив за прийняття в НАТО країн ЦЄЄ [66].

Хоча ця ініціатива йшла не від США, але основні причини зміни позиції НАТО, як писав французький професор Ж.-Ф.Гуїлодус, треба шукати у Вашингтоні, в прагненні використати слабкість Росії і зберегти НАТО як інструмент лідерства в Європі і не тільки в Європі [67].

Восени 1993 р. Е.Лейк, помічник президента з національної безпеки, сформулював “стратегію розширення”, де основний акцент робився на допомозі державам, що вступили на шлях демократії та ринкової економіки. Своя версія цієї концепції була представлена Б.Клінтоном Конгресу як “Стратегія національної безпеки США 1994-1995 рр. Залучення та розширення”. Акцент було зроблено не на підтримці демократії та ринку, а саме на питаннях безпеки. 13 жовтня 1993 р. у Празі президент Б.Клінтон заявив, що мова йде не про те, чи повинна НАТО приймати нових членів, а лише про те, коли і яким чином. Держдепартамент США також оголосив, що це питання буде розглядатись виключно в стінах НАТО й не повинно дискутуватись іншими країнами-учасниками ОБСЄ [68].

Ця заява не була узгоджена із союзниками США по НАТО, у тому числі Великою Британією та Францією, які на той час не поділяли американського погляду на розширення НАТО. Франція внесла свій проект “Пакту стабільності”, прийняття якого зробило б безпредметними уявлення про країни ЦЄЄ як “сіру зону” потенційної небезпеки. У січні 1994 р. на Брюссельській зустрічі глав держав-учасниць НАТО було зроблено офіційну заяву про початок реалізації нової

програми “Партнерство заради миру” (ПЗМ). Її ключовими умовами були: 1) демократичний контроль над військовими силами; 2) доступ НАТО до процесу національного військового планування і фінансування; 3) участь в миротворчих і гуманітарних операціях ООН та ОБСЄ; 4) взаємодія з країнами НАТО в миротворчих місіях військового характеру, у польових навчаннях і т. ін. [69]. Першими до ПЗМ приєдналися Румунія, Литва, Польща.

З одного боку, ПЗМ можна розглядати як перехідну форму співробітництва, що передувало повному членству в НАТО, з іншого, ідея трансформації НАТО з військово-політичного союзу на інструмент забезпечення миру та безпеки все ще була в порядку денному.

Таким чином, радикальний поворот у позиції НАТО відбувся в наступному, 1995 р. У політиці США з’явилась формула “інтенсивного діалогу” з країнами-претендентами. Причиною такого явного перегляду позицій було побоювання США, що ослаблення НАТО може привести взагалі до дискредитації американського лідерства у світі. У свою чергу ФРН розраховувала на похорон статті 5 “Договору про остаточне врегулювання щодо Німеччини”, якщо НАТО розшириться на Схід. Та найбільш радикальної зміни зазнала позиція Франції. За її розрахунками краще було, якщо країни ЦСЄ тепер увійдуть в НАТО й лише згодом, через певний великий період — у ЄС. Істотним мотивом стало й бажання військово-промислових комплексів країн альянсу створити нові ринки збуту своєї продукції [70]. Власне в США тут не було великих економічних інтересів, але для ФРН та інших розвинувтих економік Європи східноєвропейський регіон був потенційним “золотим дном”.

Американські політики й експерти вказували також на роль геостратегічного фактору в процесі розширення НАТО. Джефрі Саймон (Вашингтонський інститут національних стратегічних досліджень) писав: “Сьогодні більш ніж коли-небудь враховується геостратегічна роль країн-кандидатів. Словаччина та Словенія є “мостом” в Угорщину; Румунія та Болгарія “стримують” Сербію та “стабілізують” Македонію, водночас зв’язують Угорщину з Грецією та Туреччиною” [71]. Далі треба зауважити, що Польща та країни Балтії “стримують” РФ. Усе це набуло неабиякої значущості в контексті явного тяжіння НАТО до Каспійського регіону, Близького та Середнього Сходу — джерел енергоресурсів.

У Брюсселі також зрозуміли, що вступ до НАТО може бути використано як один з головних засобів управління загальними процеса-

ми в посткомуністичних країнах Східної Європи. Так, в Угорщині та Польщі приналежність НАТО допомогла забезпечити досягнення в цих країнах національної згоди для проведення радикальних політичних та економічних реформ. Необхідність виконання всіх вимог НАТО об’єднала колишніх комуністів, лібералів та консерваторів як в уряді, так і в опозиції, сприяла демократичним успіхам у регіоні.

Щоб стати потенційними кандидатами на вступ до НАТО, країни повинні були продемонструвати також значний прогрес у врегулюванні мирними засобами конфліктів зі своїми сусідами та продемонструвати свою відданість ідеї багатонаціональної демократії. Наприклад, в середині 90-х рр. саме з цього почалося зближення Угорщини та Словаччини. У виступі перед парламентом прем’єр-міністр Угорщини Дюла Хорн заявив: “Чого хочуть від нас ЄС та НАТО? Вони твердо оголосили, що ми повинні врегулювати наші відносини із сусідами. Ні ЄС, ані НАТО не збираються приймати країни, що мають не врегульовані прикордонні питання або проблеми прав меншин” [72]. У 1995 р. Угорщина та Словаччина підписали договір, за яким вони погодились поважати кордони одне одного. Аналогічна угода була досягнута між Угорщиною та Румунією: кордони було оголошено такими, що не підлягають змінам, а водночас було гарантовано права угорської меншини в Трансильванії.

Додатковим аргументом для країн регіону стала боснійська трагедія, що завершилась підписанням Дейтонських домовленостей у 1995 р. Вона продемонструвала як слабкість ОБСЄ, так і те, що НАТО залишається найпотужнішою військовою силою в Європі і в перспективі альтернативи їй не видно. Попри всі численні недоліки цієї організації, тільки членство в НАТО гарантувало країнам регіону, що конфлікт, подібний до боснійського, не повториться на їхній території.

Керівництво країн Східної Європи також плекало надію, що вступ до НАТО прискорить економічну модернізацію та посилить їхні позиції на міжнародній економічній арені. Членство в найсильнішій військовій організації повинно було стати одним з важливих факторів залучення іноземних інвестицій.

На цей момент керівництво НАТО закінчило вироблення умов вступу східноєвропейських країн в альянс. На зустрічі міністрів закордонних справ країн НАТО в грудні 1994 р. У.Крістофер оголосив основні вимоги: 1) повна та незмінна відданість структурам та принципам НАТО; 2) забезпечення парламентського контролю над військовою сферою, призначення на керівні посади в цій сфері цивільних

осіб; 3) збройні сили повинні бути професіональними, аполітичними та виконувати суто функцію стримування та оборони; 4) дотримання демократичних та міжнародних норм поведінки країною-кандидатом. Нові члени повинні дотримуватись основних принципів статуту ООН, розвивати демократію, індивідуальні свободи, диктат права [73]. Отже, поряд зі специфічними вимогами щодо реформи армії ми бачимо досить загально сформульовану мету досягнення кандидатами певного ступеню демократичного устрою держави.

Таким чином, попри довгу гостру дискусію щодо необхідності зміни ролі НАТО в постбіполярному світі, що в свою чергу викликало необхідність її трансформації з перенесенням важелю військової структури на політичну, врешті-решт було прийнято рішення спочатку провести чергове розширення НАТО. Якщо брати до уваги солідність критичної бази такого рішення, очевидно, воно вимагає додаткових пояснень. З точки зору США, таке рішення було оптимальним. США завжди розглядали НАТО в якості свого головного інструменту європейської політики. І НАТО у своїй сучасній подобі — як військово-політична організація — цілком задовольняла американські еліти. Зміна акцентів її діяльності могла тільки зашкодити американським інтересам. Не так просто пояснити позицію західноєвропейських союзників США. Спочатку вони виступали проти розширення, за трансформацію, особливо Франція, яка взагалі не входить у військову структуру Альянсу. Але потім західноєвропейці нібито дають себе умовити. Здається, головним чинником такої зміни була пріоритетність для великих держав Європи питання про розширення ЄС. Вступ східноєвропейських країн до НАТО на індивідуальній основі міг розглядатись європейцями, по-перше, як лакмусовий папір їхнього справжнього становища на той момент, по-друге, як можливість залучити США до перерозподілу витрат на закінчення посткомуністичної трансформації.

1.2.2. Розширення НАТО 1999 та 2004 рр. і його міжнародні наслідки

У липні 1997 р. на Мадридському саміті Чехія, Угорщина та Польща були запрошені до переговорів, метою яких стало приєднання до НАТО у 1999 р., у 50-ту річницю альянсу. Словаччина, ще один член Вишеградської групи, не була запрошена на переговори; головною причиною стала проросійська направленість політики В.Мечара,

підписання напередодні Мадридського саміту російсько-словацької угоди про співробітництво в оборонно-технічній сфері. Однак у Мадриді було оголошено, що інші країни, незалежно від їхнього географічного положення, можуть розраховувати на членство в майбутньому, “по мірі їхньої еволюції” в бік демократичної форми правління та ринкової економіки [74].

16 грудня 1998 р. у Брюсселі міністри закордонних справ Угорщини, Чехії та Польщі підписали протокол про приєднання до Альянсу. Після цього документи пройшли затвердження в національних парламентах та президентських адміністраціях [75].

12 березня 1999 р., після того як у м. Індепенденс (Міссурі, США) міністри закордонних справ депонували “Документи про вступ”, Польща, Угорщина, Чехія офіційно стали членами НАТО. Перед ними була поставлена мета подальшого реформування ВС до 2006 р. Програма складалась близько з 200 цілей та більше 100 завдань, що торкалися як зміни основних параметрів матеріальної бази, так і структурно-кадрової модернізації. Фінансування передбачалось перш за все за рахунок держбюджету, і в другу чергу — за рахунок НАТО [76].

На Вашингтонському саміті були названі ще 9 країн-кандидатів: Словенія, Словаччина, країни Балтії, Болгарія, Румунія, Македонія, Албанія (десятою, можливо, повинна була стати Хорватія) [77]. Не обійшлося без суперечок з приводу тої чи іншої кандидатури. Так Албанія й Македонія виглядали не більш стабільним, ніж Сербія або Боснія, однак одні стали кандидатами, а інші — ні. Як можна було гарантувати стабільність та безпеку в регіоні, залишаючи відкритим питання про нові лінії розподілу в Європі? Тому позиція Німеччини, Франції та Англії щодо подальшого розширення була досить стриманою. Але нові члени НАТО виступили з підтримкою США, позиція яких в альянсі зміцнилась. Резони Польщі, Угорщини, Чехії були досить зрозумілими: розширення на Схід зробило б їх уже не останньою лінією оборони. Крім того, вони розраховували на підтримку США у питанні їхнього скорішого вступу в ЄС, із чим великі європейські держави, м'яко кажучи, не квапились.

Чеський дипломат Йозеф Врабец зауважив також зокрема, що укріплення НАТО, зміцнення американських позицій в Європі урівнює вплив Німеччини, отже, не дає Чехії потрапити в залежність від окремих європейських держав [78].

Членство в НАТО досить чітко пов'язувалось в уяві східноєвропейців з необхідністю попереднього проведення радикальних внут-

рішних реформ. Наприклад, Пітер Вайс, лідер Соціалістичної партії Словаччини, проголошував: "Хоча наша країна була названа одним з перших кандидатів на вступ до НАТО, перш за все треба виконати ряд умов, у тому числі: виконання правил демократії, які є нормою в країнах-учасницях; прогрес у створенні ринкової економіки; забезпечення прав людини і громадянських прав та свободи преси... Ми повинні відкрито визнати, що той факт, що наші партнери розглядають демократію в Словаччині як нестабільну, не може відповідати нашим інтересам" [79].

Подібні ж аргументи були висновлені в доповіді незалежної групи Г.Брауна. Розширення НАТО допоможе країнам Центральної та Східної Європи в консолідації реформ, забезпечить їхній захист від внутрішньої нестабільності та зовнішньої агресії. У свою чергу НАТО тільки шляхом розширення може завершити свою трансформацію з військового союзу часів холодної війни в більш політичну форму та інтегровану військову структуру для управління кризами та взагалі спільних дій у Великій Європі [80].

Іншу точку зору продемонстрував маститий американський дослідник М.Мандельбаум. Він досить несподівано зауважив: передбачене розширення є не досить широким, якщо нова місія НАТО — сприяння демократії. Саме ті країни, про які йде мова, можуть і без НАТО ліпше за інші здійснити успішний перехід до демократії та ринкової економіки. Інший чинник — можливе відродження імперської російської політики — також не пояснює вибору НАТО. З точки зору Заходу країна, якій більш за все погрожує відродження агресивної Росії — це Україна. Однак ніхто не пропонує включення України в НАТО. Отже, розширення, у тому вигляді, як воно заплановано, є контрпродуктивним, воно сприятиме тільки новому поділові Європи, відродженню атмосфери холодної війни [81].

Але після 11 вересня 2001 р. ідея подальшого розширення НАТО на Схід отримувала все більше прибічників. Глобальним завданням для всіх країн став пошук стратегічних партнерів. Отже, при розгляді можливих кандидатів на вступ їхні внутрішні характеристики стали менш важливі, аніж зовнішні, пов'язані з міжнародним, системним фактором.

28 березня — 9 квітня 2004 р., за місяць до розширення ЄС, відбулось ще одне розширення НАТО — прийняття до лав організації семи нових країн: Словаччини, Словенії, Болгарії, Румунії, Литви, Латвії, Естонії [82].

Наразі очевидно, що нові члени НАТО ще не мають достатнього політичного досвіду для узгодження атлантичного партнерства з власними національними інтересами. Уряди Польщі, Румунії та Болгарії дали дозвіл США розмістити на їхній території свої військові бази. Поведінку Румунії та Болгарії можна зрозуміти: вони сильно покладаються на лобіювання американцями їхніх інтересів в ЄС, але не слід забувати сумний досвід Туреччини, члена НАТО з 1952 р., яка безуспішно домагалась членства в ЄС протягом майже 20 років. Польща, яка розглядає себе як головного партнера США в Східній Європі, зобов'язана через це нести навіть більший тягар співробітництва, аніж це передбачено формальними угодами. Так, наприклад, Польща виявила активність у питанні реформування Альянсу. Коли у вересні 2002 р. керівництво НАТО висунуло ідею створення сил швидкого реагування, Польща виступила з ініціативою створення Варшавської Групи Реагування НАТО. У доповіді Групи 2004 р. зроблено особливий наголос на необхідності укріплення зв'язків між США та ЄС [83].

Розміщення інфраструктури НАТО в Польщі викликало дуже сильну реакцію з боку Москви. Міністр оборони РФ С.Іванов кинув риторичне запитання: "Ще можна припустити, що нові засоби в Румунії та Болгарії можуть бути використані для антитерористичних дій на Близькому та Середньому Сході; але в якому ж регіоні збираються боротись військові засоби, розміщені в Польщі та країнах Балтії?" Взагалі можна констатувати, що розширення НАТО сприяло відродженню атмосфери "холодної війни" та виникненню в Європі нових ліній розподілу.

Нові країни-члени НАТО стають форпостом у боротьбі з міжнародним тероризмом, отже, загроза тероризму для них багатократно збільшується. Теракти в Мадриді та Лондоні продемонстрували, що військові операції НАТО несуть загрозу мирному населенню європейських країн, що стає заручником у цій боротьбі. Загострюються також проблеми біженців, збільшення військових витрат на проведення місій у зонах, що раніше не входили в сферу відповідальності НАТО (Югославія, Афганістан, Ірак).

Негативні наслідки мала пов'язана зі вступом у НАТО необхідність підвищення рівня військових витрат, особливо для країн-кандидатів напередодні вступу. Так Румунія в 2003 р. збільшила свій військовий бюджет на 20% — до 1,2 млрд. дол., тоді як рівень життя населення залишався одним з найнижчих в Європі. Для перехідних економік болісною стала необхідність різкого скорочення армій.

Чехія з 1993 по 2001 рр. зменшила склад ВС з 93 до 53 тис. чол., що позначилось на рівні безробіття (8,5%), сприяло підвищенню соціальної напруги в суспільстві в цілому [84].

За “польським сценарієм” пішли й інші країни регіону: вони вирішили проблему переозброєння своїх військ за рахунок закупки військової техніки в США. Тепер вони залежать від американських компаній (напр., “Локхід Мартін”) в обслуговуванні та ремонті нової техніки, а у глобальному сенсі — їхня обороноздатність цілком залежить від США.

Порівняння розмірів оборонних бюджетів США та європейських країн справляє враження, що вони не є членами одного блоку. США в 2003 р. підвищили свої витрати на оборону на 48 млрд. дол. — це більше, ніж весь оборонний бюджет будь-якої європейської країни. За 2003 р. витрати на оборону всіх європейських країн НАТО склали половину витрат США [85]. Очевидно, що навіть економічні лідери Європи не в змозі конкурувати зі США у військовій сфері. Що ж говорити про новачків: їхній внесок у справу модернізації озброєнь та трансформації збройних сил мінімальний, але на національні бюджети накладає додатковий тягар.

Спроби окремих країн скоротити після вступу в НАТО витрати на оборону викликають різкий опір натовського керівництва. Наприклад, Угорщині в Брюсселі в 2004 р. офіційно дорікнули, що її військовий бюджет не відповідає встановленій Альянсом мінімальній величині. Угорському керівництву, щоб пом'якшити критику, довелося йти на поступки в більш важливому для США іракському питанні. Наприкінці 2004 р. за рішенням парламенту угорські військові частини залишили Ірак, але уряд відразу прийняв рішення й надалі брати участь у врегулюванні іракської ситуації й направив туди 150 спеціалістів для підготовки кадрів з місцевих силових міністерств та відомств [86].

З іншого боку, приклад Польщі доводить, що ініціатива в НАТО добре заохочується. За даними 2003 р. Альянс став найбільшим інвестором в економіку країни. Частка Польщі в бюджет НАТО складає 78 млн. дол. на рік; у той же час інвестиції НАТО в Польщі обчислюються приблизно в 700 млн. дол. на рік. Альянс до 2008 р. планує вкласти більше 2 млрд. злотих у розширення військової інфраструктури Польщі (модернізація та будівництво портів, аеропортів, паливосховищ, систем контролю). Уже здійснені проекти включають будівництво систем постачання морських портів у Гдині, прокладання злітно-посадкових ліній у Мальборці, біля Гданська. У 2005 р. було підписано угоду про будівництво Центру підготовки об'єднаних сил НАТО в м. Бидгощ (проект

оцінено в 33 млн. євро) [87]. Усе це свідчить, що в новому НАТО Польща посіла важливу й вигідну роль інтегратора.

Розширення НАТО у 2004 р., як відразу було проголошено, не стало останнім. Альянс привітав успіхи Албанії, Хорватії, КЮР Македонії як країн-кандидатів, учасників “Плану дій по підготовці членства в НАТО” (ПДПЧ). Албанія та Македонія брали в ньому участь від початку, з 1999 р., Хорватія — з 2002. У 2003 р. вони також підписали зі США Адріатичну хартію, за якою США мали сприяти їхньому якнайшвидшому вступу в НАТО [88].

Кожна країна-учасниця вибирає ті складові частини ПДПЧ, які більш усього узгоджуються з її потребами, та встановлює свої власні планові показники та часові графіки. За реалізацією ПДПЧ постійно наглядає НАТО. Консультанти уважно вивчають усі проблеми, пов'язані з головними аспектами майбутнього членства кандидатів: у галузі політики, економіки, оборони, ресурсів, інформації, безпеки, права.

Кандидати насамперед виділили свої війська для участі в операціях НАТО за межами Євроатлантичного регіону (Ірак, Афганістан). Як партнери вони також беруть участь в більшості аспектів діяльності НАТО, військовослужбовці із цих країн служать в штаб-квартирі й командних підрозділах НАТО, навчаються в школах НАТО в західноєвропейських країнах.

Албанія виступає за поширення співробітництва на інші країни регіону — Сербію та Чорногорію, Боснію і Герцеговину. Це повинно сприяти радикальному відходу від минулих стереотипів — розгляданню Балкан як “порохової бочки Європи”. Отже, ідея включення всіх східноєвропейських країн у НАТО наразі набирає виразно реальних рис.

Підбиваючи підсумки, можна зазначити, що на межі тисячоліть Північноатлантичний Альянс виглядав певною мірою як анахронізм, не вдовольняючи ні США, ані західноєвропейські держави. США намагалися розділити із союзниками тягар утримування організації, впроваджували ідею колективної безпеки й колективної відповідальності. На думку Дж. Буша, це означало, що ЄС був повинен сам забезпечувати свою безпеку, віднайти кошти на переоснащення військових сил новими технологіями. Політичні ж діячі ЄС певною мірою продовжують мріяти про неможливе — збереження американської присутності в Старому Світі, але під контролем ЄС.

Однак, тепер можна впевнено зазначити, що НАТО трансформувалася з євроатлантичної організації в глобальну військово-політичну

структуру. Але чия це перемога? Східноєвропейські держави, що прагнули спокійно розташуватись під “парасолькою” НАТО, були втягнуті в конфлікти, “необхідні” США, а відповідальність за дії Альянсу будуть нести всі нарівні з Вашингтоном. Західні європейці великою мірою втратили впевненість в можливості за короткий час сформува-ти власний центр сили, що поширить вплив далеко за межі Європи.

1.3. АМЕРИКАНСЬКИЙ ВПЛИВ НА СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКІ ПРОЦЕСИ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ЕРИ

1.3.1. Концептуальний вакуум у США та чинники його подолання

Східноєвропейські революції знаменували собою початок нового етапу не тільки в розвитку країн регіону, але й у розвитку всієї системи міжнародних відносин. Американські аналітики, охоплені нечуваною ейфорією, заговорили про нові можливості для США та їхніх союзників.

Говорячи безпосередньо про східноєвропейський регіон, дослідники відразу помічають таку особливість, як надзвичайний вплив на революції мас-медіа. Дж. Л. Геддіс писав, що їх треба внести в число факторів, що найбільше впливають на сучасну міжнародну політику. Завдяки радіо та телебаченню в Східній Європі “виник новий вид теорії доміно, у якому досягнення свободи в одній країні стало причиною повалення репресивних режимів в інших країнах [89]. Якщо йти далі, можна зазначити, що зі зростанням ролі засобів масової комунікації пропорційно зростає роль зовнішніх впливів на внутрішні справи держави. У конкретному випадку зі Східною Європою — різко зросли можливості Заходу, що найбільш активно та професійно використовував у своїх цілях ЗМІ.

Отже, у 1989 р. східноєвропейські республіки вийшли з радянської сфери впливу під гаслом “На Захід!” Але хоча це було блискучим сюрпризом для Заходу, ейфорія швидко змінилась тривогою: тепер проблеми Східної Європи стали проблемами США та їхніх союзників. Це пояснює дуже стриману, навіть пасивну поведінку США в наступні роки. Східноєвропейці відчули величезне розчарування, навіть почуття обману з боку країни, що більш за всіх обіцяла їм, коли вони ще знаходились в радянській сфері впливу. Це дало можливість

Дж. Кіркпатрік зазначити: США не готові адекватно відреагувати на зміни у світі [90]. Отже, виник справжній концептуальний вакуум, що загрожував обернутися й вакуумом безпеки.

Головним випробуванням для США став кривавий розпад СФРЮ. Адміністрація Дж. Буша заплуталась в тенетах дилеми: визнати Словенію та Хорватію за принципом підтримки національного самовизначення народів, ризикуючи колапсом стабільності в регіоні, чи віддати перевагу закріпленому міжнародним правом принципові непорушності післявоєнних кордонів. Але поки Буш виявляв, за висловом Ч.Гаті, чуда вербальної акробатики, югославська драма обернулась на найбільшу трагедію нашої доби [91]. Очевидно, в цей час США схилились до думки, що конфлікти в колишній Югославії не є загрозою для безпеки Європи в цілому. Отже, головним завданням є їх замкнення в рамках регіону, навіть якщо там відродяться авторитарні режими або почнеться “віоленсія” латиноамериканського типу. А із цим завданням могли упоратись наодинці західноєвропейські союзники США.

Для США найбільш актуальним питанням стала ревізія своїх цілей щодо Східної Європи. У рамках біполярної системи все визначалось протистоянням двох наддержав, отже, у Східній Європі США заохочували все, що могло б ослабити СРСР. Тепер американцям довелось згадати свої національні цінності. За Р.Ульманом це “демократія, роль закону, відкритість та конкуренція в економіці” [92]. За Ч.Гаті “США повинні особистим прикладом показати східноєвропейцям, що таке свобода та процвітання” [93]. Головна дилема, однак, полягала в тім, що США треба було обирати між пріоритетом демократії і безпеки. У реальності примат безпеки завжди був важливішим.

З одного боку, на початку 90-х рр. виникла ідея “нового світового порядку” (вперше сформульована Дж.Бушем у вересні 1990 р.), повернення до сенсу поняття колективного інтересу, співробітництва Сходу та Заходу на засадах рівних прав та взаємної поваги. Але з іншого США після розпаду СРСР довелось би розпрощатись з роллю єдиної у світі наддержави, а цього жодне американське керівництво не могло собі дозволити. Отже, головним завданням було не допустити падіння великих держав, яке напроорокував ще в 1987 р. Пол Кеннеді [94].

Створення Великої Європи, особливо зміцнення ФРН, американці розглядали як потенційно загрозливі явища. Д.Мейсон писав: “Якщо американській вплив зменшиться в Європі, він майже точно

зменшитися й в інших частинах світу” [95]. Отже, американці виступили могильником ідеї нового світового порядку задля збереження своїх світових позицій.

Держсекретар США Дж. Бейкер уже наприкінці 1989 р. висунув ідею “нової Європи на основі нового атлантизму”, сенс якої полягав у створенні системи євроатлантичної безпеки на базі НАТО [96]. Зміцнення НАТО автоматично розглядалось як зміцнення позицій США в Європі.

Дж. Кіркпатрик пов’язала можливе зниження ролі США в Європі з демократичними змінами в Східній Європі. “Якщо зміни підуть нормально, європейці самі впораються зі своїми проблемами, без втручання “сторонніх” заокеанських добродіїв. Якщо ж Східну Європу охопить хаос, західноєвропейцям доведеться звернутись до американської сили” [97].

Першим, хто відверто заявив, що США треба змінити тактику на міжнародній арені, був З.Бжезінський. Задовго до початку військових операцій США в Югославії та Іраку він писав: “Тепер можуть розвинути ситуації, коли зовнішнє втручання в суто внутрішні справи будь-якої держави, наприклад, Югославії, може бути необхідним і виправданим через потенційні наслідки подій, які в інших випадках самі по собі не призводять до міждержавних колізій” [98]. Отже, Бжезінського по праву можна назвати не тільки автором нової зовнішньополітичної доктрини США (що пов’язується з Б.Клінтоном), а й одним з провісників перегляду післявоєнної системи міжнародного права.

1.3.2. Активізація американської політики в регіоні та її наслідки

На початку 90-х рр. США очевидно бракувало чіткої, довгострокової політики щодо Південно-Східної Європи. Їхня політика узгоджувалась із заходами ООН. У свою чергу ООН використовувала два основних методи в боротьбі з новими югославськими конфліктами: ембарго на постачання зброї для всіх територій колишньої СФРЮ (введене Радою Безпеки, резолюція 713 від 25 вересня 1991 р.) та економічні санкції проти порушників рішень ООН (резолюції 757, 787, 820) [99].

ООН визнала створення нових незалежних держав, у тому числі нової федерації Сербії та Чорногорії — Союзна Республіка Югославія (квітень 1992 р.). Однак США утримались від цього кроку, натискаючи на негативну роль С.Мілошевича в розвитку хорватського та боснійського конфліктів. США виступили за виключення СРЮ зі

РБСЄ й ООН та санкції проти Сербії, на яку покладалась відповідальність за всі етнічні сутички на теренах колишньої СФРЮ, у тому числі за боснійську війну.

30 травня 1992 р. ООН “замкнула” кордони Хорватії своїми військами та вдалася до економічних санкцій проти СРЮ; згодом, до 1996 р. включно, програма санкцій уточнювалась та посилювалась. У липні 1992 р. було проголошено ембарго на торгівлю зі СРЮ, після чого Адріатичне узбережжя було заблоковано кораблями ЄС та НАТО (операція “Шарп Гард” під спільним командуванням) [100]. Нафто- та газопроводи були перекриті, закордонні рахунки всіх сербських фірм, організацій, банків були заморожені. Отже, ніколи в історії Сербія не піддавалась такій повній ізоляції від навколишнього світу, як з 1992 р. Вважаємо, що левова частка зусиль в цьому напрямі належить саме США.

Коли спалахнула *боснійська війна*, США деякий час продовжували залишатись осторонь від кризи, пояснюючи це бажанням залишатись об’єктивними. Певним чином зміна позиції США була викликана втручанням в конфлікт західноєвропейських держав, зокрема, ФРН. Їхнє покровительство хорватам, у цілому невдалі дії ЄС, спровоковані внутрішніми суперечками країн-лідерів, спокушали США продемонструвати власні переваги в розв’язанні цього гордієвого вузла. Отже, можна стверджувати, що до активності в Югославії Б.Клінтона більш усього підштовхнуло бажання за будь-яку ціну зберегти свій вплив у Європі.

6 квітня 1992 р. ЄС та США визнали Боснію та Герцеговину як нову державу, хоча це й не відповідало міжнародним нормам. Взагалі гідно подиву, що міжнародна спільнота визнала незалежність колишніх югославських республік без жодних спроб спочатку домовитись про гарантії захисту інтересів національних меншин. Таким чином, кризу перш за все стимулювала політика боснійських політичних еліт, а також відповідна зовнішня кон’юнктура. У Сараєво, а потім в інших регіонах республіки почалась громадянська війна. Спочатку переваги були на боці сербів, що отримали озброєння та бойову техніку ЮНА й мали більш організовану армію.

Мусульмани на чолі з Алією Ізетбеговичем швидко перестали вдовольняти міжнародними економічними санкціями проти СРЮ та вимагали прямої інтервенції проти сербів. Вони спирались на підтримку країн, яким вельми імпонувала ідея створення в центрі Європи ісламської держави. Найбільшу цікавість до югославських подій

виявляли Саудівська Аравія, Туреччина, Іран. У цей час почалась також переорієнтація ісламських терористичних організацій з Європи на Балкани. Златко Ізакович (Белградський Інститут мирової політики та економіки) взагалі розглядає політику католицького Заходу як направлену на посилення своєї безпеки шляхом зіткнення мусульман та православних [101].

У 1992-1993 рр. було створено два перших плани врегулювання конфлікту, відомі як план Каррингтона-Кутілейро (англійський посередник, лорд Каррингтон, та перший голова Керівного комітету Міжнародної конференції з питань колишньої Югославії в Лісабоні, Х. Кутілейро) (травень 1992 р.) та план Венса-Оуена (колишній держсекретар США Сайрус Венс та лорд Девід Оуен були співголовами КК МККЮ в Женеві). Вони передбачали створення децентралізованої держави: 1) розділ Боснії та Герцеговини на 10 автономних кантонів-держав; 2) кантональну систему з єдиною владою в Сараєво. Провінції мали бути заселені змішаним населенням [102]. Міжнародна спільнота схвалила цей варіант та почала натискати на сербів, але марно. До кінця 1993 р. серби контролювали вже 70% території Боснії та Герцеговини. Свої зусилля вони сконцентрували на спробах політичним шляхом закріпити військові успіхи. Але навколишній світ не мав нічого спільного з тим, що існував в уяві боснійських сербів.

Рада Безпеки ООН прийняла рішення ввести війська ООН для створення навколо шести міст, оточених сербськими військами, “зони безпеки”. У липні 1993 р. виник третій план урегулювання, згідно з яким створювались би три етнічні міні-держави (план Столтенберга-Оуена). При цьому 52% території відходило б сербам, 30% — мусульманам та 17% — хорватам [103]. Але парламент мусульман відхилив проект.

З 1993 р. політика США в регіоні стає більш активною. Понад усе президент Клінтон намагався довести, що ані ООН, ані ЄС не впорались з проблемою. Знаряддя американської волі в Боснії став блок НАТО. Отже, почався перший етап інтернаціоналізації конфлікту в умовах, коли військово-політичний блок втручався у внутрішню ситуацію на боці одного з противників.

Коли в лютому 1994 р. серби почали обстрілювати Сараєво, НАТО, вперше без відповідних міжнародних консультацій, пред’явила ультиматум: під загрозою бомбардування серби повинні в 10 днів деблокувати Сараєво та відвести важкі озброєння на 20 км від міста. Між тим згідно статті 53 Статуту ООН, що є базовим документом міжна-

родного права, ніякі примусові дії не повинні прийматись без відповідних повноважень Ради Безпеки. Виняток складає право держави на самооборону в разі агресії (Ст. 51 Статуту ООН) [104].

У березні 1994 р. зусилля США по замиренню мусульман, на яких було зроблено головну ставку в антисербській грі, та хорватів, підтримуваних ФРН, увінчались успіхом: у Вашингтоні була підписана угода про створення мусульmano-хорватської федерації Боснії та Герцеговини (МХФ) [105].

У середині березня блок НАТО, після узгодження з ООН, провів двохдобову операцію “Блакитний меч” по бомбардуванню артилерійської позиції та командного пункту сербів у Горажде [106].

У травні 1994 р. Контактна група (США, РФ, Велика Британія, Франція, ФРН) розробила черговий план урегулювання. Він був запропонований народам БіГ як безальтернативний: МХФ отримувала 51% території, серби — 49%. Великі держави домовились, що в разі, якщо план буде відхилений, вони почнуть карні заходи, перш за все економічні санкції [107]. Але США залишились невдоволеними, що ставить питання про їхні справжні наміри.

З літа 1994 р. до осені 1995 р. НАТО неодноразово бомбардувала сербські військові та промислові об’єкти та водночас висувала один за одним проекти реформування республіки. Отже, НАТО вперше заявила про себе як про організацію, що контролює всі конфлікти у світі.

У цей час ООН не втручалась в хід подій; Росія була майже остаточно виключена з процесу консультацій; СРЮ, знесилена надзвичайно жорсткими санкціями, була змушена закрити свої кордони для боснійських сербів, а США перейшли до останньої фази придушення сербського опору. Президент Б.Клінтон тільки для мусульман скасував ембарго на постачання зброї в республіку.

Протягом 1995 р. серби оборонялись в цілковитій ізоляції; їхнього єдиного союзника — самопроголошеної Сербської Країни — не стало, оскільки в травні — серпні територія була зайнята хорватськими військами. Після цього з Країни почався вихід сербського населення, більшість якого знайшла непевний притулок у Боснії.

Восени хорватські війська почали останній наступ на оточені сербські позиції, припинений після підписання в жовтні 1995 р. 26-ої за рахунком угоди про перемир’я [108].

За три з половиною роки бойових дій було вбито та поранено 140 тисяч осіб (з них 12 тисяч дітей), знищено сотні міст, промислових об’єктів. Кількість біженців та переміщених осіб перевищила

3 млн. чол. Громадянська війна відрізнялась своєю особливою жорстокістю. Всі сторони конфлікту систематично порушували права людини, інтернували людей у концтабори, використовували “етнічні чистки”, масові страти та розстріли мирного населення.

21 листопада 1995 р. на базі ВПС США Райт-Паттерсон у м. Дейтоні (штат Огайо) під наглядом керівників країн-членів Контактної групи (Б. Клінтона, Ж. Ширака, Дж. Мейджора, Г. Коля, В. Чорномірдіна) С. Мілошевич, Ф. Туджман та А. Ізетбегович підписали “Загальну рамкову угоду про мир у Боснії та Герцеговині” (Дейтонські домовленості). Це означало встановлення жорсткого контролю НАТО на Балканах. Представники боснійських сербів та хорватів, що, між іншим, не були запрошені на переговори, сприйняли цю подію як жахливу образу.

14 грудня в обстановці урочистості було підписано Паризьку мирну угоду. Колишня югославська республіка отримала офіційну назву Республіка Боснія та Герцеговина, що складалась з Республіки Сербської (49% території) та Федерації Боснія та Герцеговина (51%).

Республіка Сербська, розташована в Східній Боснії, мала вельми ламані кордони. Фактично вона була поділена на три частини, пов'язані вузькими коридорами. Серби втратили Сараєво, Горажде, Зепу, Сребреницю та інші міста [109].

Мусульmano-Хорватська Федерація мала переваги не тільки геополітичного характеру. За нею було закріплено перевагу в питанні щодо важких озброєнь. Віденська конференція з роззброєння передбачала встановлення пропорції між збройними силами СРЮ, Хорватії та Боснії та Герцеговини як 5:2:2. При цьому всередині Боснії та Герцеговини пропорція між Федерацією та Республікою Сербською становила 2:1. Протягом кількох років після Дейтона проходила ліквідація “зайвих” озброєнь, але паралельно Федерація отримувала сучасну зброю від США. Це у свою чергу стимулювало гонку озброєнь в країні та регіоні [110].

Отже, підбиваючи підсумки першого періоду, треба зазначити, що з 1994 р. США переходить до формування позиції “жорсткого миротворця”. Покровительство мусульманам, скасування ембарго на постачання їм зброї всупереч позиції ЄС (навіть Великої Британії, найбільш вірного союзника США в Європі), нарешті, підписання у Вашингтоні договору про мусульmano-хорватську федерацію, зміцнили американські позиції, заставили ФРН перейти на сторону США, навіть визнати їхню провідну роль. У цілому ідея єдиної Європи зазнала метаморфоз, а США повернули своє без-

альтернативне лідерство, закріплене бомбардуванням сербських позицій у серпні 1995 р.

Дейтонські домовленості (листопад 1995 р.), створені під керівництвом Р. Холлбрука, стали найбільшим успіхом США в Європі з 1989 р. Їхня задумка зробити НАТО основою нової системи колективної безпеки стала реальністю. Це, по-перше, зв'язувало руки ФРН, що виявляла надто активне бажання зробити Східну Європу своєю сферою впливу; однак, доки Німеччина залишалась членом НАТО, вона була більш передбачуваною. По-друге, тут уперше був створений прецедент — використання НАТО функцій, що раніше були прерогативою ООН. Навіть те, що на перший погляд виглядає як слабкість американського проекту, насправді їм на користь. Формальна єдність Боснії та Герцеговини при цілковитому небажанні народів жити разом дозволяє тримати там війська НАТО невизначений час.

Попри всі негаразди, Паризька угода принесла мир на землю Боснії. Велику роль у відродженні господарства, а цей процес на думку спеціалістів мав затягтись не менш ніж на 10 років, відіграла міжнародна фінансова допомога, що складала мільярди доларів. Але вона була вкрай виборчою: 96% коштів ішло у Федерацію й тільки 4% — у Республіку Сербську [111]. На черговій конференції з проблем Боснії в Брюсселі (червень 1997 р.) причиною заморожування допомоги сербам було названо їхнє небажання співпрацювати з Міжнародним трибуналом у Гаазі, у тому числі відмова видати Радована Караджича, першого президента РС, що пішов у відставку в липні 1996 р. Сербі твердо виступали проти спроб ставити політичні умови в обмін на фінансову допомогу.

Із часом тиск на РС з боку Гаазького трибуналу все посилювався. Внаслідок секретного рішення в червні 1997 р. британський спецзагін у Приєдорі заарештував одного та вбив другого боснійського серба. Але замість зміни позиції, ця акція викликала обурення в РС; було здійснено кілька нападів на представництва миротворців та повідомлено, що в разі повторення таких акцій населення буде сприймати SFOR як окупаційні частини [112].

Таким чином, після Дейтону всередині Боснії та Герцеговини інтеграція не відбувалась. Всі три народи Республіки виступили з пропозицією підписати “Дейтон — 2”, угоду, що існуючий стан речей зробила б легітимним.

Але міжнародна спільнота була проти. Відмова від Дейтонської угоди, розділ БіГ на три частини в умовах, коли існують три етнічні

армії (мусульманська, хорватська, сербська) скоріше за все призвели б до нової громадянської війни. Але тепер війна могла сягнути за кордони БіГ та обернутись на загальнобалканську. Тому Міжнародна контактна група з питань Боснії та Герцеговини (у квітні 1994 р. вона об'єднала США, Росію, Велику Британію, Німеччину) на зустрічі в Сінтрі (Португалія) прийняла комюніке (30 травня 1997 р.), де в 94 пунктах викладалось, що потрібно зробити, аби Дейтонські угоди було реалізовано [113].

Тим часом будь-яка діяльність центрального уряду в Боснії та Герцеговині блокувалась на місцях, а будь-яка загальна справа оберталась на проблему. Наприклад, у серпні 1997 р. суперечки почалися через розподіл посольських постів у 33 боснійських посольствах. Потрібно було кілька місяців та настійливе втручання спеціальних посланників США Роберта Гелбарта та Річарда Холлбрука, аби дійти згоди [114].

Під час зустрічі Ради міністрів та тріумвірату в Лукавице Холлбрук та Гелбарт домоглися підтвердження рішення щодо загальної системи телефонного зв'язку. Але питання щодо демаркації та охорони кордонів, використання аеропорту Біхач, центрального банку, загальної валюти, зовнішньої торгівлі та ін. викликали жваві суперечки.

Більш серйозну проблему складала відсутність умов для повернення додому біженців. З 2,5 млн. протягом кількох років змогли повернутись тільки 200 тис. Наприклад, спроби мусульман повернутись в м. Яйце, що входить в хорватську частину Федерації, скінчилось вбивством одного та пораненнями багатьох людей. Те ж саме відбулось в Дрварі, Вареті, куди намагались повернутись серби. Міжнародні сили взяли під свій контроль репатріацію мусульман у м. Брчко. Але якщо їм не загрожувала фізична небезпека, бюрократичні процедури призводили до безлічі перепон в отримванні праці, вільному переміщенню, взагалі поверненню до нормального життя.

У таких обставинах збереження Республіки цілком лягло на плечі міжнародної спільноти. У США вже на початку 1996 р. зрозуміли, що без достатнього контингенту військ нова держава проіснує лічені дні. Тому був підписаний договір з мусульманами про оренду військової бази в Тузлі строком на 25 років. Наприкінці того ж року було продовжено мандат місії миротворців "Сили зі стабілізації" (SFOR), а в 1997 р. було зафіксовано, що місія продовжується на невизначений час; на той час вона вже коштувала США 7,7 млрд. дол. [115].

Але остаточної нормалізації так і не відбулось, співробітництво залишалось тільки гаслом. Серби та мусульмани звинувачували в цьому

одні одних. Дещо новим стало змінення позиції міжнародної спільноти. Захід більше не так уперто заплющував очі на дії своїх регіональних союзників. Під час свого візиту в Боснію британський міністр закордонних справ Робін Кук застеріг уряд Сараєво в зв'язку з невідповідним використанням допомоги, яка замість гуманітарних цілей ішла на фінансування діяльності партій, озброєння й т. ін. [116].

Таким чином, якщо в 90-ті рр. ХХ ст. Захід покладав провину тільки на сербську сторону, тепер відбувається зміна ставлення до хорватів та мусульман. Це пояснюється не тільки тим, що США та їхні союзники здатні визнавати свої помилки, а й зміною загальних пріоритетів. Адже наразі США загрозою номер один називає міжнародний тероризм, а БіГ поступово стала одним із центрів, до яких тяжіють терористичні організації, у тому числі "Аль-Каїда". Так, наприклад, улітку 2003 р. поблизу Сараєво була проведена зустріч 150 лідерів найбільших ісламських екстремістських організацій [117]. Отже, у перспективі нестабільність та непередбачуваність БіГ роблять увагу до неї з боку світової спільноти особливо сталою, а будь-які її проблеми — загальними проблемами Європи.

Міркуючи про стратегічні інтереси США стосовно *косовського конфлікту*, представники адміністрації Б. Клінтона постійно заявляли, що метою американського втручання в косовську кризу є насамперед запобігання виходу конфлікту за рамки Сербії, що призвело б до дестабілізації ситуації у всіх сусідніх країнах, включаючи балканських союзників США по НАТО — Грецію й Туреччину. Офіційні представники США вважають, що різке загострення ситуації в Косово збільшить ризик поширення збройного конфлікту на інші балканські держави, та цей ризик буде значно вищим, ніж свого часу в Боснії.

Однак, хоча дестабілізаційний потенціал косовської кризи у випадку його виходу за межі Сербії дійсно є досить високим, безпосереднє залучення в конфлікт таких країн, як Греція, Болгарія або Румунія, як і різке погіршення греко-турецьких відносин через розбіжності з косовської проблеми, все-таки представляється малоімовірним.

Більш реальну загрозу для США являє можливий негативний вплив косовської кризи на процес мирного врегулювання в Боснії й Герцеговині. Адміністрація Б. Клінтона, що витратила багато сил і засобів на розробку й реалізацію Дейтонських мирних угод, була вкрай зацікавлена в підтримці регіональної стабільності й у тому, щоб уникнути необхідності нової широкомасштабної місії в той час, як з проблемою БіГ ще не впорались.

Саме загроза зриву процесу виконання Дейтонських домовленостей, а також дестабілізації Македонії й Албанії в результаті дій сербської влади в краї була зазначена президентом Б. Клінтоном як основна причина жорсткості економічних санкцій проти СРЮ в липні 1998 р. [118].

Другим важливим стратегічним інтересом США було використання конфлікту в Косові з метою зміцнення позицій НАТО як основного інструменту по забезпеченню миру й безпеки в Європі за рахунок подальшого посилення “миротворчо-поліцейської” функції альянсу. Крім того, косовська криза в черговий раз поставила під сумнів своєчасність й адекватність розширення НАТО на Схід як відповідь на основні загрози безпеці в Європі. У цьому контексті проблема Косово, подібно до боснійської, стала для США “справою принципу”, своєрідним випробуванням на лідерство й рішучість.

Інший комплекс причин активізації американського втручання в Косові носив яскраво виражений ідеологічний характер. Представники адміністрації Б.Клінтона постійно вказували як на одну з головних причин американського втручання на ситуацію із правами людини в Косові в результаті сербських поліцейських операцій, а також на відсутність основних атрибутів демократичного суспільства в цьому автономному краї й, що особливо важливо, у Сербії й СРЮ в цілому. При цьому відкрито заявлялося, що головною перешкодою на шляху демократичного розвитку Сербії є правління соціалістів й особисто С.Мілошевича як президента СРЮ. У цьому контексті косовська криза, що різко загострилася з початку 1998 р., надала у розпорядження адміністрації США новий потужний важіль політичного тиску на С.Мілошевича — можливість представити як основну причину конфлікту антидемократичний характер сербського режиму. Для адміністрації США ослаблення або підрив режиму С. Мілошевича було не стільки засобом урегулювання косовської кризи, скільки самоціллю.

Таким чином, основними стратегічними інтересами США, що вплинули на рішення адміністрації активізувати втручання в косовський конфлікт, були: запобігання загрози зриву Дейтонського процесу мирного врегулювання по Боснії, прагнення використати косовську кризу як інструмент тиску на режим С.Мілошевича, а також більш широкі зовнішньополітичні інтереси, головним з яких залишається необхідність забезпечити взаємодію з європейськими союзниками по НАТО й сприяти подальшому зміцненню позицій цього воєнно-політичного блоку в Європі й світі.

У 1993 — 1994 рр. з'явилися перші документи (Віденська декларація, що завершила роботу Всесвітньої конференції з прав людини; “Хартія для нової Європи”), де піддавались ревізії основи післявоєнного права, такі як, насамперед, непорушність кордонів. Поступово складалась концепція “втручання з гуманітарних причин”, згідно з якою масові порушення прав людини, що призводять до “гуманітарних катастроф”, були достатнім приводом для використання збройної сили проти “держави-порушника”.

Новий етап у косовському протистоянні почався з 1 березня 1998 р. За перший тиждень албанці втратили 80 чол. 9 березня під егідою ООН була створена Контактна група з питання Косово, що складалась з представників великих держав. У Лондоні було прийнято заяву, що засуджувала сепаратизм і тероризм; у тому числі були засуджені сили, що фінансували, озброювали та навчали терористичні угруповання в Косово. Однак Контактна група застерегла Мілошевича проти використання сили та надала два тижні на вивід спецпідрозділів поліції з Косова. Але 25 березня цей строк було продовжено ще на місяць на особливе прохання РФ, Франції, ФРН та Італії. Таким чином, представники США (Мадлен Олбрайт) та Великої Британії (Робін Кук) залишились в меншості [119].

23 квітня в Сербії було проведено референдум, за підсумками якого 95% громадян, що проголосували (73% всіх виборців), виступили проти участі іноземних представників у вирішенні косовського конфлікту навіть під загрозою економічних санкцій.

С.Мілошевич, спираючись на ці дані, ігнорував можливість розпочати переговори та продовжував застосовувати силу. Від 300 до 500 тисяч албанців стали біженцями; близько сотні цивільних громадян було вбито. Обидві сторони виявляли високий ступінь жорстокості, брутально порушували права людини.

У жовтні 1998 р. під загрозою ракетно-бомбових ударів НАТО СРЮ підписала угоду Холлбрука-Мілошевича. Угода передбачала вивід сербських військ, приїзд у край наглядачів ОБСЄ, встановлення режиму повітряного контролю над територією літаками НАТО, розміщення натовських сил на кордонах Косово [120]. Але невдовзі Визвольна армія Косова знову зайняла значну територію краю й Белград порушив угоду: почалися карні операції з використанням важкої техніки.

28 січня 1999 р. Контактна група великих держав проставила обом сторонам конфлікту ультиматум: негайно почати переговорний процес у Рамбуйє (Франція). Перший раунд переговорів почався 6 лютого.

Було прийнято рішення про створення Тимчасового уряду Косова на перехідний період до проведення вільних виборів. Х.Тачі, керівник косовської делегації, так підсумував надії, що косовари пов'язують з Рамбуйе: “досягнення справедливої мирної угоди, гарантами якої стане НАТО та США; визнання прав народу Косова на визначення кінцевого статусу краю” [121]. Переговори скінчились створенням оптимального плану політичного врегулювання: Косово отримувало широку автономію в рамках Югославії; на усталення механізмів функціонування структури краю відводилось 3 роки; ВАК мала роззброїтись [122].

Однак, сербська делегація відмовилась підписати план, запропонований Контактною групою в березні 1999 р. Ситуація миттєво змінилась. Американська громадська думка, добре підігріта мас-медіа, була готова до схвалення силових акцій проти режиму, що характеризувався як “неофашистський” [123].

Введення в Косово сорокатисячного контингенту ЮНА викликало евакуацію місії ОБСЄ та ракетно-бомбові удари НАТО по СРЮ, що не припинялись з 24 березня до 10 червня (операція “Союзницька сила”). Військова операція НАТО являла собою війну нового покоління: масований авіаудар вражав систему управління супротивника й пригнічував його обороноздатність. Операція була направлена не тільки проти югославських збройних сил на території Косова, як було офіційно оголошено, але й мала на меті зруйнування інфраструктури СРЮ. Першим кроком для цього стало руйнування всієї протиповітряної оборони СРЮ. Використовуючи тактику повітряних ударів, НАТО вперше в такому масштабі використала високоточну зброю. Вона склала біля 90% від загального числа бомб і ракет. Точність забезпечувалась самонавідною системою з використанням космічних супутників. Цю акцію можна розглядати як першу спробу здійснення на практиці концепції “втручання з гуманітарних причин”. Відразу вона була засуджена як акт агресії РФ, Китаєм, Індією та деякими іншими державами. Однак ООН офіційно не кваліфікувала дії НАТО як агресію. Британський прем'єр Тоні Блер, навпаки, назвав місію НАТО перемогою прогресивного напрямку в зовнішній політиці, що прийшов на зміну застарілим традиційним уявленням [124].

Розуміючи всю непевність свого становища, прихильники дій НАТО використали ідею “моральності” військового втручання, що було викликано “геноцидом сербів проти косоварів”. Але в Косові йшла громадянська війна, тому не слід покладати провину тільки

на одну сторону. До того ж дії НАТО на практиці спричинили більше лиха, ніж всі попередні сутички. Бомбардування забрало життя тисяч громадян СРЮ (якнайменш 2 тис. мирних жителів та близько 600 військових, але військові експерти вважають, що офіційні дані занижені) та залишило жакливі екологічні наслідки. Залишилась невідомою доля 250 тис. косовських сербів, які зникли за час військової операції НАТО. За тиждень бомбардувань з Косово виїхало біля 400 тис. чол., переважно в Албанію та Македонію. Половина албанського населення стала біженцями без надії на повернення, тому що сербські війська відбирали документи у втікачів зі СРЮ. Таким чином, якщо метою НАТО було захистити косоварів, то підсумки їхньої діяльності можна назвати контрпродуктивними [125].

Однак стратегія НАТО спиралась на ретельно проведені соціологічні дослідження. Вони свідчили, що населення сприймає військові дії тим більш негативно, чим більше втрачено живої сили. Відсутність таких втрат під час операції в СРЮ забезпечила керівництву НАТО лояльну оцінку операції громадською думкою Заходу. На це не вплинуло навіть те, що операція затягнулась довше, ніж було заплановано, через активний опір ЮНА. Навпаки, роздратованість проти “впертого” Мілошевича тільки зростає.

9 червня 1999 р. на македонсько-югославському кордоні була підписана угода між сербськими та натовськими військовими. Після виводу сербських військ з Косово було прийнято рішення РБ ООН (№ 1244 від 10 червня 1999 р.), за яким в край було введено Міжнародні військові сили з підтримання миру (KFOR); регіон був розділений на 5 секторів, у кожному з яких координацію здійснювала одна з країн НАТО [126].

Це ознаменувало найбільшу поразку Мілошевича. Але натовське бомбардування певним чином повернуло йому підтримку сербського народу. Завдяки цьому він мало не здобув перемогу на виборах 24 вересня 2000 р., і намагався далі боротись за владу, використовуючи Конституційний суд, що скасував їхні результати.

Не зважаючи на політичні погляди, югославське населення було обурене відвертим намаганням НАТО постійно втручатись у внутрішні справи федерації. Метою Заходу було встановлення “дружнього” режиму та контроль над новим ринком збуту та дешевої робочої сили. Х.Солана, що був генеральним секретарем НАТО, відверто підкреслював ще наприкінці квітня 1999 р.: виділення грошей на відродження зруйнованої економіки Югославії цілком залежить від зміни влади [127].

Невирішена проблема Косова негативно впливала на життя всіх сусідніх держав. По-перше, постійно загострювалась проблема біженців (за даними ООН загальна кількість за рік кризи досягла 550 тис. осіб). Вони осідали в Албанії, Чорногорії, Боснії. Більшість знаходилась в незадовільних умовах, поповнюючи “групи ризику” в цих і так нестабільних державах. По-друге, косовська криза породила практично неконтрольований наркобізнес. Протягом другої половини 90-х рр. прибутки від нього йшли на фінансування ВАК. Сьогодні албанська наркомафія (союз албанців з Косово, Македонії та власне Албанії) контролює до 80% оборту наркотиків у Швейцарії, Угорщині, до 70% — у ФРН, до 40% — у колишній СФРЮ [128].

На Заході тим часом складались нові плани щодо майбутнього краю. У США схилились до створення угоди типу Дейтона, тобто угоди, де Америка відігравала б провідну роль. Але для міжнародної спільноти це була б ще одна поступка етнічному націоналізму, правова санкція на створення етнічно гомогенних держав, а в перспективі — стимулювання нових етнополітичних конфліктів. Слід відзначити, що ще під час косовської кризи деякі аналітики передбачали вибух за косовським сценарієм у Македонії [129].

Взагалі перш ніж вирішувати долю балканських народів, Заходу необхідно було зрестись упереджено антиюгославського підходу, за яким на протязі багатьох років СРЮ пред’являли вимоги, які не використовували щодо її сусідів. Без зовнішнього впливу Косово було б більш схильним до компромісу. Без зовнішнього тиску авторитарні сили не мали б у Сербії підтримки більшості населення.

Косовська криза знаменувала собою новий крок у реформуванні міжнародного права. На Вашингтонському саміті (23–25 квітня 1999 р.) було документально закріплено “право Альянсу на проведення збройних операцій за рамками традиційної зони відповідальності для захисту спільних інтересів та цінностей”. Згідно нової стратегії “санкціонування Радою Безпеки ООН таких акцій буде мати факультативний характер” [130]. Якщо взяти до уваги, що в світі існує біля семи тисяч національних меншин, “югославський механізм” може бути використаний майже будь-де: при деякому вмінні та відповідній матеріальній базі будь-який конфлікт можна обернути на “гуманітарну катастрофу”.

Хоча криза в Косові минула свою гостру стадію, основні проблеми краю не були вирішені. Повернення в край неалбанських етнічних груп не відбулось: з 226 тис. переміщених осіб повернулись 126 осіб.

Протягом 2000 р. у Косові продовжувались численні теракти з боку албанських бойовиків; було вбито 910 осіб; зруйновано близько 100 церков та монастирів. Місцева поліція була сформована з колишніх бойовиків ВАК. Колишня ВАК зберегла свою організаційно-штатну структуру та легально існує як “Корпус на захист Косова” (КЗК) з особистим складом у 5 тис. чоловік. НАТО має з КЗК кілька спеціальних військово-технічних угод; це вказує на те, що США розглядає його як інструмент своєї політики в регіоні [131].

3 лютого 2000 р. були розпущені всі політичні та адміністративні органи в краї; фактично він став підмандатною територією ООН (до рішення про остаточний статус Косова). Втілення в життя рішень ООН (“Стандарти для Косово”) залежало перш за все від позиції НАТО. Через три роки Кофі Аннан зазначив, що ні один з пунктів “Стандартів” не було виконано [132].

Резолюція ООН від 24 жовтня 2005 р. дала зелене світло початку переговорів щодо майбутнього статусу Косова. ООН свідомо й, очевидно, назавжди відмовляється від попередньої резолюції № 1244. Пояснити це можна тільки все зростаючим пресингом з боку Вашингтона. Ніколас Бернс, заступник держсекретаря США, поставив своєму уряду в заслугу, що саме США змогли умовити генсека ООН відмовитись від пов’язування питання виконання “Стандартів для Косово” з початком переговорів щодо статусу. США не приховують, що підтримують повну незалежність Косова від Сербії. На їхній бік поступово переходить й керівництво ЄС. Отже, Белград опинився в цілковитій ізоляції. Прем’єр-міністр В.Коштуниця попереджав: “Розділ демократичної держави та зміна міжнародних кордонів у супереч волі народу були б нечуваним випадком в історії міжнародного права й небезпечним прецедентом, що мав би негативні наслідки для міжнародного порядку в цілому” [133].

У США зрозуміли, що надмірне розгойдування європейського човна загалом не в їхніх інтересах. Тому наразі їхня енергія направлена на врегулювання питання в рамках “контактної групи з питання Косова” (США, РФ, ФРН, Велика Британія, Франція, Італія, ЄС, НАТО). Сторони погодились, що питання Косова повинно бути вирішене в рамках існуючої системи міжнародно-правових відносин. Базовими принципами (тобто такими, що не будуть обговорюватись в ході переговорів) були названі між іншим присутність представників всіх меншин у місцевих владах та неможливість приєднання Косова до іншої держави або його розчле-

нування. Однак, залишиться Косово частиною Сербії або отримає незалежність, з тексту не ясно [134].

Отже, переговори можуть розвиватись за будь-яким сценарієм. При цьому американські спеціалісти беруть участь у формулюванні албанської й сербської переговорних платформ. Вашингтон дав зрозуміти Белграду, що в разі зміни його позиції щодо незалежності Косова, Сербії буде гарантовано якнайшвидший вступ у НАТО, а згодом і в ЄС.

Майбутнє Косова залишається невизначеним. Сербія в будь-якому разі відмовляється обговорювати питання про незалежність краю, але Захід схиляється до думки, що тільки це поставить крапку в косовському питанні. Офіційні особи час від часу “проговорюються” щодо майбутньої незалежності Косова, отже, якщо ревізія міжнародного права буде продовжуватись, косовари отримають бажане відділення від Сербії.

Проблема Косова набула досі нечуваного, глобального значення: тут фундаментальні принципи сучасних міжнародних відносин прийшли в протиріччя і всі країни пильно слідкують, чому буде віддано перевагу — суверенітету та невтручанню у внутрішні справи або ж праву націй на самовизначення.

Македонська криза 2000-2001 рр. трактувалась США та їхніми союзниками в контексті косовського досвіду. Американські аналітики бачили три варіанта поведінки США в цій ситуації: 1) пасивне очікування. При цьому НАТО продовжує пропонувати своє втручання в конфлікт. Але результатом могла стати повна дестабілізація Македонії і погіршення ситуації в регіоні; 2) політика балансування. Вона викликала найбільший захват у аналітиків: США вибірково підтримували б уряд Македонії, але вимагали б водночас більшої автономії для албанців. Але така політика могла б спровокувати албанців на подальше насильство й викликати відповідні жорсткі дії Скоп'є; 3) агресивне протистояння. Розгляд албанського націоналізму як головної дестабілізуючої сили в регіоні призвів би США до необхідності сприяти ліквідації ВАК та Армії національного визволення албанців Македонії. Але при такому підході албанці могли б направити свою агресію на НАТО [135].

Після досить тривалих дискусій (адже кожен варіант мав свої вади) у США отримав перемогу другий варіант. Державний департамент США прийняв рішення про надання допомоги Македонії в сумі 33 млн. дол., з яких близько 7 млн. дол. ішли на підтримку албансько-

го університету в Тетово, а 17 млн. на військову допомогу македонському уряду [136].

Македонська влада, (прем'єр-міністр Любче Георгієвський, лідер націоналістичної партії “За зміни”; президент Борис Трайковський, якого вважали “людиною Заходу” через довге проживання в США та налагодження добрих стосунків з американським керівництвом), відчайдушно намагались припинити процес нелегальної еміграції албанців-біженців з Косова [137]. Під час натовських бомбардувань СРЮ за добу в Македонію переходили до 8 тис. осіб. На 2000 р. загальна кількість албанців у Македонії зростає з 25 до 35-40% населення [138].

На початку березня 2000 р. відбулись перші збройні виступи албанських партизанських загонів. Македонці критикували своїх керівників за поступки албанцям, але під тиском США 14 травня 2001 р. у Македонії було сформовано “уряд політичної згоди” за участю всіх, навіть найбільш радикальних албанських партій [139].

Порівнюючи ситуацію в Македонії та в Косові, треба зауважити, що на першій стадії конфлікту в югославського уряду були всі можливості не допустити до збройного зіткнення, вступити в діалог з лідером албанців І.Руговою. У Македонії такого лідера не було: албанці не мали жодної організації, жодної армії. Тут існували албанські клани, що почали діяти кожен на свій ризик. Навіть якщо командири збирались на нараду, будь-хто міг змінити загальне рішення. Це робило конфлікт некерованим і довготривалим.

На відміну від косоварів, македонські сепаратисти не входили в контакт з офіційними колами Заходу. Таким чином, уряд Македонії, що до цього на відміну від СРЮ не мав конфліктів з великими державами, міг розраховувати на їхню підтримку. Особливу заклопотаність македонськими подіями виявляли Греція та Італія, життєво зацікавлені в стабілізації ситуації на своїх кордонах. Взагалі конфлікт у Македонії значно підірвав точку зору тих представників суспільної думки, хто до цього захищав “мирну інтеграцію ісламу в Європу” [140]. Але активна реакція з боку світової спільноти почалась тільки тоді, коли албанські бойовики опинились в кількох кілометрах від Скоп'є. Президент Дж. Буш відмовив лідерам албанців у в'їзді на територію США. Генеральний секретар НАТО Дж. Робертсон заявив, що альянс у будь-який момент представить свій миротворчий контингент, якщо його запросять обидві сторони. Найбільші зусилля для того, щоб посадити за стіл переговорів македонців та албанців, доклав Х.Солана, голова ЄС з питань загальної зовнішньої політики та політики без-

пеки. Протягом липня — червня він умовляв офіційну албанську делегацію не висувати вимоги створення багатонаціональної федерації. Він зміг також довести македонському уряду всі переваги втручання міжнародної спільноти [141].

Після підписання Охридської угоди 2001 р. у Македонію ввели контингент НАТО для подальшого нагляду за її виконанням. Саме виконання угоди стало головною проблемою для Македонії. Операція по вилученню зброї в албанських бойовиків силами НАТО (кодова назва “Основний урожай”) була завершена до вересня 2001 р.; було зібрано 3,4 тис. одиниць вогнепальної зброї. Військові альянсу на цьому оголосили своє завдання виконаним та зарахували операцію до найвдаліших за останні два роки. Але македонський уряд наполягав, що албанці віддали тільки старі гвинтівки та пістолети, а головні запаси зброї залишились незайманими. Навіть І.Ругова назвав цю операцію фарсом, що був розрахований на зовнішніх спостерігачів [142].

Тому президент Б.Трайковський та Генеральний секретар НАТО Дж. Робертсон домовились, що протягом 2002 р. миротворчі сили залишаться в Македонії. Це було вчасне рішення, тому що збройні зіткнення на кордоні та чисельні теракти в країні не припинились. У міжнародних мас-медіа з'явилися свідчення “балканського сліду” Бен Ладена, репортажі про масштаб контрабанди наркотиків з Косова та Західної Македонії. Доведено, що з середини 90-х рр. у Косові, Боснії, Північній Албанії знаходилися відділи “Аль-Каїди”, що в афганських таборам Бен Ладена проходили навчання бойовики косовських та македонських албанців [143].

Збереження загрози з боку озброєних бойовиків, що очевидно користуються підтримкою албанського населення, підштовхує уряд Бранко Црвенковського до посилення пошуків безпеки. Нова влада оголосила курс на приєднання до ЄС та НАТО.

Хоча македонський конфлікт не можна назвати завершеним, адже існують угруповання, що досі закликають до повного відділення від Македонії албанських районів, політика США та НАТО очевидно сприяє збереженню єдності країни, поліпшенню загального клімату в регіоні. США продовжують любіювати інтереси Македонії, у тому числі в питанні її прийому до ЄС. Уже в грудні 2005 р. Європейська комісія рекомендувала КЮР Македонію до переговорів щодо вступу. Хоча переговори можуть розтягнутись на довгі роки, це свідомо радикальної зміни в ставленні до цієї республіки. У заяві Єврокомісії говориться: “КЮР Македонія є стабільною демократичною держа-

вою. Країна досягла надзвичайних успіхів, які ми вітаємо” [144]. Треба зазначити, що це вітання по суті означає визнання Євросоюзом, по-перше, правильності політики США в регіоні, по-друге, власної неспроможності вирішити подібні конфлікти. Для європейських країн головним завданням стало обертання “порохової бочки Європи” на свої тихі задвірки.

Позиція США та НАТО в югославських конфліктах засуджувалась цілим рядом серйозних дослідників у різних країнах як на Сході, так і на Заході. Так, російський політолог Б.Шмельов зазначав: “Висувачи законні вимоги щодо реалізації своїх прав на самовизначення аж до відділення та створення своєї власної незалежної держави, вони тим самим руйнували багатонаціональні держави й, відповідно, існуючий в Європі баланс сил...Західна Європа позитивно поставилася до боротьби народів країн реального соціалізму за реалізацію права на самовизначення, вбачаючи в ній великий демократичний потенціал, необхідний для майбутніх перетворень політичної та економічної систем. Цим, очевидно, пояснюється відмова Заходу від зафіксованого в Хельсінкському Підсумковому акті принципу непорушності післявоєнних кордонів в Європі й територіальної цілісності європейських держав на користь права націй на самовизначення та створення своєї власної незалежної держави. Але подальше дотримання цього принципу загрожує європейській стабільності та може привести до хаосу на європейському континенті” [145]. З ним погоджувався відомий дослідник югославських проблем П.Кандель: “Хід та результат югославської кризи надає приклад та вигідний міжнародно-правовий прецедент і для баскського, корсиканського, північноірландського та квебекського націоналізму, не говорячи вже про албанський або регіональний сепаратизм (такий як північноіталійський)” [146].

Один з найбільш визначних сучасних політологів РФ А.Д.Богатуров також вважав “розподіл Югославії фактом кривавим та за сучасними поняттями диким... Але роздрібнення державної структури Європи не лякає США... Вони в 90-ті рр. узгоджують кілька тез, що підкріплюють їхню концепцію глобалізації: 1) криза національних держав та перехід їхньої ролі до наднаціональних (інтеграційних) та транснаціональних інститутів; 2) руйнування традиційних концепцій державного суверенітету і розширення практики, правової та моральної бази втручання міжнародних організацій у сферу внутрішньої юрисдикції держав; 3) “розмивання” традиційних державних ідентичностей під впливом інформатизації світового простору, форму-

вання універсальних стандартів культури, побуту і загального фонду фундаментальних цінностей. ...ЄС скоріше всього буде рихлим та внутрішньо конфліктним утворенням, “зате” воно буде потребувати могутнього лідера-покровителя — “природний” тягар США... У Східній Європі самовизначення провінцій неминуче несе в собі загрозу загибелі держав. Радикалізм албанців у Косово призведе до загрози появи на Балканах войовничої, іредентистської “великоалбанської” ісламської держави” [147].

Але такий перебіг подій здається малоімовірним, сучасний “хаос” є насправді біль-менш керованим і, таким чином, не загрожує загальноєвропейському порядку. Можна погодитись з М. Косолаповим, який вважає, що “локальні конфлікти стають більш імовірними не тільки через оживлення націоналізму, сепаратистських тенденцій та проблем перехідного періоду в посткомуністичних країнах, але ще й тому, що поступово зростає усвідомлення: такі конфлікти самі по собі не несуть в сучасних умовах реальної загрози безпеки для Європи в цілому. Більш того, у деяких випадках вони можуть знову — як це часто було в історії — відігравати роль політичного засобу могутніх держав, що мають більш широкий діапазон інтересів” [148].

Підбиваючи підсумки, треба зазначити, що залучення Заходу в югославські конфлікти підвищує його відповідальність не тільки за минуле, а й за майбутнє республік колишньої Югославії. Жодна країна, крім Словенії, не є досить стабільною й передбачуваною для того, щоб залишити її власній долі. Отже, “за” підвищення активності світової спільноти в Югославії виступає не тільки принцип справедливості, а й принцип охорони власних інтересів. Сербія і Чорногорія, Боснія і Герцеговина, Македонія та навіть Хорватія зберігають потенціал подальшого розпаду через етнічні конфлікти, які можуть “перелитись” через їхні кордони й, таким чином, скласти загрозу європейській безпеці. Пріоритетним повинен залишатись й такий напрям діяльності міжнародних організацій як боротьба з бідністю, рівень якої можна зіставити тільки з рівнем убогства країн, що розвиваються.

Очевидно, що сучасна політика міжнародних організацій недосконала, навіть неефективна. Наразі необхідно її переглянути, накреслити більш масштабну стратегію щодо посткомуністичної трансформації Південно-Східної Європи, що якісно відрізняється від трансформації інших країн з перехідною економікою. Перші кроки в

цьому напрямку вже зроблені, складений “Пакт стабільності для Південно-Східної Європи”. Але він потребує значно більшої уваги, ніж маємо з боку глобальних міжнародних структур.

У галузі політичного реформування югославські республіки кидають виклик західному досвіду. Очевидно, що підтримка децентралізації в цих країнах не стала панацеєю від всіх бід, а навпаки викликала нові проблеми. Децентралізація розглядалась як противага корумпованій центральній бюрократії і як засіб делегування влади. Але в рамках багатонаціональних країн децентралізація призвела до створення локальних влад, заснованих на етнічній однорідності, до посилення націоналістів на місцях. Вони підвищили свій контроль над економікою та політикою, так що сформувалась неофеодална модель суспільства. Наразі місцеві влади опираються будь-яким зрушенням, намагаються зберегти сегрегацію й посилювати її в майбутньому. Завданням міжнародних організацій стає дбайливе пророцтво в таких країнах паростків нової політичної культури, поступова зміна ментальних особливостей югославських народів. Це завдання найбільш складне, але не безнадійне.

Важливим є більш збалансований підхід до проблеми відповідальності військових злочинців республік колишньої Югославії. Протягом кінця ХХ — початку ХХІ ст. Міжнародний трибунал з питань колишньої Югославії (МТКЮ), що працює в рамках Міжнародного суду в Гаазі, притяг до відповідальності більше 100 югославських політиків та військових. Спочатку мова йшла переважно про сербських лідерів (покійний С. Мілошевич, усе ще невловимі Р. Карadžић, Р. Младич), але наразі перед судом постали хорвати, македонці, косовари. Отже, хоча й із запізненням, Захід відмовився від концепції “обраної провини” (провини сербів), яку намагалось нав’язати керівництво НАТО в другій половині 90-х рр. ХХ ст. Головною причиною такого запізнення можна вважати деякі основні настанови американської зовнішньої політики.

Сербію США із самого початку вважали основною перешкодою на пост’югославському просторі. Це пов’язано з історичною роллю Сербії — “Південнослов’янського П’ємонту”, з послідовно проросійською спрямованістю її зовнішньої політики. Отже, їхні дії у врегулюванні конфліктів так чи інакше були пов’язані з надією її ослаблення. Американська політика 90-х рр. залишалась абсолютно негнучкою. Здавалось, спочатку всі зусилля були направлені на захоплення Мілошевича та відправку його в Міжнародний трибу-

нал з колишньої Югославії. Сполученим Штатам ніхто не проба- чив колишніх бомбардувань Югославії. Президент В.Коштуниця переорієнтував зовнішню політику Сербії на ЄС, навіть в одному зі своїх виступів кинув гасло: “Ні Росії, ні Америки!” США зрозуміли, що Сербія надто важлива, щоб залишати її цілковито під впливом ЄС. Починається копітка праця зі зміни американського іміджу в країні. Сербів запрошують до “Партнерства заради миру”, натякають на можливість їхнього вступу до НАТО, обіцяють лобіювати їхні інтереси і в ЄС. Той факт, що жодна країна світу наразі не може собі дозволити проігнорувати американську дружбу, для Сербії стає дедалі очевиднішим.

Тим часом, у середньостроковій перспективі очевидно, що США, через “управління” та “врегулювання” балканських конфліктів, вдало реалізували свій стратегічний намір — створення глибоко ешелонованого геополітичного простору, що протягнувся від Середземного моря вдовж Росії через Кавказ та Каспій до Центральної Азії.

Балкани сьогодні стають точкою перекреслення головних інтересів Півночі та Півдня. Тільки європеїзація Балкан може відвернути балканізацію Європи. Для США це — місце реалізації своїх стратегічних завдань. Перше — це стримування ісламізації півострова, що пов’язується зі зростанням загрози міжнародного тероризму (фундаменталісти зацікавлені в об’єднанні мусульманських анклавів всіх югославських республік, всієї Південної Європи для посилення власного впливу на геополітичні процеси). Друге, можливо найбільш важливе, — це контроль над сировинними ресурсами Балкан, за транспортуванням через півострів вуглеводню. Серед проектів, найважливіших для США, слід назвати будівництво нафтопроводу АМБО, про створення якого домовились Албанія, Болгарія та Македонія; будівництво американських військових баз у Болгарії та Румунії, у тому числі в Бургасі та Констанці, де беруть початок трансбалканські нафтопроводи. Наразі тут будується коридор транспортних нафтових та комунікаційних ліній, що є складовою стратегічного вуглеводневого шляху Каспій — Чорне море — Адріатика. Деякі аналітики вважають, що боротьба за енергоресурси, контроль за ними стане основним змістом світової політики найближчого майбутнього, а значить — стрижнем зовнішньої політики США.

1.3.3. Східноєвропейці між США та Західною Європою: втрати та здобутки

Інша проблема пов’язана з перебудовою трансатлантичних відносин у постбіполярну еру. США зберігали свій вплив на західноєвропейських партнерів завдяки своєму економічному, фінансовому, науково-технічному, військовому потенціалу. Однак розглянемо їхні сучасні характеристики так, як вони окреслились після Маастрихтського договору.

Хоча ЄС за розміром території вдвічі менше США, у ньому живуть на 170 млн. людей більше. Об’єднана Європа наразі обертається на найбільший ринок у світі. Хоча США — економічна надпотуга № 1, їхній експорт найближчим часом буде нижчим за європейський [149].

Певне дистанціювання Західної Європи від США внаслідок посилення економічного суперництва викликало значне занепокоєння в американських ділових та політичних колах. Досить гостра дискусія з цього приводу закінчилась в середині 90-х рр. перемогою думки, що США повинні узгодити відносини шляхом підтримки західноєвропейської інтеграції. Зокрема, активно розроблялась концепція трансатлантичної зони вільної торгівлі (ТАФТА), що охоплювала б Західну Європу й Північну Америку [150]. Реалізація цієї ідеї надає можливість США не лише зберегти свою присутність в Європі, а й керувати процесом подальшої інтеграції.

ЄС намагається проводити спільну безпекову політику, створити власну воєнну організацію. Отже, у майбутньому в Європі можуть функціонувати дві паралельні системи безпеки, практично з тих самих членів. Це нераціонально з фінансової точки зору, а з політичної є ознакою того, що між двома організаціями буде існувати конкуренція.

На початку 90-х рр. офіційний Вашингтон досить стримано сприйняв активізацію діяльності ЗЄС та франко-німецького “єврокорпусу” як незалежних від НАТО оборонних інструментів ЄС. Але протягом 1993-1994 рр. адміністрація Клінтона офіційно погодилась на окрему діяльність ЗЄС. Однак не випадково саме в цей час Клінтон активізує політику в Югославії, що, як говорилось вище, приводить до наведення “дисципліни” в стані західноєвропейських союзників США по НАТО.

Вашингтон з незадоволенням відчув, що не завжди може покластись на своїх найбільш близьких союзників із Західної Європи. Це торкнулось фундаментальних питань вироблення спільного підходу

до забезпечення європейської безпеки, встановлення лідерства в регіоні. Тим більше США намагались утримувати інтеграційні процеси в Європі під своїм контролем. У цьому сенсі розширення ЄС стало “прихованим тузом” у великій грі.

У Брюсселі дуже швидко зрозуміли, що країни Східної Європи, яких сприймали в ролі слухняних учнів другого плану, мають власні інтереси, будуть захищати їх і в НАТО, і в ЄС, знаходячи свої джерела політичного впливу. США зайняли своє місце, граючи на протиріччях “старих” і “нових” європейців.

Голова Пентагону Д. Рамсфелд дав свою характеристику старим та новим європейцям. Перші, котрі представлені консервативними державами, що орієнтуються на минулий досвід, мріють зберегти свої колишні привілеї у світі, що змінюється. Їхня політична культура спирається на компроміс, збереження статус-кво, отже, відкладає рішення проблем на майбутнє. Другі (новачки) — не зв’язані догмами минулого, енергійні. Спираючись на свій досвід часів соціалізму, вони не вірять в умиротворення диктаторів, не вірять у мир за будь-яку ціну. Саме вони допоможуть США розправитись зі світовим тероризмом, не допустити розповсюдження зброї масового знищення, створити новий світовий порядок [151].

США не опирались прийняттю в ЄС нових членів, розраховуючи на те, що економічна міць ЄС зменшиться, а політично він стане більш орієнтованим на США. Операція в Іраку це підтвердила — з нових членів ЄС тільки Словенія не підтримала її. Десять держав Східної Європи, що зібрались у Вільнюсі в лютому 2003 р. (“Вільнюська група”) заявили, що підтримають військову операцію США, буде вона санкціонована ООН чи ні [152].

На початку XXI ст. американська модель поведінки суттєво змінилась, але “стара Європа” відмовлялась прийняти мотиви цих змін. В 90-ті рр. країни Східної Європи розглядали завдання вступу до НАТО та ЄС як взаємодоповнюючі. Тепер виникла вкрай несприятлива ситуація їхнього взаємного суперництва, причиною якого стали різні національні інтереси провідних держав Заходу. Отже, відновлення “гармонії” шляхом певної атлантизації ЄС стало для східноєвропейців життєво необхідним питанням.

У новому НАТО “новобранці” кількісно складають 38,5% Альянсу, у ЄС — 37%. Обидва союзи як демократичні організації не можуть ігнорувати голоси третини своїх членів. Наразі більшість західноєвропейських науковців вважає, що “новий вигляд Європи не такий,

яким він бачився Франції. З ідеєю європейської конфедерації навколо Франції, здається, покинчено” [153]. Таким чином, треба зазначити, що європейці недооцінили небезпеку використання США “нових демократій” як інструмента протистояння між угрупованнями всередині НАТО та ЄС.

“Нові демократії” були поставлені перед вибором: основний парадокс полягав у тому, що починаючи похід під гаслом отримання європейської ідентичності, ці країни вибороли ідентичність атлантичну [154].

Наприклад, якщо порівняти визначення польських пріоритетів у офіційних доповідях міністрів закордонних справ у Сеймі Польщі за останні роки, то завданням № 1 2003 р. було забезпечення ратифікації “Угоди про вступ Польщі в ЄС”, участь у політиці Євросоюзу, потім — розвиток двосторонніх відносин з ФРН та Францією, і вже потім — поглиблення трансатлантичного співробітництва й взаємодії зі США [155]. У 2005 р. перше місце в двосторонній співпраці посідають США, друге — РФ, і тільки потім — країни ЄС [156]. Польща вважає США своїм стратегічним партнером та продовжує виступати як їхній основний союзник у регіоні Східної Європи. США у свою чергу називають Польщу зразком демократичної трансформації суспільства, гарантом стабільності в регіоні, одним зі стрижнів трансатлантичної співпраці. Називаючи Польщу другим стратегічним партнером після Великої Британії, США показують, що перевели її до вищої категорії близьких союзників [157].

Пояснень цьому є багато, але вважаємо за потрібне зазначити, що чимало цьому сприяв історичний досвід країн Східної Європи. А він диктував, по-перше, що США є більш надійним гарантом їхньої безпеки, аніж ЄС, при цьому в самому ЄС це їх робить більш сильними; і, по-друге, що чим далі від них буде знаходитись їхній більш сильний покровитель, тим ліпше. Сьогодні для Східної Європи настав дуже сприятливий момент, коли її молода політична еліта може скористатись зміною ситуації в США, ЄС, РФ і, граючи на їхніх протиріччях, заявити про себе як про суб’єкт міжнародних відносин.

1.4. ФРН — РЕГІОНАЛЬНИЙ ЛІДЕР ТА ВЗІРЕЦЬ ПОСТКОМУНІСТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ ДЛЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ

1.4.1. Об'єднана Німеччина: місце і роль в новій Європі

12 листопада 1990 р. у Москві був підписаний Договір про остаточне врегулювання щодо Німеччини, як підсумок переговорів за формулою “два плюс чотири” — ФРН, НДР плюс СРСР, США, Великобританія, Франція. В Європі не утворювалася нова держава, але розширювалося існуюча з 1949 р. Федеративна Республіка Німеччина. Після сорока років розколу Німеччина об'єдналася.

Приєднання НДР створило всі передумови для зміцнення самостійної ролі Німеччини в Європі й у світі: було усунуто плацдарм для розгортання іноземних військ на німецькій землі (загальна чисельність збройних сил тут досягала 1,5 мільйона солдатів й офіцерів) [158]; ліквідована небезпека перетворення Німеччини на об'єкт застосування ядерної зброї; погашено одне із найгостріших вогнищ напруженості у світі після 1945 р.; зникли зовнішньополітичні обмеження ззовні, з боку чотирьох держав-переможниць у Другій світовій війні (із цими обмеженнями обом німецьким державам доводилося мати справу протягом майже всього часу свого існування); у третій країн відпала можливість грати на німецько-німецьких протиріччях й у такий спосіб уторговувати для себе політичні й економічні поступки з боку німців. Територія ФРН збільшилася до 356957 кв. км. Об'єднана Німеччина — найгустонаселеніша країна в Європі (загальна чисельність населення склала 78,7 млн. чоловік в 1990 р. й уже 81 млн. в 1997 р., з яких 64,07 млн. живуть у західних, а 15,91 млн. у східних землях), друга у світовій торгівлі, а також третій за обсягом внесків донор в ООН. ФРН упевнено втримує перше місце в Західній Європі й третє місце у світі після США і Японії за обсягом валового внутрішнього продукту (ВВП ФРН в 1997 р. досяг рекордного рівня — 3 642 млрд. марок). В 1995 р. Німеччина вивезла на світовий ринок товарів на суму 506,4 млрд. дол., що склало понад 10% світового експорту. Німеччина за рахунок активного торговельного сальдо постійно поповнювала свої золотовалютні резерви, які склали до 1997 р. суму в 124,6 млрд. марок. Золотий запас країни оцінюється майже в 14 млрд. марок. Об'єднана Німеччина — четверта країна у світі за обсягом промислового виробництва [159].

Крах біполярної системи міжнародних відносин дозволив Німеччині виробити більш вільну, а значить більш гнучку й ефективну політику, що поступово в ході 90-х рр. ХХ в. перетворила ФРН із другорядної держави на реального претендента на роль “держави номер два” у світі. На Схід від Німеччини замість ворожого моноліту РЕВ/ОВД з'явився ряд держав, які не мислили свого існування поза об'єднаною Європою, а тому були досить зручним об'єктом для німецької експансії, у першу чергу економічної. У світі, де практично всі ринки зайняті, поділені й “суворо охороняються”, будь-який новий ринок — тим більше такий великий і перспективний, як Східна Європа — цілком міг стати дуже серйозним фактором економічного росту.

У цілому, ситуація, що створилася на початку 90-х рр. ХХ ст. виявилася дуже вигідною для Німеччини. Однак “революційні” події кінця 80-х принесли Німеччині не тільки нові можливості, а й нові виклики. Приєднання НДР до ФРН — незважаючи на те, що ця подія, безсумнівно, є одною із довгоочікуваних і доленосних в історії Німеччини — створило ряд проблем, вирішення яких вимагало величезних витрат не тільки ресурсів, але й часу. Роки радянської влади на східнонімецьких землях не пройшли марно, на думку західних німців східні німці за ці роки “перетворилися на поляків, що прекрасно володіють німецькою мовою”. Об'єднання Німеччини поклало початок тривалому й болісному процесу формування єдиної нації. Якщо до падіння Берлінської стіни німці охоче говорили про “дві держави — одну націю”, то в 90-ті рр. мова нерідко йшла про “дві нації в одній державі”. Мрія щодо швидкого зростання двох різних соціальних систем, різних суспільних та ментальних світоглядів із самого початку була утопією. Процес створення єдиної нації наразі ще не завершено, а деякі німецько-німецькі проблеми іноді здаються нерозв'язними. За оцінками експертів, для здорового органічного процесу об'єднання необхідно як мінімум ще два покоління.

Економічна складова об'єднання Німеччини виглядає не набагато краще. ВВП на душу населення в 1996 р. у нових землях усе ще був менше 60% західнонімецького рівня. Завишені оцінки економічного потенціалу колишньої НДР стали однією із причин невірної первісної калькуляції засобів, необхідних для її трансформації. Більша частина коштів (перше десятиліття трансформації коштувало приблизно 1250 млрд. марок) пішла не на виробничі інвестиції, а на соціальні субсидії [160]. Це негативно позначилося на загальноекономічному розвитку країни й особливо на її фінансовому становищі в ці роки, істотно спові-

льнюючи темпи економічного росту. Хронічна німецька проблема ХХ ст. — безробіття. До вересня 1998 р. кількість офіційно зареєстрованих безробітних склала майже 4,1 мільйони чоловік (10,6%) [161].

Звичайно, об'єднання коштувало всіх жертв, на які довелося піти німцям. Об'єднання вже принесло не тільки моральні, але й економічні плоди; німецька економіка значно зміцнила своє становище на світовій арені й невдовзі буде готова для чергового “ривка”, але до цього не тільки значна частина ресурсів країни, але й увага правлячих кіл буде прикута перш за все до цієї проблеми.

Саме тому стрижнем відносин Німеччини із країнами Східної Європи в 90-ті рр. була економіка, суто прагматична інвестиційно-торговельна діяльність. Цей факт пояснюється також тим, що концепція зовнішньої політики Німеччини все ще перебувала в стадії формування. У 1995 р. Р.Херцог заявив: “Ми перебуваємо на початку нової фази німецької зовнішньої політики, що я охарактеризував би як глобалізацію зовнішньої політики Німеччини. Ми ще тільки приступаємо до того, щоб створити культуру зовнішньої політики” [162].

Розпад СРСР та крах біполярної системи відбувся зненацька для Заходу. У новій системі міжнародних відносин роль Німеччини зазнала істотних змін. У політичних та наукових колах, а також у засобах масової інформації дотепер ведуться дебати про “зрослу відповідальність” Німеччини. Уперше з'являється поняття “національних інтересів”, однак, як політики, так і політологи, уживаючи це поняття, ще уникають його чіткої дефініції, в цілому просто подаючи строкатий набір загальногуманістичних орієнтирів у сучасному мінливому світі. Причому спостерігається серйозна розбіжність у сприйнятті національних інтересів експертами, політичними елітами й населенням. В опитуванні суспільної думки, проведеному в липні 2000 р., 49% опитаних заявили, що національним інтересам Німеччини усе ще не приділяється досить уваги. На питання про те, що ж саме є найважливішим німецьким інтересом, 35% респондентів назвали міжнародний захист навколишнього середовища, 32% — економічну конкурентноздатність і лише 28% — розвиток процесів європейської єдності [163]. Таким чином, чітка дефініція національних інтересів — не на рівні дуже вузького кола експертів — ще не відбулася й, швидше за все, відбудеться не сьогодні.

Ситуація з дебатами про нову роль Німеччини не менш складна. Міркування про знову придбану “нормальність” повністю суверенної національної держави почалися безпосередньо після об'єднання й тривали

майже до кінця десятиліття. Лунали заклики “нормалізувати” зовнішню політику, що припускало в числі іншого й відмову від ряду самообмежень, мотивованих особливостями історичного минулого Німеччини. Початий німецькими дослідниками в 1997 р. аналіз встановлення населення щодо питань зовнішньої політики показав, що 69% вважали її найважливішою метою підтримку добрих відносин з якнайбільшим числом країн. Друге й третє місце займали німецькі зовнішньоекономічні інтереси (60%) та згода з іншими країнами ЄС (52%) [164].

Якщо підсумувати головні риси трансформації німецької зовнішньої політики в період переходу від Бонна до Берліна (1991-1999 рр.), то можна виділити наступні: прагнення до посилення своєї політичної ваги на світовій арені, поглиблення європейської інтеграції й поступове згладжування дисбалансу між економічною й політичною роллю Німеччини. Однак усе це — результат більш ніж десятирічних пошуків.

1.4.2. Економічний вплив ФРН на посткомуністичні країни Східної Європи

Беручи до уваги вищезгадані проблеми, німецьке керівництво в 90-ті рр. в основному нарощувало економічне співробітництво із країнами Східної Європи, поширюючи свій вплив на Схід дуже обережно й поступово. У принципі, інакше німці й не могли з урахуванням важкої спадщини, залишеної історією у відносинах Німеччини із країнами регіону.

Великою перевагою для ФРН було те, що вступ до ЄС одразу став пріоритетним напрямком зовнішньополітичного курсу більшості країн Східної Європи. Ні для кого не секрет, що дорога в Євросоюз лежить через Берлін. Німеччина — це основа, двигун Євросоюзу. Німеччина є найбільшим платником у європейську скарбницю. Щорічно ФРН вносить у неї 12 млрд. дол. (60% бюджету ЄС). Для порівняння — Великобританія платить 2,5 млрд., Австрія — 300 млн., Італія й Франція фактично отримують назад те, що вносять. Інші країни є реципієнтами допомоги [165]. Природно, у такій ситуації жоден проєкт Євросоюзу, що вимагає великих фінансових витрат, не може бути схвалений без згоди Німеччини й абсолютної її підтримки. Розширення Європейського Союзу на Схід — дорогий проєкт, тому можна без перебільшення сказати, що Німеччина найважливіша із західноєвропейських сусідів для країн Східної Європи.

Говорячи про економічні відносини Німеччини із країнами Східної Європи, важливо усвідомити, що в даному контексті маються на увазі перш за все Польща, Чехія, Угорщина. Освоєнню саме цих прилеглих та найбільш розвинених країн німці приділяли основну увагу ще значно раніше. Протягом більше чотирьох десятиліть після закінчення Другої світової війни цей регіон політично та економічно був найтіснішим образом прив'язаний до Радянського Союзу. Але Німеччина ще з 70-х рр. активно відновлювала й розширювала економічне партнерство із країнами регіону, а в 90-ті рр. присутність німецького капіталу тут стала пануючою. На частку Польщі, Чехії й Угорщини відводиться приблизно 80-90% прямих капіталовкладень, спрямованих німецькими фірмами й підприємствами на "освоєння Сходу". Ці інвестиції склали до кінця 90-х рр. біля 8 млрд. марок [166].

Інвестиції у першу чергу були спрямовані на освоєння нового ринку у двох можливих формах — просування німецьких товарів на східні ринки через створення філій або спільних підприємств, або в результаті приватизації національних підприємств.

Пріоритетним завданням у контексті переходу від адміністративно-командної до ринкової економіки в країнах ЦСЄ було формування приватного сектора (приватизація), отже, роль іноземних інвесторів була дуже велика навіть за західноєвропейськими масштабами. В Угорщині, потім у Чехії й Польщі іноземні інвестори були присутні на більш ніж половині підприємств, приватизованих методом прямого продажу. Прикладом стала приватизація автомобільного підприємства "Шкода Млада Болеслав" за участю німецької компанії "Фольксваген", приватизація шести газорозподільних підприємств в Угорщині наприкінці 1995 р. за участю німецьких компаній "Рургаз" й "Байернверк" [167].

В 90-ті рр. Німеччина стала одним з найважливіших інвесторів у цих країнах, однак для німецької економіки держави Східної Європи як об'єкт капіталовкладень відігравали порівняно незначну роль: інвестиції тут становили лише близько 5-6% від загального числа німецьких вкладів. Така ситуація відбивала в основному стратегічні інтереси німецьких підприємців і лише певною мірою — недостатню інвестиційну привабливість цих країн.

На початку нової ери потік інвестицій у цей регіон виявив тенденцію до збільшення. Можливо, приватні інвестори відчували більшу впевненість в східноєвропейських партнерах напередодні їхнього вступу до ЄС. Беручи до уваги постійне посилення Німеччини, складну еко-

номічну, соціальну й політичну ситуацію в Росії, а також прагнення всіх країн регіону приєднатися до Євросоюзу, їхнє залучення в сферу німецького впливу стає винятково питанням часу. Переорієнтація зовнішньоекономічних зв'язків на Німеччину та ЄС іде повним ходом. За станом на 2000 р. в Угорщині, Чехії, Польщі, Словенії частка ЄС у зовнішній торгівлі становила уже 60-70% [168]. У списку найважливіших торговельних партнерів Євросоюзу Чехія й Польща відігравали не останню роль.

Основою німецької економіки є промисловість і торгівля, у яких Німеччина займає на світовій арені відповідно 4 й 2 місця. Кожне четверте робоче місце у ФРН зв'язано з експортом. Доход від експорту склав в 1997 р. приблизно 900 млрд. марок [169]. 90-ті рр., незважаючи на численні виклики й проблеми, виявилися дуже успішними для німецьких підприємств: експорт зріс істотно й стабільно. Крім традиційної ефективності виробництва, німці наразі можуть похвалитися прекрасним інвестиційним кліматом.

Отже, для росту економіки найважливішим залишається пошук нових ринків збуту. Ринком збуту № 1 для Німеччини залишається ЄС (в 1997 р. 56,5% німецького експорту припадало на країни Євросоюзу), однак експорт у країни Східної Європи постійно росте й останнім часом став настільки ж значним, як і експорт у США. В 1998 р. на частку Польщі, Чехії й Угорщини прийшлося більше 10% німецького зовнішньоторговельного обігу [170]. Для них Німеччина стала більш важливим торговельним партнером, аніж США.

Німеччина активно виступала в ролі адвоката держав ЦСЄ в питанні їхнього якнайшвидшого прийняття в об'єднану Європу. Є кілька варіантів пояснення цього феномена. Німеччина працює на майбутнє. Досить великі фінансові витрати німців окупляться в середній і довгостроковій перспективі. Незважаючи на всі труднощі й випробування, що випали на долю німецької економіки, в 90-ті рр. вона перебувала в стані підйому. Цей підйом відбувався в основному за рахунок розширення експорту; із цього погляду країни Східної Європи винятково важливі для Німеччини. Це ринок збуту обсягом більше ніж 60 млн. чоловік, ринок з досить розвинутою базовою інфраструктурою, створеною за радянських часів. Експортний й інвестиційний потенціал країн ЦСЄ ще не вичерпано; вступ цих країн до Євросоюзу робить їх ще більш відкритими для німецьких товарів.

Крім закономірного розширення експорту, німецька економіка може посилити свої позиції за рахунок більш ефективного розподілу

фінансових ресурсів, у тому числі й за рахунок реекспорту капіталів у країни ЦСЄ. Основна маса посткомуністичних країн славиться дешевиною й високою якістю робочої сили, а вступ до Євросоюзу надає впевненості іноземним інвесторам. Варто відзначити, що подібний рух капіталів вигідний обом сторонам — Німеччина отримує можливість вдалого вкладення фінансових ресурсів, а країни ЦСЄ — необхідні для трансформації їхніх економік гроші, а також можливість створювати нові робочі місця.

З останнім аспектом були пов'язані деякі сумнівні Німеччини відносно вступу країн ЦСЄ до Євросоюзу (особливо яскраво ця тенденція проявилася за часів канцлерства Г.Шредера). ФРН досить довго відмовлялась встановити точний строк прийняття перших східноєвропейських кандидатів у Європейський Союз, пояснюючи це необхідністю створення "відповідних умов". За цим приховувалося побоювання, що вступ країн ЦСЄ в ЄС погіршить ситуацію на ринку праці Німеччини і Європейського Союзу в цілому, тому своєчасне нарощування обсягу німецьких інвестицій у регіоні дозволить якщо не вирішити повністю, то принаймні серйозно пом'якшити цю проблему.

Прийняття країн ЦСЄ в НАТО та ЄС надає Німеччини можливість бути не тільки економічним, але й політико-географічним центром Єдиної Європи. "Кордони бідності" і водночас безпеки в Європі зрушені до східного кордону Польщі. Німеччина відгороджена поясом зовнішніх держав Європейського Союзу, що приводить у тому числі до значного зниження числа біженців, яких доводиться їй приймати.

Подібна лінія в зовнішній політиці ФРН отримала назву "європаполітика", до пріоритетів якої відноситься перш за все розширення на Схід. Оскільки Німеччина більше за інші країни ЄС отримує від цього, їй доводиться й більше всього сплачувати.

У другій половині 90-х рр. у німецькому суспільстві зростало невдоволення внесками ФРН у скарбницю Євросоюзу. Г.Шредер оголосив перед початком свого шестимісячного "європейського президентства" (січень-червень 1999 р.), що буде "робити все інакше й краще, ніж Коль", у число пріоритетів висунув необхідність зниження німецьких нетто-платежів ЄС. У березні 1999 р. під час підписання програми "Agenda — 2000" Шредеру вдалося домогтись лише незначного їх зниження. Однак прагнення ФРН покласти кінець "дипломатії німецької чекової книжки в ЄС" виявляється все більш чітко.

Розширення ЄС на Схід дозволить оптимізувати військові витрати ФРН. У другій половині 90-х рр. німецькі збройні сили зменши-

лися з 320 тис. солдатів й офіцерів до 250 тис., при цьому кількість підрозділів з високою боєздатністю потроїлася: з 50 тисяч чоловік до 150 тисяч. Зміна політичного клімату в Європі, стабілізація в країнах Східної Європи, просування ЄС та НАТО на Схід позбавляють Німеччину надмірних витрат на оборону. Неминуче переоснащення східноєвропейських армій відповідно до натовських стандартів відкриває німецьким виробникам унікальні можливості вже в середньостроковій перспективі (тільки в 1995 році з 262,6 млрд. марок інвестицій у ФРН німецький ВПК залучив 97,6 млрд. марок) [171].

Незважаючи на те, що німецька зовнішньоекономічна політика на східноєвропейському напрямку дуже напориста і явно далека від добродійності, було б неввірно припускати, що її метою є пограбування країн ЦСЄ. "Західна Європа (читай Німеччина) зовсім не зацікавлена в збіднілих задвірках Східної Європи. Виходячи зі своїх егоїстичних інтересів, вона повинна допомагати в створенні там високопродуктивної й конкурентоздатної економіки. Тільки тоді, як це не парадоксально, можна буде взаємовигідно співробітничати з ними" — вказував відомий політолог, професор Бременського університету Дітер Зенгхаас [172].

Таким чином, відношення Німеччини до країн Центральної й Східної Європи, яке можна було охарактеризувати на початковому етапі (перша половина 90-х рр.) як чисто споживче, поступово трансформувалось в ідею партнерства. Східна Європа отримала можливість брати участь у будівництві єдиної "Великої Європи", а також інвестиції, необхідні для реформування економіки. Німецька економіка, незважаючи на всі складності, вистояла, при цьому бурхливий ріст експорту компенсував процес трансформації нових федеральних земель. Істотне прискорення розвитку та якісна модернізація економіки дозволять Німеччині не тільки зберегти провідні позиції в Європі, але й можуть сприяти успішній конкуренції Євросоюзу з нинішнім світовим лідером — США.

1.4.3. Перші спроби політичного впливу ФРН у регіоні Східна Європа

Вступ країн Центральної й Східної Європи до ЄС теоретично може допомогти Німеччині змінити характер свого домінування в європейських структурах із чисто економічного (що дуже дорого й не завжди ефективно) на політичне. Відповідно до домовленостей у Ніцці роз-

поділ голосів у Раді Міністрів ЄС та Європарламенті мав змінитись після розширення Євросоюзу на Схід. Частково контролюючи або перетворивши країни Центральної й Східної Європи в надійних партнерів і союзників, Німеччина зможе контролювати 30-40% голосів у Раді Міністрів ЄС й у Європарламенті.

Про критичне зростання ступеню залучення ФРН у східноєвропейські справи, і не тільки в сфері економіки, як це було в 90-ті рр., свідчить зростання активності позицій Німеччини протягом югославських конфліктів.

ФРН одразу зайняла роль захисника всіх хорватів у СФРЮ, що розпадалася. Коли в грудні 1990 р. була самопроголошена Сербська автономна область Країна, хорватська влада її не визнала; туди ввели підрозділи МВС та почався терор. Президент Ф.Туджман переконував іноземних наглядців, що чистки в держапараті, поліції, ЗМІ, широкі акції в Країні, є заходами по боротьбі з комуністичними функціонерами. Однак насправді в країні розпочалась етнічна війна, метою якої було вигнання сербів з Хорватії. 2 травня 1991 р. відбувся перший бій біля Вуковара (Славонія), згодом місто було майже стерто з лиця землі. Перемога сербів під Вуковаром дорого їм коштувала: світова спільнота сповнилась співчуттям до хорватів, Німеччина почала лобювати визнання незалежності Хорватії. Тим часом хорвати перейшли в наступ. Біля 50 тис. сербів виїхали з республіки, побоюючись за своє життя. Хорватські війська полонених не брали. Спроби ЄС урегулювати проблему теж не були сприйняті (план “заморожування” виходу Словенії та Хорватії з Югославії) [173].

25 червня 1991 р. Словенія та Хорватія оголосили свою незалежність. Це було визнано на початку 1992 р. більшістю європейських держав. Роль промоутера зіграла ФРН та її канцлер Х.-Д. Геншер. З точки зору міжнародного права це був нонсенс. Адже у “Міжнародному пакті про громадянські та політичні права”, що був прийнятий ООН у 1976 р., окремим етнічним групам гарантовано тільки право користуватись своєю культурою та мовою, висповідувати свою релігію, але нічого не сказано про право вільного відділення [174]. Навіть якщо вищевказаний пакт морально застарів та не відповідав реаліям постбіполярного світу, треба було спочатку провести реформування правової бази, потім на рівні ООН, а не окремих держав можна було б вирішувати, в якому разі сецесія можлива.

До березня 1992 р. серби Країни, що отримували допомогу Сербії, контролювали третину хорватської території. РБ ООН прийняла резо-

люцію щодо припинення громадянської війни в Хорватії, а батальйон миротворців, що був розміщений уздовж кордонів Країни, змусив супротивників припинити вогонь. Однак окремі військові дії продовжувались до 1995 р. Хорватська армія в цей час досягла 100 тис. чол.; на її переозброєння ФРН та США витратили більше мільярда доларів [175].

Влітку 1995 р. уряд Хорватії здійснив військові операції “Блискавка” та “Буря”; таким чином, він досяг перелому в ході громадянської війни. Сербська Країна була окупована, серби втратили право на автономний розвиток. Цей факт Захід тоді фактично проігнорував, зосереджуючи увагу виключно на боротьбі із сербським націоналізмом.

У той самий час німецький бундесвер взяв участь у військовій операції НАТО в Боснії та Герцеговині. Генерал Петер Гебель навіть став командувачем німецького контингенту SFOR, що став найбільшим (1,2 тис. військовослужбовців). Таким чином, ФРН фактично вперше відмовилась від післявоєнної військової доктрини, що забороняла використання бундесверу поза межами країни. Значення цього факту, здається, важко переоцінити [176].

ФРН виступала з беззастережною підтримкою всіх хорватів колишньої СФРЮ, підкреслюючи їхню історичну дружбу й спорідненість цивілізацій. По мірі зміцнення своєї ролі головного економічного партнера Хорватії, ФРН брала на себе й місію прощтовхування її в ЄС, хоча інші країни висловлювали серйозні побоювання через можливе збільшення в Західній Європі хорватських гастарбайтерів (на початку ХХІ ст. їх число сягнуло майже мільйона) [177].

Канцлер Г.Шредер не один раз підкреслював: “Я думаю, що Хорватія — це країна, яка економічно та політично належить ЄС” [178]. Його майбутня наступниця А.Меркель виступила ще відвертіше: “Було б повним абсурдом через позицію французів та голландців відмовити Хорватії в членстві” [179].

У 2004 р. шанси Хорватії виглядали як дуже високі. Але в березні 2005 р. стало відомо, що Хорватія не буде запрошена до Євросоюзу в 2007 р. через переховування військових злочинців, перш за все генерала Анте Готовіни. Тим більш несподіваною стала заява Карли дель Понте наприкінці 2005 р., що вона впевнена в повній відкритості Загреба і його непричетності до приховування генерала. За журналістськими даними, на прокурора МТКЮ вплинули США та ФРН, які консолідували свої позиції по хорватському, іракському й іранському питанням [180].

ФРН виявила неабияку активність у поваленні режиму Мілошевича в Сербії; Німеччина виступила тут як рівноправний пар-

тнер США. Тільки за останні три місяці перед виборами німці виплатили опозиціонерам 70 млн. марок. 16 міст Німеччини на рубежі 1999 — 2000 рр. взяли участь у міжнародній акції допомоги сербській опозиції. Біля 45 млн. марок надійшло в 40 міст Сербії, де владу на місцевих виборах отримала опозиція. Були проведені масштабні акції підтримки, такі як “Енергія — миру”, “Енергія — демократії”, “Освіта — миру” і т. ін. Їхньою метою була підготовка населення до виборів. На початку 2000 р. головним завданням стало об’єднання майже 20 опозиційних партій, лідери яких власне не бажали розмовляти один з одним [181].

Після виборів французька газета “Нувель обсерватор” провела власне розслідування. “Сербська революція — пишеться в газеті — це ще й незвичайна історія із чемоданами з німецькими марками та рахунками за кордоном. Протягом року вся опозиція Мілошевичу виживала тільки завдяки грошам Заходу. Незалежно від того, визнають вони це чи ні, В. Коштуниця, З. Джинджич та їхні співробітники своїм тріумфом на виборах частково зобов’язані цій допомозі з неба у вигляді твердої валюти” [182].

Треба сказати, що й плодами перемоги демократії в Сербії ФРН скористалась значно краще, ніж США. Коштуниця одразу заявив, що головним завданням у сфері двосторонніх відносин він вважає налагодження відносин з Францією, Італією, Грецією, як найближчими сусідами, та ФРН, як країною найбільш важливою в економічному сенсі, адже югославський динар був прив’язаний до німецької марки [183]. ФРН могла також посприяти скорішому вирішенню питання щодо повернення Сербії величезних коштів, що були в часи боротьби з режимом Мілошевича “заморожені” на рахунках у західних банках. Тепер вони могли відіграти значну роль у відродженні економіки, яка була зруйнована за допомогою тих же країн Заходу.

Звичайно, початковий етап відносин ФРН з країнами Східної Європи не обходиться без непорозумінь. Наприклад, певну упередженість у питанні вступу до ЄС ФРН виявляє до Румунії, хоча остання постійно підкреслює свою лояльність до Німеччини. Румунія належить до романських країн; у ЄС її підтримують Франція, Іспанія, Португалія, а також Греція. Отже, їхній спільний вплив заважає однозначно пронімецькій орієнтації Румунії. Але більш важливо те, що вирішення проблеми Трансильванії, де значну частку населення склали угорці та німці, викликало несподівані наслідки для ФРН. В 90-ті рр. в Німеччину потягнулась значна частина румунських ци-

ган (від 500 тис. до 1 млн.). Німецькі обивателі не змогли пробачити цього Румунії [184].

Інший приклад — скандал всередині Вишеградської групи у лютому 2003 р., в якому ФРН відіграла деструктивну роль. Усе почалось з виступу прем’єр-міністра Угорщини Віктора Орбана в Європарламенті. Він вимагав юридичного скасування “декретів Бенеша” як неодмінної умови прийняття Чехії та Словаччини в ЄС. Як відомо, на основі цих декретів із Чехословаччини після Другої світової війни було виселено біля 3 млн. судетських німців та 80 тис. угорців. Юридичне скасування декретів наразі загрожувало чехам лавиною реституційних вимог. Невдовзі з’ясувалося, що напередодні свого сумнозвісного виступу Орбан зустрічався в Будапешті з баварським прем’єром та кандидатом ХДС/ХСС на посаду канцлера Едмундом Штойбером. Штойбер навіть виступив на передвиборному мітингу Орбана. Чи є випадковістю, що Орбан в ЄС майже слово в слово повторив давні вимоги судетонімецького земляцтва Баварії? Одночасно це земляцтво посилює тиск на уряд Шредера, вимагаючи захисту своїх прав у Чехії. Міністр закордонних справ ФРН Йошка Фішер терміново відбув у Прагу й спільними зусиллями дипломатів гостроту ситуації вдалось дещо пом’якшити [185].

Вплив Німеччини на загальну ситуацію в регіоні, у тому числі в таких організаціях, як Вишеградська, продовжує зростати; це може мати важливі міжнародні наслідки. У світлі всього вищесказаного можна стверджувати, що розвиток відносин Німеччини із країнами Центральної й Східної Європи стає одним з найважливіших нових факторів, що впливають на європейські та взагалі світові відносини. Але дотепер даремно порівнювати вплив ФРН зі впливом США — навіть у регіоні, так важливому для Німеччини й досить другорядному в зовнішній політиці США. Наразі реальний вплив ФРН обмежується в основному економічною сферою суспільного життя, тоді як їхні самостійні кроки в сфері політичного впливу є досить хиткими. Ми, як і на початку 90-х рр., все ще говоримо про великий потенціал Німеччини в справі трансформації східноєвропейського регіону, але внутрішні труднощі очевидно не дозволяють його реалізувати.

З великої низки зовнішніх факторів, що впливають на сучасний розвиток Східної Європи, слід визначити як найбільш впливові фактори ФРН, США, НАТО та ЄС. Їхній вплив має всеосяжний характер, охоплює всі сфери суспільного життя. Водночас, це справедливо й у зворотному напрямку: Східна Європа також стала фактором впливу для країн Заходу та міжнародних організацій. Це між іншим дозволяє говорити про свободу вибору для кожної країни незалежно від її обсягів, потенціалу, релігійно-культурних особливостей. Феномен східно-європейської трансформації дозволяє по-новому критично переглянути ідеї С.Хантінгтона щодо конфлікту цивілізацій або міркування Ф.Фукуями щодо кінця історії.

Вплив національних акторів на східноєвропейській арені, ФРН та США, є непропорційним; він охоплює різні сегменти життя східноєвропейських суспільств. ФРН — активний гравець на східноєвропейській арені з 60-70-х рр. ХХ ст., але тільки в сфері економіки. Низка причин завжди заважала Німеччині вести свою самостійну політику в регіоні. Сьогодні ситуація швидко змінюється; наважимося передбачити зростання політичного й культурного впливу ФРН у майбутньому. Недаремно саме політична модель ФРН стала взірцем для реформування східноєвропейських інституцій.

США — наймогутніша держава світу, єдина наддержава сучасності. Ми так звикли говорити про це, що помилки її зовнішньої політики часто залишаються поза межами уваги. У Східній Європі помилок було багато. Зосередженість на своїх глобальних інтересах, розуміння свого потенціалу для країн колишньої Югославії обернулись на лихо. Єдиний договір, що розглядається як успіх у вирішенні етнічних конфліктів — Дейтонська угода, виплекана США та існуюча тільки за рахунок їхнього постійного подальшого втручання в боснійські справи, — є успіхом тільки почасти. Нормалізація залишається мрією, а не реальністю. Повертаючись до помилок, припущених представниками США, можна назвати очевидне протиріччя: зневажання політичних сил боснійських сербів та хорватів, чиїх представників не було навіть допущено на обговорення в Дейтоні; при цьому дозвіл на встановлення “особливих відносин” боснійських сербів та хорватів із Сербією та Хорватією. Це привело до підтримання сепаратистських тенденцій у досить гарячому ключі. Косовська проблема — теж із серії довгограючих. Не говорячи вже про натовські випадкові бо-

мбардування косоварів, НАТО виявило підозріливу неуважність до захисту неалбанського населення Косова. Протягом цих двох криз НАТО остаточно підмінило собою ООН у врегулюванні югославських конфліктів, і, йдучи далі, американці втягнули НАТО в іракський конфлікт. Але увійти в Ірак і навіть Афганістан значно легше, аніж вийти звідти. Отже, відсторонення ООН — помилка, яку сьогодні США змушені визнати. Надання в Косові переваги принципу самовизначення націй над принципом непорушності кордонів — базовим принципом повоєнного міжнародного права — помилка, яку визнати буде ще складніше, й США явно до цього не готові, але в майбутньому немає фактора, потенційно більш деструктивного для всієї міжнародної безпеки, аніж цей.

Одним з найбільш цікавих питань є проблема потенційного конфлікту в рамках трианглу: США — Західна Європа — Східна Європа. Чи небезпека такого конфлікту існує взагалі? Чи Східна Європа знаходиться між “молотом та ковадлом”, тобто США та Західною Європою? Чи навпаки східноєвропейці, користуючись своїм новим членством у найвпливовіших міжнародних організаціях, грають на протиріччях американців та західноєвропейців? Вважаємо, що такий конфлікт насправді має місце, він має потенційно деструктивний характер як для розвитку ЄС та НАТО, так і для стабільності міжнародних відносин. Відомо, що Східна Європа орієнтувалась на ЄС як взірець економічного розвитку, а на НАТО як головну безпекову структуру. Але цілі цих організацій не однакові, як і їхні методи. Для країн-членів обох спільнот це може стати випробуванням на витривалість. У той же час наразі конфлікт не перейшов у фазу, коли його загострення не можна буде відвернути; це не конфлікт, а лише натяк на нього. Навіть якщо ситуація буде розгортатись в небажаному напрямі, вказаний конфлікт не має антагоністичного характеру: США та Європа завжди будуть потенційними союзниками в присутності третіх сил. Вони належать до одної цивілізації, захищають спільні цінності та здобутки, що відіграє тим більшу роль, чим більш некерованим стає сучасний хаос.

ЄС (ЄЕС) протягом десятиліть виконував основну роль у збереженні миру на континенті і створенні умов для його економічного розвитку. Щоб домогтись цих цілей, усім державам-членам доводилося йти на певні жертви. Сьогодні ситуація не змінилась; усе залежить від спроможності нового покоління європейців правильно оцінити свої пріоритети. Проблеми, необхідність вирішення яких може

об'єднати всю Європу, існують. Тут і глобальні проблеми людства, серед яких у постбіполярну еру виникло декілька нових, наприклад, міжнародний тероризм; і проблеми виключно європейські, наприклад, загроза стрімкого старіння європейського населення. За темпами старіння Європа значно випереджає інші частини земної кулі. Уже за два десятиріччя Європа буде страждати на брак робочих рук; більше третини населення складуть пенсіонери, що стає все більшим тягарем для державних бюджетів. У такому разі країни ЦСЄ, а ще більше ПСЄ, де є не тільки робочі руки, але й народжуваність не складає такої проблеми, стануть у пригоді “старій Європі”.

Однак ще одною з найбільших сучасних проблем ЄС є подвійні стандарти, відсутність чітко встановленої мети об'єднання Європи, її майбутніх кордонів. Поки що розширення ЄС подекуди виглядає як черговий “тиск на Схід” з намаганням швидко створити новий пояс безпеки навколо старих членів ЄС за рахунок нових. За висловом Томаса Фуллера (“Інтернешнл Хералд Трібун”) розширення ЄС з точки зору східноєвропейських країн виглядає як запрошення до членства в замському клубі, що потребує виконання всіх правил, сплати членських внесків, але виключає можливість користуватись басейном [186]. При цьому запрошення до членства розсилають за незрозумілими критеріями відбору. Ясно, що Копенгагенські критерії часто є формальними: їхнє невиконання не завадило останньому розширенню ЄС. Що ж насправді важливіше: ступінь готовності країни до вступу, сприйняття її старими членами ЄС як “своїх” в найбільш широкому, цивілізаційному розумінні цього слова, чи просто геополітичний код певної країни? Вважаємо, що реальне рішення приймається, виходячи з усієї низки вказаних факторів; це надає привід для поміркованого оптимізму.

НАТО є іншим важливим зовнішнім чинником у посткомуністичній трансформації Східної Європи. Треба зазначити, що він рідко розглядався суто в якості безпекової структури, навіть безальтернативної для країн регіону. Для них більш важливим було використання свого вступу в НАТО, що бачився як більш імовірний у порівнянні зі вступом до ЄС, для набуття певного досвіду, складення позитивного іміджу, отримання великих коштів, тобто для використання свого членства в НАТО як “сходинки” до ЄС. Не можна сказати, що всі попередні міркування виправдались. Очевидно, що НАТО не є “сходинкою”, це велика й дуже своєрідна організація, членство в якій наклало на новачків безліч важких та небезпечних зобов'язань. Але й

надало їм нові шанси також; отже, повертаючись до ситуації початку 90-х рр. XX ст., можна стверджувати, що країни Східної Європи зробили свій вибір свідомо, виважено, вірно розуміючи свої національні інтереси. Цікаво, чи справедливий такий висновок і навпаки — щодо старих членів НАТО та ЄС?

На початку XX ст. засновник геополітики Х.Маккіндер висловив ідею, що володіння Східною Європою є ключем до світового володарювання. Але історія повністю спростовує його слова: той, хто встановлював контроль над Східною Європою, потім зазнав катастрофічної поразки. Так було з Османською, Австро-Угорською, Російською імперіями, потім з фашистською Німеччиною, і нарешті — з СРСР. Недаремно деякі сучасні політологи називають Східну Європу троянським конем світової геополітики.

Наразі НАТО та ЄС розширилися на Схід. Для східноєвропейських країн одною з головних, може найголовнішою з проблем є те, що вони мають великий економічний потенціал, значні людські ресурси, але в силу низки цивілізаційних, релігійних, географічних, політичних та етнічних причин не можуть об'єднатись та відігравати самостійну роль у світі. Вони завжди потрапляють у залежність від великих держав.

Століття знаходження під чужим впливом сформували своєрідний менталітет народів Східної Європи, який включає спочатку досить слабкий опір спробам установити над ними контроль; потім невдоволення зростає, аж доки не починається збройна боротьба. Таким чином, установлення контролю над Східною Європою є завданням більш легким, ніж його підтримання. Контроль над цими країнами потребує все більш зростаючих витрат. Крім того, гегемонія великої держави над малими породжує протиріччя між нею та іншим світом. Отже, країна-гегемон витрачає більше, ніж отримує. Звичайно, часи змінились, ЄС не є країною-гегемоном, навпаки — вона була організації, найбільш омріяною в посткомуністичній східноєвропейській уяві. Та наразі ми бачимо безліч натяків, що “троянський кінь” може відіграти велику, але потенційно небезпечну роль у збереженні стабільності всієї організації.

1. Kapteyn J.G. Introduction to the law of the European Communities. From Maastricht to Amsterdam. — L.: Kulwer Law International, 1998. — P. 28.
2. Ibid. — P. 47.
3. Huber E. The revision of the Maastricht Treaty // Magazine of the Assembly European Regions. — 1995. — N 10. — P. 57.

4. Amsterdam Treaty // http://news.bbc.co.uk/1/hi/in_depth/europe/euro-glossary/1216210.stm
5. Ibid.
6. The future of the European Union // http://www.europarl.eu.int/presentation/15plus/default_en.htm#VII
7. Kupchan Ch. The agenda Europe. The end of the West // <http://theatlantic.com/issues/2002/Kupchan.html>
8. Copenhagen — a historic summit // http://europa.eu.int/abc/12lessons/index3_en.htm#ECB
9. Бойцова В.В. Европейский Союз: расширение на Восток // ОНС. — 2004. — № 3. — С. 78.
10. Kapteyn J.G. Op. cit. — P. 265.
11. Agenda — 2000: For a stronger and wider Union: document drawn up on the basis of COM (97)2000 final / EU, European Commission, Luxembourg: EUR-OP, 1997. — P.139.
12. General budget of the European Union // http://www.eca.eu.int/framework/general_budget_eu/general_budget_eu_index_en.htm
13. Cini M. European Union politics. — Oxford: Oxford Univ. Press, 2002. — P. 316.
14. Ibid. — P. 347.
15. What future for Europe? // http://europa.eu.int/abc/12lessons/index12_en.htm
16. Cini M. Op. cit. — P. 257.
17. Бойцова В.В. Указ. соч. — С. 81.
18. Building Europe: the story so far // www.europarl.eu.int/presentation/15plus/default_en.htm#1
19. Aid for Central and Eastern European applicant countries // www.europarl.eu.int/presentation/15plus/default_en.htm#V
20. Европейская интеграция: современное состояние и перспективы / Под ред. С.И.Паньковского. — Минск: БГУ, 2001. — С. 317.
21. Understanding European Union institutions. — L.: Routledge, 2002. — P. 189.
22. How the negotiations work? // www.europarl.eu.int/presentation/15plus/default_en.htm#IV
23. На Дунае образуется силиконовая долина // www.ko.ru/document.asp?d_no=3428&p=1
24. Еврокомиссия предлагает принять Болгарию в ЕС // www.europa.com
25. Historic steps // http://europa.eu.int/abc/12lessons/index2_en.htm
26. The European Union on the world stage // http://europa.eu.int/abc/12lessons/index11_en.htm
27. Орлик В. ЕС до и после расширения // <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=6222284>
28. Там само.
29. Там само.
30. Еврокомиссия одобрила вступление Румынии и Болгарии в ЕС // www.vestnik.BBCrussian.com
31. Горун Д.О. Интеграція Польщі в ЄС: можливість досвіду для України // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. — Вип.. 29. Т.1. — Львів-Луцьк: Вежа, 2001. — С. 55.
32. Копійка В.В. Розширення Європейського Союзу. Теорія і практика інтеграційного процесу. — К.: 2002. — С. 153.
33. Парфенова Л. Интеграция Польши с Европейским Союзом: состояние и прогнозы // МЭМО. — 1999. — № 4. — С. 77.
34. Там само. — С. 79.
35. Avery G., Cameron F. The enlargement of the European Union. — Sheffield: Sheffield Academic Press, 1999. — P. 186.
36. Буренко Н.М. Еволюція політики Європейського Союзу щодо країн Центральної та Східної Європи. Автореферат дис...к.політ.н. — К., 2004. — С. 14.
37. Там само.
38. Там само. — С. 15.
39. Poland and EU // Economist. — 2003. — Vol. 367. — N 8328. — P. 27.
40. Ермаков Н. От Копенгагена до Копенгагена // www.eur.ru
41. Кошечкин Е. Расширение ЕС: факторы времени, затраты и выгоды // http://vasilieva.narod.ru/ptpu/22_3_00/htm
42. Ермаков Н., Петров Г. “Большевики” в Польше голосуют за ЕС // www.eur.ru
43. Захматов Н.И., Фомичев В.И. Интеграция Польши в ЕС и интересы России // www.ieras.ru
44. Там же.
45. Польша в ЕС с мая 2004 г. Экономика и политика 180 стран // www.polska.polpred.ru/tom4/pl.htm
46. Расширение ЕС в вопросах и ответах // www.news.bbc.co.uk
47. Там само.
48. Трухачев В. Объединение Европы или “натиск на Восток”? // www.pravda.ru/world/2005/5/14/36/19735_EU.html
49. Там само.

50. Горун Д.О. Знач. праця. — С. 56.
51. Вступление Польши в ЕС открывает перед польскими предпринимателями как новые возможности, так и новые угрозы // www.spbgid.ru/index.php?news=35931
52. Причина расширения ЕС — Польша // www.inosmi.ru
53. Пятое расширение ЕС: судьбоносный выбор // МЭМО. — 2004. — № 9. — С. 59.
54. Куликова Н.В. Страны Центральной и Восточной Европы на пути в Европейский Союз. — М.: Наука, 2002. — С. 187.
55. Казакевич Г. Подводные камни реформ: Польша вступает в ЕС худшей из 10 стран-кандидатов // www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/476/45222/
56. Польша в ЕС с мая 2004 г. Экономика и политика 180 стран // www.polska.polpred.ru/tom4/pl.htm
57. Kwasniewski A. Poland's foreign policy in a changing Europe // *The Southeast European Yearbook. 1997-1998* / Ed. by T.M.Veremis, D.Triantaphyllou. — Athens: Eliamep, 1998. — P. 28.
58. Cave A. Enlargement Poland and the EU // *Action Center for Europe*. — L., 2002. — P. 17.
59. Коваль И.Н. Последняя битва “холодной войны”. Восточноевропейская политика сверхдержав в концепциях зарубежной политологии (80-е — нач. 90-х гг.) — Одесса: АстроПринт, 1999. — С. 115.
60. Flanagan S. NATO and Central and Eastern Europe. From liaison to security partnership // <http://ndu.edu/inss/symposia/pasific2001/flanagan.html>
61. Michta A. Poland, Czechslovakia, and Hungary: the triangle in search of Europe // *Post-communist Eastern Europe* / ed. by A.Michta, I.Prizel. — N/Y/: St.Martin's Press, 1992. — P. 82.
62. Бойцова В.В. Указ. соч. — С. 80.
63. Репрінцев В. Україна у зарубіжних доктринах і стратегіях ХХ ст. // ПД. — 1995. — № 2/3. — С. 62.
64. Рахманинов Ю.Н. О причинах и возможных последствиях расширения НАТО // *Межд.жизнь*. — 1996. — № 7.— С. 19.
65. Коваль И.Н. Указ. соч. — С. 206.
66. Рахманинов Ю.Н. Указ. соч. — С. 21.
67. Гареев М. Расширение НАТО не решает, а лишь усугубляет проблемы безопасности // *Межд.жизнь*. — 1996. — № 5. — С. 54.
68. Рахманинов Ю.Н. Некоторые соображения о расширении НАТО // США:ЭПИ. — 1997. — № 2. — С. 43.
69. Зельке К., Глапинський А. Україна і Польща після розширення НАТО: геополітичний вимір // ПiЧ. — 2000. — № 1. — С. 101.
70. Максимычев И. Германский фактор европейской безопасности // *Межд.жизнь*. — 1996. — № 11/12. — С. 37.
71. Simon J. Poland and NATO. A study in civil-military relations. — Maryland, 2004. — P. 145.
72. Иден Д. К атлантическому сообществу нового типа // ПД. — 1995. — № 2/3. — С. 42.
73. Донеллі К. Військова реформа у країнах Центральної та Східної Європи // НАТО ревю. — 2001. — Спец. вип. — С. 30.
74. Moltke G. von. Accession of new members to the Alliance: What are the next steps? // *NATO Review*. — 1997. — N 4. — P. 4.
75. Hungary and NATO: On the road to membership // www.kum.hu/siwwa/online/10025040.html
76. Lombardi B. An overview of civil military relations in Central and Eastern Europe // *JSMS*. — 1999. — Vol. 12. — N 1. — P. 22.
77. Глинский-Васильев Д. Политические ограничители расширения НАТО и возможности России // МЭМО. — 2000. — № 7. — С. 59.
78. Gati Ch. NATO enlargement: who, why, and how? // *SAIS Review*. — 1999. — Vol. 19. — N 2. — P. 215.
79. Прага: саміт трансформації НАТО // *Новини НАТО*. — 2003. — № 1. — С. 9.
80. Иванов П., Халоша Б. Россия — НАТО: европейская безопасность на рубеже веков // МЭМО. — 2001. — № 4. — С. 16.
81. Мандельбаум М. Сохранение нового мира: все доводы против расширения НАТО // США:ЭПИ. — 1995. № 8. — С. 42.
82. A brave new NATO // www.warsawvoice.pl/view/10135
83. The changing face of NATO // www.einnews.com/poland
84. Sedivy J. Regions and powers: the structure of international security // *JIRD*. — 2004. — Vol.7. — N 4. — P. 462.
85. НАТО. Стамбульський саміт. Довідник читача. — 2004. — С. 118.
86. Решая задачи военной реформы // www.nato.int/docu/nato_trans10.html
87. Polish military units in NATO // www.wp.mil.pl/start.php.page=1010304001
88. Македония, Албания и Хорватия подписали декларацию о партнерстве с НАТО // www.zavtra.com.ua/news/mir/1262
89. Gaddis J.L. Toward the post-cold war world // *FA*. — 1991. — Vol. 70. — N 2. — P. 103.

90. Kirkpatrick J. Beyond the cold war // FA. — 1990. — Vol. 69. — N 1. — P. 1.
91. Gati Ch. From Sarajevo to Sarajevo // FA. — 1992. — Vol. 71. — N 4. — P. 77.
92. Ulman R. Securing Europe. — Princeton: Princeton Univ. Press, 1991. — P. 151.
93. Gati Ch. The bloc that failed. — Bloomington — Indianapolis: Indiana Univ. Press, 1990. — P. 188.
94. Kennedy P. The rise and fall of the great powers. — Glasgow: Fontana Press, 1994. — P. 130.
95. Mason D. Revolution in East-Central Europe. The rise and fall of communism and the cold war. — Boulder-San Francisco-Oxford: Westview Press, 1992. — P. 172.
96. Kirkpatrick J. Op. cit. — P. 15.
97. Ibid. — P. 16.
98. Brzezinski Z. Selective global commitment // FA. — 1991. — Vol. 70. — N 4. — P. 6.
99. Арбатова Н. Уроки Югославии для России и Запада // МЭМО. — 1995. — № 2. — С. 48.
100. Basora A. Central and Eastern Europe: imperative for active US engagement // WQ. — 1993. — Vol. 16. — N 1. — P. 74.
101. Изакович З. Политические и этнорелигиозные аспекты югославского конфликта // Социс. — 1996. — № 5. — С. 73.
102. Vukadinovic R. Security in the South-Eastern Europe. — Zagreb: Politicka kultura, 2002. — P. 46.
103. Ibid. — P. 49.
104. Арбатова Н. Указ. соч. — С. 53.
105. Бессонова М.Н. Перемены в восточноевропейской политике США (1989 — 1 пол. 90-х гг.). Автореферат дисс...к.полит.н./ Запорожье, 2000. — С. 17.
106. Vukadinovic R. Op. cit. — P. 74.
107. Poulton H. After Dayton // Muslim Identity and the Balkan State / Ed. by H. Poulton, S. Taji-Farouki. — L.: Hurst and Co, 1997. — P. 235.
108. Ibid. — P. 237.
109. Симич П. Дейтонский процесс: сербский взгляд // МЭМО. — 1998. — № 9. — С. 87.
110. Там само. — С. 88.
111. Там само.
112. Vukadinovic R. Op. cit. — P. 125.
113. Ibid. — P. 143.
114. Симич П. Указ. соч. — С. 91.
115. Там само. — С. 90.
116. Там само. — С. 89.
117. Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Америки. — М.: Астрель, 2004. — С. 388.
118. Балканский кризис и российско-американские отношения (ситуационный анализ) // США — Канада. — 1999. — № 10. — С. 52.
119. Yannis A. Kosovo under international administration: An unfinished conflict. — Athens: Eliamep, 2001. — P. 14.
120. Hooper J. Kosovo: America's Balkan problem // СН. — 1999. — April. — P. 162.
121. Смирнова Н. Албанцы на Балканах: теория и практика международных отношений // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 218.
122. Задорожнюк Э.Г. Югославия в “Югославии” // www.history.machaon.ru
123. Bugajski J. Close to the edge in Kosovo // WQ. — 1998. — Vol. 21. — N 3. — P. 19.
124. Богатуров А.Д. Синдром поглощения в международной политике // Pro et Contra. — 1999. — Т. 4. — № 4. — С. 30.
125. Воронов К. Европа и Россия после Балканской войны 1999 года: драматичные уроки // МЭМО. — 2000. — № 4. — С. 42.
126. Шепелев М. Східноєвропейський геополітичний простір: анізотропність як властивість його організації // Нова політика. — 1998. — № 1. — С. 123.
127. Yannis A. Op. cit. — P. 68.
128. Ковальов С. Випробування Балканами // www.ji.lviv.ua/n15text/kovalov.htm
129. Косово: международные аспекты кризиса / Под ред. Д.Тренина, Е.Степановой. — М.: Гендальф, 1999. — С. 214.
130. Гуськова Е.Ю. Косово как один из этапов стратегии НАТО и США // www.is.svitonline.com/kosovo/guskova2.htm
131. Востриков С. Балканский узел: истоки и уроки // www.nasled.ru/pressa/obozrev/N9_99/9_11.htm
132. Yannis A. Op. cit. — P. 153.
133. Шепелев М. Знач. праця. — С. 122.

134. Сагайдачный И. Балканский гамбит // Зеркало недели. — 2005. — № 45. — 19 ноября.
135. Рудяков П. Балканська криза (1991-2001): характер, особливості, наслідки // ПД. — 2001. — № 1/2. — С. 81.
136. Perry D. Macedonia's quest for security and stability // СН. — 2000. — March. — P. 132.
137. Кременюк В.А. Россия и война на Балканах // http://nasled.ru/prensa/obozrev/N5_99/5_09.htm
138. Рудяков П. Зазнач. праця. — С. 84.
139. Там само. — С. 85.
140. Балканы в системе международных отношений: некоторые проблемы и перспективы // www.archipelag.ru/text/082.htm
141. Ямбаев М.Л. Вооруженный конфликт 2001 г. в Македонии и развитие политической ситуации в стране // www.srpska.ru/article.php?nid=1373
142. Жижок С. Про самооману Заходу, або Чому конфлікт на Балканах закінчиться нескоро // www.ji.lviv.ua/n15text/zyzek2.htm
143. Perry D. Macedonia: Melting pot or meltdown? // СН. — 2001. — November. — P. 368.
144. Европейский интеграционный процесс: позиция Венгрии // http://history.machaon.ru/all/number_11/analiti4/europe/zhelicki/part2/index.html
145. Шмелев Б. Вызовы европейской безопасности в 21 веке и возможные ответы на них // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 9.
146. Кандель П. Национализм и европейская безопасность в “постюгославскую эпоху” // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 194.
147. Богатуров А.Д. Россия — Америка. От неизбирательного партнерства к избирательному сопротивлению // Межд.жизнь. — 1998. — № 6. — С. 12-13.
148. Косолапов Н. Безопасность Европы на рубеже 21 столетия: попытка идентификации угроз // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 23.
149. Давыдов Ю. “Старый” европеизм против “нового” атлантизма? // <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=5447738>
150. Гончар Ю.Б. Еволюція політики США щодо інтеграційних процесів у Західній Європі (кінець 80 — 90-ті роки). Автореферат дис...к.іст.н. 07.00.02 — Всесвітня історія. — К., 1997. — С. 17.
151. Давыдов Ю. Указ. соч.
152. Central Europe and the United States // The Economist. — 2003. — Feb. 1. — P. 63.
153. Давыдов Ю. Указ. соч.
154. Там само.
155. Голибард Є. По-сусідськи. Польський вектор. — К.: Пульсари, 2004. — С. 214.
156. Основные направления внешней политики Польши. 2005 // www.ms.gov.pl
157. Смирнов П. Центральная и Восточная Европа между США и ЕС // <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=8204381>
158. Эгберт Я. Новые отношения между Востоком и Западом в Европе после распада СССР // Международный диалог. — 1998. — № 1. — С. 55.
159. Экономика стран мира. Справочник / Под ред. Ростова Е.Ф. — К.: Картография, 2002. — С. 289.
160. Горська Н., Трохимчук С. Польсько-німецьке примирення та співпраця в контексті європейської інтеграції. — Львів: Львівський національний ун-т ім. І.Франка, 2002. — С. 45.
161. Экономика стран мира. — С. 302.
162. Шнайдерс-Детерс В. К конкретизации концепции “Большой Европы” // Полис. — 2000. — № 6. — С. 95.
163. German foreign policy: navigating new era. — Boulder: Lynne Rienner Publishers Inc., 2003. — P. 210.
164. Ibid.
165. Семененко И.С. Группы интересов в Европейском Союзе: региональный аспект // МЭМО. — 1998. — № 4. — С. 28.
166. Cziomer E. Niemcy — Polska — Ukraina: transformacja i wspolpraca. Glos w podsumowaniu dyskusji // Polska — Niemcy — Ukraina w Europie. Doswiadczenia z transformacji i wspolpracy / Pod red. W.Bonusiaka. — Rzeszow: Wyd. Wyzszej szkoly pedagogicznej, 1998. — S. 135.
167. Kirchner E. German-Czech-Polish relations: border, minority and cultural issues // Regional Co-operation and European Integration. 19 Conference Europe of Regions. — Timisoara, 2001. — P. 18.
168. Handl V. Germany and the Visegrad countries between dependence

- and asymmetric partnership? — Studien zur Internationalen Politik. — Hamburg. — 2002. — Heft 3. — S. 45.
169. Ibid. — S. 47.
170. Ibid. — S. 48.
171. Вессельс В. Имеет ли будущее ЕС в составе 27 государств-членов? // www.deutschebotschaftmoskau.ru
172. Погорельская С. Некоторые аспекты европейской политики объединенной Германии // МЭМО. — 2000. — № 1. — С. 91.
173. Гуськова Е.Ю. Вооруженные конфликты на территории бывшей Югославии (хроника событий). — М.: ИНИОН, 1998. — С. 45.
174. Арбатова Н. Указ. соч. — С. 45.
175. Ottaway M. Croatia's second transition and the international community // СН. — 2001. — November. — P. 377.
176. Бильдт К. Стала ли Босния уроком для Европы? Выводы для европейской внешней политики // МЭМО. — 1997. — № 7. — С. 18.
177. Звонар В.П. Европейский Союз і Східна Європа: еволюція, проблеми і перспективи співпраці // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. — Вип. 29. — Т.1. — Львів-Луцьк: Вежа, 2001. — С. 84.
178. Минчес Э. Европа и проблемы Балкан // www.deutschebotschaftmoskau.ru
179. Там же.
180. Деловая Хорватия // www.polpred.ru
181. Геополитика югославского конфликта // www.ariesforum.virtualave.net/aries-serbia-anatom.htm
182. Юшко А. Маккіавелізм як спосіб і образ діяльності // Грани. — 2005. — № 1. — С. 98.
183. Стремление в ЕС: за и против // www.history.machaon.ru
184. Соколовская О. Ухабы на пути в Союз. Румыния на пороге принятия в члены ЕС // www.delrus.ccc.eu.int/em/54/eu11_50/htm
185. Центральная Европа в поисках новой региональной идентичности: центральноевропейская идентичность и Венгрия // http://history.machaon.ru/all/number_11/analiti4/europe/zhelicky/part2/index.html
186. Приходько О. Расширение по дешевке // <http://dlib.eastview.com/sources/article.jsp?id=4221707>

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ОСНОВА ПОЛІТИЧНОЇ
ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ
1989-2004 РР.

У радянський період перетворення економік країн східноєвропейського регіону проводилось відповідно до досвіду СРСР: посилено розвивалась важка індустрія, що відволікало кошти від інших галузей; безроздільно панувала державна власність. Спочатку планова, централізована структура управління дала певний економічний ефект, але із часом вона призвела до деформацій економічних структур, виключила ці країни із загальносвітового процесу. Внаслідок цього резерви внутрішнього розвитку стали скорочуватись, темпи економічного росту падали, країни почали відчувати хронічний брак капіталів. Це зумовило поступовий вихід країн зі штучної ізоляції “соцтабору”, часткове відродження колишніх контактів зі світовою економікою.

Після революцій 1989 р. метою економічних реформ було проголошено перехід від планової економіки до ринкової, від командно-адміністративних методів управління до методів формування зв'язків попиту та пропозиції безпосередньо в ході вільної конкуренції. При цьому перші посткомуністичні уряди були дуже мало обізнані з обсягом проблем, що постали перед ними.

**2.1. СТАРТОВІ УМОВИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИХ
ПЕРЕТВОРЕНЬ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ**

Зниження темпів розвитку в країнах ЦСЄ призвело, на відміну від ПСЄ, до деяких реформ уже в 60-70-ті рр. Так в Угорщині реформа господарського механізму, ініційована Я.Кадаром у 1968-1973 рр., надала часткову самостійність підприємствам та знизила роль планування [1].

Стрибок цін на енергоносії в 1973-1974 рр. призвів до росту заборгованості країн РЕВ (країни ЦСЄ, Югославія, Румунія); у 1981 р. борг досяг 88,5 млрд. дол. Нова криза платоспроможності в 1980-1985 рр.

у цілому поглибила політичну кризу, вплинула на позиції компартій під час революцій 1989 р. [2].

Наприкінці 80-х рр. кризові явища в окремих галузях суспільно-го життя східноєвропейських країн перетворились на загальну кризу. У кожній з країн були свої специфічні ознаки кризи. В Угорщині штучно зберігався відносно високий життєвий рівень населення за рахунок західних кредитів. Але обсяг заборгованості країни за 80-ті рр. подвоївся, сума його дорівнювала річному національному прибутку. Результатом стали дефіцит бюджету, інфляція, зниження купівельної спроможності населення, ріст безробіття. Тому почалось відродження реформаторського курсу 60-х рр.; було дозволено відкривати “малі підприємства”, вести індивідуальну трудову діяльність.

Наприкінці 80-х років країни ЦСЄ перейшли до складення програм економічного трансформування в ситуації, що дещо відрізнялась від ситуації в сусідніх країнах ПСЄ. Стартові умови в Чехословаччині, Польщі та Угорщині були відносно ліпшими. Тут уже існували підвалини економічної моделі, що асоціюється із західною. Наприклад, в Угорщині протягом 80-х рр. тривала лібералізація цін, прибутків, зовнішньої торгівлі, була створена дворівнева банківська система, існував ринок товарів та капіталів з обслуговуючим його відповідним прошарком менеджерів. Почалась законодавча реформа, спрямована на роздержавлення економіки; був прийнятий закон про банкрутство.

ПСЄ досвід навіть часткової лібералізації обминув. Виняток складала лише СФРЮ, яку Захід свідомо підтримував як противагу гегемоністським настроям радянських комуністів з моменту конфлікту Сталіна та Тіто наприкінці 40-х — на початку 50-х рр. Югославія в 60-70-ті рр. обігнала інші країни регіону по рівню налагодження стосунків із Заходом у галузі обміну капіталами, ідеями, навіть робочою силою. Сотні тисяч югославів працювали у ФРН, Франції, Бельгії. Югославія мала спеціальний статус у “Спільному Ринку”, що надавало їй значні пільги на ринках ЄЕС. Але протягом 80-х рр. через зростання європейської кооперації поступово поглиблювалась проблема збуту югославської продукції. Дещо в ліпшому становищі була тільки Словенія; вона мала надзвичайно вигідне географічне розташування, розвинену інфраструктуру, добре налагоджений транспортний зв'язок із сусідніми державами Заходу. Словенія займала перше місце за розвитком у СФРЮ, надавала 1/4 федерального ВВП [3]. Це дозволяло словенцям стверджувати, що вони більше європейці, аніж югослави.

Революції 1989 р. прискорили падіння старих порядків. Концептуальний вакуум, що виник у Східній Європі, швидко заповнювався західними ідеями лібералізму, монетаризму та ін.

Серед західних науковців, що займались проблемами східноєвропейського регіону, виникла дискусія щодо бажаних темпів економічної трансформації.

Першу групу представляв Джеффри Сакс, що був захисником ідеї радикальних перетворень за дуже короткий час. Він створив програму, котру назвав “шоковою терапією” [4]. Наприкінці 80-х років певною мірою наблизилась до західноєвропейської моделі економічного розвитку Чехословаччина. Саме вона обрала шлях “шокової терапії” у її найбільш чистому вигляді. Це було передбачуваним рішенням. Чехословаччина мала розвинуті зовнішньоторговельні зв'язки з країнами Західної Європи: за другу половину 80-х рр. її товарообіг з ЄЕС збільшився на 40 %; було підписано 150 угод з промислової кооперації [5]. Такі успіхи Чехословаччини пояснюються зацікавленістю перш за все ФРН та Австрії в налагодженні співробітництва з країною, що мала висококваліфіковану робочу силу, розвинуті метало- та енергомісткі галузі промисловості. Певною мірою це відноситься й до Угорщини та Польщі (розвиток їхньої кооперації із Заходом був повільнішим скоріше через певні політичні проблеми в стосунках з окремими країнами: Угорщини з Австрією, Польщі — із Західною Німеччиною), але на 1989 рік найкращі економічні показники мала Чехословаччина.

Другу групу в дискусії щодо шляхів реформування представляв Пітер Меррел, що відстоював поступову еволюційну трансформацію; вона отримала назву “градуалізм” [6]. Найбільш чистий приклад політики градуалізму надала Угорщина. Її шлях переходу до ринкової економіки видатний угорський економіст Янош Корнаї охарактеризував як “органічний розвиток, обережний, помірний рух до ринку, що супроводжувався сумнівами та протестом” [8]. На 1989 р. обсяг її ВВП складав 33 млрд. дол.; у розрахунку на душу населення — 3 200 дол. [7].

Країни Південно-Східної Європи, що почали економічне трансформування на кілька років пізніше, з одного боку, відстали від лідерів з ЦСЄ, а, з другого теоретично були в змозі використати їхній досвід і, здавалось, могли швидко наздогнати, а потім і перегнати першу групу. Але реальність 90-х рр. виявилась більш складною: навіть серед регіону різниця між окремими країнами була значно більшою, ніж здавалось з огляду на їхнє спільне соціалістичне минуле.

Цю різницю можна чітко побачити на прикладі Болгарії. Значне відставання Болгарії від центральноевропейських країн в цілому сформувався протягом першої половини 90-х рр., тоді як на початку 90-х Болгарія, хоча і не була лідером економічного розвитку, за основними показниками могла порівнюватись з партнерами по РЕВ. Перш за все небажання першого посткомуністичного уряду проводити радикальні реформи відіграло негативну роль як у внутрішній ситуації, так і в можливостях активного включення в європейські інтеграційні процеси.

Для східноєвропейських країн характерні не тільки спільні відносно високі (у порівнянні з країнами колишнього СРСР) стартові умови трансформації, а й спільні проблеми, у тому числі проблема відсутності оригінальної концепції реформування. Програми переходу до ринку розроблялись спеціалістами з МВФ та МБРР і, як довела практика, вони не тільки не допомогли перебороти кризу, але й навіть не створили передумови для стабілізації.

Як зазначали російські дослідники Ю.Богомолів та С.Глінкіна, західні науковці не змогли повною мірою оцінити специфіку регіону, тому "відсутність адекватно реагуючих на сигнали ринку суб'єктів господарювання, відсутність необхідних інститутів ринку та притаманна населенню психологія "очікування" блокували перші радикальні реформи" [9].

Сприйняття західної програми трансформації першими некомуністичними урядами ЦСЄ можна зрозуміти: економічна ситуація великою мірою залежала від обсягу іноземної допомоги. Тому повсюди в регіоні робилась спроба обережно перейти до класичної монетарно-фінансової політики.

Коріння цієї політики лежить в чиказькій школі неолібералізму, яку очолював відомий американський економіст Мілтон Фрідмен (один з нобелівських лауреатів 1976 р.). У своїх працях він на перший план висував грошові фактори, значущість грошової маси та грошового обігу в економічних процесах. Ринкова економіка, на його думку, через внутрішні причини прагне саморегулювання, тоді як виникнення диспропорцій є результатом зовнішнього впливу, помилок державного регулювання. Державне втручання в економіку, за Фрідманом, має обмежуватись жорсткою грошовою політикою [10]. Та ця теорія не виправдала та не могла виправдати себе на початку 90-х рр. у країнах Східної Європи, бо була створена в інші часи та для інших національних умов.

На відміну від Росії та України, у країнах ЦСЄ ілюзія "ринку, що регулює себе сам" була швидко переборена; відхід від монетаризму почався вже через 1 — 1,5 року. У цілому монетаристські принципи не було послідовно реалізовано ні в одній країні регіону. Навпаки, там де контроль держави в економічній сфері зберігся, бачимо й найбільші успіхи в економічній трансформації.

Свою схему посткомуністичної трансформації створив український економіст І.Бураковський. За його теорією перехідна економіка проходить у своєму становленні 5 стадій: 1) стадія створення передумов ринкової економіки (лібералізація економічної діяльності, початок приватизації, формування нового законодавства, системна криза — трансформаційна рецесія); 2) стадія консолідації економіки (початок процесу реструктуризації економіки, створення нових державних інструментів економічної політики, розвиток сектору послуг); 3) стадія економічного піднесення (позитивний економічний зріст, масштабна модернізація виробництва); 4) стадія стабільного економічного зростання (піднесення обсягу інвестицій та інновацій); 5) стадія зрілості економічної системи (всі сектори економіки використовують передові технології, розвинута ринкова інфраструктура, зріст продуктивності праці, зріст доходу на душу населення) [11]. Звичайно, це лише модель загальної трансформації, яку трудно побачити, розглядаючи реальний досвід кожної з посткомуністичних країн. Але це модель, яку можна використати для складення загального вектору трансформації протягом певного історичного етапу, яким для країн Східної Європи стали останні 15 років.

Таким чином, стартові умови соціально-економічних перетворень у країнах Східної Європи можна вважати відносно більш високими, аніж у країнах колишнього СРСР: у більшості з них протягом 60-80-х рр. уже пройшли реформи в дусі часткової лібералізації. Але перебільшувати цей досвід не слід; основні характеристики східноєвропейських країн залишались подібними; обмежені реформи тільки розхитали існуючу систему господарювання, прискорили загальну кризу посткомунізму. Східноєвропейці на власний досвід довели, що поліпшити соціалістичну систему господарювання неможливо, її можна тільки зламати. При цьому велику роль вони відводили Заходу, покладали надії не тільки на приплив капіталів, а взагалі на допомогу в перебудові своєї економічної моделі. Тому не викликає подиву запозичення західних програм трансформації після революцій 1989 р.

2.2. ЛІБЕРАЛІЗАЦІЯ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА ПРИВАТИЗАЦІЯ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

За період з 1989 до 1994 р. більшість країн регіону пройшла першу стадію реформування. Реформи були направлені на відміну обмежування приватної власності та поновлення права купівлі-продажу землі. Крім приватизації землі велика увага приділялась приватизації торгівлі та сфери послуг; черга підприємств підійшла пізніше, коли було розроблено модель приватизації через акціонування (щоб пріоритет мали працівники даного підприємства).

Те, що саме приватизації було приділено особливу увагу на першому етапі економічної трансформації, пояснюється її центральним місцем у структурі посткомуністичного реформування. Приватизація на думку більшості аналітиків мала запобігти загрозі відступу назад у процесі демократизації режиму; підвищити ефективність функціонування економіки; перенести акцент на техніко-економічні та ринкові зміни; відродити фінансову рівновагу країни; відновити справедливість щодо тих, хто мав власність у досоціалістичні часи; створити прошарок середнього класу, лояльний і навіть залежний від уряду.

Класичне розуміння приватизації було значно розширене. Це “не просто процес переходу власності на активи існуючих держпідприємств, фінансові ресурси в приватний сектор, але й створення умов для виникнення приватних капіталів, для збільшення всіма можливими засобами (офіційним і неофіційними) частки приватного сектору в сукупних активах і національному продукті країни” [12].

Треба лише зазначити, погоджуючись з відомою російською економісткою С.Глінкіною, що найбільший вплив на приватизаційні плани мали протилежні настрої конкуруючих політичних груп в уряді та поза урядом. Тож сценарії приватизації та реальна практика значно відрізнялись, а результати були далекими від тих, що планувались [13].

Якщо звернутись до особливостей приватизаційного шляху окремих країн, слід зазначити, що курс Чехословаччини загалом не відрізнявся від інших: приватизація проводилась через ваучеризацію. Але тут ваучери (купони) були іменними та подільними. Для того щоб знизити ризик від капіталовкладень, ваучер можна було розподілити в 10-ти акціонерних товариствах. Через купони було реалізовано більше 60% власності, приватизованої на першому етапі.

План реформування отримав назву “стратегія швидкого ринку” чи “план Клауса” (на ім'я тодішнього міністра фінансів Вацлава

Клауса). Ця програма, що була складена в 1990 році, вважається найрадикальнішою в регіоні [14].

1 грудня 1990 р. вступив у силу “Закон про малу приватизацію”. Він регулював передачу державної власності іншим фізичним та юридичним особам. Методом здійснення такої передачі став розпродаж об'єктів з публічних торгів, на які було допущено як резидентів країни, так і іноземців.

Оскільки подання об'єктів здійснювали місцеві приватизаційні комітети (узгоджуючи його з Міністерством з приватизації), то провести кордон між малою та великою приватизацією майже не можливо. До малої потрапили, наприклад, філії державних підприємств, що підкорялись галузевим міністерствам. Тоді як за теорією мала приватизація поширюється тільки на рухоме майно (обладнання та матеріали на підприємствах) та надає право на укладення договору довгострокової оренди [15].

Зі сфери великої та малої приватизації було виключено підприємства, що мали повернути колишнім власникам у рамках реституції. Загалом уряд задовольнив більше 130 тис. прохань щодо повернення власності. Це дещо загальмувало процес приватизації, але мало негативних наслідків для створення атмосфери довіри між суспільством та урядом.

Мала приватизація торкнулась, головним чином, підприємств роздрібної торгівлі. За її підсумками було виявлено декілька негативних моментів, що пов'язані або з недоліками законодавчої бази, або ж зі спільними діями учасників аукціонів з метою знижки продажною ціною.

Перша хвиля приватизації пройшла у 1992 р., друга — у 1993. Але до 1995 було закінчено тільки малу приватизацію, тож щодо періоду першої половини 90-х рр. не можна стверджувати, що Чехословаччина вже створила ринкову економіку. До того ж дуже відрізнялась ситуація в Чехії та Словаччині, яка значно відставала.

Основу великої приватизації було закладено кількома юридичними актами у вигляді законів та урядових постанов. Виходячи з них, мало бути приватизовано біля 4,5 тис. державних та кооперативних підприємств, причому не обов'язково через купонну приватизацію. Іншими варіантами могли стати публічні торги, відкритий конкурс, викуп, заздалегідь обумовлений прямиий продаж певним власникам, перехід підприємства в руки колективу чи власність муніципалітету, або продаж часток власності через банк чи біржу.

У Чехії до великої приватизації були віднесені майже 3 тис. централізованих підприємств; їхня балансова вартість майже дорівнювала 2/3 власності республіки. На частку купонної приватизації прийшлося 44% всіх підприємств, що були приватизовані. Весь процес було пропорційно поділено на дві фази. Було також прийнято рішення про ліквідацію 29 збиткових підприємств; ще 144 було залишено в руках держави [16].

Привертає увагу більша ніж будь де продуманість процесу приватизації в Чехословаччині, більша увага до прав споживача. Тільки громадянин Чехословаччини міг стати господарем виробничої чи торговельної одиниці. До того ж він був зобов'язаний продовжувати виробництво чи продаж аналогічної продукції, щоб споживач нічого не втратив у сталій структурі ринку.

Перші сподівання виправдалися лише частково. У Чехії план Клауса мав відносний успіх; труднощі сприймалися як тимчасові хвороби зростання. Але в Словаччині високий рівень безробіття швидко породив скептичне ставлення населення до реформ як таких. За даними соціологічного опитування на початку 90-х рр. економічні реформи в Чехії підтримувало 49% населення, а в Словаччині — 28% [17].

Треба підкреслити високий рівень професійності уряду Чехословаччини. Посилення соціальної напруженості примусило вже через рік відректись від шоків заходів реформування. Уряд постійно зміцнював свій вплив на хід реформ.

У Польщі “шокова терапія” почалась навіть раніше, ніж у Чехословаччині. У 1989 році, тобто ще до складення програми реформування, було розпочато широку лібералізацію цін. До кінця року 90% цін на товари та послуги стали “вільними”, тобто в процес ціноутворення держава не втручалась, “відпустивши” ціни на милість “ринку, що саморегулювався”. У січні 1990 р. було прийнято єдину програму макроекономічної політики, спрямованої на формування ринкового господарства, — “план Бальцеровича”, за яким одночасно скасували контроль над цінами та “заморозили” зарплатню. Ця програма мала деякі важливі позитивні наслідки, у тому числі стабілізацію ринку, зникнення дефіциту товарів, зменшення інфляції, що на час прийняття програми складала 586%. Разом з тим різкий стрибок цін підірвав життєвий рівень громадян; у 1991 р. він дорівнював показникам середини 70-х (національний доход у розрахунку на душу населення був близько 2 тис. дол.). Падіння виробництва призвело до появи 2 мільйонів безробітних [18].

Всі ці негативні і в соціальному, і в суто економічному плані наслідки “шокової терапії” обумовили вже з кінця 1990 р. поступове повернення до державного регулювання цін на товари, що мали соціальну значущість. Зростання цін було обмежено 0,8% індексу роздрібних цін у попередньому кварталі. Інфляція була поступово скорочена: у 1991 р. вона дорівнювала 70%, у 1993 р. знаходилась на рівні 35%, у 1995 — 22% [19].

З другого боку, програми приватизації, що була розпочата у 1990 р., уряд не збирався зрікатись. У торговельній сфері вона йшла напрочуд добре. У 1993 р. уже 97% магазинів та 80% торгівлі перейшли в приватну власність. Але в промисловій сфері потрібно було щось змінювати. План приватизації шляхом акціонування виявився невідгідним. Хоча, якщо його метою було залучення громадян до процесу трансформування, не можна говорити про відсутність результатів (програма охопила 28 млн. громадян, серед яких було розподілено акції 514 АО) [20]. Ліпше спрацював метод ліквідації збиткових підприємств, але його побічним наслідком стало збільшення безробіття. На 1993 р. цифра складала вже 2,8 млн. чол. (на 29 млн. населення).

У 1993 р. у Польщі було вже 1,5 млн. приватних підприємств. На них була зайнята половина робочої сили країни, вироблялось 45% національного доходу [21].

У 1994 р. процес приватизації у виробничому секторі уповільнився порівняно з попередніми роками; усе ж до кінця року вже 55% держпідприємств було приватизовано. В цілому на момент повернення до влади лівих Польща перейшла поріг системного трансформування. Повернення до старої системи виглядало неможливим.

Паралельно з новими успіхами виникали й нові проблеми. Можливо, найболючішою стала проблема “тінізації економіки”. На 1994 р. не обкладені податками прибутки населення складали 8,1% ВВП, частка “тіньової економіки” — 20% ВВП, у ній працювало 5-7,5% всіх зайнятих громадян Польщі. Додаткові підробітки мали 4 млн. осіб, з них тільки 2,5 — легально. До того ж у Польщі було близько 150 тис. нелегалів з-за кордону [22]. Проблема тінізації викликала такий клопіт не тільки тому, що завдавала прямий збиток національному бюджету країни. Ще гірше те, що тіньові елементи консервують нераціональні структури приватного сектору, його техніко-технологічну нерозвиненість, перешкоджають налагодженню взаємодії всіх ланок системи господарювання.

В 1989 р. спеціалісти висловлювали припущення, що лідером ре-

формування в Східній Європі стане Угорщина, країна так званого “гуляш-соціалізму”, але до 1994 стало зрозуміло протилежне. В Угорщині не були проведені фундаментальні економічні реформи, уряд в порівнянні із чеським та польським виявляв хіба що не байдужість до економіки. Прем’єр-міністр Йозеф Антал, історик за професією, зробив вибір на користь популістського за своєю суттю іміджу “третього шляху”, реформування без “жахів” капіталізму.

Перші обвинувачення нової влади у дешевому популізмі з боку опозиції пролунали ще у вересні 1990 р., коли уряд прийняв трирічну “Програму національного відродження”. У ній проголошувались універсальні економічні цілі: скорочення числа збиткових підприємств, приватизація, контроль над грошовою масою [23].

У 1991 р. було впроваджено “план Купи” (на ім’я міністра фінансів з грудня 1990 р. до 1993 р. М.Купи; офіційна назва — програма “Стабілізація та конвертованість”), що був розрахований на 4 роки. МВФ для його реалізації виділив кредит у 1,5 млрд. дол. За планом державний сектор в економіці мав скоротитися з 90 до 30%, разом із цим у країні мав створитись прошарок власників (середній клас) — засада стабілізації країни; форинт мав стати конвертованим. Чільне місце в плані займала проблема скорочення зовнішнього боргу, що складав на 1989 р. 4,1 млрд.дол., а в 1990 вже 20 млрд. [24]. Наголос на слові “стабілізація” мав довести, що Угорщина виступає за градуалістський підхід до реформ, проти “стрибків”, проти раптової ліквідації старої системи, тому що це могло б ударити по інтересах багатьох людей. Таким чином, почалось впровадження угорського варіанту монетаристської версії економічної реформи в посткомуністичних країнах.

Приватизація проходила шляхом продажу на ринку, а не шляхом безкоштовного розподілу; в Угорщині взагалі не було безкоштовної масової приватизації. На кінець 1991 р. у приватному секторі працювало вже 20% працездатного населення; у ньому вироблялось 25% валового національного продукту. Приватизація поступово позначилась на соціальній стратифікації суспільства. Відбулась консолідація груп менеджерів державних та приватних підприємств та власників незалежних і акціонерних фірм в єдиний “бізнес-клас” [25].

У серпні 1991 було прийнято закон про компенсації тим, хто втратив власність після 1 травня 1939 р. Громадяни (загалом близько 2 млн. чол.) отримали цінні папери (бани), які вони могли використати в процесі приватизації майна, землі, квартир. У законі було передбачено, що певна державна власність має бути безкоштовно

передана системі соціального забезпечення [26]. Але в цілому це не дуже вплинуло на весь хід та характер приватизації, тоді як у Чехії, наприклад, значна частина держмайна була безкоштовно передана громадянам чи персоналу підприємств.

Реформуванню було піддано й сільське господарство, де працювала 1/7 працездатного населення. Частка державної власності складала тут 6%. У руках приватних власників перебувало біля 80% орної землі; 40% лісових угідь — приватні лісництва. З торгів було продано 1,8 млн. га землі. Приватні хазяйства (малі, середні, орендні) виробляли 60% сільгосппродукції. Разом з продукцією сільгоспкооперативів це складало 85% [27].

В середині 90-х рр. у зв’язку з поверненням до влади в ЦСЄ лівих партій відбулись перші спроби теоретичного осмислення досвіду їхньої економічної трансформації, виявлення їхніх надбань та помилок. Найбільш відомими поза межами регіону стали концепції П.Раймента та Д.Розаті.

Англієць Пол Раймент піддав критиці “шокову терапію” у тій версії, що проводилась в ЦСЄ. На його думку, Східна Європа не мала для проведення “шокової терапії” ані об’єктивних, ані суб’єктивних передумов, серед яких головними є наявність еліти “вищого гатунку” та власної, а не запозиченої програми дій. Для Раймента очевидним був той факт, що навіть через кілька років реформ не може бути мови про збудування в Східній Європі ринкових економік. На певний історичний період щодо них слід уживати термін “перехідні економіки” (ПЕ); країни з ПЕ не можуть претендувати на повноцінне членство в ЄС. Стосовно ж запозичення західного досвіду, Раймент справедливо вважав, що східноєвропейцям більш в пригоді став би досвід країн Західної Європи та США 50-х — 60-х рр., аніж постіндустріального періоду [28].

Польський дослідник Даріуш Розаті виявляв меншу схильність до критики східноєвропейських урядів. На його думку, треба зробити єдине зауваження на майбутнє — слід ще більше посилити вплив держави на розвиток ПЕ. Безцінними є можливості держaparату як в оздоровленні фінансів через посилення ролі банків, так і в скороченні витрат на соціальну сферу [29].

Приватизація в ЦСЄ, розпочата на межі 80-90-х рр., була успішно завершена до кінця десятиріччя. Так, у Чехії на початку 1999 р. приватний сектор у промисловості склав більше 80%. У Польщі наприкінці 90-х рр. 800 підприємств перейшло до приватних власни-

ків. З існуючих у Польщі 82 банків залишилось тільки два державних. В Угорщині приватизація з вересня 1995 р. охопила 300 державних підприємств, а до 1998 р. у приватні руки було передано значну частину електроенергетики, газової та нафтової промисловості (головним чином, закордонним інвесторам), почалась приватизація банківського сектору. Приватизація тільки в 1995 р. надала бюджету біля 5 млрд. дол., що дуже важливо для держави з перехідною економікою [30]. Крім прямих надходжень, приватизація заохочувала нових власників, перш за все іноземців, до подальшого вливання капіталу в угорську економіку. Дуже часто в контракті на продаж держпідприємства був пункт про обов'язкове інвестування в нього нових капіталів покупцем у короткий строк.

У регіоні існувала точка зору, що з приватизацією нерозривно зв'язана корупція: нові власники охоче вводять до складу своїх правлінь представників впливових політичних організацій або осіб, що з ними пов'язані. Але в Угорщині чи Чехії такі зв'язки дуже рідко були реально виявлені.

В 90-ті роки виникла проблема зміни статусу "тіньової економіки", яка надавала до 30% реального ВВП. Треба було переглянути оподаткування приватного сектору й надати можливість "тіньовикам" вийти з глухого куту, куди їх загнала урядова політика.

У 1995-96 рр. в Угорщині були впроваджені реформи, направлені на подальшу лібералізацію економічної діяльності. Конвертованість форинта була значно розширена, хоча деякі обмеження на операції з обміну валют для фізичних осіб та капітальні контракти юридичних осіб залишалися в силі. Офіційний курс обміну встановлювався центром. Було встановлено графік періодичної девальвації форинта, що все ще залишався необхідним через інфляцію. Колишні бюрократичні органи з контролю за економічним розвитком ліквідувались, замість них виникли наглядачі: Комітет економічної конкуренції (антитрестовське агентство), банківський нагляд, страхова інспекція, нагляд за цінними паперами, Міністерство захисту навколишнього середовища, Національний центр праці, Податкова служба [31].

Країни Південно-Східної Європи продемонстрували дещо інший підхід до проблем лібералізації та приватизації. При цьому слід окремо розглядати шлях країн, яким загалом нічого не заважало, крім необізнаності власних урядів (Болгарія, Румунія), і шлях країн, які впроваджували економічні реформи в умовах перманентних конфлік-

тів різного характеру, у тому числі військового (колишні республіки СФРЮ).

В Болгарії приватизація була розпочата в 1994 р., але відрізнялась дуже низькими темпами; приватний сектор складав лише 28% ВВП; кількість збиткових підприємств ставала дедалі більшою. Наприкінці 1996 р. було практично розпочато реалізацію програми безкоштовної масової приватизації. Але на відміну від країн ЦСЄ зберігались значні пільги для трудових колективів: знижки щодо ціни при купівлі акцій, розстрочка щодо виплати й т. ін. [32].

Головне місце в процесі приватизації Південно-Східної Європи за логікою (зайнятість більшості населення) повинно було посісти сільське господарство. У Болгарії на межі 80-90-х рр. воно знаходилось в глибокій кризі. На нього припадало лише 15% національного доходу та 30% експорту [33]. Було б перебільшенням стверджувати, що в 90-ті рр. ці проблеми знаходились поза увагою уряду. Але, здається, всі нові заходи тільки ускладнювали ситуацію; болгарське село поступово скочувалось у хаос.

У 1991 р. за новою Конституцією право земельної власності закріплювалось тільки за болгарськими громадянами. Нерезиденти могли тільки наслідувати власність. Того ж року було прийнято перший варіант закону про реституцію. Колишні власники отримували відшкодування іншими землями чи компенсаційними бонами (іменними цінними паперами), якщо землю було неможливо повернути. Для вирішення конкретних проблем реституції, що широко проходила в 1991-1993 рр., було створено спеціальні земельні комісії. До 1997 р. колишні власники отримали 5 млн. га (80 % всього земельного фонду країни), але нотаріально оформлено було лише приблизно 8%. Деякі зрушення відбулись в 1998 р., коли нотаріальне оформлення мали вже 25% реституйованих земель [34].

У 1992 р. було прийнято рішення про скасування ТКРГ (трудових кооперативних рільничих господарств), які протягом радянського періоду були головною сільськогосподарською одиницею Болгарії та обробляли 80% земель. За кілька років було визнано, що це рішення було передчасним. Воно зруйнувало систему управління аграрним сектором, призвело до фактичної натуралізації хазяйства, занепаду методів ведення господарства, розпродажу техніки, забою скота та ін. З 1992 до 1995 р. площа землі, що оброблялась, скоротилась на 13%, поголів'я худоби — в 2,5 рази, зокрема свиней — в 2 рази [35].

Таким чином, реституція мала тяжкі негативні наслідки. До того ж

вони посилювались політичною нестабільністю, недоліками законодавства та історичними вадами, що були притаманні болгарському селу. У досоціалістичній Болгарії не було великої земельної власності; на початку 40-х рр. ХХ ст. на 6,5 млн. населення припадало 1,1 млн. приватних селянських господарств. Тепер нащадки їхніх власників здатні були розламати ТКРГ ушент. Проблемою стало також документальне підтвердження прав власності; почалися позови, що тривали роками та поглиблювали непевний стан села.

Очевидним виходом із цієї ситуації було створення сільських господарств західного, фермерського типу. Але успіх на цьому шляху залежав від багатьох факторів, перш за все від послідовної підтримки болгарського уряду та регулярних грошових вливань ззовні. Певною межею можна вважати 1997 рік, коли, нарешті, уряд розробив програму заохочення фермерів. З цього моменту болгарське село поступово вириває із занепаду, спад виробництва змінюється зростом.

На 1997 р. частка сільського господарства склала 11,3% ВВП, тоді як частка промисловості — 41,8%, сфера послуг — 46,9%. Це не відповідає структурі розвинутих економік [36]. У 1999 р. на сільське господарство припадало 13,9% всіх приватизованих об'єктів. У той же час на промисловість — 24,4%; на сферу торгівлі — 22,8%; на будівництво — 14,3%. У галузі будівництва, наприклад, було приватизовано більше 72% основних фондів (196 з 309 фірм). Взагалі процесом роздержавлення було охоплено близько 70% основних фондів, які підлягали приватизації. Загальний фінансовий ефект від приватизації в 1999 р. склав біля 2,5 млрд. дол. Частка приватного сектора в економіці склала 67,3% [37]. Таким чином, можна стверджувати, що тільки з цього часу економічні зміни в Болгарії стали незворотними.

Румунії, як здавалось в середині 90-х рр., вдалось розробити варіант виходу з кризи, відмінний від сусідніх країн. Метою було проголошено стабілізацію. Вона досягалась перш за все за рахунок жорсткої економії коштів; Румунія фактично самоізолювалась. Певними успіхами стало припинення спаду ВВП, зростання в сільському господарстві (на 12%), зменшення від'ємного сальдо, зрушення в реформуванні сфери послуг, зріст зарплатні на 20% [38]. Але наступні кілька років — уже за планування правочентристського уряду — засвідчили, що без докорінних реформ не обійтись й курс на “стабілізацію” за будь-яку ціну є хибним. Румунія зберігала найповільніші темпи приватизації, стійке падіння соціальних показників та дуже високий рівень корумпованості, що робив її непривабливою для найбільш невимогливих інвесторів.

Процес реформування в республіках колишньої Югославії певною мірою відрізнявся від програм інших країн. Приватизація тут проводилась не через ваучеризацію, а шляхом перетворення державних підприємств у замкнені акціонерні товариства. Акції розподілялись тільки серед робітників підприємства, у тому числі пенсіонерів. Працівникам надавалась знижка в розмірі 30% від номіналу вартості акції плюс 1% за кожний рік трудового стажу. Викуп акцій дозволялось подовжити на 10 років. Такий шлях мав ту перевагу, що кошти від викупу акцій ішли не в держскарбницю, а на потреби самого підприємства, на його модернізацію [39].

На середину 90-х рр. приватизація значно змінила структуру власності СРЮ. Загальна кількість приватних підприємств зросла з 60 до 200 тис. (92% у структурі власності). Крім того, зросла частка приватного сектора в створенні ВВП до 32,5% [40].

Однак Косовська криза 1998 р. призвела до впровадження міжнародних санкцій проти Сербії, що фактично поставило республіку на межу економічної катастрофи. Її довершили регулярні масовані бомбардування території Сербії авіацією НАТО влітку 1999 р. Були зруйновані практично всі нафтопереробні підприємства та сховища, 34 автомобільних та 11 залізничних мостів, значна частина доріг та промислових підприємств. Зник туристичний бізнес, що приносив чималі прибутки. Загальні втрати СРЮ під час бомбардувань не піддаються обліку; за оцінкою югославської сторони вони склали не менш 130 млрд. дол. Західні експерти називають цифру удвічі меншу, але навіть 70 млрд. дол. — це крах економіки, яка просто не могла існувати без масованих зовнішніх інвестицій та міжнародної фінансової допомоги [41].

У так званих західних республіках Югославії — Хорватії та Словенії — умови лібералізації економіки були більш сприятливими. Більша зацікавленість з боку Заходу давала привід для надії на швидке подолання трансформаційних негараздів. Але тут, очевидно, найбільшу роль стали відігравати суб'єктивні чинники.

Так, у Хорватії уряд розробив кілька стабілізаційних програм, з яких найбільш успішною була програма прем'єр-міністра Н. Валентича (жовтень 1993 р.). Вона складалась з 2 етапів: на першому передбачалось максимальне зменшення темпів росту інфляції та стабілізація цін; на другому — ріст виробництва на основі структурних змін в економіці. Перший етап був реалізований надзвичайно успішно та швидко. В 1993 р. інфляція склала 1150%; після двох місяців стабілізацій-

них заходів вона взагалі зникла. Курс національної валюти стабілізувався, й у травні 1994 р. була введена нова грошова одиниця — куна (1 німецька марка — 3,6 кун). Грошова реформа позитивно вплинула на платіжний баланс країни, що звівся з позитивним сальдо. 1994 р. став першим, коли ВНП зріс у порівнянні з минулим роком на 0,8%. ВНП на душу населення склав 4 тис. дол. Почалось відродження сільського господарства, судноплавства та туризму на Адріатиці. У 1994 р. прибутки з нього склали 1,3 млрд. дол., вдвічі більше, ніж в 1993 р. Почався ріст зарплатні, підвищилась купівельна спроможність населення. Ріст довіри до урядової політики, до національної валюти продемонстрували валютні надходження хорватських громадян, що тимчасово працювали за кордоном. Тільки за 1 половину 1994 р. загальна сума валютних переказів склала 147 млн. дол. [42].

Однак провідні хорватські економісти одразу попереджали, що позитивний ефект від проведених заходів не буде мати довгострокової дії. Підвищення загальної фінансової дисципліни без структурної перебудови економіки не в змозі забезпечити стабільний економічний ріст.

1995 р. мав стати критичним у реалізації другої фази програми Валентича. Але підтвердились песимістичні прогнози економістів: ключові показники впали. Так, хоча ріст промислового виробництва склав 0,3% (за рахунок будівництва суден, верстатів, виробництва нафтопродуктів, електротехніки), у порівнянні з 1989 р. випуск промислової продукції скоротився вдвічі перш за все за рахунок галузей, що традиційно були провідними (текстильна, деревообробна, шкіряна, металопереробка). Підприємства усіх трьох підрозділів економіки (виробництво засобів виробництва, сировини та товарів широкого вжитку) знаходились в стагнації. Пасивне сальдо зовнішньої торгівлі склало 2,9 млрд. дол. Інфляція склала 2%, дефіцит платіжного балансу досяг 1,7 млрд. дол. [43]. Війна в Боснії вплинула на деяке скорочення туристів і в Хорватію, прибутки тут скоротились на 30% у порівнянні з минулим роком. Але очевидно й водночас парадоксально, що війна проти хорватських сербів, що затягнулась до 1995 р., та фінансова допомога Німеччини і США дозволили Хорватії укріпити військову промисловість. До благодійних для економіки факторів уряд відносив і можливість використання територій колишньої Сербської Країни та розміщення в Боснії миротворчих сил.

Коли розпочалась приватизація в Хорватії, вона повинна була носити компенсаційний характер: безкоштовні акції надавались осо-

бам, що постраждали протягом війни. Були також обумовлені пільги для працівників підприємств у залежності від стажу їх праці. У 1995 р. було приватизовано 2,5 тис. малих та середніх підприємств, що мало б надати в бюджет 15,7 млрд. дол. Але лише 14% було внесено готівкою, залишок пішов на покриття державного боргу громадянам, що мали валютні вклади в соціалістичній Хорватії. З 1997 р. почала набирати темпи грошова приватизація [44].

Хорватія пройшла через “дику приватизацію”: всі великі промислові підприємства стали власністю купки політичних ділків, зв’язаних з місцевими та міжнародними злочинними кланами. П’ята частина дієздатних хорватів опинилась без роботи та засобів до існування, у той же час Туджман бездумно витрачав мільйони доларів на дестабілізацію політичного режиму в сусідній Боснії та Герцеговині з метою приєднання хорватів, що там жили.

У Словенії, на відміну від всіх інших країн регіону, приватизація переслідувала в основному соціальні цілі, а не мету поповнення держбюджету (у Словенії не було бюджетного дефіциту). У 1992 р. була обрана модель масового акціонування підприємств. Приватизація охопила все населення країни; широкі пільги отримали робітники підприємств. Акції, після реалізації їх робітникам підприємства (частина — безкоштовно, частина — за половину їх ринкової ціни), могли купити всі громадяни країни й, обмежено (не більше 50% акцій), іноземці. Грошова приватизація носила допоміжний характер [45]. Особливо слід звернути увагу на дбайливе ставлення до державної власності з боку уряду: тут не тільки не було розпорошено державне майно, але й повернуті у власність держави деякі підприємства, що стали на шлях самоуправління під час розпаду СФРЮ.

Підсумовуючи досвід східноєвропейської приватизації, Я. Корнаї попереджував, що цей показник сам по собі мало про що говорить. “Приватний власник з 20-25% акцій може відігравати головну роль в акціонерній компанії, якщо представник державної частки акцій веде себе пасивно. З іншого боку, може мати місце й так звана “перехресна власність”, коли держава формально не є більше власником компанії, але значна частка її акцій належить державному банку, що має великий вплив на справи компанії” [46]. Таким чином, головне — не частка приватизованих активів, а результати приватизації.

Країни Східної Європи надали ряд важливих уроків щодо першої фази лібералізації економічної діяльності в посткомуністичних країнах.

По-перше, приватизація, особливо велика, йшла надто повільно.

Її гальмувала нестача капіталів, тож було проведено законодавчі реформи, щоб полегшити доступ іноземним інвестиціям. Таким чином, з початку трансформації її супроводжує боротьба між країнами регіону за кредити.

По-друге, приватизація спочатку проводилась стихійно, тому призвела до махінацій та розбазарювання державної власності. Тож, через певний час суд повинен був втручатись та встановлювати правомірність кожної конкретної угоди.

По-третє, приватизація через ваучеризацію викликала багато нарікань. Уже через рік по її впровадженні почалась хвиля банкрутств підприємств, а незабаром й інвестиційних фондів.

По-четверте, помилкою (яку, правда, у ЦСЄ досить швидко виправили) було занадто велике оподаткування підприємств. Практика довела, що податки, які становлять більше 30%, заганяють економіку в “тінь”.

По-п’яте, приклад країн Південно-Східної Європи висвітлює проблему неоднозначної ролі дрібного приватного виробництва. За показниками долі “самозайнятих” в загальній зайнятості населення регіон в 90-ті рр. випередив країни Заходу, Латинської Америки та Азії; він максимально наблизився до рівня африканських країн. Взагалі тут приватний сектор виникав спонтанно, діяв стихійно, без правил та фінансових обмежень. Грошові активи вільно “переливалися” з державних фірм у приватні; вивозилися в офшорні зони; працювали в тіньовому секторі.

У цілому, надії на реструктурування економіки через приватизацію виявились помилковими. Сама по собі приватизація є передумовою трансформації, а не її підсумком. Більш того, дрібний приватний бізнес став скоріше гальмом, ніж локомотивом перетворень. Тепер виник навіть такий термін, як “псевдоринкові структури”; сучасні дослідники оголосили їх новим злом та стверджують, що настав час нещадно їх знищувати. Виявилось також, що стандартна, з підручників усім відома, класифікація форм власності не відповідає практиці; для перехідних суспільств характерною стала дифузія активів, тобто взаємопроникнення державного та приватного секторів.

Відома російська дослідниця С.Глінкіна, підбиваючи підсумки першого етапу економічної трансформації посткомуністичних країн, наголошувала на необхідності посилення ролі держави, невід’ємними функціями якої є формування: 1) бюджету, 2) податкової системи, 3) банківської та біржової інфраструктури, 4) сучасної системи бухга-

лтерського обліку та аудиту. До того ж тільки держава в перехідних суспільствах у змозі координувати розумну кредитно-грошову політику, боротися з фінансовими махінаціями, монополіями, керувати структурними перетвореннями. На думку С.Глінкіної, східноєвропейські уряди продемонстрували потенціал, значно більший, ніж керівники пострадянських республік. Вони вчасно збагнули недоліки перших програм економічних реформ та виправили головні помилки, що були пов’язані з неувагою до національного виробника, з негативними підсумками стихійної приватизації [47].

У повному обсязі перші плани реформ у ЦСЄ (“план Бальцеровича”, “план Клауса”, “план Купи”) не були виконані. Вони мислились як плани трансформації Польщі, Чехословаччини, Угорщини на зразок сучасних західних країн, але деякі компоненти виявились “непрацездатними” в перехідних суспільствах. Повертаючись до порівняння планів шокової терапії та градуалістського підходу з висоти сьогоднішнього досвіду, треба наголосити, що один шлях не був суттєво гіршим іншого: вони просто були різними, вибір здійснювався напівсвідомо, при цьому більшу роль відігравали суб’єктивні чинники, ніж об’єктивні.

Слід також зазначити, що питання про урядові пріоритети — стабілізація, структурна перебудова, переорієнтація торговельних зв’язків зі Сходу на Захід — залишається дискусійним. Усі вони самі по собі, як і зростання приватного сектора, призвели до зниження економічної активності, падіння виробництва, зростання безробіття, тобто до трансформаційної рецесії. Але були то урядові помилки чи “хвороби росту”? На сьогодні є аргументи на користь і одної, і другої думки.

2.3. ТРАНСФОРМАЦІЙНА РЕЦЕСІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИХОДУ З НЕЇ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Одною з найбільших проблем на початку процесу трансформацій стала спільна для посткомуністичних країн тенденція до спаду господарчої діяльності. На початку 90-х рр. спад валового національного продукту складав 10-30% (в Болгарії ВВП скоротився вдвічі, у Румунії — на 1/3, Угорщині та Чехословаччині — на 1/4, у Польщі — на 1/5); обсяг промислового виробництва скоротився на 10-20%, у Польщі навіть на 40% [48]; місце виробничої діяльності посіла торгівельно-посередницька; вкрай загострилась енергетична, паливна,

сировинна проблема, адже раніше СРСР поставляв у регіон 70-80% нафти та 95-100% газу за цінами, які були значно нижче ринкових.

Не дивно, що на початку 90-х рр. у Центральній Східній Європі суттєво погіршились умови життя; у цілому за межею бідності опинилась третина населення. За даними ЮНІСЕФ у першій половині 90-х рр. рівень бідності в Чехії складав 22,5%, у Словаччині — 27,2%, в Угорщині — 12,4% [49]. Порівняно з Росією, де ця цифра склала 45,6%, це не так і багато, але в регіоні швидко зростала соціальна напруга: виявилось, що попри всю критику соціалізму, населення було психологічно не готове відказатись від гарантованого “соціалістичного мінімуму”.

Низку проблем викликала відмова нових урядів від старих, напружених протягом соціалістичного періоду зв'язків з Росією та іншими партнерами по РЕВ. По-перше, протягом 70-80-х рр. Росія та країни регіону не тільки вели активну торгівлю, але й установили коопераційні зв'язки, що призвело до появи технологічних та структурних вузлів між їхніми економіками. На меті було створення єдиної системи, у якій існував би міжнародний поділ праці; наприкінці 80-х рр. частина реформ була вже втілена в життя. По-друге, у 1991 р. члени РЕВ за пропозицією Угорщини та Чехословаччини прийняли передчасне рішення ввести світові ціни та розрахунки в конвертованій валюті. Це підштовхнуло їхнє економічне співробітництво до повного краху. Сусідні країни відкрились для Заходу, але відгородились одна від одної. По-третє, крах РЕВ позначився на постачанні в регіон енергоносіїв. По-четверте, східноєвропейські країни втратили величезний радянський ринок збуту, який стали швидко заповнювати західні фірми [50].

За першу половину 90-х рр. у регіоні в цілому не була створена система регулювання ринковою економікою, реформи проходили спонтанно, урядовці робили безліч помилок, не володіючи реальною інформацією, бо не було надійної статистики, як не було й розуміння важливості не виробничих галузей у трансформації виробництва.

Економічна політика в усіх країнах регіону набула “маятникового” характеру: періоди жорсткої кредитно-грошової політики змінювались періодами монетаризму.

Повільніше, ніж того вимагали проблеми, що постали перед країнами Східної Європи, вирішувались питання формування інституцій ринкової економіки. Не було завершено становлення банківського сектору, хоча в порівнянні, скажімо, зі СРЮ та Македонією ситуація в Центральній Східній Європі виглядала значно ліпше. За обсягом

капіталу та якістю функціонування перше місце в регіоні посіла Угорщина, за нею — Чехія та Польща.

Недостатній розвиток отримали фондові біржі, слабким був ринок капіталів: 80% обігу капіталу проходило поза межами біржової торгівлі. Аналогічно склалась ситуація з ринком цінних держпаперів. Усе це свідчило про відсутність автоматичного механізму приведення в рівновагу грошового ринку [51].

У цілому до 1994 р. можливості екстенсивного розвитку приватного сектору були вичерпані. Стало трудніше розпочати власну справу, знайти свою “нішу”, скористатись перекачкою власності з державних фондів; взагалі низька капіталомісткість відійшла в минуле.

Окрему групу проблем склали ті, що були пов'язані із зовнішнім фактором. Східна Європа після Другої світової війни політично залежала від СРСР. Це за підсумками росіян тільки за останні 15 років “співдружності” коштувало їм 196 млрд. дол. [52]. Після 1989 р. Захід, побоюючись загроз своїй безпеці, взяв на себе функцію Радянського Союзу в Східній Європі. Це мало дорого коштувати і йому, і країнам регіону. Трансформація не могла проводитись без допомоги ззовні. Але допомога посилювала залежність та водночас не забезпечувала бажаного результату: статусу рівноправного партнера в НАТО та ЄС.

Вищезазначене не означає, що економічна трансформація країн Центральної Східної Європи пішла шляхом найбільших помилок. Навпаки, помилки, що, звичайно, мали місце, виправлялись досить швидко й успішно: головним чином, за рахунок надзвичайно активної ролі держави в процесі реформування.

Розумна прагматична позиція держави, можливо, зовсім не “вписувалась” в рамки посткомуністичної ідеології, але тільки вона могла урятувати національного виробника. Адже дуже швидко стало зрозуміло, що участь суб'єктів господарювання залежить не від внутрішніх, а від зовнішніх факторів (податки, неплатежі, банкрутство партнерів, конкуренція іноземних фірм, втрата ринків збуту), що від них не залежать. Навпаки, самоусунення держави, як показала доля Росії та України, призводить до широкої криміналізації економіки, а втім і влади.

У Центральній Східній Європі держава проводила надзвичайні фінансові заходи. Вона контролювала розподіл зовнішніх кредитів, міжнародної допомоги; встановлювала гнучкі процентні ставки. З метою боротьби з інфляцією стримувалось зростання зарплатні. Звільнення цін йшло значно повільніше, ніж у Росії та Україні. Мали місце валютні обмеження; їхня відміна проходила поступово. Існува-

ло правило обов'язкового продажу суб'єктами господарювання державі 100% валютного прибутку, що було отримано за експорт товарів та послуг; натомість на їхній рахунок перераховувався еквівалент у національній валюті. Існували також обмеження з експорту капіталу: прибуток мав надходити виключно у вітчизняні комерційні банки. Було встановлено досить жорсткі митні правила з високим митом на імпорт. Помірковано протекціоністська політика проявилася й у розробці цілої системи ліцензій, квот та заборон імпорту-експорту та нормативів якості імпортованих товарів [53]. У дусі протекціонізму можна розглядати й складення практики держзамовлень на певну продукцію та встановлення держконтролю над розподілом продукції, що отримана з інших країн. Не можна переоцінити також роль держави у впровадженні нової законодавчої бази, без якої неможлива успішна трансформація економіки, а також у проведенні активної соціальної політики, інвестуванні освіти й т. ін. Таким чином, державне регулювання зберігалось, але змінилися його засоби та воно перестало бути всеохоплюючим.

Єдина загроза, що природно пов'язана з таким активним втручанням держави в економіку — пряма залежність економічного розвитку від процесу реформування держави як такої; якщо він іде добре, добре просуваються й економічні реформи, але якщо маємо регрес у реформуванні держави, маємо й погіршення економічного розвитку.

Так звані країни-лідери, такі як Польща та Угорщина, впорались зі своїми “проблемами росту” ще в першій половині 90-х рр. Чехословацька теж пройшла через кризу та спад виробництва; це зайняло 2-3 роки. Після “вельветового розлучення” наприкінці 1992 р. Чехія одразу вступила до етапу поступового зростання валового продукту: у 1993 приріст склав 0,5%, а в 1994 — уже 2,5% [54]. Словацькі показники в той час продовжували скорочуватись: -3,7%. Але протягом 1995 р. приріст склав 3,7%. ВВП у 1995 р. зріс на 6% порівняно з 1994 р., приватний сектор склав 65%. Але разом з тим зарплатня зросла тільки на 0,4%, а темпи інфляції зросли до 10% [55]. Це пояснюється намаганням уряду перш за все базувати власну модель трансформації на стабілізації грошової системи.

Угорські показники 1994 р. були досить суперечливі. Обсяг товарних поставок усередині Угорщини зменшився на 60%, промислового виробництва — на 50%, продукції сільського господарства та будівельної промисловості — на 33%, роздрібної торгівлі — на 20%. Зовніш-

ній борг зріс до 20 млрд. дол. Інфляція трималась на рівні 20% на рік. Лише половина держпідприємств була приватизована, головним чином невеликі підприємства. Навесні 1994 р. на обліку було близько 700 тис. індивідуальних підприємств, при цьому приватні виробники надавали більше половини ВВП [56]. Разом з тим це був перший рік, коли спад виробництва змінився невеличким зростом: 2,9%. Прибутки населення зросли на 25-28%, пенсії — на 33% [57].

Отже, жодній з країн регіону не вдалось уникнути трансформаційної рецесії, але її обсяг та строки в кожній країні визначались цілою низкою об'єктивних та суб'єктивних факторів.

Центральносхідноєвропейський варіант довів можливість для посткомуністичної країни за 3-4 роки перейти до стадії економічного зростання. У 1993-1994 рр. вони перейшли поріг системних перетворень, як позначив угорський економіст Л. Чаба, пережили трансформаційну рецесію [58]. Це не означало, що економічний ріст був гарантований, навпаки за кілька років він уповільнився через звукування внутрішнього споживчого ринку. Але це доводило, що ЦСЄ обрала стратегічно вірний шлях.

Південно-Східна Європа тим часом продовжувала “котитись під гору”: періоди стабілізації були коротші за періоди “повзучої кризи”. Так, наприклад, у Болгарії в 1996 р. деяке поживлення знову змінила криза, наслідки якої не було переборено до кінця сторіччя. Парадоксом були показники ВВП (у 1996-1997 рр. — спад, а в 1999 — підйом у 2,6%) на фоні скорочення промислового виробництва на 10,8%, падіння зарплатні на 6,2%, зростання безробіття до 17% [59]. Додатково погіршили болгарську ситуацію перманентні балканські конфлікти, участь у ембарго проти Югославії, а також безнадійні борги слабкорозвинутих країн, кредитором яких була Болгарія.

Трансформаційна рецесія в східноєвропейському регіоні посила значну частку всього періоду посткомуністичної трансформації: від 2-3 років у Чехії до 10-15 в Болгарії та Румунії. Очевидно, що на її хід більш за все впливали суб'єктивні фактори, пов'язані з обізнаністю урядів та мірою зацікавленості Заходу в кожній конкретній країні. Зміни в цих галузях одразу відбивались на економічному рості, країни, які, здавалось, вийшли з рецесії, за кілька років знову поринали в її проблеми. Але загальний погляд на рецесію змінився: тепер вона розглядається як феномен перехідного періоду, як необхідна ланка, що закладає основи наступного підйому.

2.4. МОДЕРНІЗАЦІЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО ВИРОБНИЦТВА В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. ХХ СТ.

У другій половині 90-х рр. визнаним лідером модернізації досить несподівано (з огляду на її попередні труднощі) стала Польща, що в 1994-1997 рр. зберігала високі темпи зростання — 6-7% росту на рік. Вона була однією з-поміж 15 країн світу, що найбільш динамічно розвивались. З погляду ОЕСР вона виглядала найбільш “успішною” країною з перехідною економікою [60]. Це пояснювалось успіхами Польщі за показниками так званого реального сектору економіки (валові інвестиції, динаміка промислового виробництва). ВВП на 1997 р. склав 133,5 млрд. дол.; у розрахунку на душу населення — 3 500 дол. При цьому реальна купівельна спроможність злого було вище, таким чином, національний дохід у розрахунку на душу населення сягнув 5 500 дол. ВВП у розрахунку на душу населення склав близько 31 % середнього показника для ЄС [61].

Завдяки фінансовій стабілізації та зміцненню національної валюти зросли валютні резерви Польщі: у 1990 р. — 4,5 млрд. дол., у 1994 р. — 6 млрд., у 1995 р. — 14,9 млрд., у 1998 р. — 23,1 млрд. дол. Але іноземні борги склали 44 млрд. дол. Дефіцит бюджету підтримувався на рівні 3% [62].

“Мотором” економічного зростання в 1994 р. було як і раніше названо споживання та динамічний розвиток приватного сектору, що охопив у тому числі більше 30 великих об’єктів колишнього ВПК. Частка приватного сектору в цілому зросла до 60% ВВП (за даними 1998 року); у будівництві вона зросла аж до 85,5%, у торгівлі — до 87,8%. У приватному секторі було зайнято 69% громадян, він постачав 75% польського експорту [63].

Але невдовзі картина зростання почала радикально змінюватись: зростання промисловості, що знаходилась під контролем держави, випередив зростання приватного сектору. Це пояснюється як внутрішніми факторами (загострення конкуренції на ринках праці та товарів, зависоке оподаткування, жорстка фінансова політика польського уряду), так і зовнішніми, може найважливішими в цій ситуації (Захід — на рівні урядів, а не приватних підприємців — почав цілеспрямовано субсидіювати саме державний сектор; іноземні капіталовкладення склали до 25% їхнього загального обсягу, хоча й не змогли повністю вирішити проблему нестачі капіталів). Загалом обсяг валової промислової продукції склав у 1997 р. 148,5% [64]. Це дозволило

Польщі перейти від періоду збільшення споживання до періоду збільшення капіталовкладень та експорту.

Друге досягнення торкнулось змін у структурі польського імпорту. Було поставлено завдання імпортувати не товари споживання, а товари забезпечення власної економіки. З середини 90-х рр. напівпродукти та напівфабрикати склали 60%. Польський експорт подвоїв свою вартість. Обороти в галузі зовнішньої торгівлі зросли до 75 млрд. дол. Уряд оголосив пріоритетом створення проєкспортної економіки, розглядаючи економічний обмін із закордоном як основний чинник швидкого розвитку економіки та її реструктуризації [65].

У 1997 р. було зроблено рішучий крок у реформуванні податкової системи, в основу якої тепер було покладено не трансферти державних підприємств, а широку базу оподаткування приватного сектору. Єдиний податок на імпорт (на рівні 6%), який поступово знижувався, був остаточно відмінений згідно з польськими зобов’язаннями в рамках угоди ГАТТ про лібералізацію торгівлі. Тепер загальні прибутки держави були засновані на трьох категоріях оподаткування (прямі та непрямі податки і соціальні відрахування), кожна з них приносить приблизно однакову частку від загальних прибутків. Більшість прямих та непрямих податків йшла на фінансування витрат бюджету, тоді як соціальні відрахування йшли на позабюджетні фонди соціального забезпечення (Фонд соціального страхування, Фонд охорони здоров’я, Пенсійний фонд).

Польща мала високий і більш стабільний, ніж в інших перехідних економіках, коефіцієнт державних прибутків (41% ВВП у 1998 р.), що приблизно дорівнювало співвідношенню прибутків бюджету та ВВП в країнах ЄС (43%). В інших країнах регіону (крім Чехії) цей показник взагалі не відповідав вимогам ЄС [66].

Проблемою залишалась несприятлива структура інвестиційних витатків держбюджету: 6,2% — промисловість та сільське господарство; 6,2% — держадміністрація; 6,6% — транспорт; 17,8% — комунальне господарство; 16,4% — охорона здоров’я; 12,8% — освіта [67].

Усе більш вагомим тягарем на бюджет падали виплати процентів по зовнішній та внутрішній заборгованості. На 1995 вони склали 17% витаткової частини бюджету. Не дивно, зважаючи, що за 10 років Польща отримала більше 40 млрд. дол. з-за кордону [68]. Тож у наступні роки уряд намагався впроваджувати більш “м’яку” бюджетну політику.

Загрозу науково-технічного відставання від Заходу не було лікві-

довано. Польща впроваджувала тільки 20% всіх інновацій, і то лише в державному секторі. Зокрема, постійно знижувалось інвестування в точне машинобудування, електроніку, електротехніку. Поки ситуація залишатиметься незмінною, це може в будь-який момент спричинити нове сповзання країни в економічну стагнацію. Загалом Польщі необхідно було модернізувати 70% своїх виробничих потужностей. Для цього треба витратити 30% ВВП. За оцінками Австрійського інституту економічних досліджень такі капіталовкладення для країн з ПЕ були цілком нереальними [69].

У 1998 році польські спеціалісти зробили загальний висновок про необхідність переходу до другого етапу системних перетворень, що мають зайняти ще 10 років. За цей час треба було: 1) закінчити приватизацію, в тому числі базових галузей промисловості; 2) перебудувати господарчу структуру; 3) перебудувати сільське господарство; 4) провести реформу фінансів взагалі та, зокрема, держбюджету; 5) приєднатись до ЄС, впровадити євро в 2005 р. [70].

Польські аналітики розробляли нову програму, виходячи з умов, що склались наприкінці 90-х рр., тобто перебування Польщі в стані рецесії, хоча визнання цього факту саме по собі стало приводом для наукової суперечки. Серед основних елементів стратегії були названі економічні стабілізатори кон'юнктури, закінчення приватизації, проведення прозорої економічної політики без приховування труднощів і маніпулювання даними. Польський економіст Г.Горишевський серед умов рецесії зазначив технологічну відсталість, високу енерго- та матеріаломісткість продукції, низьку експортну ефективність, надмірні соціальні витрати, структурне безробіття, низький рівень заощаджень, нестачу капіталу (викуп підприємств міжнародними фірмами й маніпулювання польським капіталом на міжнародних ринках) [71].

Висновки аналітиків стали основою урядового документа "Фінансова стратегія держави на 1999 — 2001 рр.", котрий частіше називають просто "другим планом Бальцеровича". У ньому зазначались пріоритети та черговість реформ, направлених на подолання таких проблем, як технологічна відсталість, висока енерго- та матеріаломісткість продукції, низька експортна ефективність, зайві соціальні витрати, структурне безробіття, брак капіталу. Головною метою програми було зазначено забезпечення річного росту ВВП як мінімум на 6%. У 1999 ця цифра реально склала 4,4%; рівень інфляції — 7,3%; безробіття — 11,7%. У 2000 р. темпи зросту ВВП склали 4,1%, промислового виробництва — 4,4% [72]. Тобто очевидне скорочення кількох, хоча й не всіх, негативних показників.

Польща (як і Словенія) була лідером у регіоні за показником виробництва праці. Наразі очевидним є зв'язок цього показника з негативними тенденціями в сфері зайнятості. Тому в країнах Південно-Східної Європи польський досвід розцінювався як негативний; уряди намагалися зберегти зайнятість населення за рахунок виробництва праці. Вважаємо, що такий підхід не сприяє розв'язанню стратегічних завдань ПЕ, а може тільки затягнути процес їхнього вирішення.

У 2002 р. країни Європи та США охопив економічний спад. Це швидко позначилось на темпах росту виробництва в Польщі, що впали з 7% до 0,8%. Уряд Л.Міллера одним з головних завдань поставив зменшення негативних соціальних наслідків програми реформ, у тому числі й за рахунок самого держапарату. Було оголошено скорочення державного апарату на 12-15% та ліквідацію багатьох державних агентств та комітетів, що виникли за останні роки. Чиновникам було заморожено зарплатню — "до поліпшення економічної ситуації" [73]. Всі ці заходи носили більше рекламний характер, але все ж сприяли зміцненню довіри громадян до урядової політики.

У липні 2003 р. уряд прийняв програму дій на 2003-2004 рр., що була націлена на прискорення економічного росту. В її центрі — заходи, що повинні стимулювати підприємництво, створити нові робочі місця, підтримувати інновації, розвивати інфраструктуру, більш ефективно використовувати структурні фонди ЄС [74].

Відомий польський аналітик А.Куклінський в цей час вбачав такі нові загрози для впевненого росту польської економіки: структурне безробіття, що виникло в процесі трансформації промисловості та торгової політики (кожен сьомий поляк — безробітний, кожен п'ятий не має постійної роботи); занадто повільна реструктуризація головних елементів економіки (сільського господарства, гірничої промисловості); дефіцит балансу зовнішньої торгівлі (близько 15 млрд. дол.); хронічна слабкість науково-технічної політики [75].

Структура зайнятості в Польщі досьогодні відрізняється на гірше від сусідніх країн: у сільському господарстві працюють 19% населення (в Словаччині — 7, в Угорщині — 6,5, у Чехії — 5%); у промисловості — 31% (в Угорщині — 34, у Словаччині — 37, у Чехії — 40%); тоді як у сфері послуг працюють 50% (в Словаччині — 53, у Чехії — 55, в Угорщині — 60%). Але якщо в цілому підсумовувати польські здобутки, слід зазначити, що Польща наблизилась до західних параметрів макроструктури виробництва: у ВВП 27% склало промислове виробництво, 5,3% — будівництво, 5,8 — сільське господарство, 53% —

торгівля та послуги (за даними 1997 р.) [76]. Це дозволяє розглядати Польщу як одну з найважливіших лабораторій східноєвропейських економічних перетворень.

Інша така лабораторія несподівано “відкрилась” в Угорщині, яка до середини 90-х рр. не виправдовувала надій, які плекали західні аналітики. Хоча Угорщина не відмовилась від еволюційного підходу до модернізації економіки, у прийнятій в березні 1995 р. “програми Бокроша” (на ім'я міністра фінансів в уряді Д.Хорна) було взято курс на прискорення трансформації по кількох основних напрямках, так чи інакше пов'язаних з метою стабілізувати та оздоровити фінансову сферу економіки: 1) скасування обов'язкової продажі валютної експортної виручки; 2) введення додаткового мита на імпорт; 3) підготовка до прискорення приватизації, яка мала надати державі необхідні кошти на подальшу перебудову економіки — приблизно 2,5 млрд. форинтів [77].

Ця стабілізаційна програма поклала край відносному політичному спокою в Угорщині. Більшість народу була проти реформ, але з часом хвиля протестів спала, коли стали очевидними перші позитивні тенденції в соціально-економічному житті.

У 1997 р. було досягнуто різкий ріст експорту: як вважається, за рахунок дешевого форинту й, таким чином, підвищення конкурентоспроможності національної економіки. Темпи ВВП, спочатку невисокі, досягли 4,6% у 1997 та 4,9% у 1998 р. На 1999 р. Угорщина продемонструвала стабільність основних економічних показників. Ріст ВВП склав 3,9%, інвестицій +6%, промислового виробництва 10,2%. Безробіття скоротилось до 7,1%. Темпи інфляції дійшли до позначки 10% [78]. Значно підвищилось виробництво праці, що склало 2/3 від австрійського. Досягненням стало намагання уряду скоротити державний борг: якщо в 1993 р. він складав 87,9% ВВП, то в 1999 р. — 61% [79]. Але для того, щоб стати лідером регіону, Угорщині треба було значно прискорити зростання ВВП.

Вирішення сьогоденних проблем подекуди примушує урядовців забувати про загрози, що можливо виникнуть в майбутньому з їхніх помилок. Відомий угорський учений Агнеш Шагварі наприкінці 90-х рр. назвав існуючу модель трансформування помилковою, бо може призвести тільки до виникнення в Східній Європі варіанту раннього “дикого” капіталізму. Якщо не зі всіма його висновками можна погодитись без зауважень, наприклад, щодо помилковості підписання Вишеградської угоди, то не можна не зважати на справедливість його побоювань щодо наслідків загальної приватизації. Він писав, що в сучасній Угорщині в ці-

лому витрачено суспільне майно, тож держава не має важелів управління економічними процесами. На його думку, слід було розробити систему зворотного викупу підприємств, пільгового оподаткування, створення консорціумів, спеціальних концесій, цілеспрямованого кредитування та ін. [80].

У 1999 р. Угорщина досягла докризового рівня, отже, було зроблено висновок про закінчення першого етапу реформ. У результаті дискусій наприкінці 90-х рр. ХХ ст. — на початку ХХІ ст. угорське керівництво прийняло рішення внести корективи в стратегію економічного розвитку країни. Її центральною ланкою, як і раніше, було заохочення іноземного капіталу, але вже на основі висококваліфікованої робочої сили та інноваційної діяльності.

Прем'єр-міністр В.Орбан оголосив, що в економіці Угорщини завершився перехідний період і почався новий, пов'язаний з реалізацією “Плану Сечені” (план, що був названий на ім'я угорського реформатора 19 ст.), розрахованого на 6 років. Метою плану було створення нової моделі економічного росту, що дозволить підвищити конкурентоспроможність країни. У плані фігурували сім програм розвитку економіки, на фінансування яких з держбюджету вже в перші два роки було виділено більше 2 млрд. дол. ЄС на кожну з програм виділяє фінансову допомогу від 40 до 300 тис. євро. Це були програми: 1) розвитку підприємництва, 2) житлового будівництва, 3) розвитку туризму, 4) досліджень та інновацій, 5) розвитку транспортної інфраструктури, 6) регіонального розвитку, 7) інформаційного суспільства та економічного розвитку [81].

За оцінками уряду виконання “Плану Сечені” потребувало додатково 1,5-2 млрд. дол. іноземних інвестицій на рік. Акцент робився на стимулюванні інтеграції підприємств з іноземним капіталом в угорську економіку. Підтримка надавалася орієнтованим на експорт підприємствам. Вітчизняні виробники могли стати субпостачальниками для угорських філій ТНК. Особлива урядова підтримка також була гарантована інвесторам, що розміщували капітали в економічно менш розвинутих регіонах Угорщини.

Досвід південно-східноєвропейських країн, однак, застерігає нас від прямого копіювання моделі, що так добре показала себе в Польщі або Угорщині.

Наприклад, болгарській політичній еліті знадобилось майже десять років тільки щоб зрозуміти різницю між своєю країною та країнами Центральної Східної Європи. Варіант трансформування сусідів

не підійшов країні, яка історично складалась та розвивалась перш за все як аграрна. Тому загалом успіхи та невдачі посткомуністичної трансформації Болгарії були пов'язані з успіхами та невдачами трансформування її аграрного сектора.

Серед найбільш принципових помилок болгарських урядів другої половини 90-х рр. слід зауважити, по-перше, надмірну політизованість економічних реформ, що призвело до тотального руйнування старої системи. По-друге, не було національної стратегії економічних реформ; не була розроблена структурна модель розвитку економіки. Уряд не контролював надмірне втручання міжнародних фінансових інституцій в фінансово-економічну діяльність країни. По-третє, Болгарія занадто швидко уклала угоди про вільну торгівлю з міжнародними економічними організаціями та окремими країнами (Туреччина, Македонія) без зважання на конкурентоспроможність болгарського виробництва. По-четверте, була проведена насильницька організаційно-правова ліквідація кооперативного землеробства.

У 2001 р. до влади прийшла нова сила, що відродила надії на економічний прогрес. Уряд Симеона II Саксенкобурга, що включив більшість технократів-професіоналів, у програмі "800 днів" обіцяв прискорення проведення структурних реформ в економічній та бюджетній сферах, зменшення державного боргу і вирішення соціальних проблем. Щорічний приріст ВВП мав складати більше 10%. І. Костов назвав програму "ною економічною політикою РБ" [82].

2001 рік, можливо, був найбільш складним для уряду. Великі платежі по зовнішньому та внутрішньому боргах, труднощі у відносинах з МВФ утруднювали процес відродження цін на виробничі фактори (землю, працю, капітал). До кінця року зовнішній борг скоротився більш ніж на 400 млн. дол. Особливі надії пов'язувались з приватизацією "Булгартабаку", підприємств енергетики, банків, розвитком туризму (підвищити прибутки від нього на чверть), ростом експорту, залученням іноземних інвесторів [83].

У недоліках болгарської системи була своя привабливість для підприємців із Заходу. Вони постійно знаходяться в пошуках країн, де можна зекономити на дешевизні робочої сили чи сировини. Країни Південно-Східної Європи виглядали надзвичайно привабливими в порівнянні з країнами Азії та Африки, що розвиваються: робоча сила тут не лише дешева, але й кваліфікована.

У 2000 р. американська компанія "Енерджі" взялась за реконструкцію найбільшого енергетичного комплексу країни "Маріца-Ізток".

У 2001 р. до неї приєдналась американська "АЕС"; загальна сума інвестицій досягла 1,4 млрд. дол. У цілому можна говорити про досягнення принципового стрибка обсягів іноземних інвестицій [84].

Болгарія на практиці підтвердила свій географічний статус ланки зв'язку між Центральною та Південною Європою, Близьким Сходом, Росією, країнами Східного Причорномор'я. Важливими стали підписання угод щодо транспортування скрізь територію Болгарії нафтопродуктів (Росія — Болгарія — Греція), збільшення транзиту російського газу.

В 2002-2003 рр. було проведено радикальну податкову реформу, в результаті якої від сплати податків звільнено всіх громадян з низьким місячним прибутком (менше 51 дол.). Крім того, були суттєво знижені ставки податку з прибутку (з 20-38% до 18-28%). Уряд став всіма силами заохочувати інвестиції в національну економіку та помітно поліпшив інвестиційний клімат у країні. З цією метою впроваджуються енергійні заходи з підвищення митних зборів, зменшення контрабанди та легалізації тіньової економіки. Для посилення митного контролю на кордоні в Болгарію стали залучати іноземних спеціалістів та інспекторів. Уряд здійснив серйозні заходи з економії державних коштів, скорочення державного апарату, впорядкування держсистеми Болгарії [85].

Дещо було зроблено й для боротьби з корупцією: скасовані деякі обмежувальні режими для підприємців, що потребували отримання дозволу з адміністрації; полегшено отримання ліцензій, реєстрація та консультації до прикінцевого ухвалення.

Реформуванню було піддано також приватизаційні структури. Уряд прийняв законопроекти, що направлені на відміну будь-яких пільг та привілеїв і відмову від системи попередніх переговорів з потенційними покупцями. Агенцію з приватизації наділили додатковими контрольними функціями та підвищили відповідальність нових хазяїв за ефективність приватизованих підприємств.

Впроваджуючи непопулярні заходи, такі як збільшення цін на електроенергію, паливо та комунальні послуги, Симеон намагався захистити найбідніші прошарки населення. Мінімальна зарплата була підвищена з 43 до 51 дол. на місяць; створено державний гарантійний фонд в 20 млн. левів для підтримки та кредитування приватного підприємництва в слабкорозвинутих районах країни з високим рівнем безробіття (тоді кожен 3 болгарин був безробітним, але в деяких районах рівень безробіття сягав 80%) [86].

Урядова програма, що була розрахована на 2001-2005 рр., призвела спочатку до безпрецедентної макроекономічної стабілізації, але вже наприкінці 2003 р. ситуація різко погіршилась. Оптимізм щодо стрімкого зростання ВВП не справдився. Реальні показники були більш ніж удвічі менші запланованих (у 2001 р. ріст ВВП — 4,1%, у 2002 — 4,8%, у 2003 — 4,4%, у 2004 — 4,5%) [87]. Але все одно створення масштабної програми структурних перетворень мало неабиякі політичні наслідки для Болгарії, позначило перелом в її європейській політиці, у сприйнятті Болгарії країнами Євросоюзу як свого майбутнього члена.

Підсумовуючи оригінальний досвід східноєвропейської модернізації, слід особливо наголосити на основних чинниках, які впливали на її хід. Серед внутрішніх пріоритетну роль можна відвести такому чинникові, як ступінь підготовленості урядів до активного втручання в економічну сферу життя суспільства. Без цього неможливо було здійснити перехід до створення експортно орієнтованої економіки й водночас впроваджувати ефективні заходи до захисту населення від численних негативних наслідків реформ. Серед зовнішніх головним чинником залишився ступінь зацікавленості будь-яких іноземних інвесторів (приватних, державних, транснаціональних) у капіталовкладеннях у східноєвропейські економіки. Без цього було неможливо скорочення розриву в науково-технічному відставанні країн регіону від Західної Європи, проведення реструктуризації економіки за сучасними вимогами, нарешті — створення життєздатних економік. Ця зацікавленість залежала від цілої низки причин, серед яких були об'єктивні (характеристики сировинної бази країни, обсяг внутрішнього ринку, наявність кваліфікованих та дешевих кадрів, розвинутої інфраструктури), та суб'єктивні (ступінь довіри уряду з боку потенційних вкладників, ступінь довіри уряду з боку суспільства, наявність діаспори в країні-донорі: наприклад, польська діаспора на Заході є одною з найбільш згуртованих та активних у захисті національних інтересів Польщі).

При цьому побудування певного роду шкали успішності чи, навпаки, неуспішності програм окремих країн регіону вважаємо недоречним. Навпаки, практика довела, що нівелювання національних особливостей кожної країни тільки гальмує посткомуністичні перетворення, що “ідеального” варіанту, який підійшов би всім, не існує, отже, політичні еліти повинні усвідомити першочергову важливість складення особливої програми задля досягнення спільної мети.

2.5. РЕСТРУКТУРИЗАЦІЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕКОНОМІКИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 90-Х РР. ХХ СТ.: ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ

Проблема реструктуризації економіки є наріжним каменем економічної трансформації посткомуністичних країн, у яких протягом десятиліть панувала точка зору, що головним виміром успіхів усього економічного розвитку є важка промисловість. Неувага до всіх інших галузей економіки привела до їхнього занепаду. Після антикомуністичних “революцій” першим урядам доводилось думати про радикальні зміни макроекономічного характеру у вкрай несприятливих умовах.

Певним винятком із загальної невтішної картини, яку представляв собою регіон, була Чехословаччина. У 1989 р. вона посідала 25 місце у світі по валовому виробництву на душу населення (в той час як СРСР — 30-е) та мала очевидно найліпший шанс на відносно швидкий період перебудови своєї економіки та пристосування до нових умов життя в постбіполярному світі [88]. До того ж перший президент посткомуністичної Чехословаччини Вацлав Гавел мав чи не найбільший з нових лідерів “кредит довіри” на Заході, тому потік інвестицій у країну був і найбільшим, і найширшим. У Чехословаччину вкладали гроші не тільки міжнародні фонди, але й приватні підприємці. Таким чином, один з найбільш необхідних чинників успіху в Чехословаччині — фінанси на реструктуризацію економіки.

Однак, приклад Чехословаччини / Чехії чітко довів, що без національної програми реформ, як і без високоосвіченої політичної та господарської еліти неможливо “перестрибнути” цілу історичну епоху, витрачену східноєвропейцями на соціалістичний експеримент. Попри всі надії наздогнати західноєвропейські країни, економіка Чехії на момент її входження в ЄС не відповідала вимогам щодо макроекономічних показників Євросоюзу [89]. На початок ХХІ ст. не зникли такі головні небезпеки, як надто повільні зміни в банківській системі й традиційних галузях промисловості. У Чехії зберігався завищений рівень безробіття. Радикальна реструктуризація промисловості може тільки погіршити ситуацію, тому жоден уряд не бере на себе відповідальність за заходи, очевидно непопулярні в суспільстві, стомленому 15 роками трансформації.

За критеріями сучасної ринкової економіки все ще в стадії становлення знаходиться банківський сектор. За оцінками західних експертів країни Східної Європи за рівнем розвитку банківського сектору (за

обсягом капіталу та якістю його функціонування) посідають такі місця: Угорщина, Чехія, Польща, Словаччина, Румунія та Болгарія. Цікаво, що головними реципієнтами західної допомоги (близько 80%) є Чехія, Польща, Угорщина та Румунія. Отже, зв'язок проблеми реструктуризації економіки посткомуністичних країн з проблемою отримання ними прямих іноземних інвестицій є очевидним.

В Угорщині реструктуризація підприємств часто була наслідком приватизації. Найбільші та найцінніші підприємства продавались шляхом конкурентних торгів (тендерів та аукціонів). Середні та дрібні фірми приватизувались за спрощеною схемою акціонування: за готівку чи в кредит (головним чином, для заохочення національного підприємця). Деякі збиткові держпідприємства теоретично ліквідувались, тобто на продаж виставлялись лише їхні матеріальні активи; це створило чималі можливості для легальної крадіжки держмайна. Всі ці форми виникли методом спроб та помилок, без будь-якого продуманого плану [90].

Угорщина, на відміну від сусідів, не побоялась втратити контроль над економічними процесами та не обмежувала свободу іноземних інвесторів. За їхній рахунок Угорщина стала лідером у сфері реформування промислової структури. Протягом 90-х рр. старі неефективні напрямки розвитку виробництва були замінені новими, орієнтованими на експорт (автомобілебудівництво, виробництво електронно-обчислювальної техніки, побутової електроніки, обладнання зв'язку й т. ін.).

Угорський промисловий сектор став найбільш конкурентоспроможним у регіоні. Його структура була аналогічною структурі розвинутих країн: провідне місце зайняла продукція машинобудування, частка якого в 2000 р. склала 60% [91]. За цим стояв розвиток так званих вільних промислових зон, у яких діяли мультинаціональні машинобудівні компанії, головним чином, з країн ЄС. Їхній імпорт не обкладався митом, а виробництво на експорт було вільним від сплачування податку на додаткову вартість. З 1993 до 2000 р. в Угорщині було створено вже 120 таких зон.

Структура угорської економіки набула двоїстого характеру. Існує менше 50 великих орієнтованих на експорт компаній, переважно іноземних, і біля 800 малих та середніх підприємств, орієнтованих на внутрішній ринок (що є переважно національними). Великі ТНК виробляють основну частку ВВП, більше 75% експорту, здійснюють майже весь обсяг науково-дослідних робіт, але їхній розвиток слабко впливає на розвиток національних виробництв [92].

Тенденцією останніх років стало те, що капітали ТНК вносились на організацію виробництва комплектуючих вузлів та агрегатів; ряд дочірніх підприємств та філій отримав статус європейських виробничих центрів.

Різко зріс ступінь участі Угорщини в міжнародному поділі праці: у 1993 р. обсяг торгівлі у розрахунку на душу населення склав 2095 дол., а у 2000 р. — 6016 дол. [93].

Стан угорської економіки демонструють наступні основні економічні показники. На початку 2002 р. за обсягом ВВП на душу населення Угорщина знаходилась на середньому рівні країн ЄС (разом зі Словенією та Чехією була лідером серед країн регіону). Темпи росту економіки в 2003 р. склали 3%, дефіцит держбюджету — біля 4,5% млн. євро (5,6% від ВВП), дефіцит зовнішньоторгового балансу — 4,5 млрд. євро (на 30% більше ніж у минулому році), інфляція — 4,7%, коефіцієнт безробіття впав до 5,6%. Мінімальна зарплата встановлена в розмірі близько 255 дол. [94].

До 2004 р. в Угорщині були створені правовий простір та інституційна система, у рамках яких відбувалось становлення ринкової економіки. Це був дуже важливий етап, завдяки досягненням якого країна отримала господарство, що динамічно розвивається, промисловість, що орієнтована на міжнародні ринки, банківський сектор, що є найбільш усталеним у регіоні. Угорщина за останні роки в декілька разів скоротила дефіцит бюджету, зменшила зовнішній борг, залучила мільярди доларів нових іноземних інвестицій, різко збільшила обсяг експорту. Незважаючи на нові проблеми, що викликає приєднання до ЄС, Угорщина в перспективі буде мати більші гарантії безпеки та більш високий рівень життя.

Країни-лідери досить довго йшли поряд у процесі реструктуризації своєї економіки, однак на момент вступу в ЄС “темна конячка” Угорщина різко вирвалася вперед. За нею впритул йшла Чехія, але Польща, з її величезним “несприятним” сільським господарством та застарілими видобувними галузями промисловості на сьогодні виглядає значно гірше навіть колишніх югославських республік, таких як Словенія та Хорватія. Можна сказати, що Польща “провалила” це завдання, що не заважає їй залишатись “країною-лідером” у найближчій перспективі, але має тяжко позначитись в майбутньому.

Підсумовуючи досвід східноєвропейців з проблем реструктуризації, слід зазначити, що лібералізація зовнішньої торгівлі була передчасною. Імпорт з ЄС зростав значно швидше, ніж експорт. Це при-

звело до падіння порівняних показників ефективності виробництва, продуктивності праці не тільки в Південно-Східній Європі, а й серед лідерів регіону.

Недооціненою була також проблема технологічної відсталості регіону. Можливо, у майбутньому саме вона посідає перше місце серед довгострокових проблем Східної Європи.

Технологічна відсталість у свою чергу пояснює, які складнощі викликала в Східній Європі необхідність пошуків свого нового місця в сучасній системі міжнародного розподілу праці (МРП), що виглядає цілком усталеною. Пошук своєї ніші проходить складно й стихійно. Процес включення в МРП має як позитивні, так і негативні аспекти.

Позитивним моментом є те, що країни Східної Європи тепер можуть купувати необхідні їм товари на світовому ринці за цінами, що є нижчими за витрати їхнього власного виробництва. У свою чергу, в разі експорту власної продукції держава має користь, якщо зовнішні ціни є нижчими за внутрішні.

На початку реформ здавалось, що висока ступінь відкритості світовому ринку має покінчити з місцевими монополіями, посилити конкуренцію, сприяти встановленню рівноважних цін. Натомість традиційні зовнішні ринки було втрачено, почались труднощі з постачанням сировини, різко впав внутрішній попит. Якщо додати до цього недостатній маркетинговий та менеджерський досвід суб'єктів господарювання, не дивно, що фірми не були в змозі адекватно реагувати на зміну умов. Так зовнішньоторговельний баланс склався не на користь країн регіону; імпорт майже вдвічі перевищував експорт. Перш за все це стосується західного напрямку торгівлі, що є пріоритетним з політичних міркувань.

Але було б перебільшенням говорити, що східноєвропейські уряди взагалі не намагались врегулювати зовнішньоекономічну діяльність. У цьому напрямку найважливішим інструментом були та є митні правила. Для всіх країн регіону характерною стала антиімпортна направленість митного режиму з метою захисту виробників від іноземних конкурентів. Подекуди вводились експортні обмеження, що регулювали експортно-імпортний товарообіг.

Наприкінці 90-х рр. у структурі східноєвропейського експорту закріпилось вкрай несприятливе сполучення факторів виробництва: сировина та некваліфікована праця були переважними факторами; погіршився екологічний фон зовнішньої торгівлі (в регіоні зріс обсяг екологічно несприятливих галузей, а в імпорті — шкідливих для людини товарів).

Сучасна міжнародна спеціалізація країн Східної Європи характеризується великою часткою галузей, які є низькотехнологічними або екологічно небезпечними. В їх числі чорна та кольорова металургія, базова хімія, целюлозно-паперова промисловість. Їхня частка в загальному обсязі експорту зросла за 90-ті рр. удвічі й, таким чином, склала 55%. Тоді як високотехнічні галузі посідають лише 5% від загального обсягу експорту промислової продукції. Це значно нижче від середнього показника в країнах Організації Економічного Співробітництва та Розвитку — 25% [95].

На майбутнє проглядаються деякі можливості тільки в галузі неелектричного машинобудування, включаючи як загальне, так і спеціалізоване. Але магістральний напрямок світової господарської стратегії лежить в напрямі розвитку наукомісткої готової продукції (авіамашинобудівництво, наукові прилади та інструменти, засоби телекомунікацій, деякі види фармацевтичної продукції, хімічна продукція).

Крім розвитку експорту регіон має більш широко розвивати міжнародне внутрішньогалузеве кооперування.

Для забезпечення своїх позицій на вищевказаних напрямках країнам Східної Європи потрібна фінансова, інформаційно-консультативна, маркетингова інфраструктура державної допомоги відповідним виробництвам.

Важливим фактором стабільного розвитку економіки є формування інституціонально-правової системи, що відповідає умовам ринкової економіки. Це складний процес, що перш за все потребує значних капіталовкладень. Крім того, скопіювати правові інституції легко, але перетворення їх в ефективно працюючий механізм потребує довгого процесу сприйняття стороннього досвіду та його адаптації.

2.6. ВПЛИВ ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ НА ЕКОНОМІЧНУ СИТУАЦІЮ В КРАЇНАХ З ПЕРЕХІДНОЮ ЕКОНОМІКОЮ

Лідером за кількістю прямих іноземних інвестицій (ПІІ) можна вважати Угорщину. Вона не випадково отримувала половину всієї допомоги, що була спрямована в східноєвропейському напрямі. На думку Я. Корнаї “найважливіше, що в Угорщині значно більше людей мали навички ринкової поведінки на держпідприємствах, у приватному секторі чи тіньовій економіці” [96].

Важливою особливістю угорського варіанту реформування стала порівняно велика роль іноземних інвестицій у процесі реструктуризації економіки, створенні нових галузей виробництва. Треба сказати, що Угорщина мала великий досвід у співпраці із Заходом і ще до 1989 р. посідала перше місце в Східній Європі за обсягом іноземних інвестицій.

Цікаво, що географія інвестування в нових умовах значно поширилась за рахунок відносин з колишніми “ворогами соціалізму” — Ізраїлем, Південною Кореєю, Чилі. У 1992 р. Угорщина мала 32% від загального об'єму іноземних інвестицій у Східній Європі, у 1993 — 43%, а далі — всі 50%. Іноземний капітал у 1990-1992 рр. дав 70-80% прибутків від приватизації в держбюджет. На цей час в Угорщині кожне четверте підприємство стало спільним; їхня загальна кількість склала 17 тис. Можна сказати, що це врятувало наукомісткі галузі машинобудування, фармацевтику та ін. Серед перших найбільших проектів була співпраця з японським автомобільним концерном “Судзукі” (будування цеху в Естергомі), з американською фірмою “Дженерал Моторс” (реконструкція заводу в Дьєрі), із західнонімецьким “Опелем” (будування нового заводу) [97].

До 1994 р. в Угорщину надійшло більше 6 млрд. дол. інвестицій, тобто в порівнянні з 1989 р. їхня сума зросла в 11 р. По 40% вкладів впровадили Німеччина та Японія. У той же час іноземні підприємці прагнули монополії та досить жорстко боролися з угорськими конкурентами. За порівняно невеликий час цементна, паперова, поліграфічна, цукрова, тютюнова, лікєро-горілчана галузі, виробництво електроламп, холодильників та інше опинились в руках 35 транснаціональних корпорацій [98].

Таким чином, на власний тяжкий досвід Угорщина довела, що усунення уряду від контролю над процесом економічного реформування не дає переваг національному виробнику та посилює залежність країни від ТНК. Але угорські уряди значно більшу увагу приділяли скороченню залежності від Росії, що постачала біля 75% нафти, 60% газу, 16% електроенергії [99]. Метою Угорщини стало приєднання до єдиної електроенергетичної системи Західної Європи.

У другій половині 90-х рр. Угорщина залишалась на першому місці за обсягом прямих та портфельних іноземних інвестицій. Інвесторів особливо заохочувала консолідованість угорської економіки, а також те, що країна завжди пунктуально сплачувала борги, не намагалась отримати мораторій чи реструктуризувати свій борг [100]. До того ж

корпоративний податок в Угорщині складав 18%, тоді як у Польщі — 34% [101]; зарплатня тут залишалась нижчою ніж в ЄС, хоча рівень кваліфікації та трудової дисципліни робітників був досить високий.

Про значення іноземних інвестицій говорить, наприклад, факт, що такі компанії, як “Дженерал Моторс”, “Форд”, “Судзукі”, “Ауді” до 1996 р. вклали в Угорщину 1,3 млрд. дол., тобто створили автомобілебудівну галузь, яка раніше майже не існувала. З 1995 р. 90% європейського виробництва “Дженерал Електрик” розташовано в Угорщині, тоді як деякі західноєвропейські філії були закриті. В Угорщині знаходиться і єдиний дослідницький центр компанії за межами США [102].

За іноземними інвестиціями на душу населення Угорщина продовжувала бути лідером у регіоні (2300 дол.). Усього на рік країна отримувала 1,8 — 1,9 млрд. дол. (до 80% з них вкладали ТНК). Усього за перше десятиріччя реформ Угорщина отримала 16,7 млрд. дол. прямих іноземних інвестицій [103].

Чехословаччина посідала друге місце за обсягом іноземних інвестицій, навіть отримувала більше, ніж могла абсорбувати її економіка. Це унікальна ситуація для Східної Європи. Тому й зовнішній борг Чехословаччини був значно меншим, ніж у сусідів: 7 млрд. дол., що за світовими нормами є зовсім невеликою сумою [104].

Але уповільнення ринкових реформ усередині 90-х рр. негативно вплинуло на ставлення інвесторів, особливо приватних, до Чехії. Чехія, лідер економічного розвитку ЦСЄ у першій половині 90-х рр., з середини десятиріччя поступово сповзала в кризу. Навесні 1997 р. нестійкість правлячої коаліції, відставка кількох міністрів призвели до вилучення іноземних інвестицій із чеської економіки; результатом стала валютно-фінансова криза, що дуже тяжко вплинула на загальну ситуацію. Уже в травні уряд був змушений відмовитись від фіксованого курсу крони. Протягом наступного року динаміка розвитку знизилась, а натомість зростали безробіття, інфляція, дефіцит держбюджету. Чехія, як демонструють регулярні опитування поважних бізнес-часописів, почала поступатись своїм місцем “найпривабливішою для вкладників східноєвропейської країни” Угорщині, а на певному (короткому) етапі й Польщі [105].

Польська фінансова ситуація на момент революції 1989 р. була найскладнішою серед країн ЦСЄ. Зовнішній борг Польщі складав 30 млрд. дол. Але США “вбачили” 70% польських боргів, країни Західної Європи — 50%.

У квітні 1991 р. Польща отримала перший кредит МВФ

у 2,5 млрд. дол. Далі збільшення інвестицій тривало; з 1992 р. динаміка була навіть більшою, ніж в інших країнах. На 1994 р. — рік справжнього інвестиційного буму — найбільшу зацікавленість продемонстрували Італія (1900 млн. дол.) та США (1026 млн. дол.). Але в Польщу вкладали великі кошти також Німеччина (302), Велика Британія (262), Нідерланди (152), Франція (143), Швеція (104), і дещо менше — Іспанія, Канада, “малі азіатські дракони” Сінгапур, Гонконг, Таїланд [106].

Обсяг інвестицій у Польщу в 1997 р. у два рази перевищив рівень 1990 року, так що аналітики почали говорити про справжній інвестиційний бум. Вартість закордонних інвестицій на кінець 1998 р. становила 30 млрд. дол. [107]. Структура капіталовкладень поступово поліпшувалась: 60% було направлено на модернізацію промисловості, при цьому неухильно зростала роль банківського кредиту у фінансуванні підприємств. Це мало особливе значення саме для Польщі, де на початку 90-х спрацьованість основних виробничих фондів була дуже великою. Прискореній реструктуризації піддавались такі галузі, як металургія, військово-промисловий комплекс, видобувна промисловість.

Метою уряду було досягнення рівня найменш розвинутих країн ЄС до 2010 р., що здавалося можливим при зберіганні і подальшому зростанні відносно високих темпів росту — 7-7,5% на рік. За оцінками експертів Світового банку в економіку Польщі треба було вкласти 350 млрд. дол. для її наближення до рівня високорозвинутих країн [108].

У 2000 р. в аналітичному звіті ОЕСР надавалася висока оцінка польського досвіду економічної трансформації: “Польща утвердила себе в якості найуспішнішої країни з перехідною економікою. Надалі треба проводити обережну грошову політику для зниження інфляції, консолідації державних фінансів, посилення росту внутрішніх збережень, гнучкості валютного курсу, швидкого прогресу в приватизації держпідприємств. Потрібні подальші структурні реформи для стимулювання конкуренції на ринках товарів, зниження напруженості на ринках робочої сили та поліпшення функціонування ринків капіталу” [109].

Протягом перших місяців 2004 р. польська економіка почала виходити з рецесії. Інфляція залишалась низькою (3%), тоді як середня зарплата зросла за рік на 4,6%; ріст ВВП склав 5,6 — 5,8%; збут промислових товарів, у першу чергу, експортних, зріс на 16,4%.

За 2003 рік експорт зріс на 11,6% [110]. Зросло також і внутрішнє споживання, що стало справжнім джерелом економічного росту. Але невирішеними залишались такі проблеми, як високий рівень безробіття (20% від усього дієздатного населення) та більш швидкий ріст імпорту в порівнянні з експортом, що призвело до збільшення зовнішньоторгового дефіциту до 4,5 млрд. дол. [111]. До того ж іноземні вкладники постійно дорікали полякам за корупованість їхніх чиновників (умовне “перше місце” в регіоні). Можна сказати, що Польща “завдяки” саме цим недолікам втратила значну кількість ПІІ.

Серед південно-східноєвропейських країн є тільки одне виключення з правила тотальної “непривабливості” для іноземних інвесторів — Словенія. У першій половині 90-х рр. Словенія, розвинута, з найбільш кваліфікованою в регіоні робочою силою, до того ж віддалена від арени боїв, стала вельми цікавою для іноземних вкладників. Вона посіла 3 місце в Східній Європі (після Чехословаччини та Угорщини) за західними інвестиціями. Прямі іноземні інвестиції склали 3 млрд. марок щорічно. Зростання валютних резервів, стабільність грошової системи дозволили їй провести реформи в дусі вільного ринку (на 1995 р. приватний сектор склав 90%) та підтримувати рівень зарплатні протягом кількох років (до 1997 р.) на першому місці в Східній Європі [112].

Для іноземних інвесторів важливе значення мала фінансова стабільність республіки. З вересня 1995 р. національна валюта Словенії — толар — стала повністю конвертованою й мала репутацію однієї з найстабільніших у Східній Європі. Уряд вирішив, що бюджет країни повинен бути бездефіцитним, а державні заповідання за кордоном — мінімальними. Більш продуманою в порівнянні з більшістю сусідніх країн була податкова реформа: податок з прибутку в Словенії склав 25%, що стало стимулом для підвищення суспільного виробництва. Як результат у Словенії була також відсутня “тіньова” економіка.

Словенія була єдиною з югославських республік, що за деякими показниками випереджала країни Центральної Східної Європи. Наприклад, середньодушовий обсяг ВВП у Словенії на 50% перевищував угорський (на 1998 р. рівень ВВП на душу населення в Словенії досяг 7040 дол., в Угорщині — 3840 дол.; в Польщі — 2400 дол.; на 1999 рік рівень ВВП наблизився до 11 тис.дол.). Таким чином, Словенія наблизилась до середнього рівня в ЄС. На протязі всього періоду реформ вона зберігала стабільні темпи зросту ВВП; в 1999 р. він склав 3,8% [113]. Отже, на відміну від більшості посткомуністичних

країн Словенія домоглась стабілізації, спираючись переважно на внутрішні джерела.

Інші колишні югославські республіки не мають шансу наздогнати Словенію на шляху залучення ПІІ; це стосується навіть Хорватії. До середини 90-х рр. Хорватія знаходилась на 128 місці в списку країн за ступенем кредитної благонадійності. Після підписання угоди з Паризьким клубом щодо реструктуризації боргів вона отримала доступ на світовий фінансовий ринок для укладання нових кредитних угод. Так Світовий банк пообіцяв Хорватії надати 800 млн. дол. за 3 роки на відбудову об'єктів, що були зруйновані війною. ЄБРР надав кредити на суму 78 млн. дол. на відбудову інфраструктури. МВФ підписав угоду про надання кредиту в 274 млн. дол. Європарламент включив Хорватію в програму PHARE. Але рівень залучення іноземних підприємців залишався вкрай низьким. На частку іноземного капіталу припадало всього 1,8% у загальній структурі капіталу хорватської економіки [114].

Це мало тяжкі наслідки для хорватської модернізації. Реально до 1996 р. взагалі не відбувались структурні економічні реформи, адже на них не було коштів. Було розроблено план реконструкції країни, за яким Хорватія почала отримувати допомогу світової спільноти в рамках двох проектів: Програми повернення переселенців та Програми відбудови зруйнованих населених пунктів. Наприкінці 90-х рр. була проведена спеціальна Міжнародна конференція по відбудові та розвитку Хорватії, але загальний рівень фінансових вливань залишався порівняно невеликим. Можна навіть говорити про торгово-економічну ізоляцію Хорватії, у якій країна опинилась перш за все через помилки авторитарного режиму Ф. Туджмана.

Але після смерті Ф. Туджмана в 1999 р. у країні почались демократичні реформи, що підвищили довіру з боку Заходу: інтеграційні процеси прискорились, а з ними й міжнародна допомога. Новий прем'єр-міністр І. Рачан оголосив намір провести соціально-економічні реформи, що давно очікувались, почати боротьбу з корупцією та організованою злочинністю.

Іноземна допомога почала надходити як від міжнародних інституцій (МВФ, МБРР, ЄБРР, Паризького та Лондонського клубу), так і від окремих країн (Німеччини, Італії, Ватикану, США). За оцінками хорватських аналітиків мінімальна допомога, що дозволить почати процес відродження економіки, має бути більше 600 млн. дол. на рік [115].

Допомога ЄБРР швидко сприяла реформуванню банківського се-

ктору як у Хорватії, так і в Словенії. За рейтингом 2001 р. вони випередили не тільки інші республіки колишньої Югославії, а й Румунію. Але фінансові реформи в країні ще не завершені. Так, наприклад, не сформована податкова система; її удосконалення буде проходити в напрямі полегшення податкового тягаря.

Стабільною статтею фінансових надходжень із Заходу в Хорватію є пенсійні виплати громадянам, що перебували на роботі за кордоном довгий час. Тільки з Німеччини щомісячні перекази сягають 6-8 млн. дол. Щорічні надходження від закордонних фірм у цілому складають приблизно 160-180 млн. дол. [116]. Попри все вищесказане, Хорватія залишається "темною конячкою" для закордонних приватних підприємців. Тільки вступ в ЄС зробить її більш передбачуваною, отже, більш принадною для ПІІ.

Угорщина, Чехія, Польща займають перші місця за привабливостю для іноземних приватних підприємців, а югославські республіки (крім Словенії) ледве животіють за рахунок міжнародної допомоги; середню ланку між ними посідають Болгарія та Румунія. Але навіть їхній загальном негативний досвід є важливим для розуміння проблеми впливу ПІІ на трансформацію східноєвропейських країн.

Болгарія протягом останнього десятиліття отримувала щороку приблизно 4,5 млн. дол. Характерним було намагання іноземних інвесторів вкладати капітал у галузі, що забезпечували високі прибутки за рахунок невеличких та короткострокових вкладень, тоді як для самих країн-реципієнтів нагальною була потреба в довгострокових позиках. На середину 90-х рр. більше 4/5 загального числа інвестиційних угод з іноземною участю представляли вкладення розміром до 10 тис. дол., при цьому 2/3 з них — мікроінвестиції обсягом до 1 тис. дол. На вкладення більше 2 млн. дол. доводилось тільки 1,8% загального числа інвестиційних угод [117].

До 1997 р. розміри закордонних капіталовкладень в розрахунок на душу населення склали в Болгарії 95 дол. (в Угорщині — 1470 дол., Словенії — 800, Чехії — 699). Склалось замкнене коло: для перебудови були потрібні гроші, але щоб їх отримати, треба продемонструвати успіхи в перебудові економіки. Болгарії потрібно було додати багато зусиль для боротьби з існуючими негативними термінами "болгаризація", "болгарський варіант" розвитку економіки й фінансової системи [118].

Деяка активізація іноземного капіталу наприкінці 90-х рр. супроводжувалась зростанням заборгованості через залучення знач-

них кредитних ресурсів. Крім того, створені спільні підприємства, що були орієнтовані, головним чином, на експорт, були й головними споживачами інвестиційного імпорту; це призвело до посилення дисбалансу в зовнішній торгівлі. Ситуація тимчасово поліпшилась після пролонгації та редукції боргів країн Південно-Східної Європи, що провели Паризький та Лондонський клуби. Але інвестиційна проблема як така не була вирішена.

Певні успіхи спостерігались в заходах ЄБРР щодо перебудови банківського сектору. Найвдалішим проектом у ПСЄ вважалось реформування банку “Булгарія”, що був найстабільнішим у посткомуністичній Болгарії [119]. На відміну від Болгарії, Румунії ЄБРР у 2001 р. “поставив двійку” за стійке продовження протекціоністської політики Центральним банком.

Вихід із ситуації, коли урядові постійно бракувало фінансів, а залучити західний капітал так і не вдалось, був знайдений: у липні 1998 р. Болгарія стала членом ЦЕФТА. Це надало можливість значно поглибити регіональні зв’язки країни із сусідами. Деякі надії пов’язувалися й з розвитком Південно-Східної спільної ініціативи (SECI). Підписаний “Пакт стабільності для Південно-Східної Європи” передбачав виникнення “Регіональної ради” з 3 секцій (друга секція — “Економічне реструктурування, розвиток та співробітництво”). Регіональний центр координації було розміщено в Софії. SECI впроваджувала субсидування розвитку інфраструктури країн регіону, реконструкції доріг, енергетики, створення підприємств з метою скорочення безробіття й т. ін. [120].

Більше проблем з ПІІ, ніж у інших кандидатів на вступ в ЄС було в Румунії. Однак, наразі, за результатами опитування UNCTAD, Румунія вийшла на третє місце в регіоні після Польщі та Чехії за привабливістю для інвесторів. Найбільш “приємними” тут є низькі ціни на земельні ділянки, кваліфікована та дешева робоча сила. У цілому по Східній Європі зарплати кваліфікованих робітників на 50-60% менше, ніж у їхніх західноєвропейських колег [121].

В 2003 р. Румунія отримала 1,6 млрд. дол. Найбільш цікавими для інвесторів є такі галузі, як автомобілебудівництво, деревообробна та харчова промисловість, сфера торгівлі та послуг [122]. Але проблема взаємин інвесторів з податковими органами та місцевою владою ще залишається. Прийняття “Закону про боротьбу з корупцією” — це тільки перший крок до вирішення питання, що дуже непокоїть європейців.

Підприємці постійно скаржаться на непередбачуваність державних чиновників, відсутність логістики, брак менеджерського складу керівництва, програмістів та технологів, а також сучасних засобів масової комунікації (ЗМК). Описуючи загальну ситуацію, західноєвропейські підприємці говорять: “Тут як в Африці, але ближче”. З іншого боку, східноєвропейці цивілізаційно ближче до західноєвропейців, і, нарешті, країни Східної Європи “зручно розташовані” біля центрів цивілізації, на відміну від Китаю або Індії.

Підсумовуючи втрати та здобутки східноєвропейських економік на шляху боротьби за ПІІ, слід відразу зазначити, що реальність виявилась значно складнішою за ідею, провідну від початку періоду трансформацій. Тоді здавалось очевидним, що головним завданням урядів є залучення іноземного капіталу, адже без значних фінансових впорскувань реструктуризація економіки була неможливою.

Але надія на благодійну роль іноземного капіталу виявилась якоюсь мірою марною. Можна без кінця дискутувати про плюси та мінуси іноземної присутності в нестабільних, а тому й незахищених економіках. З одного боку, інвестиції — найперший локомотив росту. Із другого, очевидно, що зовнішній фактор ускладнює оцінку ефективності діяльності суб’єктів підприємництва: вони собі не належать. Приклад Угорщини в цьому контексті є дуже промовистим. Іноземним підприємцям в середині 90-х рр. уже належала більша частка загального обсягу капіталів, але їхня лінія не передбачала співпрацю, а тільки боротьбу за монополію, тож ліквідацію слабких (читай угорських) конкурентів. Не беручи до уваги такий варіант, не менш погано виглядали загрози зростання боргів за кредитами та дисбалансу в зовнішній торгівлі.

Переважна більшість економічних перетворень в регіоні проходила під впливом не тільки приватних інвесторів, але й у великій мірі під впливом міжнародних валютних структур.

Це перш за все Європейський валютний союз (з 1 червня 1998 р. його правонаступником є Європейський центральний банк), під егідою якого власне й було створено на початку 1993 р. Асоціацію банків країн ЦСЄ. Сьогодні в складі Асоціації біля 30 східноєвропейських банків [123]. Почали в неї вступати й західноєвропейські банки. Завданням інституції було проголошено зближення відповідних структур в обох частинах Європи.

Інша масштабна західна інституція, яка діє в регіоні, — це Європейський інвестиційний банк. Він теж є структурною одиницею ЄС; він

визначає верхній кордон загальної суми кредитів, що може надаватись протягом трьох років. Кредити надаються за трьома напрямками: 1) на будівництво власної інфраструктури та її інтеграцію в загальноєвропейську; приблизно 40% направлено на розвиток енергетики, телекомунікацій, транспорту та захист навколишнього середовища; 2) на розвиток промисловості — біля 30%; 3) на розвиток малого та середнього бізнесу. Гарантом покриття ризику ЄІБ є Рада міністрів ЄС [124].

Третя фінансова інституція, що працює під егідою Ради Європи, — це Європейський фонд соціального розвитку. Він об'єднує близько 30 держав. Фонд частково (до 40%) фінансує конкретні проекти строком на 10-20 років у сфері охорони навколишнього середовища, здоров'я, освіти, а також надає допомогу у вирішенні проблем біженців, природних чи техногенних катастроф [125]. Крім того, у Східній Європі мають свої інтереси ЄБРР, МВФ, МБРР.

Оцінюючи діяльність МВФ та МБРР у регіоні, російський економіст В.Перська зазначила, що в 90-ті рр. існувала певна ейфорія щодо процесу перетворень. Однак реальні результати не вдовольняли не лише реципієнтів, але й донорів. Експерти банку контролювали витрати позик, але не аналізували його кінцеву економічну ефективність. Тому економічний ефект ресурсів, що були запозичені в міжнародних організацій наразі набагато нижче очікуваного, а подекуди має негативну характеристику. Причиною неефективного використання позик було те, що програма не була адаптована під конкретне етносоціальне, психологічне та господарське середовище країни-реципієнта інвестицій [126]. На думку В.Перської іноземний капітал відіграє найбільш суттєву позитивну роль на об'єктах, які жорстко контролювані центральними та регіональними органами влади. “Ми не повинні забувати, що іноінвестор не бажає формування експортного потенціалу країни-реципієнта, вирішення проблем виходу її на новий технологічний рівень, вирішення суттєвих господарських завдань. Всі країни СНД та ЦСЄ знаходяться на одному полі “конкуренції” з індустріально розвинутими країнами”. В зв'язку із цим їм рекомендовано: 1) упідкріувати національні законодавчі системи; 2) чітко визначити пріоритети господарського розвитку із забезпеченням рівних умов для національних і закордонних інвесторів; 3) використовувати систему проектів регіонального значення на основі конкурсної участі потенціальних інвесторів; 4) створити мережу страхування інвестицій за участю державних установ; 5) вступити в міжнародні економічні організації, у тому числі регіонального характеру; 6) контролювати

працю чиновництва за всіма напрямками фінансово-ресурсної діяльності (приватизація, банкрутство, кредити міжнародних організацій, ефект залучення приватного закордонного капіталу). За таких умов іноземний капітал може стати суттєвим двигуном поживлення національної конкурентної ситуації, завоювання нових ринків та інноваційно-технологічного прориву [127].

Світовий досвід демонструє, що чим менш різноманітними та масштабними є фінансові ринки, тим менш досконалим є автоматичний механізм приведення в рівновагу грошового ринку. Це є одною з причин того, що заходи фінансової стабілізації не призводять до бажаного та необхідного для прискорення розвитку економіки стійкого економічного збалансування. Діючий у регіоні фінансово-кредитний механізм придатний лише для грубого регулювання як монетарної сфери, так і розміщення ресурсів.

У тісному співробітництві з МВФ та Всесвітнім банком функціонує Паризький клуб (неформальне об'єднання урядів країн-кредиторів). Він надає можливість МВФ: 1) продовжувати надання кредитів країнам, що невчасно сплачують борги (для цього Паризький клуб розробляє спеціальну стратегію, згідно з якою країна-боржник повинна впроваджувати програму макроекономічних перетворень і отримує за це право одержувати нові кредити від МВФ); 2) впливати на економічну політику країн, що не є членами МВФ (н., в Польщу у 1994 р. була направлена група експертів Паризького клубу для оцінки реальної економічної ситуації до вступу Польщі в МВФ) [128]. Реструктуризація боргів базується на двох принципах: проведенні реципієнтом відповідної економічної політики та структурної перебудови з наданням зовнішньої фінансової допомоги у формі нових позик чи пільгових умов сплати боргів. Боржник бере на себе обов'язок провести перетворення, які перелічуються в спеціальному листі: 1) обмежити зростання грошової маси; 2) скоротити дефіцит державного бюджету; 3) впровадити контроль над наданням кредитів, удосконалити політику курсу обміну національної валюти (з метою запобігання штучному підвищенню курсу шляхом девальвації); 4) усунути контроль над цінами, удосконалити торгівельний баланс; 5) обмежити втручання держави в економіку [129].

З діяльністю міжнародних фінансових установ пов'язана ще одна нова проблема — проблема так званого “інформаційно-технологічного неокolonіалізму”. Він проявляється в різних формах, наприклад, у переведенні “брудних” виробництв з розвинутих країн у периферійні.

Проявляється він і в позиках, котрі світові фінансові організації надають слабким економікам. За свідченням експерта ЮНІСЕФ Єви Педерсен, позики САП (structural adjustment programs) з їхнім стандартним набором умов (скорочення бюджетних витрат, девальвація місцевої валюти, приватизація держпідприємств, лібералізація цін та зовнішньої торгівлі), переслідують дві основні цілі: стимулювати експорт реципієнта для платежів по обслуговуванню боргу та розширити імпорт товарів з розвинутих країн. Їхній зовнішній борг при цьому продовжує зростати, як зростає і їхня залежність від розвинутих країн [130].

Ще одну проблему, не останню за значенням, складає вплив на економічну трансформацію транснаціональних компаній. Цей чинник трудно віднести як до “зовнішніх впливів”, так і до “внутрішніх”. Очевидно, потенційна загроза саме в тому й полягає, що досьогодні є невідомим, хто знаходиться за “вивіскою” ТНК, які він має інтереси та реальні можливості. Відомо, що в категорію ТНК включають близько 45 тис. основних компаній та 280 тис. зарубіжних філій, але найбільш впливовими не тільки в економічному, а й у політичному плані є 100 компаній. Відомо, що половина з них належить США та Японії [131]. Але, на нашу думку, це не означає, що ТНК автоматично йдуть слідом за політикою американського чи японського урядів. Хоча в літературі існує точка зору, що ТНК є тільки виразником конкретних національних інтересів США, Великої Британії, Франції, а не самостійним міжнародним актором. Більш справедливо було б зазначити, що це можливо, але можливим є й зворотний зв'язок: інтереси ТНК здатні підпорядкувати собі інтереси держави, адже держава — це тільки окремі люди на певних посадах, а на них можна вплинути, чому історія кожного дня надає приклади.

Суть проблеми полягає у відсутності можливості впливу на політику ТНК в окремі країни з перехідною економікою та відносно слабким урядом. За оцінкою журналу “Економіст” 5 найбільших ТНК контролюють більше половини світового виробництва товарів довгострокового використання. Їхня міць дорівнює ВВП середніх за розміром держав, тому можна погодитися з думкою, що вони вже диктують свою волю багатьом слабким країнам [132].

Негативний вплив ТНК позначається перш за все тим, що з-під контролю національних урядів виводиться більшість економічних проблем. Так, наприклад, великі міжнародні інституції захопили банки в Східній Європі: у Чехії — 54%, в Угорщині — всі 80% [133]. Разом з іноземним банківським капіталом країни ЦСЄ отримали ефективну

та стабільну банківську систему, доступ до міжнародних фінансових ринків, можливість більш сталого розвитку. Але не слід забувати й про те, що банки з іноземним капіталом можуть послугувати провідниками криз, що почалися за кордоном (магнати можуть раптово вивести свої капітали з країни), можуть стати каналом для проникнення в Східну Європу проблем розвинутих країн.

Інший приклад: у Румунії на початку XXI ст. різко загострилась проблема збільшення торгового дефіциту. Так, дефіцит у торгівлі з країнами регіону (перш за все за рахунок Чехії та Польщі) склав 1 млрд. євро. Загальна цифра склала 2,5 млрд. дол. [134]. Цьому чимало сприяла політика ТНК, які діють на території Румунії: в умовах зростання курсу євро щодо долару вони вважали вигідним для себе більше імпортувати. Румунським експортерам трудно конкурувати з мультинаціональними компаніями, адже банки вимагають від них підвищених гарантій. Тож їхня конкурентоспроможність одразу падає. Уряд намагався виправити ситуацію за рахунок скорочення імпорту, але в умовах лібералізації економіки це майже неможливо зробити.

У той же час зростання присутності ТНК у регіоні створює неабиякі позитивні можливості для країн-реципієнтів, потребуючих значно більше фінансових вливань, ніж їх здатні надати міжнародні фонди. Посткомуністичні країни приваблюють ТНК за рахунок тих же факторів, що й національних підприємців: як джерело дешевої сировини та дешевої робочої сили. Саме це в 90-ті рр. виходить на перший план у порівнянні з міжнародною торгівлею. Прямі іноземні інвестиції (ПІІ) стають показником розвитку країни: чим більше країна розвинута, тим більше вона бере участь у двосторонньому русі інвестицій (як донор і реципієнт). Наприклад, у 1997 р. країни Центральної та Східної Європи отримали 18,4 млрд. дол. та вивезли 3,2 млрд. дол. (розвинуті країни відповідно 233 млрд. отримали та 359 млрд. вивезли). Частка країн регіону в загальносвітовому притоку ПІІ склала 4,6%; 2/3 з них прийшлося на Угорщину та Чехію [135]. Для країн-лідерів регіону наразі виникає зовсім нова можливість — замість залучення іноземного капіталу необхідно створювати великі ТНК, що базуються в Чехії чи Угорщині. Це надасть можливість залучення довгострокових прямих інвестицій та ліпшого виходу продукції як на внутрішній, так і на зовнішній ринки.

На 2000 р. у регіоні була створена мережа великих компаній, що можуть в найближчому майбутньому стати основою створення справжніх гігантів наднаціонального рівня. Характерно, що більшість

з них працює в таких галузях, як: 1) комунікації (н., “Телекомунікація Польска” з оборотом біля 4 млрд.дол., “Ческі Телеком” з оборотом 2 млрд.дол., “Ческе Радіокомунікаце” з оборотом біля 66 млн.дол.); 2) банківська справа (н., найбільший в Польщі “Банк Пекао” та дещо менший “ПКНорлен” з оборотом біля 6 млрд.дол., угорський “ОТП Банк”); 3) фармацевтична промисловість (н., угорський “Теден Ріхтер” з оборотом біля 300 млн.дол., словенська “Крка” з оборотом більше 300 млн.дол., та словенський “Лек” з оборотом біля 250 млн.дол.); 4) енергетика (н., чеський “УНІПЕТРОЛ” з оборотом 1,5 млрд.дол., словацька “Словнафт” з оборотом більше 1 млрд.дол., словенський “Петрол” з оборотом більше 900 млн.дол.); 5) виробництво сигарет (н., чеська філія “Філіп Морріс” з оборотом більше 400 млн.дол.); 6) харчова промисловість (н., хорватська “Подравка” з оборотом біля 350 млн.дол., чеські філії “Данон” та “Нестле”); 7) електротехнічна промисловість (чеська “ЕТА”); 8) хімічна (чеські філії “Шенкель” та “Проктер енд Гембл”); 9) автомобільна промисловість (чеська “Кароса”) і т. ін. [136]. Але компанії, орієнтовані на використання сучасних технологічних досягнень посідають значно скромніше місце. Це тривожний дзвінок для урядовців Східної Європи.

Аналіз ролі ПП в економічній трансформації Східної Європи надає нам кілька дуже важливих уроків. По-перше, мета отримання ПП реалізувалась різними урядами по-різному в залежності від їхньої обізнаності та національної програми. Очевидно, що позитивним можна вважати тільки залучення інвестицій великих обсягів та довгострокових позик міжнародних фінансових установ. По-друге, країни Південно-Східної Європи в 90-ті рр. не були конкурентами ЦСЄ. Останні абсорбували переважну кількість іноземних інвестицій та за їхній рахунок швидко минули першу стадію трансформації.

Але на початку ХХІ ст. принадність ПСЄ стрімко зростає, перш за все через можливість використання більш дешевої робочої сили, ніж у ЦСЄ. ПСЄ отримала можливість “наздогнати й перегнати” лідерів чи ні? Вважаємо, що ні. ПСЄ втратила час, найбільш важливий для проведення реформ. Кожна країна, що затягувала впровадження необхідних змін, ризикувала не потрапити до ЄС і, таким чином, залишитись на узбіччі світового розвитку, а якщо й потрапити в ЄС, то із запізненням, у ситуації, більш несприятливій для новачків. Керівництво ЄС з моменту включення до лав організації країн ЦСЄ багато чому навчилось; наразі воно не схильне вибачати кандидатам помилки, свого часу допущені чехами чи поляками.

Проблеми соціальної сфери досить довго знаходились поза увагою як аналітиків, так і політичних еліт Східної Європи. Між тим соціальні показники не доповнюють, а подекуди визначають реальний шлях тої чи іншої перехідної економіки, демонструють ступінь готовності політичної еліти до захисту національних інтересів держави.

Наприклад, серед країн-лідерів трансформації Польща мала більше історично обумовлених недоліків, ніж Угорщина або Чехія, але й свої переваги — міцне сільське господарство, де не було колективізації, та приватний сектор, що займався наданням послуг і дрібним промисловим виробництвом. Крім того, слід особливо підкреслити, що в Польщі, як в жодній іншій країні, суспільство було готовим до радикальних змін. Петер Ебергард зазначав: “Обмеження приватної власності, що тривали весь попередній період, народ сприймав як протиправні дії держави. Заходи нової влади з приватизації та реприватизації більшість поляків схвалювала та розглядала як необхідний крок до усунення історичної несправедливості, яку вчинив попередній режим під проводом чужої, нав’язаної ззовні ідеології” [137]. Надалі польське суспільство також залишалось активним чинником трансформації.

Користуючись підтримкою переважної більшості населення, перші антикомуністичні уряди сміливо пішли шляхом “шокової терапії”. Невдовзі необхідність західної фінансової допомоги продиктувала значну поступливість у галузі зовнішньої торгівлі. Місцевий виробник не витримував конкуренції з імпортними товарами. Страйкування бюджетників призвело до падіння уряду Х. Сухоцької в березні 1992 р. та формування уряду В.Павляка.

Однак, Павляк проголосив посилення реформ соціальної орієнтації, продемонстрував значну гнучкість у розумінні принципів трансформації та вдався до незвичних (для західних лібералів, апологетів вільного ринку) заходів. Уже в лютому 1993 р. було прийнято “Пакт про державне підприємство”, де надавались гарантії соціального захисту робітникам. Незабаром були досягнуті перші успіхи в поліпшенні деяких економічних показників, у тому числі спаді безробіття [138].

Польська держава несла більш високі витрати, аніж сусіди, у тому числі з пенсійного забезпечення. У 90-х рр. було впроваджено систему “раннього виходу на пенсію” для робітників, що втратили свою роботу в результаті масштабних процесів реструктуризації (в серед-

ньому на 5 років раніше встановленого законом строку). До того ж у Польщі пільги з непрацевдатності були більш значні, ніж в інших країнах ЦСЄ. У 1998 р. пенсії отримували близько 9,5 млн. громадян. Тож на кожного пенсіонера приходилось 1,4 платника в Пенсійний фонд, що є низьким показником за світовими стандартами [139].

З 1999 р. були впроваджені різні ставки податків із зарплатні та з прибутків з капіталу. З зарплатні більша частина населення відраховувала 19%, з капіталу фізичні особи сплачували 20%, але мали багато пільг (якщо субсидували некомерційні інститути й т. ін.) [140]. Це послугоувало меті заохочення виробничої діяльності та зниженню різниці в оподаткуванні різних джерел прибутків.

На 1998 р. значення середньомісячної реальної зарплатні тільки в трьох країнах (Словенії, Чехії, Польщі) перевищило рівень 1990 р. За цим показником Словенія завжди була лідером; він склав 890 дол., тоді як у Болгарії середня зарплатня залишалась на рівні 82 дол., у Румунії — 120, в Угорщині, Чехії, Польщі — близько 300 дол. [141].

Чехія виробила свою оригінальну політику щодо обчислення зарплатні. Спочатку кожного фінансового року уряд, підприємці та профспілки підписували Генеральну тресторонню угоду, де було обговорено приріст номінальної заробітної платні. З 1993 р. на зміну цій угоді було розроблено новий механізм регулювання зарплатні. Страхові внески на соціальне забезпечення, у фонд зайнятості та ін. автоматично підвищувались, якщо вона зростала швидше роздрібних цін. Стримуючи ріст зарплатні, уряд обмежував ріст цін, отже, й інфляцію.

У 2000 р. також змінилась ситуація з рівнем безробіття. Несподівано Чехія стала країною з найменшим рівнем безробіття (розділила лідерство з Румунією) у регіоні. Це пояснюється цілою низкою нових заходів уряду, що впроваджувались цілком свідомо на відміну від стратегії Словенії, Польщі, Словаччини, уряди яких орієнтувались на економічне зростання на базі лише ефективної зайнятості й скидали зайву робочу силу, що накопичилась в період планової економіки [142].

До кінця ХХ ст. кілька найважливіших, соціально значущих проблем не тільки не було усунуто, а й спостерігалось їхнє загострення.

Найочевиднішою з них була проблема структурного безробіття, усунути яке адміністративними заходами виявилось неможливим. Тільки докорінні зміни в сільському господарстві та видобувній промисловості мали б створити необхідні умови для покращення ситуації. Але попри певні прояви позитивних тенденцій, як то зростання

середніх розмірів господарств, у цілому східноєвропейський аграрний сектор мав багато анахронічних рис.

Зберігалась проблема інфляції, хоча на даний період можна було відмітити зміцнення місцевих валют. У Польщі динаміка виглядала досить добре: в 1995 р. вона складала 21,6%; у 1996 — 18,5; у 1997 — 13,5; у 1999 — 10% [143].

Програма польських реформ наприкінці ХХ ст. мала чітко окреслений соціальний характер. Було проведено реформу пенсійного та соціального забезпечення, якій надавалось особливе значення. Податки на труд було замінено відрахуваннями на індивідуальні пенсійні рахунки, які є одною з форм примусових заощаджень. При цьому рівень оподаткування знизився з 42 до 27%. Було проведено також реформу охорони здоров'я [144].

Трудність втілення цієї програми була насамперед пов'язана зі "стомленістю" польських громадян від постійних реформ, у тому числі й економічного зростання "за їхній рахунок", тобто за рахунок скорочень витрат на соціальні потреби, на підвищення зарплатні й т. ін.

У 1998-1999 рр. відбулись масові протести селян, шахтарів та інших прошарків населення, що відчували скорочення власних заощаджень та подальших можливостей. Селянські профспілки блокували всю країну та проголосили, що не допустять руйнування національного сільського господарства. Найбільше обурення польських фермерів викликала імпортна політика уряду, що дозволила іноземним виробникам заповнити внутрішній ринок Польщі дешевими продуктами сільського господарства, що призвело багато селянських господарств на межу банкрутства. Л.Бальцерович на це відповів тільки, що громадяни нарешті мають зрозуміти, що вони не повинні залежати від соціальної допомоги; тільки самозабезпечення є порятунком "потопаючих" [145].

Польські селяни основні звинувачення покладали на ЄС, у зв'язку із цим протягом 1999 р. маніфестанти спалили десятки прапорів країн, що входять в Євросоюз. Наприкінці року відбулись жорстокі сутички фермерів з поліцією, що засвідчили необхідність для уряду відмовитись від найбільш одіозних принципів "шокової терапії". Але генеральна лінія залишилась без змін, незважаючи на демонстративну відставку влітку 2000 р. Л.Бальцеровича та ще 4 міністрів, що протестували проти недостатньої на їхню думку рішучості уряду в адаптації Польщі до вимог ЄС.

Незважаючи на "окремі недоліки", можна сказати, що стабільна

економічна політика польських урядів, незалежна від панування лівих чи правих блоків, привела до стабілізації росту рівня життя. Середня зарплата складала в 1998 р. 354 (за іншими даними 380) дол. Середня пенсія дорівнювала 210 дол. ВВП на душу населення складає наразі 6,3 тис. дол. [146]. Таким чином, здійснення радикальних реформ у цілому привело до підвищення рівня життя східноєвропейців, хоча, як визнають найзапекліші вороги старого ладу, це було досягнуто внаслідок значної майнової диференціації. Життєвий рівень третини сімей став гіршим порівняно з тим, що був у 80-х рр. Це красномовно свідчило про недовілику існуючої економічної системи. Але були вони передбачені урядами як своєрідні “хвороби зросту” чи ні?

Цікавим є порівняння польського досвіду, набутого в рамках “шокової терапії” з угорським, адже Угорщина із самого початку робила наголос на еволюційному, найбільш безболісному входженні в ринкові відносини.

Реальність 90-х рр. надзвичайно відрізнялась від урядової програми. Наприкінці 1990 р. безробіття в Угорщині досягло 80 тис.чол., зросла пауперизація населення; внутрішній борг склав 3 млрд.дол. Життєвий рівень громадян усе погіршувався (знижка склала майже 10%); у країні було 400 (за іншими даними 550) тис. безробітних (11% населення), головним чином тому, що тривали банкрутства підприємств. Крім того, система соціального захисту забезпечувала тільки 80% росту цін. Економічна трансформація супроводжувалась зростанням соціальної відчуженості, поляризацією суспільства. Розрив між мінімальними та максимальними прибутками зростав швидкими темпами. Середньомісячна зарплата дорівнювала 200 дол. Біля 3 млн. осіб існували на рівні прожиткового мінімуму та нижче [147].

За 1990-1992 рр. в Угорщині відбулося близько 50 міських та ще більше сільських демонстрацій. Городяни вимагали збільшення зарплатні, селяни — повернення урядових дотацій на молоко та інші продукти тваринництва, збільшення цін на сільгоспродукти. Уряд пішов на поступки, і в другій половині 1992 р. план Купи було дещо змінено. Але найбільшу частку пільг отримували не найбільш нужденні прошарки суспільства, а представники середнього класу (у вигляді працевлаштування в адміністративному секторі, виплат з різних фондів, урядових замовлень, приватизаційних та кредитних пільг). Агенція держмайна впроваджувала реформу структури власності на партійно-політичних засадах, у залежності від лояльності по відношенню до панівної еліти [148]. Тож до 1994 р. більшість громадян залиша-

лась цілком зосередженою на своїх власних економічних проблемах; набирала силу профспілковий рух, головною метою якого став захист населення від збільшення цін.

З 1994 р. Угорщина вперше переходить від спаду до зростання ВВП на 2%. Це відразу позначилося на соціальних показниках. Збільшення зарплатні дорівнювало навіть 27%; дещо скоротився рівень безробіття (до 500 тис.) [149]. Але основні показники засвідчили тяжкий стан економіки (пасивне сальдо торгівлі, зростання зовнішнього боргу до 4 млрд.дол., дефіцит держбюджету). Тому уряд запланував перехід до жорсткої економії за рахунок скорочення державних витрат, у тому числі на соціальні потреби. В Угорщині мали запровадити платню за навчання у вузах, за медичну допомогу, скоротити допомогу на дітей, обмежити збільшення заробітної платні працівникам бюджетних організацій та державних підприємств. Брак капіталів пояснював і намагання держави швидше продати своїм громадянам нерухомість: за 1992-1997 рр. 78% квартир було продано в примусовому порядку [150].

За період 1993-1998 рр. загальний обсяг державних витрат скоротився з 50% ВВП до 39%. Майже три чверті цих грошей ішло на різного роду соціальні потреби, тоді як сукупний обсяг витрат на держу правління, оборону та підтримку економіки складав лише 11,6% ВВП. Кількість людей, що отримували гроші від держави, скоротилась з 870 до 816 тисяч; отже, фонд зарплатні держсектору економіки знизився з 8,1 до 7,2% ВВП. Таким чином, за кількістю частки працівників державного сектору в загальному числі зайнятих Угорщину “випередили” навіть деякі держави Європи (Франція, Австрія, скандинавські країни) [151].

Ще більш важливим показником є рівень ВВП на душу населення. В Угорщині він наразі складає 10,2 тис. дол. (для порівняння — в Чехії — 10,5 тис., Словаччині — 7,6 тис.) [152]. Отже, Угорщині довелося з деяким запізненням впровадити заходи, аналогічні тим, що були зроблені першими урядами в Чехословаччині та Польщі.

Підсумовуючи польський та угорський досвід, слід зазначити, що впровадження ринкових реформ тягарем лягало на населення, перш за все на його найбільш незахищені прошарки. Однак, своєчасно проведені реформи дозволили країнам ЦСЄ не тільки витримати азіатську фінансову кризу 1998 р., що вдарила по багатьох країнах Європи, а й продовжити економічну трансформацію. А в практичному сенсі — модернізація дозволила їм увійти в ЄС у 2004 р.

Здобутки країн ЦСЄ найліпше виглядають на тлі розвитку їхніх східних сусідів. Вони демонструють важливість національного консенсусу з питань трансформації, велику вагу суб'єктивного фактору в політиці.

Затягування реформ у Болгарії та Румунії не тільки не позбавило їхніх громадян труднощів перехідного періоду, а й навпаки дедалі погіршувало їхнє становище. В 1995 році в Болгарії дещо скоротилось безробіття (до 12%), інфляція (до 2,4% на місяць) та пасивне торговельне сальдо. У 1999 р. промислове виробництво скоротилось на 10,8%, зарплатня — на 6,2%, безробіття зросло до 17%. У Румунії в цей час зберігалась висока інфляція — 38,3%; реальна зарплатня скоротилась на 5,6%; безробіття зросло до 14% [153]. Усе це відбивалось на соціальній сфері: скорочувався споживчий попит, а також реальні прибутки населення й середня зарплатня. До 1996 р. болгари в порівнянні з 1990 р. у середньому збідніли в 4 рази. За соціологічним опитуванням оптимізм болгар засновувався лише на вірі в те, що країна досягла дна й далі падати вже нікуди. [154]. У нове століття Болгарія та Румунія увійшли як країни з відсталою економікою, практично повністю зруйнованим сільським господарством, масовим безробіттям, незавершеними соціально-економічними реформами та нечуваною корумпованістю влади.

Хоча виробництво праці в Болгарії було нижче за західноєвропейське, різниця все одне не була така велика, як в оплаті праці. В ЄС мінімальна платня — 10 дол. на годину, у Болгарії — 0,55 дол. Розумова праця коштувала вдвічі менше ніж фізична. Пенсії та страховки складала до 60% середньої зарплатні [155].

Соціальне розшарування в Болгарії було приблизно таке ж, як в інших країнах ПСЄ: 20% (бідні) отримували 8%, а 20% (найбагатші) — до 40% загальних прибутків. Але загалом 90% населення ледве зводило кінці з кінцями [156]. Провина за таке становище більшою частиною припадає на кримінальну приватизацію, через яку склалась невеличка, але надзвичай активна група місцевих олігархів, розкіш яких була ще більш вражаючою на тлі загального збідніння населення.

Соціальні проблеми в Болгарії та Румунії були все ж меншими, ніж у більшості країн колишньої СФРЮ. Так, наприклад, життєвий рівень населення Сербії на початку нового століття залишався дуже низьким, посилювалось безробіття (за офіційними даними 30% населення не мало постійної праці, насправді цифра складала близько 50%) через непродуману політику проведення приватизації. У 2002 р. по країні

прокотилась хвиля масових демонстрацій [157]. Дострокові президентські вибори 2002 р. також підтвердили розкол суспільства: третина населення виступає проти реформ у західному дусі. Разом з тим вибори засвідчили стомленість та зневіру в будь-який прогрес сербів, більшість яких не з'явилась на вибори. Отже, у 2003 рік Сербія вступила без президента і перспектив на поліпшення ситуації.

Щоб оцінити перспективи соціального розвитку країн Східної Європи, необхідно виробити чітке уявлення кінцевої мети їхніх трансформацій. Очевидно, що це не вступ до НАТО та ЄС, хоча на початку 90-х рр. досягнення саме цих завдань вважалось панацеєю від всіх негараздів.

Протягом усього періоду трансформацій східноєвропейських країн різниця між ними та розвинутими країнами Західної Європи залишалась очевидною. Особливо це позначилось на соціальній сфері життя суспільства. Але це є не регіональною проблемою, а частиною тих глобальних змін, що відбуваються в постбіполярному світі. Наразі існує гостра потреба у виробленні для політичних еліт будь-якої країни чітких правил, які б сприяли розвитку суспільства на благо людей, забезпечували б якість та безпеку життя, а не навпаки, як це часто відбувається в перехідних суспільствах.

На межі XX — XXI століть сформувалась концепція суспільства нового типу — К-суспільства (суспільства на засадах знань), як такого, що приходить на зміну технотронним суспільствам. Наголос робиться не стільки на технологічних вимірах, скільки на соціальних, етнічних, політичних. К-суспільство повинно зосередитись на підготовці високоякісного людського капіталу через підвищення освітнього рівня, якості та безпеки життя всіх своїх членів. К-суспільству притаманні розвинуті інститути соціального захисту, захисту інтелектуальної власності, громадянського суспільства. У К-суспільстві змінюється структура праці, зайнятості населення, інформація та наукове знання стають виробничими факторами.

ООН розробила індекс К-суспільства, що є синтезуючим щодо таких трьох головних вимірів, як: 1) індекс інтелектуальних активів суспільства — Iia (показниками його є строк шкільного навчання; кількість молоді, що отримує освіту; рівень інформаційної свободи, у тому числі доступ до Інтернету); 2) індекс перспективності розвитку суспільства — Iпр (залежить від державних витрат на охорону здоров'я та інноваційний розвиток країни; зниження коштів на оборону; кількості дітей на одного вчителя у початковій школі; рівня свободи від корупції); 3) індекс якості розвитку суспільства — Iяр (залежить

від рівня дитячої смертності, індексу нерівності розподілу соціальних та матеріальних благ між громадянами, співвідношення екологічно захищеної території до всієї території країни, кількості викидів вуглекисню на душу населення).

За даними ООН на 2005 р. найвищий загальний рейтинг отримали Швеція, Данія, Норвегія, Швейцарія, Фінляндія. Це доводить, що в сучасних умовах найважливішими показниками конкурентоспроможності країни стали не її природні ресурси, величина внутрішнього ринку, а саме фактори соціальної захищеності населення. Цікавою виглядає кореляція між Іяр та ВВП на душу населення. При збільшенні ВВП від 500 до 14 000 дол. Іяр лінійно зростає; при ВВП від 14 до 28 тис. дол. Іяр стабілізується на одному рівні; при ВВП від 28 до 55 тис. дол. Іяр стрімко знижується. Тому найсильніші економіки світу посіли наступні місця за загальним рейтингом: 6 — Японія, 7 — ФРН, 10 — Велика Британія, 12 — США, 15 — Франція. Україна зайняла 40 місце з 45 кращих країн світу, а Росія та Китай взагалі в їхнє число не потрапили. Країни Східної Європи посідають досить скромні місця, що свідчить перш за все про незбалансований підхід урядів до основних чинників соціального розвитку. Разом з тим, у них є й окремі досягнення. Так за Іяр на 3 місце у світі вийшла Словаччина, 10- Чехія, 12 — Хорватія, 13 — Угорщина, 19 — Польща [158]. Таким чином, країни Східної Європи мають шанс інтегруватись у Велику Європу не як другорядні, нерівноправні гравці або нові “колонії” розвинутих західноєвропейських країн, а на сучасних засадах, що диктуються головним завданням будівництва нового суспільства — К-суспільства.

2.8. ПЕРЕГОВОРИ ЩОДО ВСТУПУ ДО ЄС ЯК КАТАЛІЗАТОР ЕКОНОМІЧНИХ РЕФОРМ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Умовно країни, які в середині 90-х рр. подали заявки на вступ до ЄС, можна поділити на 3 групи: 1) країни “першої десятки”, що отримали бажане членство у 2004 р.; 2) країни-кандидати, яким обіцяють членство у 2007 (можливо 2008 р.) за умови виконання всіх вимог та претензій ЄС; 3) країни, що на сьогодні жваво залучені до процесу євроінтеграції без чіткого визначення строків їхнього прийняття.

Серед країн-лідерів головний інтерес привертає Польща, що найбільш яро вимагала місця під сонцем Великої Європи, раніше всіх

підписала Європейську Угоду з ЄС (1 лютого 1994 р.), однак стала для ЄС джерелом постійних проблем та хвилювань.

Польща підписала першу угоду з ЄС про торгівлю та економічну співпрацю ще в другій половині 1989 р. Асоціація 1994 р. Польщі та ЄС передбачала перехідний період для підготовки Польщі до членства в ЄС, що мав тривати 10 років та складався з двох етапів (по 5 років).

Угода містила в собі врегулювання чотирьох свобод (свободи руху товарів, осіб, послуг та капіталу), питання конкуренції та державної допомоги та ін.

Впровадження вільного руху товарів базується на таких елементах, як: 1) поступове скасування митних зборів на певні види товарів (за графіком); 2) скасування кількісних обмежень на експорт та імпорт у двосторонній торгівлі та заходи, які матимуть подібні наслідки [159]. Цікаво, що Угода передбачала зобов'язання поступово скасувати кількісні обмеження щодо сільськогосподарської продукції, водночас зберігаючи за сторонами право застосовувати митні збори. Угодою передбачена й можливість відмови від зобов'язань після консультацій та погодження з іншою стороною.

Польща та Співтовариство зобов'язались полегшити започаткування на своїй території комерційної діяльності фірмам та громадянам партнера, гарантувати їм рівні умови з власними підприємцями.

Співтовариство не створює права працевлаштування поляків на своїй території. Виняток складають підприємства, засновані поляками (вони мають право наймати робітників — громадян Польщі, якщо ці працівники є ключовим персоналом компанії).

Особливе місце в Угоді займає проблема конкуренції та державної допомоги (ст. 85,86, 92). Будь-які рішення підприємств та будь-яка державна підтримка, що ставить під загрозу конкуренцію, суперечать Угоді [160].

Польща зобов'язалась удосконалити законодавство в сферах захисту інтелектуальної, промислової та комерційної власності, приєднатись до відповідних європейських угод протягом 5 років.

Польським урядом було прийнято Програму заходів для адаптації польської економіки та системи законів до вимог Європейської Угоди строком до червня 1998 р.

Для нагляду за виконанням Європейської Угоди було створено Раду Асоціації, що складалася з міністрів та скликалась не менше одного разу на рік. Рада могла надавати рекомендації урядам. Кожна

сторона мала право поставити питання щодо суперечок, які виникли в результаті застосування або тлумачення Угоди.

Комітет Асоціації, що складався з посадових осіб Польщі, Ради ЄС, Європейської Комісії, та підкомісії Асоціації виконували завдання Ради. Було створено також Парламентський Комітет Асоціації [161].

Хоча відповідальність за гармонізацію польського законодавства відповідно до стандартів ЄС, створення належної системи інституцій та структур було покладено на Польщу, мета її вступу в ЄС була офіційно прийнята ЄС (Копенгаген, 1993; Ессен, 1994). Заяву про бажання отримати дійсне членство в ЄС Польща внесла 5 квітня 1994 р., а 18 квітня 1995 р. почались консультації з Європейською комісією з питань готовності країни до вступу в ЄС. Таким чином, впроваджені в Польщі реформи другої половини 90-х рр. чітко співвідносились з метою вступу до ЄС.

У наступні роки в рамках євроінтеграції було створено нові структури, які дозволили раціональніше діяти в цьому напрямі. 8 серпня 1996 р. було створено Комітет з європейської інтеграції (на чолі з Держсекретарем, головою Бюро Комітету). Він складався з голови, секретаря та ключових міністрів, що брали участь в інтеграційних процесах (м.з.с., внутрішніх справ і адміністрації, судових справ, економіки, фінансів, трудової і соціальної політики, сільського та продовольчого господарства, захисту навколишнього середовища). Комітет подавав свої рішення на розгляд Ради міністрів. Фундаментальними були прийняті Радою два документи: 1) Національна стратегія щодо інтеграції (від 22 січня 1997 р.); 2) Розклад діяльності для реалізації Національної стратегії щодо інтеграції (від 3 червня 1997 р.) [162].

Подальші реформи мали бути націлені на вирішення проблем великих держпідприємств (у тому числі більше 30 підприємств колишнього ВПК) та модернізацію сільського господарства. Остання вимога ЄС для Польщі була найбільш важкою. Для зменшення відсталості Польщі від ЄС треба було зменшити кількість фермерів з 3 мільйонів до 700 тисяч, а це могло стати катастрофою для “зайвих” людей.

Польський аналітик Я.Ровінський справедливо дорікав ЄС за те, що його політика передбачала “асиметрію” темпу інтеграції двох сфер матеріального виробництва: сільськогосподарської та неаграрної. Інтеграція національних аграрно-промислових комплексів зводилася до деякої лібералізації умов надходження на європейський ринок окремих продуктів при збереженні жорстких квот. Між тим у Польщі

існувала проблема реалізації таких продуктів, як молоко, м'ясо, овочі, картопля [163].

Оцінюючи стосунки Польщі з ЄС наприкінці 90-х рр., секретар Комісії з європейської інтеграції П.Самецькі наголошував: “Вступаючи до ЄС, Польща прагне не тільки діставати, а й привносити: динаміку розвитку економіки й підприємницької активності, творчий підхід, широкі ринки, у тому числі трудових ресурсів. Правомірним є висунення Євросоюзом певних умов для вступу Польщі в цю організацію чи ні? Так, звичайно, деякі вимоги можуть мати місце, однак ними не слід зловживати... Євросоюз повинен реформуватися, розширюватися, оновити свій імідж, розробити чітку структуру з урахуванням мілітаристських функцій” [164].

У діалозі з ЄС поляки завжди займали активну наступальну позицію, у цілому вдало захищали свої національні інтереси. Тому в них є всі підстави сподіватись, що до 2010 р. країна стане сильною, ефективною державою, з владою, що здатна керувати завершенням другого етапу реформ. Польську економіку будуть просувати високі та стійкі темпи росту, що скоротить розрив між нею та лідерами ЄС; приєднавшись до ЄС, Польща в перспективі може приєднатись до виключної групи країн, економіка яких базується на знаннях, може успішно вирішувати проблеми глобалізації.

Одночасно з Польщею прийняла рішення звернутись до ЄС із заявою на вступ Угорщина (1 квітня 1994 р.). Ця подія стала також заявою на зміну економічної стратегії країни. Від градуалізму вона переходить до стратегії прискореного трансформування. Так із січня 1996 р. почав діяти новий валютний кодекс, який повністю звільнив валютну систему країни від державного контролю, пізніше були прийняті інші законодавчі акти, що приводили соціально-економічну структуру країни у відповідність до євростандартів. Треба зробити наголос на тому, що Угорщина не мала таких проблем з реструктуризацією економіки, як Польща, тому її переговори з ЄС ішли більш гладко.

У березні 1996 р. Угорщина одною з перших у регіоні вступила в ОЕСР; у липні 1997 р. ЄС визнав, що Угорщина відповідає вимогам організації та може бути прийнята протягом наступних 5 років.

У квітні 2000 р. Угорщина та ЄС узгодили рішення про вступ країни в другий етап перехідного періоду, що передбачався за “Угодою про асоціювання Угорщини з ЄС”. Єврокомісія висловила думку, що Угорщина стала лідером у регіоні за готовністю до вступу в ЄС.

13 грудня 2002 р. у Копенгагені був підписаний підсумковий до-

кумент щодо визначення дати вступу Угорщини в ЄС. Серйозним успіхом угорської делегації стала згода Європейської Ради збільшити розмір прямих сільськогосподарських субсидій до 55% (25+30). Протягом перших трьох років членства Угорщині було гарантовано виплату як мінімум 1,3 млрд. євро з бюджету ЄС [165].

2003 р. пройшов під знаком підготовки Угорщини до її офіційного вступу в ЄС. У березні уряд представив Брюсселю “Національний план розвитку до 2013 р.”, що складався з 5 оперативних програм: охорони довкілля та розвитку інфраструктури; підвищення конкурентоспроможності економіки; розвитку сільського господарства; розвитку людських ресурсів; регіонального розвитку.

Спеціалісти відзначили кілька тенденцій, що виникли через майбутнє приєднання та повинні були ще посилитись. Це розорення малоефективних підприємств у ряді галузей сільського господарства та харчової промисловості, які витісняють західні фірми; досить значний ріст безробіття (з 6 до 9%); скорочення темпів економічного росту з 3 до 2%. Виконання критеріїв ЄС веде за собою істотне збільшення державних витрат. Повна адаптація Угорщини обійдеться в 80% ВВП (50 млрд. дол.). При цьому треба скоротити дефіцит держбюджету, який в 2 рази перевищує встановлений для країн ЄС верхній рівень.

Єврокомісія в листопаді 2003 р. зробила 4 попередження Угорщині, направлені на виконання умов вступу, у тому числі щодо регіонального розвитку, харчової промисловості, впровадження ефективного контролю за сільськогосподарськими дотаціями.

У грудні 2003 р. ЄС та Угорщина підписали рамкову угоду щодо субсидування Євросоюзом “Національного плану” на 2004–2006 рр. Усього виділялось 4,8 млрд. євро: 38% на інвестування в охорону довкілля, 20% — на конкурентоспроможність, 16% — на сільське господарство, 14% — на людські ресурси, 10% — на регіональний розвиток. Аналітики планують, що це дозволить збільшити ВВП країни на 0,79% та створити 100 тис. нових робочих місць. Позитивно повинні вплинути на подальший ріст угорської економіки більш сприятлива зі вступом в ЄС світова кон’юнктура, загальна стабілізація та підйом ЄС, радикальні зрушення в структурі угорської економіки. Серед можливих негативних чинників ЄС називає перш за все порушення Угорщиною Маастрихтських нормативів, таких як дефіцит держбюджету (у 2003 р. склав 6,2% ВВП, що в 2 рази більше дозволеного), державний борг (у 2003 склав 59,1% ВВП, допустимий поріг — 60%), інфляція на рівні 6,5% (рекомендується норма 2,4%), прибутковість довгострокових держав-

них облігацій на рівні 8,1% (норма — не вище 6,4%) [166]. Аналітики впевнені, що Угорщині під силу впоратись з тимчасовими труднощами; щодо загального підсумку, сьогодні очевидно, що Угорщина вже більше отримує від ЄС, аніж вносить у його бюджет.

Схожий приклад політики “розумного прагматизму” продемонструвала посткомуністична Словаччина. Вона подала заявку на вступ у ЄС 27 червня 1995 р. Було очевидно, що уряд бажає продовжувати пропорційний розвиток відносно як із Заходом, так і зі Сходом. Було переоцінено торгівельний курс Словаччини, що вівся в першій половині 90-х рр. Держсекретар міністерства закордонних справ І.Шестак відмітив, що “у минулому ми втратили ринки СНД. Дуже швидко ці ринки зайняли західноєвропейські, американські та японські фірми. Тому наше бажання повернутись на ці ринки досить закономірне. Російські нафта й газ мають для Словаччини ключове значення. Було б безглуздо порушувати ці зв’язки заради політиканства” [167].

Уряд М.Дзуринди із самого початку оголосив інтенсифікацію євроінтеграційного процесу як головний пріоритет своєї діяльності. Концептуальні основи інтеграції Словацької Республіки в ЄС були викладені в прийнятій в 1998 р. “Національній програмі адаптації *acquis communautaire*”. Отже, з кінця 90-х рр. можна було з упевненістю говорити про західний вибір Словаччини, що підтримали 87% громадян. Саме він стимулював урешті решт прискорення політичних реформ з гаслом “наздогнати Вишеградську групу” протягом 1999–2000 рр. На прикладі Словаччини дуже ясно можна простежити дію закону: модель суспільного розвитку та модель геополітичного розвитку взаємно впливають одна на одну.

Якщо в 1997 р. Словаччину не включили до країн “першої хвилі” переговорів з ЄС, то в грудні 1999 р. Словаччина отримала офіційне запрошення. В уряді з’явилась нова посада — віце-прем’єр-міністр СР з питань європейської інтеграції.

У квітні 2000 р. Словаччина передала в ЄС актуалізовану версію Національної програми, у якій уперше було зроблено наголос на практичній реалізації нових правових норм, адаптації їх до вимог ЄС до 2002 р. Велика роль приділялася також підготовці держслужбовців: “поглибленню знань, оволодінню іноземними мовами, міжнародними нормами протоколу, а також нормами поведінки” [168]. Таке формулювання завдань не випадкове. Країнам регіону недостатньо простої гармонізації законодавчих актів згідно з вимогами ЄС. Річ у тім, що потрібно було створити нове цілісне правове поле, його кад-

рову та інституціональну інфраструктуру й навіть нову правову культуру там, де її поки що немає. Програмою було передбачено, що уряд Словаччини буде розглядати виконання цієї програми кожні два місяці. На рівні уряду за координацію інтеграційної політики відповідає віце-прем'єр-міністр з питань інтеграції.

Наприкінці травня 2000 р. конференція ЄС визнала, що СР виконала вимоги по 6 розділах (в основному щодо економічних реформ та зовнішньої політики). На 2000 р. ЄС включав до програми підготовки Словаччини 98 серйозних невіршених завдань, у тому числі в галузі адміністрації, судової системи, поваги до закону, злочинності, соціальних стандартів життя населення. У 2000 р. Словаччина стала членом ОЕСР, що зміцнило її міжнародний престиж.

Робота над подоланням залишків деформації політичної системи, зміцненням засад правової держави тривала; протягом 2001 р. Словаччина вийшла на рівень Польщі та Угорщини в переговорах з ЄС. Але хоча в цих країнах люблять порівнювати себе з більш слабкими членами ЄС, різниця між ними очевидна. Наприклад, якщо протокол про приєднання до ЄС Португалії містив 347 стор., Фінляндії — 349 стор., то в разі Східної Європи тільки обсяг попередніх документів перевищив 1500 стор. [169].

ЄС підтримував бажання Словаччини наздогнати країни “першої хвилі”. Фінансова допомога за рахунок фондів PHARE, ISPA та SAPARD досягла 100-120 млн. євро на рік. Так була оцінена активність Словаччини протягом тільки першої половини 2000 р. по виконанню вимог ЄС за першими 8 розділами (конкурентна політика, статистика, малі та середні підприємства, наукова та дослідницька діяльність, освіта та навчання, політика в галузі культури та аудіовізуального сектора, зовнішні відносини, спільна зовнішня та безпекова політика). Протягом другої половини 2000 р. Словаччина відкрила наступні 8 розділів переговорів (рибне хазяйство, промислова політика, захист прав споживачів, охорона здоров'я, митний союз, телекомунікація та інформаційні технології, вільне надання послуг, вільне просування капіталів, транспортна політика) та вийшла на рівень Польщі й Угорщини, що почали переговорний процес на два роки раніше.

На початку XXI ст. уряд провів деякі суттєві реформи в галузі економічного розвитку, у тому числі приватизацію багатьох державних підприємств, заходи по відбудові торгівельно-економічних зв'язків із сусідніми країнами, було розширено сферу соціальної допомоги найбіднішим прошаркам словацького населення. У 2000 р. соціаль-

но-економічна ситуація в цілому стабілізувалась, падіння показників фінансової сфери припинилось. У 2001-2002 рр. відбулось суттєве пожвавлення економічної кон'юнктури. Річні темпи росту ВВП у 2003-2004 рр. знаходились на рівні 6%. Таким чином, на момент вступу в ЄС Словаччина досягла рівня 50-55% від середнього показника по ЄС [170]. Таким чином, рішення ЄС про вступ Словаччини в травні 2004 р. було суто політичним; країні потрібен ще певний час для реальної інтеграції в західноєвропейську цивілізацію.

Наразі Словаччина виглядає як одна з найпривабливіших для інвесторів країн регіону, тому що поки зберігається значний розрив у розмірі зарплатні, яку отримують робітники за ідентичні функції в Словаччині та сусідніх країнах-лідерах, таких як Польща, Чехія та Угорщина. Тому Словаччина переживає бум у розвитку таких галузей виробництва, як автомобілебудування та інші, що потребують дешевої, але кваліфікованої праці.

Чехія одною з останніх країн регіону подала заявку на вступ 23 січня 1996 р. Але відносини її з ЄС розвивались безболісно й гармонійно. Євросоюз насправді допоміг чеському урядові справитись з кількома кризами кінця XX — початку XXI ст. Так, у серпні 2002 р. більша частина Чехії, у тому числі й Прага, опинились під водою Влтави, рівень якої піднявся до найвищої відмітки за останні 800 років. Від повені постраждали тисячі людей, були зруйновані десятки населених пунктів, сотні домівок. Але великий матеріальний збиток значною мірою компенсовано дотаціями ЄС, що поставився до Чехії вже як до майбутнього союзника по Євросоюзу [171].

У 2003 р. введений новий закон про податки; у його основу закладені принципи, що використовуються в ЄС. Таким чином, система, що почала діяти в ЧР, стала за своєю суттю сумісною з європейською. Але економічна трансформація ще не була завершена; вступ Чехії до ЄС означав виникнення як нових проблем, так і перспектив. Серед головних ризиків — ріст цін, закриття неефективних підприємств, введення квот на виробництво сільгосппродукції, конкуренція з розвинутими економіками країн ЄС без можливості захищатись ввільними квотами та митними зборами, технічні труднощі, що пов'язані з адаптацією до високих стандартів та норм ЄС.

Словенія подала заявку на вступ 10 червня 1996 р., тобто останньою з 10 країн “першої хвилі” розширення, але за об'єктивними показниками її шанси на рівноправне партнерство в ЄС були вельми

великими. Уже на момент подання заявки Словенія була орієнтована на торгівлю з ЄС (більше 70%) [172].

Словенія ефективно протистояла тиску ЄС у тих питаннях, які вважала стратегічно важливими, наприклад, у галузі проведення податкової реформи. Попри все податок з обігу не було замінено податком на додаткову вартість.

Особлива позиція Словенії — самостійна, продумана, некваплива — відбивалась на отриманні нею західних інвестицій. Якщо загальні цифри обсягу прямих іноземних інвестицій в економіку всіх інших республік колишньої Югославії демонструють їхнє аутсайдерство в регіоні (за 1990-1995 рр. вони отримали 300 млн.дол., за 1996-2000 — 2210 млн.), то Словенія мала відповідно 501 та 3052 млн.дол. [173].

Зовнішній борг Словенії склав на 1998 р. всього 16% ВВП, що було надзвичайно позитивним показником не тільки серед країн регіону (н., борг Угорщини дорівнює 70% ВВП, борг Болгарії — 100%), а й серед країн ЄС (н., борг Бельгії — 130% ВВП, борг Італії — 121 %) [174].

Інші економічні показники 1998 р. теж демонстрували більшу готовність Словенії до вступу в ЄС, ніж у її сусідів. Бюджетний дефіцит склав 0,4% ВВП, безробіття — 14,4%, інфляція — 9,6%. Іноземні інвестиції склали 1,7 млрд.дол., валютні резерви — 4,9 млрд.дол. У 1999 р. рівень ВВП нарешті, перевищив рівень 1989 р. [175].

Показники 2000 р. підтвердили репутацію Словенії як безумовного фаворита ЄС: рівень безробіття впав до 7,3%, інфляції — до 7,6%, середня зарплатня перевищила 1,5 тис. нім. марок (1 тис. дол.), виробництво національного прибутку на душу населення перевищило 10 тис.дол. [176]. У той же час виявилось, що прибутків бюджету не вистачає для покриття витрат на зарплатню, пенсії та держуправління. Уряд був змушений вживати непопулярних заходів щодо обмеження росту як особистого, так і суспільного споживання в межах програми жорсткої економії коштів.

Напередодні вступу до ЄС Словенія вирішувала останні проблеми: адаптацію внутрішнього законодавства до вимог ЄС, прискорення приватизації банків, ліквідацію державної монополії в сфері комунікацій і т. ін. Членство в Євросоюзі для Словенії стало логічним кроком на шляху підвищення рівня життя населення, складення умов для переходу на якісно інший рівень економічного розвитку.

Друга група кандидатів на вступ в ЄС виникла випадково, навіть “помилково” — через те, що Болгарія та Румунія, які подали заявки на повне членство одночасно з країнами ЦСЄ (Болгарія подала заяв-

ку на вступ 14 грудня 1995 р., Румунія — 22 жовтня 1995 р.), виявились неспроможними виконати вимоги ЄС.

До середини 90-х рр. “завдяки” помилкам болгарських урядів, необізнаних та нестабільних, на Заході ставлення до Болгарії було вже сформоване. У 1996 р. МВФ виключив Болгарію зі списків країн, що отримували допомогу [177]. Наприкінці 90-х рр. науковці вважали, що шанси Болгарії вступити в ЄС дорівнюють нулю. Більшість болгарських політиків та науковців засуджувала європейську політику “підтримування дистанції”, “штучної ізоляції”. Але об’єктивно справа була в тому, що Болгарія якісно відрізнялась за своїми показниками від розвинутих країн Європи. Рівень ВВП на душу населення складав 1,5 тис. дол., тоді як в ЄС у середньому — 22 тис. (найбільш низький у Греції — 7 770 дол.). Зовнішній борг склав 9,9 млрд.дол., тобто 100% ВВП, тоді як за Маастрихтськими угодами він має не перевищувати 60%. Бюджетні видатки на душу населення склали 500 дол. на рік. У цілому структура витратків була якісно гірше: на інвестиції та накоплення приходилось в 2-4 рази менше коштів ніж у Західній Європі та ЦСЄ. Про технологічну відсталість свідчили показники виробництва праці, а також енергомісткість продукції [178].

У грудні 1999 р. Болгарія отримала запрошення до переговорів про вступ до ЄС. Протягом 2000 р. Болгарія угодила з ЄС 8 (найменш складних) з 31 розділу майбутнього договору: наука та дослідження, освіта та професійне навчання, загальна зовнішня політика та безпека, малі та середні підприємства, культура та аудіовізуальна політика, статистика, захист споживачів та охорона здоров’я. Єврокомісія відзначила стійку динаміку виконання критеріїв із гармонізації законодавства БР та ЄС, але зазначила, що це досягнення існує тільки на папері.

1 грудня 2000 р. Болгарія домоглась впровадження безвізового режиму з країнами ЄС. П.Стоянов, оцінюючи це досягнення, зазначив, що відміна віз для Болгарії має таке ж значення, як падіння Берлінської стіни для Німеччини. Але практично цим режимом могли скористатись тільки близько 8% населення, тому що, по-перше, рішення торкалось тільки короткострокових віз (не надавало права болгарам на роботу чи навчання в країнах ЄС), по-друге, кожен болгарин повинен був декларувати не менше 1 400 німецьких марок на місяць на своє утримання [179].

Вимоги ЄС (переговори щодо вступу Болгарії завершилися саме у 2004 р.), виявилось важко виконати без збільшення зовнішнього боргу. У Болгарії зберігається високий рівень інфляції, падає обсяг

сільськогосподарського виробництва, зростає дефіцит платежів та безробіття.

Проблеми Румунії з ЄС пов'язані з іншими причинами, аніж у Болгарії. Президент Й.Ілієску на початку 90-х рр. наголошував: “ЄС веде з нами переговори як замкнений клуб багатіїв. З самого початку воно висунуло умови та встановило квоти для нашої продукції, наприклад, для сталевих та текстильних промисловості, а також для сільського господарства... Вони приймають Румунію тільки як ринок збуту. Таким чином, у Європі виник новий феномен: хоча ідеологічний та воєнний розкол Європи переборено, існує загроза подальшого збільшення економічної прірви” [180]. Непоступливість Ілієску не просто ускладнювала переговори, а робила їх неможливими. Отже, перегляд офіційної позиції почався з 1997 р. — року реальної зміни політичного режиму в Румунії. Але тільки в 2000 р. прем'єр-міністр М.Ісереску представив ЄС “Стратегічну програму розвитку Румунії до 2004 р.”, де було поставлене завдання створення функціональної ринкової економіки, повністю сумісної з принципами, інститутами та нормами ЄС. Для цього між іншим треба було добитись приросту ВВП у розмірі 4-6%, поступового зниження інфляції до рівня менше 10% (у 2003 р. інфляція склала 14%), утримання бюджетного дефіциту в межах 3% ВВП, зниження безробіття до 8% [181]. У Румунії мало хто вірив в урядову програму, але Брюссель прийняв Румунію в другу групу кандидатів на вступ в ЄС.

З 2001 р. було прийнято ряд нових законів, котрі полегшували шлях іноземних інвестицій у країну. Податками не обкладались прибутки, що вкладались в модернізацію малих та середніх підприємств; інші інвестиції отримували знижку в 50%. У 2002 р. було прийнято новий закон про державні фінанси. Розроблена програма удосконалення бюджетних процедур, введена стратегія так званого бюджетного програмування щодо основних “витратних” міністерств на 2003-2005 рр. [182].

Румунія чітко орієнтується на виконання вимог Єврокомісії для вступу в ЄС 1 січня 2007 р. як заплановано. Вона ратифікувала Конвенцію Ради Європи відносно “відмивання грошей”, впроваджує законодавчі механізми в таких галузях, як антимонопольна політика, вільне пересування товарів, транспортні перевезення, лібералізація ринку телекомунікацій, захист прав інтелектуальної та промислової власності. Останнє завдання є дуже непростим: румунський ринок переповнений піратською продукцією з Китаю, Росії, України та Болгарії. Серед продукції, що пропонується, 70% є підробками [183].

З 1 січня 2004 р. набрав чинності новий Податковий кодекс. Ставка податку на прибуток, отриманий від експорту, підвищилась з 12,5 до 25%. Це відповідає нормам ЄС, але є сильним ударом по румунським експортерам. Тепер уряд не має практичних засобів для підтримки експорту і з 1 квітня 2004 р. при Міністерстві економіки та торгівлі створена структура, що має дорадчий голос — Рада з експорту. До її складу входять представники як держорганів, так і приватного сектору. Але поки що падіння конкурентоспроможності румунських виробників продовжується. Наступною буде модернізація Митного кодексу. Наразі в Румунії митні збори щодо сільгосппродукції складають 30% (в ЄС — 16,2%), щодо продукції риболовлі — 21,4% (в ЄС — 12,4%), щодо промислових товарів — 15,4% (в ЄС — 3,6%). У середньому митні збори в Румунії — 18,6% (в ЄС — 6,3%) [184].

Щоб отримати кредит МВФ у 2004 р. (шостий кредит з 1991 р.), уряд погодився завершити програму приватизації 19 великих підприємств до кінця року. Після скандалу, пов'язаного з махінаціями при проведенні приватизації хімічного комбінату “Олткім”, цей об'єкт було знову виставлено на продаж. Не було завершено в Румунії приватизацію енергетичної галузі. На черзі нафтова компанія “Петром”, газові “Дістрігаз-Норд” (Північ) та “Дістрігаз-Суд” (Південь), філії компанії “Електрика”, мікроелектростанції. Із продажу тільки “Петрома” бюджет може отримати 1 — 1,3 млрд. дол. Але нові власники захочуть позбавитись близько 60 тис. “зайвих робітників”. Інша проблема — зменшення виробництва нафти (з 14 млн. т. до 5,5 млн. т. щорічно) через спустошення румунських родовищ. Програма приватизації передбачає закриття до 2012 р. всіх нерентабельних та “брудних” підприємств з виробки енергії. Уряд буде інвестувати вугільну та газову промисловість, гідро- та теплоенергетику [185].

У грудні 2005 р. новим президентом став Т.Башеску. Ці вибори позначили початок нового періоду в політичному житті Румунії. Новому керівництву доведеться вирішувати проблему вступу до ЄС, а поки що звіти європейських аналітиків досить несприятливі для Румунії: залишається побоювання, що вона не буде готова до вступу разом з Болгарією в 2007 р. Найбільш важкі теми для переговорів з ЄС — це реформа юстиції, безпека кордонів з точки зору транскордонної злочинності, екологія, всі ті проблеми, яким не приділялось уваги протягом останніх 15 років.

Посткомуністичний шлях Румунії є одним з найбільш яскравих прикладів марності пошуків “іншого шляху”; румунський досвід є,

можливо, найбільш близьким до українського: протягом багатьох років економічний сектор обох країн ледве животів, хоча об'єктивних причин для цього не було; не було і такого “виправдання”, як у республік колишньої СФРЮ — війни.

Третя група — країни, орієнтовані на тісну співпрацю з ЄС з метою входження в організацію в більш-менш віддаленій перспективі. До неї належить більшість пос'югославських республік. Трудно сказати, на кого ЄС впливав більше — на країни-кандидати, чи на ці відсталі держави, які доведені перманентними конфліктами до стану непевного животіння.

Так, загальна ситуація в БіГ залежить від міжнародних інституцій, які фактично цілком управляють державою. Представники міжнародних органів, наприклад, Верховний представник ООН, часто приймають рішення без узгодження їх з місцевими владами. Жорстка позиція європейських структур пояснюється їх бажанням мати на своїх кордонах стабільні та мирні держави. До того ж Західні Балкани наразі географічно відділяють Грецію від її партнерів по ЄС. Тому ЄС намагається провести перетворення в БіГ навіть всупереч бажанню реципієнтів. Міжнародна фінансова допомога є основою економічного росту країни. У 2001-2004 рр. Єврокомісія виділила більше 20 млн. євро у вигляді технічної допомоги для проведення економічних реформ. Було поставлено три завдання: формування Єдиного Економічного Простору в БіГ, створення ринкової економіки, інтеграція в ЄС. Усього з 2000 до 2006 р. заплановано, що 5 балканських країн отримають 4,7 млрд. євро [186]. Але доки всі країни не пройдуть запланований шлях реформ, до ЄС вони не потраплять. Для БіГ, таким чином, перспектива вступу віддаляється щонайменше до 2010-2015 рр.

Тільки ЄС та США могли ефективно допомогти в справі відбудови національної економіки Югославії, що зрозумів новий президент В.Коштуніца в 2000 р. СРЮ навіть оголосила намір вступити в ЄС та НАТО, заява, що мала відверто декларативний характер. Після арешту С.Мілошевича влітку 2001 р. Югославія почала отримувати донорську допомогу з боку світової спільноти. На першому етапі ЄС виділив 445 млн. дол., США — 181,6 млн., Всесвітній банк — 150 млн., Японія — 60 млн. Загальна сума склала 1,28 млрд. дол. (В цей час прямі іноземні інвестиції склали 100 млн. дол.) На другому етапі (до 2004 р.) допомога мала дійти до 4 млрд. дол. льотних кредитів. У межах двосторонніх відносин СРЮ почала також отримувати гуманітарну допомогу (550 млн. дол.). Дуже важливим стало фактичне списання двох

третин зовнішнього боргу СРЮ, що складав на цей час 12 млрд. дол. Наразі СіЧ отримує певну допомогу ЄС: за програмою CARDS у 2004 р. надано 270 млн. євро. Від ЄБРР країна отримала 200 млн. євро на модернізацію інфраструктури. За розрахунками Народного банку Сербії загальна сума іноземних інвестицій складає близько 1,1 млрд. євро, половина з яких надана у вигляді безповоротної допомоги [187]. Але на проведення радикальних економічних реформ цього замало. Постійних збитків країна зазнає через політичну нестабільність: потік прямих іноземних інвестицій скорочується в момент кожних виборів. Західні аналітики пильно досліджують ситуацію на ринку СіЧ. Вони намагаються проникнути в найбільш прибуткові галузі економіки: сільське господарство, будівництво, фармацевтику, харчову, обробну та легку промисловість, торгівлю, туризм. Серед нових проектів, з якими пов'язані надії на відродження економіки, можна назвати розвиток нафтової промисловості Сербії (НІС). У 2003 р. в НІС було інвестовано 90 млн.дол., у 2004 — вже 290 млн.дол. [188]. За класифікацією ООН СіЧ є країною з перехідною економікою, що знаходиться в стані кризи. Основні економічні показники 2004 р. продовжували падати. Тяжким тягарем є зовнішній та внутрішній борг, дефіцит платіжного балансу, дефіцит суспільного споживання. Рівень ВВП складає одну третину від рівня 1989 р. і, за прогнозами незалежних експертів, для скорочення цього розриву знадобиться ще 30 років. Однак, уряд країни намагається в прискореному темпі виконати умови ЄС і вже в 2007 р. разом з Румунією та Болгарією стати повноправним членом Євросоюзу. Надії на це пов'язані з такими досягненнями останніх чотирьох років, як стабільність динара, зниження інфляції, певне заповнення товарами внутрішнього ринку, підвищення ефективності роботи банків, бірж, ринку цінних паперів, зростання золотовалютних резервів, а головне — визнання СіЧ євроінтеграційними структурами як перспективного партнера.

Албанія також теоретично претендує на місце у Великій Європі. Але економічна ситуація в країні навіть гірша, ніж у республіках колишньої Югославії, зруйнованих громадянськими війнами. Джеймс Петтіфер вважає, що головною причиною надзвичайного стану в Албанії була клептократія — “уряд бандитів” — як його перекладає автор [189]. На 1997 рік всі ті закордонні коментатори, що відносились до режиму С.Беріши із симпатією, були дуже розчаровані.

Однак, Захід не може залишити Албанію поза своєю увагою, перш за все через загрозу збільшення потоку нелегальних емігрантів з Ал-

банії в країні ЄС, особливо в Італію та Грецію. У квітні 1997 р. країну було взято під контроль міжнародних сил переважно з італійських військових. Це припинило громадянську війну між Півднем та Північчю, але не усунуло від влади на півдні численні армійські групи. У містах Албанії порядок зберігався лише за присутністю великих військових груп.

Крім того, важливо підкреслити, що протягом 90-х рр. політика Заходу щодо Албанії та Балкан у цілому була помилковою та стимулювала зміцнення клептократії. Не говорячи вже про подвійні стандарти США та їхніх союзників, війна в Югославії створила на Балканах сприятливі умови для зростання мафії. Населення країн, що постраждали від санкцій — незалежно від того, на якому боці вони були — знаходило можливість компенсувати свої втрати масовою участю в нелегальних джерелах прибутку. Наразі Захід побоюється повернення до влади націонал-демократів, що будуть активно розхитувати ситуацію в Косово та Македонії. Отже, більш передбачувані соціалісти в очах Заходу — найменше зло.

Роль Заходу може бути вирішальною також у вирішенні проблем “суттєвої” демократії, таких як створення альтернативних джерел інформативної підтримки місцевих влад, захист прав меншин, розбудова адміністрації, підтримка неурядових асоціацій.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

Сучасна ситуація в Східній Європі радикально відрізняється від ситуації, у якій проходили технотронні революції в Західній Європі. Висока вартість інтелектуальних товарів постійно зростає. Індустріалізація та модернізація виробництва дорожчають, у тому числі й внаслідок зростання ліцензійних виплат та авторських платежів. І.Бураковський називає це “зачарованим технологічним колом”: для розвитку експорту потрібна модернізація виробництва на основі сучасних технологій, а для цього потрібні кошти, які може дати експорт. Це своєрідне “зачароване коло бідності”, тільки в умовах науково-технічної революції [190]. Тож об’єктивно визначеним є поглиблення технологічного відставання посткомуністичних країн від технологічних лідерів. Одним з можливих варіантів зміни цього шляху може бути співробітництво підприємців на наднаціональному рівні.

Усе вищезазначене не дозволяє підходити до сучасного стану схід-

ноєвропейського трансформування легковажно, адже ясно, що тривких засад економічного росту в країнах регіону немає.

Загалом є дві точки зору на сучасний етап східноєвропейської трансформації. Перша, більш розповсюджена, виходить з того, що країни регіону успішно пройшли перший етап економічних перетворень, заклавши підвалини подальшого наближення до західних зразків. Виразниками такої думки є С. Колчин та М. Головнін, що створили свою схему фаз економічної трансформації регіону. 1 — Стабілізація (5 років), що характеризується лібералізацією цін, кінцем усупільненого виробництва, безсистемною приватизацією. 2 — Перебудова (5-10 років), де складено банківську систему, проведено малу та середню приватизацію, демонополізацію, з’являється новий клас власників та підприємців. 3 - Стабільне піднесення [191].

Друга, менш оптимістична, доводить, що більшу частину цього періоду займає трансформаційна криза, на переборення якої пішло багато років. Таким чином, лідери регіону тільки підійшли до створення умов для майбутньої трансформації, яка очевидно буде відбуватись ще не одне десятиріччя. Російський економіст С.Ю.Плязев розрізняє шість основних техноекономічних укладів в історії людства. Якщо країни СНД знаходяться на третьому ступені (характеризується розвинутою електротехнікою, сталеливарним виробництвом, неорганічною хімією), то країни ЦСЄ — на четвертому (автобудівництво, кольорова металургія, виробництво товарів довгострокового використання, синтетичних матеріалів, нафтопереробка). Тож їм необхідно замінити четвертий уклад п’ятим (електроніка, телекомунікації, роботобудівництво) та створювати умови для переходу до шостого укладу (біотехнологія, тонка хімія, космічна техніка), характерного для розвинутих економік Західної Європи [192]. Таких спроб передбачити основний вектор східноєвропейського розвитку в майбутньому досить багато. Але, звичайно, ідеальної моделі немає, тому що, по-перше, трудно передбачити всі об’єктивні та суб’єктивні чинники, що швидко змінюються, по-друге, кожна з країн регіону зберігає свою неповторну своєрідність, навіть на спільному шляху до спільної мети.

В усякому разі слід зазначити, що приєднання до ЄС було правильно розцінено посткомуністичними елітами як найкоротший шлях до бажаного майбутнього. Мета наздогнати розвинуті країни Заходу не могла не привести країни Східної Європи до ЄС, цього уособлення західних досягнень. Мета повернутись на “правильний” шлях при-

вела до розуміння того факту, що нові часи — це часи переважання капіталістичної економіки. Процес її розвитку, її експансії може бути названо основним напрямом світового розвитку. У порівнянні із соціалістичною системою стає більш очевидним, що капіталізм є більш продуктивним; він надає більш високі темпи росту, що веде до значного підвищення рівня життя громадян.

Західний банківський капітал надав бідним перехідним економікам критичний важіль успішного проведення необхідних реформ, а дух капіталістичного підприємництва виявився унікальним каталізатором приголомшливо швидких змін. За останні 10 років темпи росту стали значно вищими в порівнянні з 80-ми рр. ХХ ст.

Отже, зі вступом Польщі, Словенії, Словаччини, Угорщини та Чехії до Євросоюзу у травні 2004 р. для регіону в цілому розпочався новий період посткомуністичної трансформації, яку ще не завершено, але тепер вона буде проходити в якісно інших умовах. Наразі показники ВВП на душу населення, виробництва праці та реального споживання на душу населення ростуть більш високими темпами, аніж у старих країнах-членах ЄС. Отже, потенціал росту нової системи можна оцінити доволі оптимістично.

Разом з тим, на сьогодні проблем в економічній сфері реформування залишилось чи не більше, аніж у політичній сфері. Це певна загадка посткомуністичної трансформації. Можна лише спробувати її пояснити тим, що для проведення політичних реформ перш за все потрібна була політична воля нових східноєвропейських еліт, а за її відсутністю — потрібен був жорсткий тиск ззовні; тоді як для проведення економічних реформ перш за все потрібен довгий час та гроші: і важко надати перевагу одному із цих чинників.

З точки зору історичного процесу трансформація відбулась надзвичайно швидко. Але деякі політики та економісти закликали її прискорити. Це було помилкою: системна трансформація — це не перегони, де перші отримують все. Примусове прискорення таких складних процесів тільки спотворює їх, тягарем лягає на плечі простих людей. Недаремно всі соціологічні опитування показували, що громадяни не тільки в ПСЄ, але й у ЦСЄ, надають перевагу поступовому вдосконаленню суспільства шляхом реформ перед радикальним шляхом великих революційних заходів.

На сьогодні найважливішими завданнями залишаються подолання науково-технічної відсталості, побудова експортно орієнтованої економіки, у зв'язку з чим виникають питання про долю сільського госпо-

дарства та важкої промисловості, про реструктуризацію економіки за західними стандартами, та безліч інших, часто навіть дрібних, але без їх вирішення подальший рух здається неможливим. Без усунення таких соціальних хвороб, як безробіття, бідність значної частини населення, зростання економічної нерівності, здобутки трансформації не будуть втішати. Людей не втішає пояснення, що все це труднощі, притаманні перехідному періодові: старі не можуть чекати, а молоді вже не хочуть. Отже, стабілізатором економічного розвитку перехідних суспільств є не тільки середній клас, а й взагалі громадяни середнього віку, на плечах яких буде лежати відповідальність за майбутнє своєї країни.

1. Gero A. Modern Hungarian society in the making. The unfinished experience. — Budapest, 1995. — P. 17.
2. Желицки Б. Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии // ВИ. — 2000. — № 6. — С. 55.
3. Korbonski A. The politics of economic reforms in Eastern Europe: the last thirty years // EEPS. — 1989. — Vol. XLI. — N 1. — P.14.
4. Делорм Р. Перехідні суспільства. Зміни радикальні чи поступові? // Віче. — 1995. — № 2. — С. 51.
5. Legters L. Eastern Europe. Transformation and revolution, 1945-1991. — Toronto: D.C.Keath and Co, 1992. — P. 548.
6. Wiles P. Capitalist triumphalism in the East European transition // The Transformation of the Communist Economies: Against the Mainstream / Ed by H.-J. Chang, P.Nolan. — L.: Macmillan, 1995. — P. 52.
7. Янин А., Колотков М. Венгрия между Западом и Востоком // МЭМО. — 1995. — № 4. — С. 83.
8. Корнаи Я. Макростабилизация в Венгрии: политэкономический взгляд // МЭМО. — 1999. — № 3. — С. 74.
9. Богомолов О.Т., Глинкина С.П. Первые уроки экономической трансформации в странах Центральной и Восточной Европы 90-х гг. // ННИ. — 1997. — № 3. — С. 7.
10. Лортикян Э.Л. История экономических реформ. Мировой опыт второй половины 19 — 20 вв. — Харьков: Консул, 1999. — С. 273.
11. Бураковский І. Посткомуністичні країни: перелоги системної трансформації // ПД. — 1998. — № 1. — С. 39-40.
12. Глинкина С. Формирование частного сектора в постсоциалистических странах Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 2000. — С. 41.
13. Там же. — С. 45.

14. Economic institutions actors and attitudes: East-Central Europe in transition // *Sociological Working Papers*. — 1992. — Vol. 8. — P. 31.
15. Brom K., Orenstein M. The privatized sector in the Czech Republic: government and bank control in a transitional economy // *EAS*. — 1994. — Vol. 46. — N 6. — P. 895.
16. Перская В., Хартиг Х. Опыт приватизации в Чешской Республике // *РЭЖ*. — 1995. — № 3. — С. 95.
17. Shlapentokh V. Early feudalism: best parallel to now // *EAS*. — 1996. — Vol. 48. — N 3. — P. 402.
18. Бальцеревич Л. Социализм, капитализм, трансформация. Очерки на рубеже эпох. — М., 1999. — С. 43.
19. Ебергард П. Результати суспільно-економічних перетворень у Польщі та Україні // *Економіка України*. — 1999. — № 4. — С. 82.
20. Дем'янець В. Політична та соціально-економічна трансформація в Польщі у 90-х роках // *Людина і політика*. — 2000. — № 4. — С. 31.
21. Lewandowski S. Interview. Poland's privatization process: A view from the inside // *Journal of International Affairs*. — 1997. — Vol. 50. — N 2. — P. 54.
22. Kolodko G.W. Transition from socialism and stabilization policies: the Polish experience // *The Trials of Transition: Economic Reform in the Former Communist Bloc* / Ed. by M.Keren, G.Ofer. — Boulder: Westview Press, 1995. — P. 146.
23. Мессенгиссер М. Приватизация и реорганизация предприятий в Восточной Европе // *РЭЖ*. — 1996. — № 3. — С. 29.
24. Linden R. The new international political economy of Eastern Europe // *Studies in Comparative Communism*. — 1992. — Vol. 25. — N 1. — P. 19.
25. Корнай Я. Указ.соч. — С. 75.
26. Harcsa I., Kovach I., Szelenyi I. The price of privatization: the post-communist transformation crisis of the Hungarian agrarian system // *Privatizing the Land: Rural Political Economy in Post-Communist societies* / Ed by I.Szelenyi. — L.: Routledge, 1998. — P. 215.
27. Batt J. The politics of economic transition // *Developments in East European Politics* / Ed. by S.White, J.Batt, P.G.Lewis. — L.: Macmillan, 1993. — P. 223.
28. Раймент П. Трудный путь к рыночной экономике: реальности и иллюзии // *МЭМО*. — 1996. — № 5. — С. 74.
29. Инджикян Р. Восточноевропейские рыночные реформы в оценках экспертов ООН // *МЭМО*. — 1996. — № 5. — С. 62.
30. Батици А. К итогам венгерской приватизации // *РЭЖ*. — 1998. — № 1. — С. 66.
31. Приватизация в странах Центральной и Восточной Европы: первые результаты. — М.: ИМЭПИ РАН, 1998. — С. 14.
32. Chobanova R. Economic and political developments in Bulgaria // *The Southeast European Yearbook. 1997-1998.* / Ed. by T.M.Veremis, D.Triantaphyllou. — Athens: Eliamep, 1998. — P. 200.
33. Самарин А.В. Аграрная реформа в Болгарии: преобразование форм земельной собственности // *Вестник научной информации. Реформы: вчера, сегодня, завтра*. — 1999. — № 1. — С. 34.
34. Daianu D. Reconstruction in Southeastern Europe // *The Southeast European Yearbook. 1998 — 1999.* / Ed. by T.Couloumbis, T.Veremis, D.Triantaphyllou. — Athens, 1999. — P. 29.
35. Самарин Г. Аграрная реформа в Болгарии // *МЭМО*. — 2000. — № 5. — С. 114.
36. Зенкин Д. Болгария: шансы присоединения к ЕС // *МЭМО*. — 1999. — № 3. — С. 97.
37. Жотев П. Болгария на новом рубеже // *Внешняя торговля*. — 2000. — № 5/6. — С. 31.
38. Sandru V. Romania — 8 years of post-totalitarian development // *Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях*. — М.: ИМЭПИ РАН, 1998. — С. 159.
39. Колчин С., Головинин М. Количественная оценка сопоставления результатов преобразований в переходных экономиках // *МЭМО*. — 2000. — № 9. — С. 38.
40. Драшкович В. Приватизация в Югославии // *МЭМО*. — 1998. — № 9. — С. 116.
41. Делягин М. Главная задача, которую решали США в Югославии — в сфере глобальных финансов // *Межд.жизнь*. — 1999. — № 9. — С. 58.
42. Лучкина Л. Социально-экономическое положение республик бывшей Югославии // *МЭМО*. — 1996. — № 5. — С. 143.
43. Evans G., Whitefields S. The politics and economics of democratic commitment: support for democracy in transition societies // *British Journal of Political Science*. — 1995. — Vol. 25. — P. 513.
44. Гринберг Р. Итоги и уроки десятилетней системной экономической трансформации в странах Центральной и Восточной Европы и России // *РЭЖ*. — 2000. — № 1. — С. 69.
45. Туманянц С. Приватизационный опыт стран Восточной Европы и

- Москвы: сравнение и необходимо, и возможно // РЭЖ. — 1995. — № 2. — С. 38.
46. Корнай Я. Указ.соч. — С. 76.
47. Глинкина С. Регион ЦВЕ в новых геополитических и экономических условиях // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 94.
48. Лортикян Э.Л. Указ.соч. — С. 274.
49. Россия и Центрально-Восточная Европа в первой половине 90-х годов / Под ред. С.П.Глинкиной, И.И.Орлика, Б.А.Шмелева. — М.: ИМЭПИ РАН, 1997. — Ч. 1. — С. 34.
50. Новопащин Ю.С. Новая региональная идентичность центрально-европейских стран как научная проблема // Славяноведение. — 1999. — № 3. — С. 19.
51. Sperling J., Kirchner E. Economic security and the problem of cooperation in post-cold war Europe // RIS. — 1998. — Vol. 24. — N 2. — P. 235.
52. Хотькова Е. Проблемы и перспективы отношений России со странами ЦВЕ // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 135.
53. Гауэн П. Европейский союз — страны “Вышеградской четверки”: потери или приобретения? // Политическая мысль. — 1996. — № 1. — С. 63.
54. Хлумський І. Проблеми економічної інтеграції Чеської Республіки до ЄС // Економічний часопис. — 2003. — № 3. — С. 21.
55. Бредова В. Экономика стран Восточной Европы. 1994 — 1995 // МЭМО. — 1996. — № 3. — С. 63.
56. Корнай Я. Указ.соч. — С. 83-84.
57. Желицки Б. Венгрия в меняющейся Восточной Европе. Из опыта социально-экономических преобразований 90-х годов // Свободная мысль. — 1996. — № 4. — С. 61.
58. Чаба Л. Политико-экономические основы стратегии реформ: сравнение опыта Китая и стран Центральной и Восточной Европы // Вопросы экономики. — 1995. — № 12. — С. 49.
59. Зенкин Д. Указ. соч. — С. 98.
60. Зегберс К. Трансформації в Росії та Східній Європі: неоінституціональна інтеграція // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 1998. — № 4/5. — С. 26.
61. Ебергард П. Вказ.праця. — С. 82.
62. Парфенова Л. Интеграция Польши с Европейским Союзом: состояние и прогнозы // МЭМО. — 1999. — № 4. — С. 77.
63. Бухарин Н.И., Сеницына И.С., Чудакова Н.А. Польша: 10 лет по пути реформ // ННИ. — 2000. — № 4. — С. 40.
64. Ебергард П. Вказ. праця. — С. 84.
65. Десять років трансформації у Центрально-Східній Європі. Економічний форум Польща — Схід // Економічний часопис. — 1999. — № 10. — С. 5.
66. Зенкин Д. Указ. соч. — С. 97.
67. Бухарин Н.И., Сеницына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 45.
68. Czubinski Z. transformacja gospodarcza polski a standarty Unii Europejskiej — wybrane zagadnienia prawne; polskie doswiadczenia dla Ukrainy // Polska — Niemcy — Ukraina w Europie. Model dla euroregionow Srodkowowschodniej Europy. / Pod red. W.Bonusiaka. — Rzeszow: Wyzsza szkola pedagogiczna, 1999. — S. 38.
69. Новопащин Ю.С. Указ. соч. — С. 22.
70. 10 років трансформації у Центрально-Східній Європі. — С. 10.
71. Там само. — С. 12.
72. Колчин С., Головнин М. Указ. соч. — С. 43.
73. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века // ННИ. — 2003. — № 1. — С. 15.
74. Условия ведения хозяйственной деятельности в Польше // www.businessuchet.ru/content/doc-2961.html
75. Куклински А. Экономические преобразования в Польше: опыт и перспективы (1990 — 2010) // ПТиПУ. — 2001. — № 1. — С. 28.
76. Jakobik W. Modele gospodarki rozwiniętej a transformacja systemowa w Europie Wschodniej // Studia Polityczne. — 2000. — N 3. — S.78.
77. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века / Под ред. Некипелова А.Д. — Т. 3. Трансформации 90-х годов. — М.: Наука, 2002. — Ч. 1. — С. 78.
78. Колчин С., Головнин М. Указ. соч. — С. 43.
79. Czaba L. Hungary at the millennium // Europe-Asia Studies. — 2000. — Vol. 52. — N 5. — P. 823.
80. Шагвари А. Контрасты между западноевропейской интеграцией и возрождением Восточной Европы // ПТиПУ. — 1997. — № 2. — С. 69.
81. Бесараба О. Регіональне співробітництво в Європі // Нова політика. — 2001. — № 2. — С.21.

82. Зудинов Ю.Ф. Посткоммунистическая Болгария: поиски места в современном мире // www.history.machaon.ru/all/number_11/analiti4/europe/zudinov/index.html
83. Экономика стран мира. Справочник / Под ред. Ростова Е.Ф. — К.: Картография, 2002. — С. 45.
84. Там же. — С. 47.
85. Трансформации в Болгарии: результаты, ошибки, перспективы // www.ptpu.ru
86. Экономика Болгарии: шансы преодоления рецессии // www.ptpu.ru
87. Где искать философский камень роста // www.rusref.nm.ru
88. Челлини К. Годы конкурентной политики в Центральной и Восточной Европе // Экономические и социально-политические трансформации в странах Центральной и Восточной Европы во второй половине XX века / Под ред. Орлика И.И. — М.: Эпикон, 1998. — С. 193.
89. Будущие 10 лет для Чехии // <http://seznam.org.ru/?page=cznext>
90. Корнаи Я. Указ. соч. — С. 77.
91. Ваш С. Экономическое восхождение Венгрии: от “мягкой” диктатуры — к развитому рынку Евросоюза // www.zerkalonedeli.com/nn/show/172/15203
92. Шипук П. Цели предпринимательства в Восточной Европе // www.cenust.bsu.by/journal/1999.4/shipuk.shtml
93. Тарасова В.В. Европейський Союз та Східна Європа: проблема розширення // Соціально-економічні дослідження в перехідний період. — Львів — Луцьк: Вежа, 2001. — Вип. 29. — Т. 2. — С. 77.
94. Макростабилизация в Венгрии // www.polpred.com/free/vengria/1.pdf
95. Социальные аспекты постсоциалистической трансформации в странах Центральной и Восточной Европы // Общество и экономика. — 2000. — № 8. — С. 135.
96. Корнаи Я. Указ. соч. — С. 75.
97. Янин А., Колотков М. Указ. соч. — С. 82.
98. Иностранные инвестиции в Восточной Европе. Роль для Украины // Политическая мысль. — 1997. — № 1. — С. 48.
99. Янин А., Колотков М. Указ. соч. — С. 82.
100. Корнаи Я. Указ. соч. — С. 79.
101. Головнин М.Ю. Долларизация в странах Центральной и Восточной Европы // Вестник научной информации. Реформы: вчера, сегодня, завтра. — 1999. — № 6. — С. 65.
102. Сорока М. Чому російська криза не зачепила Угорщину? // Урядовий кур'єр. — 1998. — 31 жовтня. — С. 4.
103. Elteto A. Changes in specialization and intra-industry trade and the effects of FDI: the cases of Hungary and Spain // JIRD. — 2000. — Vol. 3. — N 2. — P. 165.
104. Becker P., Lippert B. Toward EU-membership: Transformation and integration in Poland and Czech Republic. — Bonn: Europa Union Verl., 1998. — P. 157.
105. Інтеграційні процеси в Центральній Європі: проблеми і труднощі. Європа: ідеї та процеси. — Чернівці: Прут, фонд Фрідріха Еберта, 1998. — С. 279.
106. Kozul-Wright R., Rayment P. The institutional hiatus in economies in transition and its policy consequences // CJE. — 1997. — N 21. — P. 658.
107. 10 років трансформації у Центрально-Східній Європі. — С. 5.
108. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 22.
109. Куклински А. Указ. соч. — С. 28.
110. Шишков Ю.В. Европа и процессы глобализации экономики // Современная Европа. — 2000. — № 1. // www.ieras.ru
111. Зайончковская Ж.Г. Страны Центральной и Восточной Европы: проблемы и опыт регулирования // http://migrocenter.ru/publ/konfer/m_trans.php
112. Князев Ю.К. Словения: через реформы к государству благосостояния // ННИ. — 2002. — № 6. — С. 46.
113. Зенкин Д. Указ. соч. — С. 97.
114. Лучкина Л. Социально-экономическое положение республик бывшей Югославии // МЭМО. — 1996. — № 5. — С. 142.
115. Экономика стран мира. — С. 310.
116. Ковальова О. Інтеграційні стратегії країн Центральної і Східної Європи на сучасному етапі розширення Євросоюзу // Аналітичний щоквартальник. — 2003. — № 1. — С. 35.
117. Глинкина С. Проблема экономического роста в странах Центральной и Восточной Европы // ПТиПУ. — 1997. — № 2. — С. 43.
118. Зудинов Ю.Ф. Болгария: трудный путь в “Большую Европу” // Славяноведение. — 1999. — № 3. — С. 51.
119. Жотев П. Указ. соч. — С. 32.
120. Экономика стран мира. — С. 46.
121. Там же. — С. 158.
122. Восточную Европу ждет инвестиционный бум // www.tee.ru

123. European currency: Euro glossary // www.fleur-de-coin.com/articles/euroglossary.asp?sec=3
124. Organization structure of the European Investment Bank // www.eib.org/about/structure/department.asp?dep=107
125. The Euro as a stabilizer in the international economic system / Ed. by R. Mundell, A. Clesse. — Kluwer Academic Publishers, 2000. — P. 427.
126. 10 років трансформації у Центрально-Східній Європі. — С. 18.
127. Там само. — С. 19.
128. Келлер Х. Экономическая стратегия для Центральной и Восточной Европы: роль Германии // ПТиПУ. — 2000. — № 4. — С. 29.
129. Шенин С.Ю. У истоков современной идеологии внешнеэкономической помощи // США:ЭПИ. — 1992. — № 11. — С. 63.
130. Хорос В. Постиндустриальный мир — надежды и опасения // МЭМО. — 1998. — № 12. — С. 14.
131. Чугров С. Глобализация, модернизация или интернационализация // МЭМО. — 2002. — № 4. — С. 16.
132. Хорос В. Указ. соч. — С. 8.
133. Ковбасюк Ю. Фінансові установи європейських інституцій в трансформації економік країн Центрально-Східної Європи // Вісник Української Академії державного управління. — 2001. — № 3. — С. 109.
134. Олтеану О.М. Румыния на пути перехода к рыночной экономике // Государство и право. — 2000. — № 11. — С. 109.
135. Климович Л. Тенденции развития транснациональных корпораций в современных условиях // Белорусский журнал межд. права и межд.отн. — 1999. — № 3 // www.cenunst.bsu.by/journal/1999/3/klimovich.shtml
136. Сто крупнейших компаний Восточной Европы // Ведомости. 12.29.01. // www.kapital.ru/ft500/europe.html
137. Ебергард П. Вказ. праця. — С. 80.
138. Domanski H. Meritocracy, income hierarchy, and mobility dynamics: Poland in comparison with other post-communist societies // East Central Europe. — 1999. — Vol. 26. — Part 1. — P. 57.
139. Демократические революции в Центральной и Восточной Европе: десять лет спустя // ННИ. — 2000. — № 2. — С. 95.
140. Говорова Н.В. Бедность в европейских странах с переходной экономикой // Современная Европа. — 2001. — № 2 // www.ieras.ru
141. Ебергард П. Вказ. праця. — С. 83.
142. Колчин С., Головнин М. Указ. соч. — С. 41.
143. Ебергард П. Вказ. праця. — С. 85.
144. 10 років трансформації у Центрально-Східній Європі. — С. 4.
145. Grzelak Z., Zimnicka K. Polskie male i srednie przedsiebiorstwa w obliczu startu Unii Gospodarczej i walutowej. — Lodz: Wyzsza Szkola Studiow Miedzynarodowych, 2000. — S. 59.
146. Ебергард П. Вказ. праця. — С. 83.
147. Корнай Я. Указ. соч. — С. 85.
148. Szamuely L. Social costs of transition in Central and Eastern Europe // The Hungarian Quarterly. — 1996. — N 37. — P. 67.
149. Бредова В.М. Экономика стран Центральной Восточной Европы в 1998 году // Вестник научной информации. Реформы: вчера, сегодня, завтра. — 1999. — № 7. — С. 94.
150. Winners and losers of EU integration. Policy issues for Central and Eastern Europe / Ed. by H. Tang. — Wash.: The World Bank, 2000. — P. 154.
151. Борко Ю. Новый этап углубления и расширения европейской интеграции: социальные аспекты // МЭМО. — 2000. — № 9. — С. 17.
152. Венгрия готова поставлять высокие технологии // www.rt-online.ru/numbers/economy/?ID=2302&forprint
153. Перспективи інтеграції Центральної та Східної Європи у ЄС // Економічний часопис. — 1999. — № 10. — С. 17.
154. Зудинов Ю.Ф. Указ. соч. — С. 52.
155. Зенкин Д. Указ. соч. — С. 98.
156. Там же. — С. 99.
157. Balkan region // www.mfa.gov.by/rus/publications/issue/vestnik/No3_2003
158. Згуровский М. Путь к обществу, основанному на знаниях // Зеркало недели. — 2006. — № 2. — С. 14.
159. Гурка М. Розвиток законодавства з метою вступу до ЄС: приклад Польщі // Український правовий часопис. — 1998. — Спец. вип. 2. — С. 26.
160. Там само. — С. 27.
161. Глинкина С. Страны Центрально-Восточной Европы и перспективы расширения европейской интеграции // Экономические и социально-политические трансформации в Центральной и Восточной Европе во второй половине XX века / Под ред. Орлика И.И. — М.: Эпикон, 1998. — С. 23.
162. Гурка М. Вказ. праця. — С. 30.
163. Парфенова Л. Указ. соч. — С. 78.

164. 10 років трансформації у Центрально-Східній Європі. — С. 15.
165. Желицки Б. Европейский интеграционный процесс: позиция Венгрии // www.history.machaon.ru/all/number_11/analiti4/europe/zhelicky/part2/index.html
166. Economic trends and outlook of Hungary // www.buyusa.gov/hungary/en/ocg_econ_trends.html
167. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 19.
168. Рилач Ю. Словацька республіка на шляху до ЄС // ПіЧ. — 2000. — № 7. — С.8.
169. Иванов И. Расширение Евросоюза: сценарий, проблемы, последствия // МЭМО. — 1998. — № 9. — С. 26.
170. Зальцман М. Социальные последствия расширения ЕС на Восток // www.wsws.org/ru/2004/apr2004/extra_a16/
171. Велет Ю.Ф. Інтеграція Центральної Східної Європи до ЄС // Український часопис міжнародного права. — 2002. — № 1. — С. 68.
172. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 21.
173. Моделі розвитку країн посткомуністичного простору // Економічний часопис. — 2000. — № 6. — С. 8.
174. Зенкин Д. Указ. соч. — С. 97.
175. Глинкина С. Накануне вступления в ЕС // Современная Европа. — 2002. — № 3. — С. 26.
176. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. Т. 3. Трансформации 90-х годов. — С. 96.
177. Зудинов Ю.Ф. Указ. соч. — С. 52.
178. Зенкин Д. Указ. соч. — С. 97.
179. Глинкина С. О трансформации экономической системы в странах Центральной и Восточной Европы // Общество и экономика. — 2002. — № 5. — С. 139.
180. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 20.
181. Саморукова А., Фейт Н. Социально-экономическая трансформация Румынии // ОНС. — 2003. — № 5. — С. 34.
182. Гладий И. Концепция “ворот в глобальный мир” и интеграция стран Восточной Европы // Журнал европейской экономики. — 2003. — № 9. — С. 379.
183. Соколовская О. Ухабы на пути в Союз. Румыния на пороге принятия в члены ЕС // Европа. — 2005. — № 50 // www.delrus.ces.eu.int/em/54/eu11_50/htm
184. Деловая Румыния // www.polpred.ru
185. Расширение ЕС в вопросах и ответах // www.news.bbc.co.uk
186. Balkan region // www.mfa.gov.by/rus/publications/issue/vestnik/No2_2004
187. Греция — Соседи // www.polpred.ru
188. Trifkovic S. Serbia in recovery // www.gov.yu
189. Pettifer J. The Albanian upheaval: kleptocracy and the post-communist state // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 220-228.
190. Бураковский И. Вказ. праця. — С. 44.
191. Колчин С, Головнин М. Указ. соч. — С. 43.
192. Хорос В. Указ. соч. — С. 17.

ПОЛІТИЧНА ТРАНСФОРМАЦІЯ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ НАПРИКІНЦІ ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

80-ті роки називають періодом системної кризи соціалізму, підкреслюючи, що кризові явища проявились в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Але шлях до системної кризи країни Східної Європи почали значно раніше. Протягом післявоєнного періоду відбулась ціла серія спроб перебудувати авторитарний соціалізм у Югославії, Угорщині, Польщі. Всі вони врешті-решт закінчувались невдачею, хоча на певний час могли виглядати ефективними. Однак вони дали Східній Європі певний негативний досвід, покінчили з надіями на можливість оновлення існуючої системи без відмови від її основних принципів. Події кінця 80-х рр. остаточно позначили крах колишніх ілюзій.

Метою політичних реформ у посткомуністичних країнах Східної Європи стала побудова демократичних режимів західного зразка. Але позначення природи попереднього режиму викликало палкі дискусії, що наклали відбиток на весь перший період реформ у регіоні.

3.1. ПЕРЕДУМОВИ ПОЛІТИЧНИХ РЕФОРМ У СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Досьогодні науковці продовжують дискутувати щодо політичної природи східноєвропейських соціалістичних суспільств, їхніх відмінностей від радянського зразку. Російський дослідник Бела Желіцкі стверджував, що тоталітарні режими “були привнесені штучно та нав’язані країнам регіону... Ця жорстко ієрархічна владна структура, що пронизувала як сферу політики, так і економіки, повсюди керувалась зверху за суворо централізованим директивним принципом та сприймалась народами регіону як стороння, чужа” [1].

Така точка зору здається занадто прямолінійною; процес відходу країн Східної Європи від радянського зразку почався вже після смерті Сталіна; отже, ми не повинні використовувати термін “тоталітаризм” щодо східноєвропейських режимів другої половини 50-х — 80-х рр.

ХХ ст. З цього приводу відомий польський дослідник Р.Бакер справедливо зазначав: “Ленінсько-сталінський тоталітаризм ніколи не був імплантований у нашу країну повністю” [2].

Саме відмінність політичного устрою соціалістичної Східної Європи від СРСР надає певний “ключ” до з’ясування причин різних шляхів посткомуністичних трансформацій. Найяскравішим зразком оригінального шляху східноєвропейських країн до демократії є розвиток Угорщини та Польщі в 80-ті рр.

Польща є прикладом соціалістичної країни, яку певною мірою не можна називати не тільки тоталітарною, але навіть і авторитарною. Їй удалося зберегти багато докомуністичних інститутів і структур: формально багатопартійну систему (ПОРП, ОСП, ДП), самостійне селянство, відносно незалежні університети з активним академічним середовищем, політично активний впливовий Костьол. Отже, деякі дослідники вважали її найслабшим кільцем у ланцюгу командно-адміністративних систем “соцтабору” [3].

80-ті рр. у Польщі — це період досить безкомпромісної боротьби за демократію; деякі польські науковці взагалі відстоюють точку зору, що ця боротьба проходила через весь післявоєнний період (кризи 1956, 1970, 1976 рр.) і стала базою для політичної трансформації Польщі.

Про Угорщину цих часів Дюла Хорн, активний та популярний політик 80-х — 90-х рр., згадував так: “Зміна системи стала таким процесом, що керувався зверху. У цьому відіграла свою роль як економічна реформа 1968 р., так і та обставина, що Угорщина — єдина з країн членів Варшавського договору — до кінця підтримувала відкриті стосунки із Заходом, з Європейською Спільнотою. Реформатори в нас ніколи не виводились, і насправді, ми ніколи не хотіли їхнього зникнення. Ми були активними учасниками хельсінкського процесу, ми першими та єдиними підняли питання про можливість контактів з НАТО, ввели всесвітні паспорти, встановили дипломатичні відносини з Південною Кореєю. Це все кроки, які були неможливі для будь-кого з наших сусідів” [4].

Справді, тридцятирічний період кадаризму просунув Угорщину далі ніж будь-яку із соціалістичних країн на шляху реформ в усіх сферах суспільного життя. Часткові політичні реформи проводились в Угорщині ще з 1968 р., в епоху “пом’якшеної диктатури” Яноша Кадара. УСРП стала більш поблажливо ставитись до опозиції; поступово політичні в’язні 1956 р. виходили на свободу. Це створювало нові умови для діалогу держави та суспільства.

Часткова модифікація політичної системи в Угорщині була здійснена на початку 80-х рр. — на виборах до парламенту на кожне депутатське місце стало можливим висувати не одного, а двох кандидатів. Вища партійна геронтократія почала швидко витіснятися молодими, тому було створено так званий загальнодержавний список, що забезпечив їй гарантоване проходження в парламент [5].

У цей час інтелігенція почала більш активно висловлювати невдоволення політикою партії. Приводом для вибуху стало різке погіршення стану угорців Трансильванії. У листопаді 1986 р. у Союзі письменників відбувся “бунт” — більшість членів Союзу виступила проти кандидатур всіх членів партії в керівництво організації. Активізувались також економісти і політологи, які відкрито вносили свої пропозиції щодо політичних перетворень.

У другій половині 80-х рр. керівник Вітчизняного народного фронту (ВНФ) Імре Пожгаї проводив активну діяльність у газетах та часописах, виступаючи за заміну “диктаторського соціалізму” демократією політичного плюралізму. У цей час за участю Пожгаї відбулось оформлення політичної опозиції; на зборах у с. Лакітелек у 1987 р. фактично були створені основи руху Угорського демократичного форуму (УДФ), що став найбільш масовим суспільно-політичним рухом у країні. У 1988 р. УДФ, що вже налічував 10 тис. членів, виступив з вимогою проведення вільних виборів у парламент [6].

У 1987 р. ліберали створили Союз вільних демократів (СВД), молодь об'єдналась в Союз молодих демократів (СМД, угорська абревіатура — ФІДЕС). На відміну від УДФ вони представляли відкрито антикомуністичні опозиційні сили. У 1988-1989 рр. почався масовий зріст “неформальних” рухів, відродження “історичних” партій. Вони проводили масові мітинги з гаслами відродження національних свят, реабілітації І.Надя, поліпшення становища угорців Трансильванії й т. ін. Це примусило парламент прийняти законопроекти, що регулювали б створення суспільних організацій та об'єднань, проведення зібрань та мітингів. На початку 1988 р. знову на перший план було висунуто питання про розподіл політичної влади між комуністами та іншими партіями.

Усередині УСРП наприкінці 80-х рр. посилювалось реформаторське крило (К.Грос, Р.Ньєрш, М.Немет, Д.Хорн, І.Пожгаї), яке мало на меті перевести партію на соціал-демократичний шлях. У березні 1988 р. усередині УСРП була створена ліводемократична фракція під назвою “Новий березневий фронт” на чолі з Реже Ньєршем [7].

У травні 1988 р. Янош Кадар перейшов на символічний пост голови УСРП. Генеральним секретарем за його підтримки став Карой Грос, що також зберіг пост прем'єр-міністра. Це свідчило про прагнення партії зберегти контроль над суспільством. Спочатку Грос намагався завоювати суспільну довіру впровадженням обмежених демократичних реформ, але незабаром його авторитет навіть в УСРП почав швидко падати; у партії створились угруповання навколо радикальних реформаторів — І.Пожгаї, Р.Ньєрша, М.Немета, які почали активно розхитувати однопартійну систему управління. До весни 1989 р. лідери опозиції лише прислухались до голосів реформаторів з УСРП. Урешті-решт очевидно, що саме комуністи стали ініціаторами переговорів з опозицією, які привели до зміни політичного режиму.

Важливим моментом стало оприлюднення 28 січня 1989 р. І.Пожгаї висновків спеціальної комісії ЦК УСРП про переоцінку подій 1956 р. на “народне повстання”. Заява Пожгаї була в центрі уваги не тільки в Угорщині, але й в усьому світі. Консерватори спочатку засудили його, але 11 лютого ЦК офіційно підтвердив його висновки. На лютовому пленумі ЦК УСРП була офіційно визнана багатопартійна система [8].

Значна роль належить уряду Міклоша Немета (прем'єр-міністр з 24 листопада 1988 р. до 22 травня 1990 р.), який можна розглядати як перший перехідний на шляху до парламентської демократії. І.Пожгаї увійшов до його складу як міністр без портфеля та ініціював створення пакету законів щодо демократизації країни. Державні збори на чолі з М.Сюрешем приймають важливі закони; серед них закони про свободу зібрань та об'єднань, політичних партій. Так було повалено останню перепону на шляху становлення багатопартійної політичної системи.

У Польщі напруження між “верхами та низами” було незрівнянно вищим: з 1980 р. тривав конфлікт між комуністичною владою та більшою частиною суспільства, що схилилось до ідеалів “Солідарності”. “Солідарність” принципово відрізнялась від дисидентських рухів. Дисидентами в інших країнах регіону були переважно представники інтелігенції, а самі рухи не виходили за межі нечисленних вузькоелітарних спілок. У Польщі ми маємо справу з багатомільйонною робітничою профспілкою; вона вперше з усією прямою заявила, що не хоче миритись з владою комуністів, які формально називають себе партією робітничого класу.

Початок протистояння влади та суспільства можна позначи-

ти страйкуванням робітників верфі ім. Леніна у Гданську (серпень 1980 р.), що були підтримані всією країною. За рік спілки “Солідарності” керували більше ніж 10 мільйонами робітників [9].

Однак, очевидно, що зміцненню польської опозиції перш за все сприяла ліберальна політика самого комуністичного режиму. А.Валіцький справедливо писав, що “якби Польща була більш тоталітарною країною, поява опозиції, феномен “круглого столу” та мирна передача влади були б неможливими” [10]. Отже, польська революція 1989 р. не була наслідком масового суспільного протесту, дій “вулиці”, а була результатом договору між реформаторським крилом ПОРП та поміркованою частиною політичної опозиції з “Солідарності”. Таким чином, треба наголосити, що специфіка самого режиму сприяла переходу влади до рук опозиції.

Але на початку 80-х рр. ПОРП була не готова визнати масштаби змін, що відбувались в країні з появою “Солідарності”. На 9 Надзвичайному з’їзді в липні 1981 р. була знову підтверджена теза про політичне керівництво одної партії. Прийняття рішення про впровадження військового стану 13 грудня 1981 р. й досі викликає бурхливі суперечки серед політологів. Завдяки цьому рішення уряд В.Ярузельського зміг плавно, майже непомітно для стороннього (радянського) наглядача, робити реальні кроки в напрямку переходу до демократії. “Жахи” військового стану виявились дещо перебільшеними (10 тис. осіб було заарештовано, 15 демонстрантів загинуло) [11].

П.Ціпковські зазначив: “Ярузельський говорив про “комуністичну долю”, але реально сприяв колапсу влади комуністів. Хоча Валенса перебував у тюрмі, поляки ніколи ще не були такими вільними” [12]. Р.Бакер також писав, що “у 80-ті рр. у Польщі був не тільки півторарічний період військового стану, але значно довший період майже необмеженого функціонування свободи слова, демократичних виборів керівництва всіх суспільних організацій, загального визнання таких цінностей, як гідність особи та громадянська солідарність” [13]. Тобто треба взагалі говорити не про впровадження демократії, вона вже існувала, а тільки про впровадження відповідних змін у політичну структуру польського суспільства.

ПОРП з 1980 до кінця 1982 р. починає фактично розпадатись: її покидає 1 млн. осіб (близько 1/3 загальної чисельності). Функціонування багатьох парторганізацій обертається на фікцію. Влада, все більш апатична, у цей час зрікається можливості проведення радикальних репресій. З кінця 1986 р. прискорюється реформаторський

процес усередині ПОРП. Це робить опозиційну стратегію бойкоту неадекватною. Проти революції, за компроміс, угоду з тою частиною правлячого класу, що схилилась до діалогу, послідовно виступав А.Міхнік. Треба позитивно оцінити й діяльність Я.Куроня, З.Буяка, які робили акцент на створенні нових легальних товариств, робочого та місцевого самоуправління з метою активізації якнайширших верств громадян. Ці дві стратегії не заважали одна одній, а навпаки посилювали опозиційний рух.

У 1986 р. пройшли реформи в галузі політики. Зокрема, отримали право на життя різні інститути так званої прямої демократії (консультації з громадськістю при прийнятті найважливіших рішень та законопроектів, референдум, систематичне зондування суспільної думки, гласність). Уряд ще з 1983 р., тобто раніше ніж будь-де, сповіщав населення через засоби масової інформації про свої програми роботи. Були створені перші в соцтаборі інституції, такі як Головний адміністративний суд, Державний і Конституційний суди, інститут омбудсмена (суспільного представника з громадянських прав). При Ярузельському створена Консультативна рада за участю відомих діячів-інтелігентів, що були безпартійними. Роль союзників ПОРП — ОСП, ДП, Патріотичного руху національного відродження — у політичній галузі була розширена [14]. Відкрито почала діяти “Солідарність”, формально залишаючись незаконною структурою. Польща стала першою країною ОВД без політичних в’язнів після того, як восени 1986 було звільнено 225 осіб [15]. Але поляки вже прагнули більшого.

У листопаді 1987 р. уряд Ярузельського не отримав бажаної підтримки на всепольському референдумі. Після цього, за словами М.Ожеховського, “ми почали розуміти, що неможливо змінити економічну систему без зміни системи політичної, що неможливо створити сучасну ринкову економіку, залишаючи анахронічну політичну систему, засновану на керівній ролі одної партії” [16]. Діалог з опозицією став неминучим.

У лютому 1988 р. Б.Геремек у легальному часопису “Конфронтація” зробив офіційну пропозицію про укладення антикризового пакту. Влітку, через два головних чинника, а саме приїзд у Польщу М.Горбачова, який був позитивно налаштований щодо польських реформ, та зростання страйкового руху на шахтах та верфях, комуністи нарешті наважились запропонувати зустріч за “круглим столом” “представникам різних суспільних та робітничих кругів”. Вимога опозиції

щодо легалізації “Солідарності” відкидалась, але пропонувалась реформа політичної системи, що випереджала надії опозиції [17].

У вересні 1988 р. прем'єр-міністром став М.Раковський, що так визначав коло найважливіших завдань: “перебудова політичних структур у дусі парламентської демократії, друга палата сейму, рада національної згоди, включення в сейм конструктивно мислячих осіб з опозиції, подальша демократизація виборів через представницькі органи” [18]. ПОРП приймає резолюції про політичний та профспілковий плюралізм, що надає шанс на мирний перехід до нової фази суспільного розвитку.

Таким чином, Польща та Угорщина дають приклад країн, що не мали історичного досвіду демократії (адже більшу частину міжвоєнного періоду вони мали авторитарні режими), але процес її зародження розпочався в надрах соціалістичного суспільства.

Країни Південно-Східної Європи демонструють дещо інший вектор історичного розвитку. Так, наприклад, у комуністичному минулому Болгарії формально були демократичні політичні інститути — парламент, політичні партії, однак вони не стали усталеною традицією, що закріпилась у свідомості громадян. Тому комуністичний шлях, особливо на початковому етапі, здавався дуже привабливим та мав певні переваги.

Але в 80-ті рр. болгарський політичний режим уже відрізнявся від початкової версії настільки серйозно, що частина дослідників його відносить до авторитарних [19]. Тодор Живков сконцентрував всі важелі влади у своїх руках та тримав їх до самого 1989 р. Інші дослідники пропонують визначення болгарського варіанту як “слабкого тоталітаризму”, спираючись на такі ознаки, як: 1) монополія компартії на владу (при збереженні формальної багатопартійності, існуванні партнера БКП — БЗНС); 2) керівництво знаходиться в руках лідера та його угруповання; 3) державна монополія на керівництво економікою, на інформацію; контроль над всіма сферами суспільного життя; 4) збереження єдиної державної ідеології, єдиної ідеологізованої культури [20].

Спроби обережного реформування в Болгарії відбуваються під впливом змін у СРСР та оголошеної М.Горбачовим “доктрини Синатри” (новий підхід до радянсько-східноєвропейських стосунків, що передбачав невтручання СРСР у внутрішні справи та зовнішню політику країн регіону; отже, він надавав можливість східноєвропейцям самим визначати “свій шлях”).

Липневий (1987 р.) пленум ЦК БКП прийняв рішення про необхідність докорінної перебудови суспільства. Але не за радянським зразком: болгарське керівництво вважало, що їхня батьківщина значно випередила СРСР за всіма напрямками реформування. Горбачов, попри всі розмови про згоду з вибором “свого шляху” східноєвропейськими країнами, не збирався втрачати контроль над подіями. Він звинуватив Живкова в “прозахідній орієнтації” та підриві керівної ролі компартії [21].

На національній конференції БКП (січень 1988 р.) програма перебудови була розвинута, конкретизована та ухвалена. Акцент було зроблено на самоврядуванні. Декларований перехід “влади від імені народу до влади народу” мав знайти своє відображення у формуванні самоврядних організацій як цілісних технологічних, економічних та соціальних систем [22]. Але політичні реформи торкалися тільки “фасаду” влади: було прийнято рішення про відміну урочистих святкових демонстрацій та вивішування портретів членів політбюро й т. ін. До раптового усунення Т.Живкова восени 1989 р. його режим усе ще здавався досить сильним та стабільним.

На початку 1989 р. починається протистояння влади та інтелігенції; опозиція висуває вимоги дотримання законності, прав та свобод особи, демократії. Характерно, що тут майже не було націоналістичних виступів, головними темами були права людини та захист екології. Разом з тим масових народних виступів не було до листопада 1989 р.

У січні 1989 р. французький президент Ф.Міттеран у Софії зустрівся з 12 відомими болгарськими інтелектуалами, що було названо в пресі “сніданок з дисидентами”. Це було перше міжнародне визнання болгарського дисидентства. Журналіст Б.Трайков писав: “Це надихнуло болгар, котрі зрозуміли: є політики на Заході, що не вважають Болгарію найкращою ученицею в класі Л.Брежнєва” [23]. Більш важливим, однак, здається зміна позиції Москви, що підштовхнула молоді покоління болгарських лідерів до усунення Т.Живкова.

Керівництво компартії зберігало мовчання протягом першої половини 1989 р., навіть коли в провінції почалося протистояння болгар і турків, причиною якого була насильницька болгаризація мусульман, що проводилась з 1984 р. Турецькі демонстрації були брутально розігнані. Влітку Народні збори прийняли поправки до законів про паспортний режим, громадянство, карний кодекс та ін.: тепер громадяни могли вільно пересуватись, виїжджати у будь-яку країну. Але за конституцією Болгарії існування національних меншин не визнавалось, як і раніше [24].

Формування першого некомуністичного уряду в Польщі викликало гостру реакцію Живкова: “Партія взагалі не може бути за демократію, плюралізм і гласність — засоби розкладання...” [25]. Така позиція здавалась анахронічною навіть самим партійцям.

У липні 1989 р. у Бухаресті відбулась нарада керівництва країн РЕВ, у ході якої відбулася негласна зустріч М.Горбачова з П.Младеновим і Д.Джуровим (міністрами закордонних справ і оборони). Фактично на ній було обговорено механізм усунення Т.Живкова [26].

24 жовтня П.Младенов, що займав посаду міністра закордонних справ, оприлюднив лист про свою відставку. Він характеризував її як вимушену й звинуватив Т.Живкова, що привів країну до глибокої кризи. 10 листопада 1989 р. у Берліні була зруйнована Стіна, а в Софії усунутий від влади Т.Живков, що 35 років управляв країною одноосібно. Політбюро скликало пленум ЦК БКП, що звільнив Живкова від посади. Новим генеральним секретарем було обрано П.Младенова (пізніше він став і головою Держради НРБ). Ця подія по-різному була названа в Болгарії — змова, переворот, зміна [27].

На думку української дослідниці М.Мілової, це не можна кваліфікувати як переворот, оскільки, по-перше, все пройшло дуже організовано й легко, і, по-друге, всі хотіли змін, навіть політичні еліти Болгарії. За формою воно нагадувало змову, адже мало підготовку з боку Москви, але здійснювалось руками найближчого оточення Живкова. Болгарський політолог Є.Дайнов назвав рішення пленуму “кінцем комуністичного режиму”, але поки що мова йшла тільки про кінець одноосібного правління Живкова. Младенов у своїх виступах вів мову про поліпшення соціалізму при збереженні однопартійної системи й різкому підвищенні ролі ЦК БКП. Нічого радикального не було й у тому, що лідер говорив про нове розмежування функцій партії та держави [28].

Румунський режим у порівнянні з болгарським видається більш близьким до типово авторитарного. Н.Чаушеску, що з 1965 р. був генеральним секретарем КПР, створив всеохоплюючий “культ особи”. Румунія дедалі більше ставала країною, ізольованою від зовнішнього світу — і від Заходу, і від своїх союзників з ОВД. Комуністична партія при Чаушеску ставала дедалі пасивнішою, вона фактично не мала жодної можливості впливати на владу. Чаушеску спирався тільки на репресивні органи влади, перш за все на “Секурітате”, таємну поліцію, засновану ним у 1965 р.

Авторитарне правління Ніколае Чаушеску привело в 70-ті рр. до

падіння життєвих стандартів населення, яке відповідало страйками та заворушеннями. В 80-ті рр. до економічних гасел додалися політичні, а сам масштаб опозиційного руху значно збільшився. У березні 1989 р. шість колишніх лідерів партії оприлюднили відкритий лист до Чаушеску. Його звинувачували в порушенні прав людини (зокрема, політиці доносів, перлюстрації пошти, контролю за контактами з іноземцями), ігноруванні конституції, зневазі до закону, занепаді економіки [29]. Але попри всі ознаки загального невдоволення, Чаушеску до останнього моменту був упевнений, що в “його Румунії” події польського зразка неможливі.

У більшості країн регіону протягом 70-80-х рр. поряд з економічними реформами здійснювались спроби перетворення політичної системи, формування правового суспільства. Російський дослідник Б.Шмелев серед головних політичних реформ напередодні революцій 1989 р. назвав спроби поділу компетенції партійних та державних органів, укріплення самостійності та відповідальності народних рад, підвищення ролі парламенту, встановлення незалежності судових органів, удосконалення виборчої системи. Але в таких країнах, як Румунія та Албанія ці тенденції повністю блокувались тоталітарними кланово-сімейними режимами [30].

Український політолог Р.Павленко зосередився на проблемі стартового рівня посткомуністичних перетворень. Він створив власну (одну з найбільш дискусійних) класифікацію країн Східної Європи. До першої групи дослідник відніс країни, у яких комуністична влада робила ставку на жорстке придушення опозиції та трималася завдяки бюрократичному карному апаратові (НДР, ЧССР). Тому після припинення підтримки цих режимів з боку СРСР до влади швидко прийшли антикомуністи. “Вибір цих країн був фактичним поверненням до своєї історії, пам’ять про яку режим не спромігся витравити”. Другу групу склали країни, де комуністична влада намагалася знайти компроміс із суспільством, довести свою належність до національної історії, забезпечити соціальні потреби населення, “вкоренитися” (Польща, Угорщина, Словенія, Хорватія). Тому тут став можливим діалог влади й опозиції, мирний перехід до демократичного режиму. До третьої групи належали країни Південного Сходу (більшість югославських республік, Болгарія, Румунія, Албанія) і Словаччина. Це здебільшого аграрні країни, де комуністична влада виступала в ролі модернізатора. “За таких умов опозиція не змогла усвідомити себе єдиною силою й набрати ваги, а тому по-

сткомуністичні перетворення фактично відбувалися “під диктовку” комуністичної еліти” [31].

Цікаво порівняти цю класифікацію, що відноситься до початкового моменту реформ, з іншою, яка базується на досягненні країн Східної Європи першої половини 90-х років. За типологією, що була розроблена польським дослідником Еугеніушем Зеліньським, всі посткомуністичні країни на цей час можна було розділити на три групи: 1) демократичні (Угорщина, Чехословаччина, а також наближені до них Польща, Словенія, Болгарія); 2) анократичні, тобто з елементами й демократії, і авторитаризму (Росія, Хорватія, Україна, Білорусь, Румунія, а також наближені до них Албанія та Сербія); 3) авторитарні (республіки Центральної Азії та Закавказзя) [32].

За кілька років перших посткомуністичних реформ всі країни регіону напрочуд синхронно пройшли шляхом однакових надбань та помилок. Це пояснюється перш за все певним ідейним вакуумом після революцій 1989 р. Події відбувались так швидко, що реформатори не встигли теоретично розробити питання про бажані темпи реформ, джерела збереження стабільності під час перехідного періоду, послідовність реформ у різних галузях суспільного життя й т. ін. Не дивно, що основа нового курсу була запропонована країнам регіону західними сусідами та прийнята всіма, хоча і на різних етапах. Тому практика політичної перебудови загалом була дуже подібна: співпадали загальні тенденції розвитку окремих країн, напрями еволюції основних сил, домінуючі процеси в суспільній свідомості.

До найбільш загальних рис політичної трансформації належать: 1) розробка нових конституцій та створення засад демократичного управління (поділ влади на законодавчу, виконавчу, судову); 2) деполітизація армії, міліції, органів державної безпеки; 3) масова участь населення в перших вільних виборах; 4) створення політичних партій на основі громадянських рухів соціалістичних часів; 5) створення плюралістичних політичних еліт; 6) загалом невдала боротьба президентів за зміцнення своєї влади; 7) створення структур самоуправління на місцях.

3.2. РЕФОРМИ ДОБИ РЕВОЛЮЦІЙ 1989 РОКУ: ПЕРША СПРОБА ВИЗНАЧЕННЯ ПРІОРИТЕТІВ

Угорський варіант революції, що відбулась у березні-жовтні 1989 р., був самим мирним в регіоні. У березні УСРП уперше запропонувала сісти за “круглий стіл” суспільним організаціям (профспілки, комсомол, Союз жінок, Союз антифашистів), але тільки тим, що були визнані “лояльними” до влади.

Це тільки підштовхнуло нові організації до консолідації. 22 березня було створено Опозиційний круглий стіл (ОКС). Його членами стали 9 організацій: Товариство друзів Байчи-Жилінськи, СМД, УДФ (Угорський демократичний форум), СВД, НПДСГ (Незалежна партія дрібних сільських господарів), УНП (Угорська народна партія), СДП (Соціал-демократична партія), Демократична ліга незалежних профспілок, ХДП (Християнсько-демократична партія) [33]. ОКС виявився здатним вести переговори з владою, добиватись поступок. Головним стало те, що ОКС виступив проти визнання легітимності Державних зборів скликання 1985 р. За ними визнали тільки право приймати тимчасову конституцію та розробляти правила для переходу до плюралістичної демократії. Після цього було створено єдиний Національний круглий стіл (НКС), що працював із червня до вересня 1989 р. [34].

На першому етапі вироблялись політичні домовленості, дуже важко створювалась атмосфера взаємної довіри. Але в цілому цю роботу на відміну навіть від польського “круглого столу” відрізняла висока політична толерантність. На другому етапі завдяки УДФ, схильному до компромісу, були прийняті рішення з принципових питань (економіки, конституції, проведенні виборів парламенту і президента, діяльності партій; зокрема, заборонено було проводити партійну діяльність за місцем роботи). В Угорщині опозиція із самого початку приділяла дуже велику роль розробці правової бази демократії.

У травні 1989 р. К.Грос востаннє спробував навести “порядок”, ввести в Угорщині надзвичайний стан. У відповідь уряд фактично вийшов з підпорядкування УСРП і став незалежною політичною силою. На черговому пленумі ЦК УСРП Гроса та Кадара було остаточно усунуто (у червні 1989 р. Я.Кадар помер). Новим головою УСРП став Р.Ньерш; пост генерального секретаря було ліквідовано, його функції на себе взяла президія (Грос, Пожгаї, Ньерш, Немет) [35].

16 червня відбулось урочисте перепоховання реабілітованого ліде-

ра повстання 1956 р. Імре Надя. У цей час Угорщина відкрито виступила на захист угорців Трансільванії, почала демонтаж прикордонних загороджень з колючого дроту між Угорщиною та Австрією — символ “залізної завіси”. У вересні уряд відкрив кордон з Австрією, через який біля 60 тисяч східних німців вільно виїхали до ФРН та інших країн Заходу. Це викликало гостру реакцію в “соцтаборі”, Н. Чаушеску навіть планував військове вторгнення в Угорщину, але М. Горбачов став гарантом продовження реформ у Східній Європі [36]. Отже, подальший спокійний хід угорської революції став можливим тільки завдяки тому, що реформатори не побоювались вторгнення військ ОВД.

22 липня відбулись проміжні парламентські вибори. Перемогу отримали кандидати УДФ; вони увійшли до Державних Зборів [37]. Це була поразка УСРП, втрата монополії на владу.

18 вересня 1989 р. було підписано угоду НКС (“Домовленість з політичних переговорів”) з питань розробки таких законопроектів: 1) про модифікацію Конституції; 2) про створення конституційного суду; 3) про фінансування і діяльність партій; 4) про парламентські вибори; 5) про модифікацію кримінального кодексу. Була також досягнута домовленість, що обрання президента буде проведене ще до парламентських виборів. Таким чином, юридично були закріплені умови мирного переходу до демократії.

СВД та ФІДЕС не підписали цей документ, але в той же час відмовились від права вето при підписанні угоди іншими політичними інституціями. Одні дослідники пояснюють це їхнім намаганням не допустити всенародного обрання президента Угорщини (вони не без підстав побоювались обрання І. Пожгаї) [38]. Інші пишуть, що на відмову їх штовхнула невирішеність на той час багатьох питань; тому вони стали ініціаторами проведення референдуму. На референдумі було вирішене головне питання щодо майбутнього політичного устрою Угорщини: парламентської, а не президентської республіки.

6-9 жовтня 1989 р. у ході 14 з’їзду УСРП фактично самоліквідувалась. Цьому передувало масовий вихід з неї сотень тисяч членів партії. З 700 тис. чоловік залишилось біля 50 тис. Натомість була створена Угорська соціалістична партія на чолі з Реже Ньершем та Дюлою Хорном [39]. Спочатку соціалісти намагались запропонувати суспільству нову модель — демократичний соціалізм, але потім прийняли зміну суспільного устрою як неминуче. Це стало головним чинником мирного та плавного переходу Угорщини на новий рівень розвитку.

У Польщі пролог до революції — офіційне запрошення опозиції

до переговорів (“круглий стіл”) — був також надзвичайно мирним. 16 вересня 1988 р. відбулась перша попередня (таємна) зустріч колишніх ворогів на віллі Магдаленка під Варшавою. Основні події розгорнулись на 10 пленумі ЦК ПОРП, що проходив у два етапи: у грудні 1988 р. і в лютому 1989 р. Керівництво партії (В. Ярузельський, Ч. Кіщак, М. Раковський), яке було піддане критиці за надмірну поступливість, заявило про відставку. Але це означало б поглиблення кризи в партії, тому врешті решт пленум проголосував за вотум довіри [40].

Переговори “круглого столу” за участю уряду, “Солідарності” та Костьолу, що відіграв роль своєрідного морального гаранта угоди, відбулись з 6 лютого до 5 квітня 1989 р. Працювали три робочі комісії: економічна, політична, профспівкова. Крім того, було створено 11 підкомісій, велика кількість груп. У цілому участь взяли 452 особи [41]. Підсумком їхньої праці стало вироблення сценарію, за яким передбачався чотирирічний перехідний період, по якому будуть проведені вільні вибори на багатопартійній основі. Угода передбачала також: 1) участь опозиції в Сеймі в обсязі 35% (65% гарантовано віддавались членам ПОРП, ОСП (Об’єднаній селянській партії), ДП (Демократичній партії) і ще 3 світським католицьким організаціям); 2) вільні вибори до нової палати парламенту — Сенату; 3) створення коаліційного уряду на чолі з представником ПОРП; 4) створення посади президента, який мав обиратись парламентом на 6 років [42].

7 квітня угода була прийнята Сеймом, а 17 квітня “Солідарність” була легалізована. Так виникла складна конструкція політичної системи, що примушувала комуністів та “Солідарність” (через президента та Сенат) до постійних компромісів та угод. Центр державної влади перемістився зі ЦК ПОРП до Сейму, але метою ПОРП було саме збереження тої політичної системи — квазі-демократичної — що існувала в Польщі протягом 80-х рр. Уряд намагався прискорити вибори, щоб завадити “Солідарності” добре підготуватись [43].

Важливість “круглого столу” неможливо переоцінити. М. Раковський і через 10 років стверджував, що саме це стало “кінцем системи, а не падіння берлінської стіни” [44]. Польський приклад мав неабияке значення для всіх країн регіону. Але правда й те, що в 1989 р. зміст як попередніх переговорів у Магдаленці, так і засідань “круглого столу” у варшавській резиденції Ради Міністрів був таємницею для широкої публіки.

У травні 1989 р. соціологічне опитування засвідчило: більшість громадян (61%) розглядали сучасні зміни як спробу реформування

соціалізму; тільки 22% вбачали в них спробу зректися соціалістичного устрою взагалі. 61% поляків за пізнішим опитуванням заявили, що взагалі не були в той час поінформовані; це негативно вплинуло на їхню позицію під час парламентських виборів: 1/3 поляків не прийшла на виборчі дільниці [45].

Крім того, уряд відмовив у переговорах представникам більш радикальних угруповань опозиції. До 1991 р. вони не мали права участі в парламентській боротьбі. Це сприяло зниженню чисельності учасників виборів, політичній дестабілізації, “війні у верхах”, труднощам у створенні коаліції після парламентських виборів 1991 р. і т. ін.

Р.Бакер взагалі розглядає “круглий стіл” тільки як ключовий момент трансформації політичної системи Польщі з тоталітарної в авторитарну. Але, пише він, “створена політична конструкція, враховуючи анахронічність всієї партійно-державної системи радянського типу, її крайню нефункціональність, а також високий рівень політичної зрілості польського суспільства, виявилась вкрай нетривкою. Тому всупереч намаганням учасників “контракту” “круглий стіл” став одним з найважливіших етапів переходу до демократії” [46].

Ще до офіційної реєстрації (травень 1989) “Солідарність”, на відміну від ПОРП, заспокоєної досягнутою угодою, почала активну роботу з підтримки своїх кандидатів на парламентських виборах. Наприкінці квітня всі кандидати, що були висунуті громадянським комітетом при голові “Солідарності”, зустрілись в Гданську з Л.Валенсою; кожен був сфотографований з лідером. Ці фотографії розвісили у виборчих округах, і вони стали орієнтиром для виборців.

4-18 червня 1989 р. відбулись вибори, за якими 35% місць в Сеймі та 99% місць в Сенаті завоювала “Солідарність” [47]. Це зробило можливим прихід до влади нових політичних сил на чотири роки раніше строку, що передбачався рішеннями круглого столу. “Контракт” було порушено. Стара політична модель припинила існування. ПОРП обрала шлях активної участі в демократизації країни, що дозволило їй, втративши своє привілейоване положення, залишитись гравцем на політичній арені.

3 липня в “Газеті виборчий” — першій у Східній Європі офіційній газеті опозиції — вийшла стаття Адама Міхніка “Ваш президент, наш прем’єр”. 19 червня президентом Польщі було обрано В.Ярузельського. Він запропонував сейму як прем’єра генерала Ч.Кішака, який керував засіданнями “круглого столу”. 2 серпня він став прем’єром. Але опозиція відмовилась увійти в склад уряду Кішака; за підтримки

ОСП та ДП вона примусила Ярузельського 21 серпня висунути кандидатуру Т.Мазовецького, юриста, радника “Солідарності” [48].

Так 24 серпня 1989 р. управління країною перейшло до рук антикомуністичних сил. У кабінеті Мазовецького 11 місць зайняли представники “Солідарності”, 4 — комуністи, 7 — представники Селянської та Демократичної партій. Хоча на місцях влада ще залишалась в руках комуністів, можна вважати, що антикомуністична революція в Польщі відбулась. У порівнянні з угорською вона відрізнялась більшим залученням народних мас до процесу політичних змін, дещо більшим напруженням у відносинах комуністів та опозиції, а також усередині самої опозиції, що додало подіям 1989 р. більшого драматизму.

Разом з тим події 1989 р. в Угорщині та Польщі мали багато спільних рис. Перехід до демократії вирішувався в рамках “круглих столів”, шляхом переговорів опозиції з владою. Це стало можливим як завдяки досвіду, накопиченому опозицією протягом усього післявоєнного періоду, підтримці з боку широких верств населення, так і завдяки намаганням нового покоління комуністичних лідерів провести лібералізацію режиму. У нових умовах вони відреклись влади, “продемонстрували здатність утримувати процес назрілих та неминучих перетворень у конституційних рамках” [49]. Таким чином, події в Польщі та Угорщині “революціями” є тільки за наслідками, а не за засобами політичної боротьби.

Насправді “оксамитовою революцією” можна називати лише події в Чехословаччині. Вони відрізнялись значно більшою участю “вулиць”, вищим ступенем протистояння між урядом і народом, хоча не було ніяких погромів, безпорядків, жертв. Справляє враження і швидкість змін у Чехословаччині: за 10 днів було досягнуто те, на що Польщі та Угорщині знадобилось 10 років підготовки та майже рік поступових реформ.

Невдоволення, що накопичувалось в чехословацькому суспільстві десятиріччями, проявилось з особливою силою після відставки генерального секретаря ЦК КПЧ, одного з найстарших лідерів Східної Європи Г. Гусака. Мілош Якеш, який змінив його на посту генерального секретаря у грудні 1987 р., жорстко придушував саму думку про перетворення в партії і в країні. Вибух, що назрівав поступово, у середині січня 1989 р. призвів до антиурядових демонстрацій студентів у Празі, які були придушені поліцією за допомогою газових і водяних атак.

Але вже в середині листопада друга хвиля демонстрацій за участю

мільйонів громадян змела режим без особливого опору. Після останньої шістнадцятигодинної наради 24 листопада М. Якеш та 13 членів Політбюро КПЧ подали у відставку. Генеральним секретарем став Кароль Урбанек [50].

Створений 19 листопада Громадянський Форум (ГФ) на чолі з В. Гавелом оголосив: “Ми не опозиція. Опозиція — комуністи”. ГФ посилив тиск на уряд Ладіслава Адамека. Петер Ціпковський зазначав: “Дії Громадянського Форуму були імпровізацією, що опиралась на вулиці, а не на розважливі, холодні рішення пражських інтелектуалів” [51]. Важливим моментом було об’єднання дій ГФ зі словацькою “Громадськістю проти насилля” (ГПН).

5 грудня комуністи погодились на формування коаліційного уряду, але спочатку запропонували ГФ тільки 5 з 21 посади. Це викликало нові демонстрації; уже 10 грудня був сформований уряд з некомуністичною більшістю, який очолив Маріан Чалфа [52]. Серед перших некомуністичних міністрів були дисиденти Ян Чарногурський, Іржи Дінстбір, Петр Міллер [53].

На засіданні “круглого столу” 22 грудня 14 політичних партій та організацій домовились про заходи щодо утвердження в суспільстві принципів демократії та національної злагоди. Були також узгоджені кандидатури на посади президента та голови Федеральних зборів.

Заключними акордами революції стали президентські (29 грудня 1989 р.) і парламентські (8-9 червня 1990 р.) вибори, які закріпили перемогу правих. Першим президентом Чехо-Словаччини парламент обрав В. Гавела [54].

У Болгарії також проявив себе фактор вулиці; Софія стала головною революційною ареною. Для Болгарії характерною рисою стало намагання опозиційних груп до об’єднання зусиль проти правлячої партії. 7 грудня 1989 р., під серйозним впливом подій у ЦСЄ, в Болгарії була сформована легальна опозиція — Союз демократичних сил (СДС). В “Установчий декларації” були перелічені її принципи: громадянське суспільство, політичний плюралізм, багатопартійна система, правова держава. Це об’єднання складалось спочатку з 13, потім з 18 організацій, включаючи Демократичну партію, Радикал-демократичну, Болгарський Землеробський Народний Союз “Нікола Петков” (БЗНС), Болгарську робітничу соціал-демократичну партію (БРСДП). Очолив координаційний комітет СДС Желю Желев [55]. З цього моменту можна говорити про початок кінця комуністичного режиму.

14 позачерговий з’їзд БКП (30 січня — 1 лютого 1990 р.) при-

йняв “Маніфест про демократичний соціалізм”. БКП заявила про прийняття соціал-демократичної концепції, почалась підготовка до зміни назви партії, були розподілені основні державні посади. Младенов очолив державу як президент, Луканов став прем’єр-міністром, Лілов — лідером партії. У березні 1990 р. БКП змінила назву на БСП. Водночас вона досить швидко реформувалась, змінила характер та спрямованість своєї діяльності. До кінця року БСП відмовилась від марксизму-ленінізму та проголосила себе демократичною партією. З самого початку БСП як партія “прихованих комуністів” піддавалась жорсткій критиці з боку Болгарської соціал-демократичної партії (колишньої БРСДП на чолі з П. Дертлієвим), яка вважала себе історичною та аутентичною. Їхня боротьба продовжувалась протягом 90-х рр. та призвела до падіння популярності БСДП. Російська дослідниця Е. Задорожнюк так визначила ситуацію: “БСДП веде бої на тих полях ідеологічного бойовиська, які основними військами вже були залишені” [56].

БСП зайняла продуману активну позицію під час підготовки до перших парламентських виборів на багатопартійній основі та виграла їх у червні 1990 р. У виборах взяли участь 40 партій та рухів. БСП отримала 53% голосів (211 місць з 400). СДС отримав 36% (144 місця), “Рух за права і свободи” — 6% (23 місця), БЗНС — 16 місць [57].

БСП не змогла самостійно вирішувати конституційні питання, тому що не збрала кваліфікованої більшості (267 депутатів). Тому СДС висунув на пост президента лідера БСДП — П. Дертлієва. Але БСП була готова підтримати кандидата опозиції за умови, що ним не буде саме Дертлієв. Тоді СДС висунув Ж. Желева, що мав статус “єдиного дисидента соціалістичної доби”. За рішенням парламенту він посів президентське крісло після відставки П. Младенова (липень 1990) [58]. Желев задовольняв всі політичні сили як переконаний республіканець, що протистояв і комуністам, і монархістам. Таким чином, посада президента відразу набула важливості саме як фігура, що здатна примиряти міжпартійні конфлікти.

Отже, чехословацькі та болгарські події мали вигляд мирних народних революцій, які цивілізовано змінили політичні режими з авторитарних на демократичні. Протилежний кривавий сценарій розгорнувся в Румунії. До того ж остаточна зміна політичного режиму розтяглась тут на довгі роки.

Початок румунської революції був пов’язаний з рухом угорської меншини за свої права. У 1986 р. угорський пастор реформатської це-

рки Ласло Тьокеш створив общину, у яку входили представники всіх верств угорського населення. Він та його друзі постійно переслідувались службою безпеки “Секуритате”, а в грудні 1989 р. пастор був заарештований [59].

15 грудня пройшла перша демонстрація в м. Тімішоара (Банат). 17 грудня армія за наказом Чаушеску почала розстрілювати громадян, що взяли участь в мітингу. 21 грудня аналогічні події відбулись в Бухаресті. Але тут армія відмовилась стріляти по натовпу та поступово почала переходити на бік народу. Диктатор востаннє звернувся до народу, а вже наступного дня Чаушеску з дружиною Єленою (заступницею прем'єр-міністра, другою особою в уряді з 1979 р.) повітряним шляхом утік з Будинку уряду, оточеного натовпом [60]. До цього часу повстали вимагали тільки відставки Чаушеску та демократизації політичного життя; антикомуністичних гасел не висувалось.

23 грудня Іон Ілієску, колишній член ЦК КНР, один з найближчих співробітників Чаушеску до 1971 р., організував Фронт національного порятунку (ФНП), куди увійшли комуністи-реформісти. ФНП оголосив усунення КНР від влади. У цей час бої продовжувались в Бухаресті, Тімішоарі, Констанці, Брашові. За кілька днів у Румунії загинули 60 тисяч осіб — “найвища ціна за свободу, сплачена в Східній Європі”, як писав Петер Ціпковськи [61]. Подружжя Чаушеску схопила місцева поліція в Тирговіште та віддала армії. Швидко відбувся таємний військовий трибунал та 25 грудня вони були розстріляні. У Румунії та поза її межами це викликало підозру, що ФНП усунув небажаних свідків.

3 лютого по травень 1990 р. функції вищого законодавчого та виконавчого органу Румунії виконувала Тимчасова рада національної згоди (ТРНЗ) на чолі з І.Ілієску. Вона проголосила викорінення залишків тоталітаризму та демократизацію суспільного життя. Але швидко консолідувалась опозиція, що піддала ТРНЗ радикальній критиці. У цей час відновлюються “історичні” (націонал-цараністська (християнсько-демократична) партія, націонал-ліберальна, соціал-демократична) та виникають нові партії. До “Національного альянсу” увійшли 24 партії та 50 профспілок; до “Демократичного центру” — 14 партій і рухів [62]. Навесні демонстрації проти уряду, у підтримку продовження революції тривали. У квітні опозиція цілодобово блокувала центр Бухаресту.

Але ФНП отримала 2/3 голосів на травневих парламентських ви-

борах, тоді як Націонал-ліберальна партія та Демократичний союз угорців — по 7%, Націонал-цараністська партія — 2%. Уряд очолив Петре Роман. 20 травня 1990 р. І.Ілієску став президентом, отримавши 85% голосів. Колишній комуніст, він фактично залишався послідовним захисником однопартійної політичної системи, “демократії без плюралізму” [63]. У Румунії, як і в Албанії, на відміну від переважної більшості інших країн регіону, номенклатура, яка склалась за соціалістичних часів, не була усунута від влади. Вона склала основу нової еліти, що в західних працях отримала назву “нова буржуазія”, “директократія” чи навіть “клептократія” [64].

У перші роки трансформація державних органів навіть не починалась. Парламент та уряд знаходились під жорстким контролем президента, партія якого поділяла владу з націоналістами, наприклад, з партією Великої Румунії.

Опозиція була слабка та розпорошена, охоплювала вузьке коло інтелектуалів. Традиційно опозиція спиралась на національні меншини в Румунії, перш за все на угорську общину. Цікаво, що на місцевому рівні вона домоглась проведення демократичних виборів і створення локальних адміністрацій, що знаходились в опозиції центральній владі [65].

Влітку 1990 опозиція спробувала розпочати озброєний опір уряду в Бухаресті. Але була придушена силами шахтарів з Долини Жиу, викликаними ФНП у столицю. Вони розгромили штаб-квартири НЦП та НЛП. Дії опозиції перемістилися в інші міста Румунії. Будь-які спроби домовитись з нею не спрацювали та поступово в керівництві ФНП почався розкол.

У вересні 1991 р. почались страйки шахтарів. Після гострих сутичок на вулицях Бухаресту уряд П.Романа пішов у відставку. Новий уряд сформував Т.Столоджан (ФНП). П.Роман у квітні 1992 р. очолив Демократичну партію, що відколослась від ФНП. У червні 1993 р. частина ФНП, вірна І.Ілієску, трансформується в Партію соціальної демократії Румунії (ПСДР) [66].

Як і в Болгарії, тут відбулось декілька скандалів з новими можновладцями, але розслідування швидко придушувались. РЄ неодноразово нарікала на переслідування журналістів у Румунії, практику прослуховування телефонних розмов; отже, відверто називала Румунію недемократичною країною.

В час, коли в більшості країн регіону почались політичні реформи, які більш-менш сприяли їхньому просуванню до демократії, в СФРЮ

посилились відцентрові тенденції та відбулись перші сутички на етнічній підставі між сербами з одного боку та хорватами і чорногорцями з другого. Треба підкреслити, що доля СФРЮ як держави фактично була вирішена ще у 1974 р., коли була прийнята нова Конституція. Вона надала більші повноваження республіканським урядам, отже, у СФРЮ почали формуватись етнократії, які мали й бажання, і можливості для поступового руйнування єдиної федеративної держави.

Наприкінці 1989 р. федеральний уряд фактично втратив контроль над подіями. Словенія, що постійно нарікала на обтяжливість “утримання за свій рахунок” всієї Югославії, проголосила себе західно-європейською країною та взяла курс на відділення [67]. Скупщина Словенії діяла згідно норм цивілізованого світу й проголосувала за зміни в Конституції СФРЮ, але серби в інших республіках відчували майбутню загрозу та висловились за створення власних держав у разі, якщо Хорватія, Боснія та Герцеговина отримають незалежність.

20-22 січня 1990 р. реальністю став розкол СКЮ, що залишався останнім цементуючим чинником югославської федерації. На 14 (позачерговому) з’їзді партії словенська делегація виступила за створення рівноправних самостійних республіканських організацій, а потім залишила з’їзд, підтримана хорватською делегацією. СКЮ тепер не мав керівних органів та розпався на республіканські організації, а влітку було заявлено про його саморозпуск [68].

Однак це не вберегло словенських та хорватських комуністів від поразки на перших багатопартійних виборах у республіках, що відбулись у квітні 1990 р. До влади прийшли націоналісти: 1) блок ДЕМОС (Демократична опозиція Словенії), хоча головою Президії Словенії став колишній комуністичний функціонер М.Кучан; 2) ХДС (Хорватська Демократична Співдружність), головою Президії став Франьо Туджман, колишній генерал служби безпеки. У західних республіках було оголошено повний суверенітет та примат республіканського законодавства над федеральним, змінено їхні назви та атрибути, почалось формування власних збройних сил. Наприкінці 1990 р. у західних республіках було проведено референдуми, що продемонстрували високу активність їхніх громадян: за вихід з федерації проголосувало 80% хорватів та 95% словенців [69].

Англійський дослідник Пол Раймент звернув увагу на надзвичайно важливу роль, що відігравали в процесі посткомуністичного реформування державної структури. Успіх реформ, за його висновками, прямо залежав від кваліфікації керівництва країни. Ситуація потребувала

політичного керівництва найвищого ґарту, до того ж воно повинне мати серйозну програму й втілювати її, спираючись на населення, що можливо тільки при забезпеченні свободи слова [70]. Саме цей чинник допомагає зрозуміти, на чому базується різниця результатів подібних процесів у Центральній та Південно-Східній Європі.

Югославські реформи в галузі політики були пов’язані тільки з бажанням окремих членів федерації змінити свій статус, що об’єктивно вело СФРЮ до розпаду. Він пройшов у особливо жорсткій формі, із численними збройними конфліктами. Але це не означало, що розпад сам по собі підмінив антикомуністичні революції в цьому регіоні: два процеси співпали в часі, доповнили один другий, надали югославським трансформаціям своєрідного забарвлення.

Не набагато краще виглядають підсумки румунської “революції”. Її взагалі можна назвати невдалою: після 1989 р. на зміну одному авторитарному режиму прийшов інший: Н.Чаушеску змінив І.Ілієску. Таким чином, румунська революція затяглась майже на десятиліття; тільки наприкінці 90-х рр. можна говорити про становлення Румунії на основному шляху політичної трансформації — шляху до демократії.

Революції в ЦСЄ також не віддзеркалювали одна одну: насправді “оксамитовою” була тільки чехословацька, де рішення приймалися миттєво, під впливом “вулиці”. У Польщі та Угорщині були “революції зверху”, неквапливо підготовлені та проведені самими комуністичними партіями. Правда, не без таємного наміру зробити все якнайбільш безболісним для себе. Однак це не означає, що підсумки чехословацької революції якісно відрізнялись від польських чи угорських. В усіх країнах ЦСЄ до влади прийшли колишні дисиденти з ясними намірами зруйнувати всі основи старого ладу й, як не наївно це звучить сьогодні, збудувати кращий новий світ.

3.3. НОВІ КОНСТИТУЦІЇ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА СТВОРЕННЯ ЗАСАД ДЕМОКРАТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Один з найцікавіших варіантів демократичного транзиту надає польський досвід 90-х рр. Демонтаж старої системи в Польщі почався з прийняття сеймом у грудні 1989 р. пакета з 10 законів, що пізніше отримав назву “план Бальцеровича”. Окрім економічної складової, основними напрямками трансформації стали: перехід від авторитари-

зму до демократії, від монополії одної партії до багатопартійності, від номенклатури до плюралістичної політичної еліти, від влади партійних органів до влади вищих органів держави й органів державної адміністрації, від монополії адміністративної влади до територіального самоуправління [71]. Це стало можливим завдяки високій структурованості польського суспільства, що відрізняє Польщу від більшості східноєвропейських країн.

Радикальному реформуванню були піддані органи міліції та служби безпеки. У другій половині 1989 р. були ліквідовані частини спеціального призначення, скорочена кількість прикордонних військ. У рамках служби безпеки були ліквідовані департаменти, що займалися питаннями політичної лояльності та релігії. У квітні 1990 р. сейм прийняв три нових закони: про міністра внутрішніх справ, про державну поліцію, про Управління охорони держави. Замість міліції була створена поліція, але її більшість (крім верхівки) склали колишні міліціонери (97 із 100 тисяч). Замість служби безпеки було створене Управління охорони держави, яке контролювалось президентом (пізніше — прем'єр-міністром). У цьому випадку старі співробітники були звільнені; набір в Управління здійснювався наново. Колишні службисти проходили дворівневу процедуру перевірки: з 24 тис. її витримали 10 тис. [72]. Реформи фактично не торкнулись Війська Польського, адже нові кадри ще не вирости.

Швидко трансформувалась судова система. У грудні 1989 р. було створено Всепольську судову раду, яка мала право висувати кандидатів у судді, здійснювати контроль за роботою судових органів. Судді призначались президентом на необмежений строк [73].

Наприкінці 1989 р. у Конституцію ПНР були внесені зміни та доповнення. Були вилучені преамбула, статті про керівну роль ПОРП, соціалістичний устрій, союз зі СРСР та ін. Назва держави була змінена з ПНР на Республіку Польща. Символом незалежності країни став орел, якому повернули корону.

У 1990 р. були прийняті закони про зібрання, про політичні партії. Швидше всього трансформувались колишні партії влади. Від двохмільйонної ПОРП на цей час залишилось тільки 60 тис. членів, що створили замість ПОРП у січні 1990 р. дві нові партії лівої орієнтації — Соціал-демократія Республіки Польща (СДРП) на чолі з О. Квасневським та Польський соціал-демократичний союз (довго не існував). ОСП спочатку змінила назву на Польську селянську партію відродження, але невдовзі вона об'єдналась з “відродженою” Польсь-

кою селянською партією, заснованою С. Миколайчиком після війни. Так виникла об'єднана ПСП. Інший союзник ПОРП — ДП — взагалі самоліквідувався [74].

Особливу увагу викликала проблема місцевого самоуправління. Уряд намагався виправити стан, до якого дійшла Польща в результаті реформи 1975 р., коли були ліквідовані повіти та великі воеводства; її метою було зміцнення централізованого керівництва партії всіма сферами життя. Не дивно, що в період першого виступу “Солідарності” почалась нищівна критика існуючого стану самоуправління з боку інтелігенції, а потім це питання було висунуто Валенсою під час роботи круглого столу.

У березні 1990 р. сейм прийняв закон про територіальне самоуправління. Було введено повне самоуправління на рівні міст та гмін; вони отримали право юридичних осіб, право розпорядження комунальною власністю, право мати власні джерела фінансування. На рівні воеводств залишалась урядова адміністрація [75]. Процес реформування прискорився після перемоги “Солідарності” на перших вільних виборах у місцеві органи влади, що відбулись 27 травня 1990 р. Це була перша фундаментальна успішна реформа держави і перший крок до громадянського суспільства.

Влітку 1990 р. “Солідарність” посилила тиск на президента Ярузельського. Він створив умови для формування в країні парламентської демократії й, таким чином, свідомо обмежив власні функції. Останнім його кроком було рішення про дострокову відставку. Умовою генерал поставив зміну процедури виборів: замість парламентського проходило загальне голосування. Вибори відбулись 25 листопада 1990 р.

Сенсаційним став успіх у першому турі виборів С. Тимінського, маловідомого бізнесмена з Канади (23%), що випередив Т. Мазовецького (18%). У першому турі Валенса отримав 40%; у другому турі, що пройшов 9 грудня, — 74% голосів [76]. Отже, він переміг завдяки тому, що його вчасно підтримали прибічники Мазовецького.

22 грудня Валенса отримав президентські регалії з рук президента Польщі в еміграції Р. Качаровського; Ярузельського на інаугурацію запрошено не було. У своїй промові Валенса оголосив створення 3 Речі Посполитої, наступниці 2 Речі Посполитої; історія ПНР, за висловом російських дослідників, “ніби вилучалась з історії країни” [77].

Конституція 3 Речі Посполитої була прийнята тільки у квітні 1997 р., що пояснюється надзвичайно жорсткою боротьбою основних

політичних течій в суспільному житті Польщі. За вимогою правих, Конституція була затверджена референдумом, що відбувся 25 травня (“за” проголосували 53,5% виборців при явці 43% громадян) [78].

Нова Конституція визначила РП як “демократичну правову державу, що реалізує принципи соціальної справедливості”. За висловом української дослідниці Г.Зеленько, завданням було “створення такої системи взаємовідносин між гілками влади — механізм стримувань і противаг — щоб унеможливити перевищення повноважень однієї з гілок влади щодо інших” [79]. Законодавчу владу в Польщі здійснює сейм, що обирається на загальних виборах строком на 4 роки, — нижня палата парламенту (460 депутатів) та сенат (обирається аналогічно) — верхня палата (100 senatorів), які для вирішення особливо важливих питань можуть об’єднуватись, утворюючи Національні збори під керівництвом маршала сейму. Депутати сейму висуваються за принципом пропорційного представництва за районними та загальнонаціональними списками. Сенаторів обирають більшістю голосів за територіальною ознакою — 2 сенатори від кожного воеводства (за винятком Варшави та Катовиць, що висувають по 3 сенатори).

Кожен законопроект, прийнятий сеймом, направляєтся на підпис у сенат. Сенат може запропонувати поправки до тексту або відхилити його. Якщо він протягом 30 днів не прийме відповідну постанову, закон вважається прийнятим у редакції, запропонованій сеймом. Проте сейм може відхилити постанову сенату абсолютною більшістю голосів у присутності не менше половини складу депутатського корпусу. Сейм — вищий контролюючий орган держави. Сенат майже втратив свою роль в законодавчому процесі через обмеження права вето; його збереження фактично є виявом поваги до давніх польських традицій [80]. Сейм має право усунути президента з посади в порядку процедури імпичменту; для цього необхідно висунути обвинувачення кваліфікованою більшістю голосів обох палат за пропозицією не менше ніж 140 депутатів палати та передати справу до Державного трибуналу. На цей період функції президента виконує маршал сейму чи маршал сенату. Сейм дає згоду на призначення голови Ради Міністрів, на впровадження програми уряду, яка повинна бути представлена за 14 днів по формуванні нового кабінету; формує конституційний та державний трибунали [81]. Парламент може висловлювати вотум недовіри не лише урядові, а й окремим міністрам. Це важливо, тому що дозволяє уникнути таких крайніх заходів, як відставка всього уряду [82].

Права сейму були обмежені на користь уряду; на склад уряду тепер впливає не сейм, а прем’єр-міністр; кандидатури всіх 18 міністрів пропонує прем’єр, затверджує президент. Прем’єр може змінювати членів кабінету без ухвалення з боку сейму. Уряд може бути відізваний лише коли формується нова парламентська більшість. У Польщі впроваджена так звана прем’єрська контрасигнатура: всі документи, підписані президентом, мають бути підписані й прем’єром.

Кабінет міністрів забезпечує виконання законів; при необхідності видає постанови, що мають силу закону; направляє, координує та контролює роботу всіх виконавчих органів державної влади; гарантує внутрішню та суспільну безпеку; складає проект бюджету та представляє його на розгляд сейму; контролює місцеві органи влади [83].

Права президента, як і права сейму, були скорочені. Раніше він мав свої “президентські відомства” (міністерство оборони, міністерство внутрішніх справ, Управління охорони держави, міністерство закордонних справ), кандидатури керівників яких прем’єр узгоджував з президентом. Тепер він це право, як і право “загального керівництва” цими відомствами, втратив. Президент може лише призначити нового міністра чи усунути його за поданням прем’єра. Крім того, для остаточного подолання президентського “вето” сеймом щодо прийнятих законів тепер необхідно не 2/3, а тільки 3/5 голосів депутатів [84]. На закон про держбюджет президент взагалі не має права накладати вето. Таким чином, польський президент — гарант конституції, представник держави на світовій арені, головнокомандувач військовими силами, та має право пропонувати сейму кандидата в прем’єри, формально затверджує склад уряду, може розпустити парламент (у двох випадках — якщо за три місяці парламент не затверджує проект бюджету і якщо сейм не в змозі ухвалити запропонований президентом склад уряду або запропонувати власний).

Права уряду (Ради Міністрів) розширені так, що він став головним інститутом виконавчої влади в РП. Він забезпечує виконання законів, координує та контролює роботу органів урядової адміністрації, забезпечує внутрішню та зовнішню безпеку країни. Система влади в Польщі визначена як парламентсько-урядова: програма прем’єра повинна отримати вотум довіри парламентської більшості. Відзив прем’єра та кабінету міністрів можливий тільки через конструктивний вотум недовіри, тобто парламентська більшість повинна запропонувати нового прем’єра. Сейм може також відізвати окремого міністра. Призначення міністрів та прем’єра — прерогатива президе-

нта [85]. Отже, незважаючи на зверхність сейму над президентом та урядом, у Польщі сформувалась досить сильна та ефективна система управління (виконавча вертикаль влади), яка дає можливість не лише приймати, а й реалізовувати нові закони.

На конституційному рівні закріплено судову владу як рівноправну й самостійну в системі двох інших гілок влади — законодавчої та виконавчої. Правосуддя як особлива функція держави має здійснюватися виключно судами. У конституції визначено основні засади демократичного судочинства: змагальність сторін у судовому розгляді кримінальної справи, повне фіксування судового процесу, можливість апеляційного оскарження рішення суду [86]. Реально в Польщі збереглась система, визначена Законом про устрій загальних судів 1985 р., що ще раз свідчить про певну демократичність польської системи. Наразі Польща переживає вибух судових позовів, що можна трактувати як свідчення зростаючої довіри громадян до судової влади.

Судова система є досить диференційованою. По-перше, Державний трибунал вирішує справи про конституційну відповідальність (кримінальну в тому числі) посадових осіб. По-друге, існує Конституційний трибунал, що складається з 15 суддів, які обираються сеймом. До його компетенції належить вирішення справ відповідності Конституції діяльності влад, політичних партій, розгляд скарг громадян про порушення їхніх конституційних прав. Рішення Конституційного трибуналу можуть виноситись повторно на розгляд сейму, що може їх відхилити кваліфікованою більшістю в 2/3 голосів [87].

Таким чином, Конституція завершила процес політичної інституціоналізації, закріпила основні досягнення Польщі на шляху розбудови демократичної політичної системи: принцип поділу влад, пропорційний їх розділ (у перші 7 років роль сейму була надмірною), зв'язки між основними інституціями, які повинні працювати як механізм, що саморегулюється. Сучасна польська система характеризується як “раціоналізований парламентаризм” [88].

Порівняно з Польщею, процес вироблення засад демократичного управління в інших країнах Центральної Східної Європи відбувався менш драматично й більш швидко.

Угорська республіка була проголошена 23 жовтня 1989 р. — у день, коли в 1956 р. почалось антикомуністичне повстання. Голова парламенту — М.Сюреш — тимчасово став виконувати обов'язки президента [89]. На референдумі було прийнято рішення про обрання президента парламентом (пропозиція СВД). Не чекаючи парламентських

виборів, нова влада почала реформи, у тому числі було внесено 100 поправок до конституції 1949 р. [90]. У серпні 1990 р. Державні збори прийняли текст Конституції Угорської республіки, що є до сьогодні діючим.

Тільки в тексті польської та угорської конституцій особлива увага приділена виборчій системі. Президент обирається парламентом, вищою установою, що виражає волю народу. Також спеціально декларується відчуженість політичних партій від влади: партії не можуть безпосередньо здійснювати політичну владу, керувати державним органом [91].

Конституції Чехії та Словаччини були прийняті дещо поспіхом, внаслідок “оксамитового розлучення”. 2 вересня 1992 р. була прийнята конституція Словаччини; 16 грудня — конституція Чеської Республіки. 17 грудня відбулось останнє засідання Федеральних Зборів Чехо-Словаччини. На спомин про спільне минуле залишилось право національних меншин чехів та словаків на подвійне громадянство, а також митний союз двох нових держав [92].

У Чехії в 1997 р. та 2000 р. були внесені деякі поправки в конституцію. Законодавча влада належить парламенту, що складається з двох палат — палати депутатів (200 осіб, що обираються на 4 роки) і сенату (81 особа, що обирається на 6 років; третина складу сенату оновлюється кожні 2 роки). Державний устрій Словаччини майже аналогічний чеському, але парламент — Національна рада — однопалатний. Для Словаччини 90-х рр. характерною була концентрація влади в руках виконавчої гілки (уряду). Виконавча влада в Чехії також належить уряду; його склад пропонується палатою депутатів та затверджується президентом; сенат не контролює діяльність уряду. Голова держави — президент, що обирається парламентом на 5 років. У січні 2000 р. Палата депутатів за ініціативою ЧСДП та ГДП проголосувала за скорочення прерогатив президента [93].

У січні 2003 р. В.Гавел покинув посаду президента. Його популярність з кінця 90-х рр. поступово падала; президенту дорікали за соціальні проблеми, зростання корупції та злочинності в сфері бізнесу, загальне погіршення криміногенної ситуації в країні.

Для Чехії була також характерна відсутність активної політики щодо захисту прав людини (порівняно з іншими країнами регіону ЦСЄ): це один з найбільших парадоксів її посткомуністичного транзиту, адже В.Гавел уособлював зразкового східноєвропейського ліберала. Всі ці проблеми, а також стан здоров'я Гавела, не дозволяли йому продовжу-

вати активну політичну діяльність. Колишній радник президента Йірі Пехе заявив: “Той факт, що ми зможемо обійтись без пана Гавела, буде означати, що ми стали стабільною демократією” [94].

Але вибори президента несподівано виявили слабкість існуючої системи. За ініціативою соціал-демократів було проведено плебісцит, на якому фаворитами в боротьбі за президентське крісло стали колишній прем'єр Мілош Земан (ЧСДП), заступник віце-прем'єра Ярослав Буреш (ЧСДП), голова сенату Петер Пітгарт (ХДП) та колишній міністр юстиції Отакар Мотейл. ГДП висунула кандидатуру свого лідера В.Клауса, незважаючи на відмову всіх своїх союзників підтримати цю кандидатуру [95].

Вибори президента розтягнулись на довгий строк. За конституцією обом палатам парламенту надається три спроби обрати переможця, а в разі, якщо цього не станеться, обираються нові кандидати, отже, процедура повторюється. Врешті-решт новим президентом було обрано В.Клауса; головну роль в цьому рішенні відіграла його підтримка керівництвом ЄС.

Словацькі реформи також проходили під явним впливом зовнішнього фактору. До конституції 1992 р. були внесені поправки в березні 2001 р. Вони символізували новий проєвропейський курс, обраний країною по закінченні довголітнього фактично авторитарного режиму В.Мечара. Найважливіші поправки стосуються розбудови держави, зміцнення засад демократичного устрою, зокрема, розширення гарантій прав людини, обмеження повноважень депутатів парламенту, посилення незалежності судів та розширення компетенції Конституційного суду (і відповідно скорочення повноважень президента) [96]. Вперше було введено інститут омбудсманів — уповноважених з прав людини.

Подібно до Словаччини досить драматично розвивався демократичний транзит Південно-Східної Європи. У липні 1991 р. Народні збори ухвалили нову конституцію Республіки Болгарія. Болгарська конституція відрізнялась від діючих у ЦСЄ. Певні обмеження впроваджувались щодо можливості громадян обирати та бути обраними; так президент Болгарії не повинен мати подвійного громадянства. Були обмежені також права президента впливати на прийняття нормативних актів; він міг приймати тільки накази. Президент має виключне право призначенні референдуму, який є важливим інструментом політичного впливу.

Оригінальною стала конструкція судової влади в Болгарії, що охоплює не тільки систему судів на чолі з Верховним Касаційним та Вер-

ховним адміністративним судом, але й прокуратуру, слідчі органи, Вищу судову раду.

Місцеве самоуправління в Болгарії залишалось обмеженим: інституту безпосередньої демократії — виборні органи — існували тільки на рівні общин, а на рівні областей управління залишалось за центром; обласний керівник — голова обласної адміністрації — призначався Радою міністрів.

Особлива увага в конституції була приділена ролі християнства в країні: воно характеризується як “традиційна релігія” болгар, що інтегрує суспільство. Важлива роль надається проблемі співвідношення громадянства та державної мови: конституція затвердила, що “болгарська мова — мова Республіки; вона є правом та обов'язком кожного болгарського громадянина”. Отже, мова розглядається як визначальний елемент громадянства. Права національних меншин конституція трактує обмежено, тільки як індивідуальне право особи розвивати свою культуру, мовну та релігійну ідентичність; права груп ніяк не визначені [97].

Конституція Румунії 1991 р. мала багато подібних рис з болгарською. В обох конституціях обмежувалось поняття приватної власності та можливості її придбання для іноземців та осіб без громадянства. Відносно проблеми набуття румунського громадянства конституція робить вибір на користь принципу походження як найважливішої основи для його отримання. Отже, будь-який румун (а до цього поняття включають і молдаван), громадянин іншої країни, що проживає будь-де, може претендувати на румунське громадянство. Захист прав національних меншин у Румунії окреслено непевно. Він залежить від того, чи не “порушить це принцип рівності та спричинить дискримінацію румун” [98].

На початку XXI ст. Румунії, після довгих вагань нових політичних еліт, довелось починати демократичні реформи майже спочатку. А вже протягом 90-х рр. не було завершено найнеобхідніших політичних реформ, як то розподіл влад (обов'язків уряду, президента та парламенту), реструктуризація та зміцнення апарату уряду (він залишався політизованим), створення структур самоуправління на місцях (місцеві влади залежали від центру), створення функціонуючої багатопартійної системи. Не було розв'язано й проблем створення вільних мас-медіа; уряд контролював телебачення; хоча тепер існують також незалежні приватні станції. ЄС постійно дорікало Румунії саме за провали в захисті прав людини та свободи преси.

Серйозною залишалася проблема корупції. Антикорупційне законодавство само по собі відповідало міжнародним нормам, але воно не діяло. Вважалося, що в Румунії корупція була заснована на високому рівні бюрократії та заплутаності законодавства й поширена навіть більше, ніж у Росії. Юстиція в Румунії страждала ще й від політизації, надмірного втручання виконавчої влади. Отже, для вступу в ЄС було необхідно провести судову реформу, зміцнити Національну прокуратуру, щоб вона справлялась з усе більшим обсягом роботи.

Ще гірше проходив процес створення засад демократичного управління в Албанії. У 1994 р. С.Беріші запропонував проект нової конституції, який викликав великі побоювання в разі створення сильної президентської влади, можливої основи нового авторитарного режиму. Конституція не давала реальних шансів нормальному функціонуванню політичної опозиції. У наступні роки режим “демократа” Беріші дедалі набував антидемократичних рис, що призвело Албанію до громадянської війни і загального хаосу.

Тільки 22 листопада 1998 р. всенародний референдум вирішив питання про необхідність прийняття нової Конституції за європейськими нормами [99]. Але оскільки особливих змін у політичному житті Албанії не відбулось, вона для громадян залишалась так само “непрозорою”, тільки режим Беріші змінився на гуманітарну окупацію Заходу. Отже, умови для відновлення громадянської війни залишалися; в Албанії яскраво проявлялись ознаки системної кризи, що посилювалась.

Але найбільш болісні та криваві події розгорнулись в СФРЮ. Це викликає певний подив, адже протягом післявоєнного періоду Югославія мала характеристики, подібні до характеристик сусідніх країн, а в деяких галузях — навіть ліпші. Як показує нижчезазначений аналіз, більшість югославських проблем мала укорінення в конституційно-правовій сфері суспільного життя СФРЮ.

Очевидно, що розпад СФРЮ в тій формі, у якій він відбувся в реальності, мав альтернативу: створення конфедерації, у якій були б представлені на рівних не тільки колишні соціалістичні республіки, але й Косово. Цей план мав багато прихильників по всій Югославії, включно її західні республіки — Хорватію та Словенію. Причини краху ідеї конфедерації лежать перш за все не в об’єктивній площині (боротьба республіканських еліт за право розпоряджатись національними багатствами та засобами виробництва, велика кількість нацменшин і т. ін.), а у суб’єктивних помилках керівництва СФРЮ, нових політичних еліт колишніх югославських республік.

Наприклад, згідно з конституцією 1990 р. Хорватія оголошувалась “національною державою хорватської нації”. Сербам, що раптом стали національною меншиною, була надана тільки культурна автономія [100]. У другій половині 1990 року на тлі зростаючого протистояння хорватів та сербів Крайни Сабор Хорватії проголосував за незалежність. Підсумком такого рішення стала громадянська війна, яка відкинула Хорватію на десятиріччя назад, що позначається на її позиціях досьогодні.

У жовтні 1991 р. була оголошена незалежність держави Боснія та Герцеговина. А.Ізетбегович, лідер Партії демократичної дії, що мала парламентську більшість, не приховував, що намагається створити державу ісламської орієнтації. У відповідь 21 грудня боснійські серби провели референдум та оголосили на своїй території Республіку Сербську. Те саме зробили й боснійські хорвати, проголосивши Герцог-Босну. Напруження досягло небезпечної межі, коли парламент відмовився від сербської ідеї про створення конфедерації з трьох частин та внесення відповідних змін у конституцію. Як і в Хорватії, тут відбулась громадянська війна, що носила ще більш жорстокий та руйнівний характер.

Конституція Боснії та Герцеговини була прийнята тільки по закінченні громадянської війни в 1995 р. Вона обмежила суверенітет Федерації та Республіки Сербської за рахунок відсутності права на самовизначення. Але взагалі республіка стала більш схожа на конфедерацію, ніж на федерацію. Центральний уряд відповідав тільки за питання зовнішньої та зовнішньоекономічної політики, транспорт і т. ін. Між трьома частинами федерації було встановлено “жорсткі” кордони, що передбачало низький рівень економічного співробітництва.

Центральна влада була представлена Президією з трьох осіб, що обираються на два роки; двопалатним парламентом, Парламентською Скупщиною (Рада народів та Рада представників), місця в якій пропорційно поділені між трьома народами; Конституційним Судом. У кожному із суб’єктів Республіки був свій президент, парламент, судові органи, армія, МВС, своє законодавство та фінансова незалежність [101].

14 вересня 1996 р. відбулись перші вибори Скупщини та Президії Республіки Боснія та Герцеговина. З сербської сторони в Президію увійшов Момчило Крайшник, з хорватської — Крешимир Зубак. Головою тріумвірату було обрано мусульманського лідера А.Ізетбеговича, що отримав найбільшу кількість голосів виборців [102].

У вересні 1997 р. відбулись перші вибори в місцеві органи влади. В усіх трьох частинах Республіки перемогу отримали представники націоналістичних партій: мусульманська Партія демократичних дій, Хорватська демократична співдружність Боснії та Герцеговини та Сербська демократична партія. Але в Сараєво, що увійшло в мусульманську зону, серби проголосували за Сербську радикальну партію на чолі з Николою Поплавшичем. Це ще раз засвідчило, що три народи мають несумісні інтереси. Очевидним було намагання сербів відділитись, вийти з Республіки Боснія та Герцеговина. Не менш яким було бажання мусульман демонтувати Республіку Сербську. Досить новим стало зіткнення мусульман з хорватами, чого не було з моменту оформлення їх федерації. Радован Вукадинович (Загребський університет) уважав, що “реальність в Боснії-Герцеговині зловісна: панують ненависть, тотальне недовір'я, відсутня готовність будувати єдину державу” [103].

Із проекту поправок до Конституції СФРЮ почалась Косовська криза, друга за величиною після боснійської. Цей проект значно скорочував автономний статус Косова та Воєводини. Якщо з 1974 р. Косово був суб'єктом СФРЮ, паритетною частиною федерації, свого роду сьомою республікою, та мав право блокувати рішення органів влади рівня Сербської республіки, то з 1989 р. край ставав інтегральною часткою Сербії [104].

22 березня 1990 р. скупщина Сербії проголосувала за програму розвитку Косова, що передбачала “специфічні заходи для забезпечення законності та порядку” (читаємо: заклик до сербів та чорногорців повертатись в Косово; культурні обмеження для албанців; поступовий перехід функцій місцевої влади до федеральних органів; частковий перерозподіл власності в краї) [105].

У відповідь Демократична Ліга Косова (ДЛК) почала процес формування паралельних адміністративних органів влади. Косовари прийняли т. з. конституційну декларацію. Албанці, більшість в Косові та один з найбільших народів Югославії, проголошувались нацією, а не меншиною [106].

На основі Декларації було прийнято конституцію Республіки Косова. В її преамбулі джерелом легітимності прав жителів Косова та албанського населення названо антифашистську боротьбу під час II світової війни. Перша стаття декларувала, що РК “є демократичною державою албанського народу та людей інших національних меншин, що є її громадянами: сербів, чорногорців, хорватів, турків, циган та ін.” Друга стаття проголошувала РК членом югославської

спільноти. Таким чином, рік по тому розпад СФРЮ зробив РК незалежною країною. У конституції також визначалась албанська мова як офіційна, але підтверджувалось право громадян інших національностей використовувати свою символіку, гарантувалась їхня рівність в правах та обов'язках і т. ін. [107].

24 травня 1991 р. при підтримці Албанії Асамблея Косова, штабквартира якої була в Загребі (Хорватія), провела вибори президента. Їм став лідер ДЛК І.Ругова. 2 липня 1991 р. албанські депутати косовської скупщини дезавували згоду від 23 березня 1989 р. та проголосили “незалежну та рівноправну республіку Косова в складі федерації” [108]. Белград не зміг вирішити косовську проблему мирним шляхом, і після кривавого конфлікту наприкінці 90-х рр., край потрапив під міжнародний нагляд.

17 листопада 2001 р. у Косові пройшли парламентські вибори. Уперше в них взяли участь серби (коаліція “Повернення”), але вони отримали незначну кількість голосів та фактично залишились не в змозі впливати на політику краю. Як і передбачалось, 45% отримала ДЛК І.Ругови, 24% — Демократична партія Х.Тачі. Уряд очолив представник ДП Байрам Реджеп, але більшість членів уряду склали прибічники І.Ругови; один портфель дістався представнику “Повернення”. Ругова утретє був обраний президентом Косова (президент обирається на 3 роки Асамблеєю й повинен набрати 2/3 голосів) [109].

Македонія, здавалось, стала єдиною державою, яка вийшла з югославської федерації мирним шляхом. На виборах у січні 1991 р. перемогу отримали ліві сили (соціалісти, соціал-демократи); президентом став колишній партійний функціонер Кіро Глігоров (у 1994 р. був переобраний на перших всенародних виборах). У листопаді 1991 р. було прийнято нову конституцію Македонії, де декларувалось, що Македонія є суверенною та незалежною демократичною державою, національною державою македонського народу та забезпечує всі права етнічних меншин [110].

Але косовський приклад був згубним для македонських албанців: на початку нового століття Македонія також поринула в безодню етнічних сутичок. Тільки після тривалого збройного конфлікту була підписана Охридська угода між албанцями та македонцями (10 серпня 2001 р.). За нею змінювались деякі положення конституції. Жителі країни називались не македонці, а громадяни Македонії. Албанська мова отримала офіційний статус у тих провінціях, де албанці склали не менш 20% населення. Зросли можливості албанців отримувати

вищу освіту, офіційні пости, у тому числі в карних органах. Угода передбачала негайне роззброєння албанських бойовиків; за цієї умови вони отримували амністію [111]. Таким чином, Охридський мирний договір мав компромісний характер, далеко не ідеальний, але прийнятний для більшості населення, стомленого війною.

Наприкінці 2001 р. парламент прийняв 15 поправок до Конституції Македонії, після чого поправки пройшли експертизу в органах НАТО та ЄС. Статус нації, що створює державу, отримали разом з македонцями албанці, турки, боснійські мусульмани, серби та інші національні меншини Македонії [112]. На думку більшості міжнародних експертів це були дуже великі поступки заради миру. Фактично мова йшла про поступову перебудову Македонії за федеративним (або навіть конфедеративним) принципом. Наслідки такої ревізії трудно передбачити. На виборах 2002 р. свою фракцію в парламенті створив албанський Демократичний союз за інтеграцію (ДСІ) на чолі з Алі Ахметі. Македонці вважають Ахметі терористом; напередодні виборів уряд видав ордер на його арешт, але це тільки збільшило популярність Ахметі серед албанців. Перемога тільки що створеного ДСІ засвідчила, що ще рано святкувати мир у Македонії.

Підсумовуючи загальні риси східноєвропейських конституцій, слід назвати одною з найважливіших тенденцій у політичній трансформації регіону свідомий вибір на користь парламентської, а не президентської республіки. Незважаючи на персональні успіхи таких особистостей як В. Гавел, президент не зумів добитися становища голови виконавчої влади. Він — гарант конституції, але він не визначає політику країни й не несе відповідальності за її здійснення. Виконавча влада в Східній Європі представлена урядом, законодавча — парламентом. Сьогодні саме парламент затверджує склад уряду, здійснює контроль за його діяльністю, приймає закони і державний бюджет. З іншого боку, надмірне зосередження влади в руках парламенту, як це склалось в Польщі, також не виправдало себе, отже, протягом 90-х рр. Польщі довелося ще раз перебудувати свою владну модель.

Отже, скорочення прав президента можна вважати одною із суттєвих ознак демократичного розвитку. Сильна президентська влада в нестабільних країнах, якими є перехідні суспільства, може посилити авторитарні тенденції, загрожувати всьому демократичному процесу. Тому закономірним є запровадження парламентсько-президентської форми правління із суттєвим обмеженням прерогатив президента. Цю тезу добре засвідчила вся політична практика Східної Європи,

але, звичайно, це не може бути доказом у разі розгляду посткомуністичного розвитку пострадянських держав, що мали особливі характеристики, притаманні тільки їм.

Якщо в ЦСЄ розбудова владних структур в 90-ті рр. у цілому була завершена, то ПСЄ, окрім Словенії, політичний розвиток якої йшов скоріше за центральноєвропейською моделлю, до 2004 р. продемонструвала певну неувагу до питань, пов'язаних перш за все із захистом прав людини, прав національних меншин. Це був дуже тривожний сигнал для ЄС та тих сил у східноєвропейських суспільствах, що плекали надію на скоріший вступ країн ПСЄ в європейські структури.

3.4. ФОРМУВАННЯ ТРЬОХ ОСНОВНИХ ТЕЧІЙ У ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Перший, початковий період складення багатопартійності тривав у країнах Східної Європи два-три роки після повалення влади комуністів. Найбільш підготовленими до демократизації політичного життя виглядали Угорщина та Чехословаччина, з огляду на їхній історичний досвід.

Становлення багатопартійної системи в ЦСЄ починається вже в процесі революції 1989 року. В Угорщині одними з перших опозиційних організацій були створені Угорський демократичний форум (УДФ) та Союз вільних демократів (СВД). На жовтень 1989 р. тут налічувалось вже більше 50 партій [113].

Джерелами головних правих партій стали невеличкі правозахисні об'єднання, які продемонстрували під час революції свої найкращі риси: високого кшталту моральність, відданість принципу ненасильства та ідеям громадянського суспільства. Але, як справедливо відмітив російський дослідник С. Сокольський, “умілі в руйнуванні, вони були погано підготовлені до творчої діяльності” [114]. Це стало зрозумілим за якихось два-три роки. У 1989 р. усе ще було попереду: громадянські рухи поступово перетворювались на протопартійні будівлі, а вони, у свою чергу, на політичні партії.

Напередодні парламентських виборів березня-квітня 1990 р. розгорнулась запекла політична боротьба між УДФ та СВД. Вони отримали більшість місць в новому парламенті (УДФ — 165, СВД — 94 місця). З понад 50 партій пройти чотирьохпроцентний бар'єр змогли тільки шість (УДФ, СВД, Незалежна Партія Дрібних Сільських Господарів,

Угорська Соціалістична Partія, Союз Молодих Демократів, Християнсько-Демократична Народна Partія) [115]. Тепер зміна устрою й політичної системи стала реальністю. Угорщина стала парламентською республікою з пропорційно-мажоритарною виборчою системою.

У результаті виборів 1990 року влада перейшла до рук партій правоцентристської орієнтації. Жодна з партій не отримала абсолютної більшості. 23 травня було сформовано коаліційний уряд (УДФ — 43%, ХДНП — 5%, НПДСГ — 11%) на чолі з Йожефом Анталлом [116]. СВД та СМД (угорська аббревіатура — ФІДЕС) об'єдналися в опозиційну коаліцію, тоді як УСП залишилась в ізоляції.

Разом з тим УДФ заключив принципово важливу політичну угоду зі СВД. За нею УДФ на серпневих виборах президента підтримав кандидата від СВД Арпада Гьонца, а вільні демократи зобов'язались підтримувати УДФ у парламенті при рішеннях, які потребували при голосуванні кваліфікованої більшості в 2/3 депутатів [117].

На виборах в органи місцевого самоуправління в жовтні 1990 р. перемогли СВД та СМД. Це несподівано засвідчило падіння престижу правлячої коаліції, рух суспільної думки в бік лібералів. Причини були як в економічних труднощах, так і в помилках уряду, у загостренні внутріпартійної боротьби в УДФ, непорозуміннях УДФ з партнером по коаліції НПДСГ. Протягом першого року правління пройшло розмежування між УДФ та НПДСГ (її представники в березні 1992 р. залишили уряд). Причиною стала суперечка навколо закону про компенсації. НПДСГ відстоювала повну реституцію земельної власності. УДФ, як і ліві, зайняв реалістичну позицію, виходячи з необхідності збереження статус-кво. Разом з тим УДФ, як і інші праві партії, висунув проект “Юстиція”, за яким передбачалась відповідальність діячів колишнього режиму. Він був відхилений Конституційним судом як не відповідний конституції [118]. Почались інтелектуальні дискусії, які були часто незрозумілі громадянам: їх цікавила не ідеологія, а падіння рівня життя.

До 1992 р. в Угорщині остаточно склалися три основні політичні течії. При цьому “орієнтація” окремих партій за 2 — 3 роки змінилась: праві стали центристами, центристи тяжіли до лівизни.

Центристськими чи ліберальними партіями можна назвати УДФ та СВД. При цьому УДФ була очевидно “правішою”, а СВД — більш “лівою”.

УДФ, лідером та ідеологом якого був Йожеф Анталл, за фахом історик, виступив під гаслом пошуків “третього шляху”, що може убе-

регти угорців від жахів і комунізму, і капіталізму [119]. Та всередині партії не було єдності. Й. Анталл мав стримувати націонал-патріотичне крило під проводом Іштвана Чурки, що виступав проти політики МВФ, європейської гегемонії й водночас проти співробітництва УДФ з лівими. Отже, ліберальна програма УДФ не заважала їхній правоцентристській практиці.

Лідери УДФ демонстрували стійкі симпатії до національних історичних цінностей (виник термін “жалібний націоналізм”, яким опозиція нагородила уряд). У грудні 1991 р. в Угорщині був перепохований колишній диктатор Міклош Хорті (помер у 1957 р. у Португалії). У березні того ж року був урочисто відсвяткований приїзд австрійського наступника угорської корони Отто Габсбурга та його родини. Проти посилення монархічних тенденцій виступили СВД та ФІДЕС, що відстоювали ліберальну модель світського суспільства [120].

Перша правляча коаліція схилилась також до спроб “наказати” колишніх комуністів та номенклатурних функціонерів, а взагалі — всіх незгодних. УДФ почала виступати як нова державна партія, що централізувала владу, що проводила “чистки”, висувала нових керівників за принципом політичної лояльності, а не професіоналізму. Другою серйозною причиною для невдоволення стала спроба, хоч і невдала, підпорядкувати собі засоби масової інформації. Це викликало обурення з боку інтелігенції, що створила восени 1991 р. документ “Демократична хартія”, де виступила проти “намагання будь-якої влади зробити з політичної концепції нову державну ідеологію, що в руках авторитарних угруповань може обернути на пустий звук конституцію” [121]. Медіа-війна викликала і значне охолодження у відносинах УДФ зі СВД.

Типова для Східної Європи боротьба між прем'єром та президентом в Угорщині швидко призвела до перетворення СВД з можливого союзника на головного супротивника УДФ. Це призвело до поступового “зміщення” СВД уліво.

Протягом кількох років СВД значно посилив свій вплив на політичне життя Угорщини як завдяки обранню А. Гьонца президентом, так і через перемогу на виборах у місцеві органи влади в більшості міст, у тому числі і в Будапешті. Соціальною базою руху стали широкі прошарки міського населення — підприємці, інтелігенція, молодь, частина робітників. У ході парламентської практики швидко виявилось, що з 80% питань СВД та УСП голосують однаково [122]. Їхнє союзництво посилювалося з кожним роком.

Ліворуч від центру можна було розташувати СМД (ФІДЕС) та УСП, а також соціал-демократичні партії. СМД склався в 1990 р. Його лідерами стали Віктор Орбан, Міклош Хорасті та Ласло Райк-молодший (син лідера угорських націоналістів, несправедливо звинуваченого в шпionажі та страченого в 1949 р.). За два роки СМД здобув найбільшу в країні популярність завдяки продемонстрованій новим поколінням угорських політиків високої компетентності, раціональності, некорумпованості [123]. СМД не взяв участі у “культурній боротьбі”, розв’язаній урядом, підкреслено концентрував увагу на конкретних соціально-економічних проблемах. Наприкінці 90-х рр. СМД об’єдналась з Угорською Громадянською Партією, що також значно посилило її позиції. Подальший “плин” СМД був протилежним СВД: СМД-УГП почала тяжіти до ліберальних цінностей.

УСП, у минулому партія комуністична, могла назавжди все втратити після 1989 р. (на виборах вони отримали менше 9% голосів). Але завдяки дуже популярному лідеру, Дюлі Хорну, не тільки здобула славу єдиної в Угорщині послідовно лівої партії, а й повернула прихильність виборців, переживши тяжкий період непорозуміння та звинувачень в тиску на профспілки та вільну пресу Угорщини (боротьба за контроль над газетою “Непсабадшаг”, колишнім офіційним органом Угорської соціалістичної робітничої партії; участь у так званій “медіа-війні”, що роками точилась між правими та лівими за право контролювати ті чи інші засоби масової інформації). Завдяки своїй продуманій програмі та величезному політичному досвіду (високої організованості своїх структур, ефективним каналам комунікацій, механізмам та засобам впливу), а також “завдяки” некомпетентності правлячої коаліції, УСП повернулася до влади вже в травні 1994 р. (54% голосів) [124].

Російська дослідниця Е.Задорожнюк, порівнюючи долю колишніх комуністичних партій у регіоні, висловила точку зору, що чим більшою партія була за чисельністю, тим гірше вона піддавалась реформуванню, тим дрібніше вона розпадалася на частини, які конфліктували. Тому з найбільшими труднощами стикнулася Румунія, де були мільйони партійців, а Угорщина (в УСРП були до 900 тис. членів) продемонструвала модель майже безболісної трансформації комуністичної партії в соціал-демократичну [125].

Аутентична Соціал-демократична партія Угорщини (СДПУ) (лідер — А.Петрашович) відродилась в січні 1989 р. Наприкінці року були створені також Незалежна соціал-демократична партія (НСДП)

та Соціал-демократична народна партія (СДНП). Розпорошення сил соціал-демократів заважало їм пробитись у парламент. Нарешті, у 1993 р. вони об’єднались, але це не допомогло — у 1994 р. соціал-демократи не зібрали навіть 1% голосів [126]. Колишні комуністи створили Комуністичну Партію Угорщини, що поступово почала набирати обертів наприкінці 90-х рр.

Праворуч від центру знаходились християнсько-демократичні партії — ХДНП та НПДСГ. ХДНП спиралась загалом на середні прошарки угорського суспільства, що значно послаблювало її позиції на виборах: адже в Угорщині середній клас був скоріше метою розвитку, але не реальністю 90-х років. НПДСГ, партія, що відносить себе до так званих “відроджених історичних” партій, тобто має минуле в історії довоєнної Угорщини, вже в 1991 році переживала кризу і розкол. Помірковані елементи покинули її, створивши в парламенті альтернативну фракцію “НПДХ-33”, лідером більшості залишився радикал Й.Тордьян. Він розірвав коаліційну угоду та перейшов у наступ на політику Й.Анталла, тоді як більшість депутатів від НПДСГ його не підтримала. На початку 90-х рр. НПДСГ підтримували більшість селян та середніх прошарків міського населення, яких приваблювало гасло реституції. Але дискусії з цього приводу затягнулись на роки, обернувшись, за висловом Міхая Купи на “резинову кістку” для парламенту [127]. Тоді партія пережила кризу, пов’язану з розмиттям її соціальної бази.

Загалом вищезазначена схема збереглась до сьогодні. Але на початку нового століття в Угорщині проявляється дуже важлива тенденція до формування двопартійної системи, що засвідчили чергові вибори.

На парламентських виборах у квітні 2002 р. головну роль відігравали 6 політичних партій: СМД-УГП (В.Орбан), УСП (Л.Ковач, П.Меддьєши), НПДСГ (Й.Тордьян), КПУ (Д.Тюрмер), СВД (Г.Куппе), рух “Нові ліві” (М.Сюреш). За УСП (41,3%) та СМД-УГП (40,3%) проголосували 90% всіх виборців, хто прийняв участь у виборах. На 3 місці — СВД, що отримав тільки 5,4% голосів [128]. Отже, Угорщина дійшла до “економної” партійної конфігурації, що є характерною для розвинутих західноєвропейських країн.

У другому турі виборів 2002 р. ліва УСП об’єдналась з лівоцентристською СВД та здобула 205 місць у парламенті. Правоцентристська СМД-УГП отримала 180 місць та перейшла в опозицію. Новий уряд очолив Петер Меддьєши, 60-річний економіст, що мав репутацію не тільки одного з найбільших спеціалістів у галузі макроекономіки, а й

урівноваженого, прагматичного політика [129]. Він мав на меті перш за все продовжити реформування країни в суворій відповідності до вимог ЄС.

Серед невирішених проблем можна було назвати питання розбудови кадрів держслужбовців. Ступінь політизації чиновництва західні дослідники вважали надмірною. Особливо гостро ця проблема постала під час правління В.Орбана (СВД), що відкрито зловживав так званим “адміністративним ресурсом”. Та загалом сучасне угорське політичне життя для спостерігачів виглядає як дещо менш цікаве, ніж у сусідніх країнах. Така “нудність”, нормальність без яскравих вибухів — ознака політичної стабільності й дуже дорогого коштує.

Більшу частину 90-х рр. подібним же шляхом розвивалось політичне життя в Чехословаччині (Чехії), але загалом партійне життя через безліч поділів, об’єднань, взаємних звинувачень, політичних скандалів носило більш драматичний характер. На момент перемоги “оксамитової революції” у Чехословаччині було зареєстровано 46 політичних партій, у тому числі Громадянський Форум (ГФ), Християнсько-демократична унія (ХДУ), Словацька національна партія, Партія зелених, Чехословацька соціал-демократична партія, Соціалістична партія, Комуністична партія.

ГФ переміг на перших виборах (48% голосів) з абсолютно неполітичним гаслом: “Правда та любов переможуть неправду та насильство”. Разом зі словацьким аналогом ГФ — “Громадськість проти насильства” — ГФ отримав у народній палаті Федеральних зборів (ФЗ) 84 мандати з 150, а в палаті національностей — 80 із 150 мандатів [130].

Як і повсюди в Східній Європі, у Чехословаччині після 1989 р. почалось швидке зростання політичних партій, але більш економно: їхня кількість не перевищувала 80 партій та близько 200 молодіжних організацій.

Праву течію тут очолював створений Вацлавом Гавелом ГФ (з березня 1991 — Громадянсько-демократична партія на чолі з В.Клаусом). Але на відміну від польської “Солідарності” він не був організованим опозиційним рухом широких мас, носив вузькоелітарний характер. Гавел захищав ідею громадянського суспільства, у якому партії відіграють належну роль, але не головну. При створенні ГФ він висунув принцип не політичного, а морального протистояння тоталітаризму; принцип, за яким прибічники філософії морального протесту не будуть змушені обертатись на фактор політики. Але після перемоги лідер руху з багатьох питань не знаходив підтримки найближчого ото-

чення; ГФ довелось проходити реструктурування в “нормальну” партію водночас з вирішенням безлічі сьогоденних завдань. До 1997 р. у результаті розколу ГДП були створені такі партії як Союз Свободи, Народно-християнська партія та інші.

До правоцентристських партій можна віднести також Християнсько-демократичну унію — Чехословацьку народну партію; вона належить до “відроджених, історичних” партій. Правоцентристам удалось дуже довго залишатись біля керма, що свідчило про високий ступінь їхньої обізнаності, адже їм довелось досить тяжко боротись з критиками справа та зліва.

Досьгодні існують і радикальні праві партії. Наприклад, Об’єднання за Республіку — Республіканська партія (ОЗР-РПЧ), яка виникла в 1983 р. та базується на принципах анархізму (лідер — Мирослав Сладек). За самоуправління Моравії та Сілезії виступає Товариство Моравії і Сілезії, Моравська національна партія. У Словаччині виникло біля десяти націоналістичних партій, у тому числі Словацька національна партія (СНП) [131]. Але на початку нового століття усталеною тенденцією стало падіння популярності радикальних правих партій.

Ліву течію спочатку представляли клуби “Відродження”, “Ліва ініціатива” та ін. У 1990 р., переживши кризу, відродилась Комуністична партія Чехії та Моравії (КПЧМ). Одним з її лозунгів на перших виборах був такий: “Немає демократії без плюралізму й немає плюралізму без комуністичної партії” [132]. Комуністи здобули по 20 мандатів в обох палатах. Аналогом КПЧМ у Словаччині стали Союз комуністів та Комуністична партія Словаччини, що в 1993 р. злились в єдину Компартію Словаччини. Була створена також Партія пенсіонерів (лідер — Едуард Кремличка), якій іноді приписували “ностальгію за Сталіним” [133].

Лівоцентристською називає себе Чехословацька соціал-демократична партія (ЧСДП) (до 1992 р. лідер — Іржи Горак); Соціалістична партія (лідер — Мілош Земан), Партія зелених та Сільськогосподарська партія, що створили Ліберально-соціальну унію [134].

Попри активність лівих та “оксамитову реставрацію” в інших кранах регіону на парламентських виборах у 1996 р. перемогу знову здобув блок правих сил (ГДП, ГДА, ХДУ). Він отримав 99 з 200 депутатських мандатів у Національній раді. Уряд знову очолив В.Клаус. Найпопулярнішим політиком у країні залишався В.Гавел, що майже автоматично став удруге президентом Чехії (20 січня 1998 р.).

Але ЧСДП здобула 26% голосів, таким чином, у чотири рази по-

кращила свій колишній результат. Тому посаду голови чеського парламенту зміг зайняти М.Земан. Він оцінив підсумки виборів як “найбільшу перемогу ЧСДП за 100-річну історію партії” [135]. Взагалі одною з найбільш характерних рис політичного життя другої половини 90-х рр. став вплив лівої опозиції, що поступово зростає. Період прокльонів на адресу колишніх комуністів закінчився. Наприкінці ХХ ст. КПЧМ за опитуванням суспільної думки виявилась найбільш популярною політичною силою [136].

На початку ХХІ ст. у Чехії, завдяки зміцненню співробітництва ГДП та ЧСДП, остаточно склався баланс двох сил: правоцентристів та соціал-демократів. Таким чином, Чехія, як й Угорщина, наблизилась до формування двопартійної системи, визнаної найкращою для розвинутих демократичних держав. На їхньому прикладі можна дуже чітко побачити взаємовплив різних сфер соціального життя посткомуністичних країн: Чехія та Угорщина наразі виглядають краще, ніж будь-хто в галузі економічного розвитку, вони ж більш за інших “підтягнулись” до політичних стандартів Західної Європи.

У Польщі процес створення багатопартійної системи проходив можливо, найбільш складно з країн ЦСЄ. На початку 90-х рр. швидко збільшувалась кількість партій, серед яких виділялись Демократичний союз (ДС), його союзник — Ліберально-демократичний конгрес, ліва Польська селянська партія (ПСП). Посилилась створена ще в 70-ті рр. Конфедерація незалежної Польщі (КНП), партія правої орієнтації.

У парламентських виборах у жовтні 1991 р. взяли участь 111 виборчих об'єднань та блоків; у сейм пройшли 24, серед них Союз демократичних лівих сил (СДЛС) — союз 17 партій на чолі зі СДРП (12% місць), Громадянське об'єднання — центр (Угода центристських сил), на чолі з угрупованням Я.Качинського, прибічника Валенси (9%), Виборча католицька акція (Виборча католицька коаліція) (9%). ДС (Т.Мазовецький) отримав 12%, ПСП — 9%, КНП (Л.Мочульський) — 9% [137].

У сеймі сформувалось 18 депутатських фракцій, що зробило його роботу малоефективною. Хоча більшість іменувала себе правоцентристами, їх розділяли серйозні протиріччя. Окрім відношення до посткомуністичних сил, вони по-різному сприймали можливості інтеграції із Заходом. У сенаті більшість місць отримали ДС, Виборча католицька акція, Солідарність, ПСП, Громадянське об'єднання — центр [138].

Закон про вибори від 28 травня 1993 р. зберіг пропорційну вибор-

чу систему, але ввів 5% бар'єр для виборчих об'єднань (партій), які висувають свої кандидатури за окремими списками й 7% бар'єр — за загальнонаціональним списком. 8% бар'єр застосовується для виборчих (міжпартійних) блоків. Це стимулювало створення 34 крупних політичних об'єднань; бар'єр взяли тільки 6 — СДЛС (21%), ПСП (15%), ДС (11%), Союз праці (7%), КНП (6%), Безпартійний блок підтримки реформ (5%). Дрібні партії, що вийшли із Солідарності, виступили самостійно й програли. Тому в обох палатах парламенту більшість створили ліві й аграрії (66% місць) [139].

Солідарність досить швидко засвоїла уроки поразки та успішно консолідувала навколо себе правих. У середині 1996 р. близько трьох десятків партій і організацій, які вийшли із Солідарності, об'єднались в блок Виборча акція “Солідарність” (АВС). Після цього співвідношення політичних сил різко змінилось: ліві та праві мали відносно рівні сили і підтримку в суспільстві [140].

Таким чином, на 1997 рік можна вважати, що складення партійної системи РП дійшло логічного фіналу: вона трансформувалась в систему двох сил. З того часу назви їх могли змінюватись, але суть — ні. Наприкінці 90-х правий блок склали Союз свободи та Виборча акція “Солідарність”, лівий блок — СДЛС.

У цей час відбулась значна трансформація СДРП, найбільшої з лівих партій. Вона стала зразковою соціал-демократичною партією. Була прийнята нова програма партії; її головою став Лешек Міллер, у минулому — один з керівників ПОРП.

У 1999 р. було прийнято рішення про створення політичної партії на основі передвиборчого блоку СДЛС, який об'єднував 32 політичні партії, профспілки та суспільні організації. У червні 1999 р. відбувся останній з'їзд СДРП. Партія перестала існувати як окрема частка лівого руху та почався прийом у СДЛС. СДЛС була зареєстрована в грудні, провела свій перший установчий з'їзд та висунула гасло “Новий вік, нові ліві”. Головою партії 98% делегатів обрали Л.Міллера [141].

Але вже в березні 2004 р. частина депутатів парламенту оголосила про свій вихід зі СДЛС та відновлення Соціал-демократії РП (СДРП). Її очолив Марек Боровський, який став одною з найпопулярніших фігур на польському політичному Олімпі [142].

АВС на початку нового століття значно втратила популярність. Головна причина полягала в неспроможності партії на практиці здійснювати політику, яка була проголошена після 1989 р. Замість демократизації праві партії демонстрували спроби “приватизації влади”, як

це було за радянських часів. Широко була розповсюджена практика висунення кандидатур на державні посади в центрі і на місцях, виходячи тільки з їхньої партійної приналежності, фактично ігноруючи професіоналізм. Отже, згодом найбільш ініціативні та далекоглядні діячі АВС та Союзу Свободи залишили свою партію й у січні 2001 р. створили нову — Громадянську платформу (ГП). За короткий час вона об'єднала 180 тис. членів [143]. Її успіх — в орієнтації на молодь, у висуненні послідовної програми радикальних (тобто ліберальних) перетворень. АВС, здається, залишається єдиний вихід — повернення до своїх джерел — перетворення партії на представника профспілкового руху.

З кінця 90-х рр. ХХ ст. до 2004 р. протиріччя між правими та лівими в Польщі в цілому носили не стільки програмовий, скільки особистий характер; полеміка велась на рівні оцінки компетенції та здатності акторів до виконання завдань державного масштабу в разі приходу до влади. Основна боротьба йшла не стільки в парламенті, скільки в інформаційному полі з використанням сучасних соціотехнічних засобів.

Таким чином, хоча політична система в Польщі в цілому склалась, певні коливання “фрагментація-інтеграція” продовжуються. Їхньою метою є розвиток та удосконалення партійної системи шляхом подолання її посткомуністичного характеру, підвищення довіри населення країни до владних структур.

Інші традиції були закладені розвитком політичної боротьби в Словаччині та країнах Південно-Східної Європи. Тут досьгодні не завершився процес формування трьох основних течій у суспільному житті. Взагалі партії мали досить плутані програми та складались скоріше навколо сильних особистостей чи за етнічною ознакою. Ще більш загрозливою можна вважати ситуацію, коли багатопартійність існує тільки формально, коли “демократи” впроваджують авторитарні режими. На їхньому фоні навіть колишні комуністи виглядали більш привабливо для більшої частини населення, тому не дивно, що подекуди в ПСЄ комуністи зберігали владу протягом 90-х рр.

Так Болгарська соціалістична партія (БСП) після усунення Тодора Живкова зберігала становище головної політичної партії, і впливовість, коли перейшла в опозицію (так званий “болгарський феномен”). БСП зайняла вичікувальну позицію щодо вступу Болгарії в НАТО, тому на відміну від інших країн Болгарія доволі довго не подавала заявки на членство в альянсі. БСП відстоювала думку, що

необхідно провести референдум з цього питання, але СДС виступила проти, не плекаючи надії на позитивний фінал. БСП не є монолітною, у ній присутні як ортодокси, так і реформатори. Був момент, коли останні, невдоволені політикою керівництва, почали виходити з партії, утворюючи власні організації “західного” уклону. Це змусило партійне керівництво переглянути свої установки. Але головною метою залишився вступ Болгарії в ЄС, що більш важливо для розвитку країни [144]. У 1997 р. з'явилась нова ліва партія, створена за ініціативою колишніх реформаторів з БСП, — “Європейські ліві” (ЄЛ). За самою назвою зрозуміло, що, зберігаючи соціальну складову своєї програми, вони виступають за єднання з Європою, вважаючи цей напрямок розвитку “цивілізаційним вибором”. Відразу вони змогли провести своїх представників до Народних зборів [145].

Отже, у Болгарії досить швидко виник лівий полюс — БСП (колишні комуністи) і правий — СДС (Союз демократичних сил). СДС — правоцентристська партія, яку деякі науковці називають радикал-демократичною [146]. Різкість антикомуністичних засад СДС та їхня безкомпромісність сприяла збереженню влади лівими.

Інші партії (загальна кількість до 2001 р. склала 240 партій на 8 млн. населення) тяжіли до БСП або СДС, створюючи нестійкі коаліції. За суттєвими характеристиками болгарські партії поділяються на монархічні (50 формацій), землеробські (15), комуністичні (6), соціал-демократичні (2), демократичні (2) [147].

Така складна конфігурація робила очевидними недоліки закону про політичні партії 1990 р., за яким реєстрація партії дозволялась при наявності 50 засновників. Але тільки 21 березня 2001 р. Народні збори прийняли новий закон, що збільшив мінімум членів для реєстрації партії до 500 осіб. Закон також забороняє отримувати субсидії від підприємств, у яких держава має більше 50% капіталу, а також від іноземних урядів, організацій та підприємств; передбачає жорсткий контроль за отриманням та витратами фінансових засобів [148].

Серед нових партій слід особливо відзначити Рух за права і свободи (РПС) — партію болгарських етнічних турків та мусульман. Її лідер А.Доган убачав у союзі з Туреччиною можливість для Болгарії скоріше інтегруватись в Європу [149], але послідовно виступав проти ісламського фундаменталізму. РПС користується значним впливом на південному сході Болгарії, де живуть турки, що складають 10% населення.

Такої впливової мусульманської партії більше нема ніде в регіоні, окрім, звичайно, республік колишньої СФРЮ. Перш за все це стосу-

ється Боснії та Герцеговини. Вибори тут завжди точно відображають співвідношення національних общин, тому більшість місць отримує Партія демократичної єдності (засновник — Алія Ізетбегович). При його правлінні мусульмани почали вести лінію на створення спільної держави ісламської орієнтації, що викликало обурення хорватів та сербів та привело до найбільшого збройного конфлікту в посткомуністичній Східній Європі.

Як і в Болгарії, у Македонії протягом 90-х рр. колишні комуністи також представляли одну з найвпливовіших сил. З 1990 р. парламентські місця ділили ВМРО (Демократична партія македонської національної єдності) та Союз комуністів. Першим президентом став Кіро Глігоров, представник старої політичної еліти, обережний та досвідчений політик [150].

У Сербії ситуація склалась значно гірше. На перших виборах на багатопартійній основі наприкінці 1990 р. 75% місць в парламенті здобула нова партія СПС (виникла на базі колишнього СКЮ та Соціалістичного Союзу трудового народу), Слободан Мілошевич став президентом Республіки Сербії [151]. Фактично він зосередив у своїх руках всю повноту влади, спираючись на підтримку сербів не тільки в РС, а й в усіх республіках колишньої СФРЮ.

Схожа схема спрацювала в Словаччині. У ході революції 1989 р. тут виник рух “Громадськість проти насильства”, лідером якого був Володимир Мечар, що відразу завоював репутацію сміливого та проникливого політика. Він займав посаду міністра внутрішніх справ Словаччини в 1990 р. і прем'єр-міністра Словаччини в 1991 р. Але Мечар зайняв непримиримі позицію щодо повної автономії Словаччини та пішов у відставку через обвинувачення в тому, що спричинив шкоду чесько-словацьким відносинам. Він покинув “Громадськість проти насильства” та створив Рух за демократичну Словаччину. Мечар оголосив себе “помірованим соціал-демократом з національною окраскою” [152]. З цього моменту нова організація швидко набирала ваги в республіці. Протягом наступних років Мечар створив авторитарний режим, що спирався на слухняну йому партію.

Інша словацька партія, що мала вплив у республіці (перш за все завдяки її лідерові, герою 1968 р. Олександру Дубчеку) — Соціал-демократична партія Словаччини (СДПС) — заявила про своє відродження в 1990 р. Найбільш успішним для неї виявився 1992 р., але наприкінці року в автокатастрофі загинув О.Дубчек; партія так і не змогла оправитись після цього удару. Задля посилення своїх позицій

соціал-демократи підписали договір по кооперацію зусиль з колишніми комуністами — Партією лівих демократів (СПЛД) на чолі з П.Вайсом. Це допомогло їм протистояти спробам Мечара підім'яти під себе весь соціал-демократичний рух [153]. Але реальний вплив СДПЛ на виробку внутрішньої та зовнішньої політики держави протягом 90-х рр. був мінімальним.

Досьогодні політичному життю сучасної Словаччини (більше ніж її сусідам по ЦСЄ) не вистачає стабільності та передбачуваності. Напередодні виборів складаються хиткі коаліції, розпадаються партії, створюються нові. Характерна й така риса, як складення партії не навколо певної ідеології чи програми, а навколо одної особи, лідера. Наприклад, партія ANO (“так” на словацькій мові), що декларує відданість ліберальним цінностям, пов'язана з телемагнатом Паволом Рушко. Партія SMER, що віднесла себе до лівоцентристських, пов'язана з Робертом Фіцо, що претендував на посаду прем'єр-міністра, вважаючи себе більш сильним кандидатом, ніж М.Дзуринда [154].

Загалом для Словаччини характерні процеси, прямо протилежні чеським: тут ліві весь час були при владі, але на початку нового століття почав посилюватись правий полюс партійного життя.

У Румунії 90-х рр. партій було більше 200; умовно їх можна розділити на чотири основні течії: соціал-демократи, християнські демократи, ліберали та екологічний рух. Але вони часто не мали представництва на місцях, не володіли увагою суспільства, що залишалося пасивним навіть на виборах. Партійну приналежність визнавали від 1 до 10% населення. Найбільш впливовою та згуртованою політичною силою в країні залишалися шахтарі Долини Жиу, що протягом кількох років здійснювали регулярні походи на Бухарест; а з впливових партій можна назвати лише ПСДР, членами якої були біля 200 тис. осіб [155].

Таким чином, багатопартійність в Румунії можна було назвати формальною, влада постійно знаходилась в руках так званої “партії влади”, яка складалася переважно з представників колишньої номенклатури комуністичних часів з невеликою домішкою колишніх дисидентів, які не представляли згуртованої сили. Однією з небагатьох позитивних тенденцій у розвитку партійного будівництва можна було вважати спроби об'єднання партій у блоки перед виборами. Наприклад, у Румунії в 1995 р. було створено правоцентристський блок “Демократична конвенція Румунії”, а також союз Соціал-демократичної партії Румунії (лідер — С.Кунеску) та Демократичної партії (лідер — П.Роман) під назвою СДС (Соціал-демократичний союз). Незабаром

у СДС увійшли ще чотири соціал-демократичні партії, таким чином, їхні сили збільшилися через консолідацію [156].

В Албанії партійне будівництво починається з грудня 1990 р., коли була зареєстрована Демократична партія Албанії (ДПА). Албанська Партія Праці також почала реформуватись. 31 березня 1991 р. пройшли вибори до Народних зборів, що принесли перемогу АПП — 62% голосів (168 з 250 місць). ДПА отримала 39% (75 місць). Народні збори обрали президентом Республіки Албанія Р.Алію (АПП) [157]. Але опозиція продовжувала страйкування, доки влада не розпочала переговори про формування коаліційного уряду.

У червні 1991 р. на 10 з'їзді АПП змінила назву на СПА (Соціалістичну партію Албанії) та прийняла нову програму партії, з якої вилучався марксизм-ленінізм як теоретична основа. Р.Алія та його оточення пішли у відставку (у листопаді була створена КПА, але вона була заборонена новим законодавством). Новим лідером СПА став Панделі Майко. Однак реального реформування суспільства не відбувалось через протидію консервативних діячів СПА, тому в грудні 1991 р. представники ДПА вийшли з уряду. Вони домоглися проведення дострокових виборів до Народних зборів. Цей момент більшість науковців вважала зворотним пунктом в історії Албанії; здавалось, що період анархії та політичної нестабільності закінчився.

22 березня 1992 р. парламентські вибори привели до перемоги ДПА, яка отримала 63% голосів (92 місця). СПА — тільки 38%, СДПА (партія, створена інтелектуалами в 1991 р.) — 7%. Достроково був обраний новим президентом Салі Беріша, засновник ДПА, колишній особистий лікар Е.Ходжі [158]. Він декларував початок реформ у дусі жорсткої декомунізації, що викликало фінансову, моральну та політичну підтримку Заходу. Але ДПА утримувала монополію на телебаченні, переслідувала незалежних журналістів і т. ін.

Ті ж тенденції неважко було розгледіти й у політичній практиці албанських демократів. У липні 1992 р. ДПА прогнала на виборах до муніципальних органів влади. Провина була покладена на колишніх комуністів у лавах ДПА; розпочались “чистки”. Водночас керівництво центральних департаментів практично позбавило місцеві органи влади їхніх повноважень.

ДПА створювала також перешкоди на шляху зміцнення свого головного політичного супротивника — СПА. У керівництві СПА П.Майко на цей час змінив Фатос Нано. У 1993 р. він був обвинувачений у корупції й засуджений на 12 років ув'язнення. Багато ев-

ропейських організацій виступили проти цього рішення, вбачаючи в процесі над Нано політичну основу. Апеляційний суд, однак, підтвердив вирок; тільки строк ув'язнення було скорочено; наразі Ф.Нано повернувся в політику [159].

Таким чином, у ПСЄ ми бачимо три основних варіанти співвідношення розбудови багатопартійності з (не)розвиненням демократичного управління. По-перше, збереження влади в руках колишніх комуністів, при яких тим не менш проводяться політичні реформи, аналогічні реформам антикомуністичних урядів ЦСЄ (Болгарія, Македонія). По-друге, складання нових чи модернізація старих авторитарних режимів при фактично однопартійній системі (Словаччина, Сербія, Румунія, Албанія). По-третє, складання усталеної ситуації постійної боротьби між етнічними партіями в багатонаціональних державах (Боснія та Герцеговина). Кожен з варіантів має свої недоліки, однак найбільш невдалим є останній, що представляє загрозу не тільки для демократичного розвитку будь-якої держави, але й для стабільності регіону в цілому.

У цій ситуації вплив зовнішнього фактору — бажання країн ПСЄ приєднатись до НАТО та ЄС — був, безумовно, позитивним. Те, що починалось як “гра в демократію” задля отримання бажаного членства, поступово змінило загальну політичну картину в таких країнах, як Румунія, Словаччина, Сербія. Наразі вони впевнено просуваються шляхом створення класичної багатопартійної системи.

Якщо підбивати підсумки формування основних течій у політичному житті Східної Європи взагалі, слід відзначити, що поділ влад проходив у країнах ЦСЄ більш успішно, ніж у ПСЄ або пострадянських республіках. Цьому сприяв інший історичний досвід, більш тісні зв'язки антикомуністичної опозиції із західними офіційними і неофіційними колами, та й сама опозиція, яка діяла в основному в правозахисній сфері, у ЦСЄ відрізнялася більшою організованістю і розміром.

Після революції 1989 р. “неформальні” об'єднання швидко перетворилися на широкі громадянські рухи, а вони, у свою чергу, у політичні партії. Досвід боротьби за права людини обумовив і сильні їхні сторони, і слабкості. Висока моральна ангажованість демократів, їхня прихильність до нормативних ідей громадянського суспільства, принципів ненасильства принесли визнання новим партіям і вдома, і за кордоном. Однак досвід перших некомуністичних урядів показав, що вправні в руйнуванні, демократи були не готові до творчої

діяльності. Крім того, після перемоги над режимом, з'ясувалося, що протопартії й партії часто об'єднують людей з непримиренними позиціями. Почався тривалий і болючий процес осмислення інтересів і розмежування вчорашніх товаришів.

Тим часом процес партійного будівництва загрожував переступити поріг здорового глузду. Лідером за кількістю партій стала Польща, де було зареєстровано більше 300 партій. Феномен “розгнужданої багатопартійності” можна пояснити тільки з точки зору бажання нових політичних гравців якнайкраще скористатись демократичними реформами на власну користь. Вони створювали партії для себе, навколо власної персони, що надавало змогу увійти у велику політику й взяти участь у розділі державного “пирога”. Ще гірше була ситуація, коли не лідери створювали собі партію, а певний клан розробляв проєкт, який включав створення й штучної партії, і штучного лідера, що проте твердо розуміли, як саме треба захищати господарські інтереси своїх хазяїв.

Ця партійна строкатість тільки розпорошувала сили основних гравців на суспільному полі східноєвропейських країн, збивала з пантелику пересічних громадян, незвиклих до “буяння демократії”. Настав момент, коли надмірна багатопартійність стала заважати всім — демократам та консерваторам, корупціонерам та ідейним борцям. Саме тому в середині 90-х рр. почався поворот до об'єднання партій у передвиборні блоки, а потім і процес злиття кількох партій в одну. Отже, до кінця 90-х рр. кількість партій скоротилась з 300 — 200 до 50 — 5 в окремих країнах регіону.

У цілому можна говорити й про формування трьох традиційних політичних течій. До найбільш впливових ліберальних партій слід віднести Громадянську демократичну партію (Чехія), Союз вільних демократів (Угорщина), Союз свободи (Польща). Соціал-демократичне крило представлено УСП та Соціал-демократією Республіки Польща; християнські демократи — Націонал-Християнським Об'єднанням (Польща). Крім традиційних для Заходу трьох течій, у ЦСЄ слід виділити окреме аграрне крило (Польська селянська партія, наприклад), яке в ході політичної боротьби підтримує то лівих, то центристів; отже, в такий спосіб аграрії зберігають статус впливової політичної сили.

Ще одна важлива характеристика регіону, що свідчить про певну стабільність, досягнуту в політичному житті, — це поступове сходження на ніщо різниці в реальній політиці правих і лівих партій пі-

сля їх приходу до влади. Звичайно, у передвиборних програмах цю різницю можна побачити: ліві обіцяють вирішити всі болісні соціальні проблеми, приділяти увагу перш за все проблемам “простих людей” і т. ін.; праві обіцяють зростання загального рівня життя іншим шляхом — через проведення “правильних” економічних реформ, що сприятимуть росту підприємництва, а значить і основних економічних показників. Але коли вибори позаду, дуже часто трапляється так, що правий уряд змушений продовжувати реформи, які розпочали їх ліві попередники, і навпаки. Це відбувається не через чиясь злу волю чи зневажання передвиборних обіцянок, а загалом через небажаність та неможливість розгойдування політичного човна кожні 3-4 роки. В свою чергу, це впливає на виборців, які розуміють: їхнє повсякденне життя навряд чи змінять чергові вибори. Отже, виборці просто не приходять голосувати. Таким чином, пасивність електорату не завжди свідчить про суцільну недовіру до всіх партій. Навпаки, у сучасній Східній Європі, як і в розвинутих країнах Заходу, це скоріше просто свідчення їхньої малої зацікавленості штучними передвиборчими бійками основних політичних гравців, самостійність яких у разі приходу до влади буде жорстко обмежена законом.

3.5. ОСНОВНІ ПРОБЛЕМИ ПАРТІЙНОГО БУДІВНИЦТВА В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Проблеми партійного будівництва в країнах Східної Європи можна умовно поділити на три групи. До першої групи належать проблеми, що пов'язані з боротьбою між правлячою правоцентристською коаліцією та лівою опозицією, які можна вважати найбільш природними для кожної демократичної країни. До другої — проблеми, що їх створила боротьба в рамках самої правлячої коаліції. До третьої — проблеми боротьби всередині кожної партії, що пов'язані з початковим періодом становлення партії як структурної одиниці в політиці. Процес державотворення впливав на хід цієї боротьби, але й вона теж вплинула на становлення нових політичних структур у посткомуністичній Східній Європі.

Центральним питанням у боротьбі правлячих правоцентристів з лівою опозицією протягом більшої частини періоду трансформації було питання декомунізації й, відповідно, боротьба за прийняття люстраційних законів.

Зразковий приклад декомунізації надала Чехословаччина (Чехія). Перший посткомуністичний уряд, який очолив Маріан Чалфа, зайняв жорстку позицію щодо трансформації політичного ладу. Була проведена загальна департизація всіх державних установ, навчальних закладів, армії, правоохоронних органів. Федеральні Збори прийняли закон про повернення народів майна КПЧ. Уже в жовтні 1991 р. був прийнятий перший закон про люстрацію, згідно з яким чиновникам, що працювали до 1989 р., протягом 5 років заборонялось посідати керівні посади в державних установах [160].

Але президент В.Гавел, можливо єдиний зразковий ліберальний демократ в усьому регіоні, послідовно виступав проти люстрації: “Ми всі частина комунізму, ми всі голосували за комуністів; вони отримували в більшості випадків 99,99%. А тепер люди підлещуються перед дебольшевізаторами. Ті, хто дійсно працював проти комуністів, не мають потреби зводити рахунки” [161]. Президент наклав вето на продовження закону про декомунізацію (строк його скінчився у 1996 р.), заявивши, що революційна фаза розвитку країни підійшла до кінця; однак парламент переборював вето, і закон продовжує діяти [162].

В Угорщині ліва опозиція швидко нарекла “законом помсти” закон Зетені-Такача 1992 р. щодо покарання всіх осіб, які з 1944 до 1990 р. “зрадили Вітчизну” [163]. Уже в грудні 1994 р. Конституційний суд виніс рішення, що цей закон порушив два основні принципи. По-перше, це право на інформаційне самовизначення індивідів (право знати, що про них написано в документах; у той же час інші особи не можуть мати інформацію про приватну особу. Публічна цікавість буде виправдана тільки, якщо особа має намір зайняти публічну посаду). По-друге, це право на публічний доступ до інформації, яка має публічну значущість (збереження секретних документів знаходиться в протиріччі з ідеєю правової держави). Таким чином, парламент створив ситуацію неконституційності, та закон було перероблено. Остаточне рішення виглядало так: “біографічний контроль” проходять вищі посадовці, судді, журналісти (як особи, що формують суспільну думку, хоча не мають публічної влади). Право на захист приватної інформації поширюється на юридичних осіб (у тому числі на політичні партії). Однак виняток було зроблено для ВСРП: її архів був оприлюднений, оскільки вона в порушення Конституції безпосередньо здійснювала політичну владу [164].

У польському парламенті протягом 1992-1993 рр. обговорювалось сім законопроектів про декомунізацію, але прийняті вони не були.

На основі деяких з них ураженими в правах могли бути більше 2 млн. осіб. При цьому доказ невинності ліг би на самих обвинувачених [165]. У 1998 р. сейм повернувся до обговорення декомунізації. Були внесені поправки до закону про люстрації 1997 р. За законом кандидати на будь-які посади в державі повинні заповнити декларацію щодо свого співробітництва зі спецслужбами ПНР. Поправки до закону визначили право Апеляційного суду у Варшаві здійснювати функції люстраційного суду; був впроваджений інститут представника суспільних інтересів, що мав право подання на розгляд у суд тих декларацій, що визвали його сумнів. Президент О.Квасневський намагався накласти вето, але це йому не вдалось. 28 листопада 1998 р. закон набрав чинності. У 1999 р. од суду було направлено десятки справ представників номенклатури, у тому числі самого прем'єра Є.Бузека [166]. Але праві партії протягом наступних років продовжували висловлювати невдоволення ходом декомунізації.

У Болгарії на початку 90-х рр. основна увага була зосереджена на судових процесах над колишніми керівниками держави. У вересні 1992 р. Верховний суд засудив Т.Живкова до семи років ув'язнення (хоча обвинувачення в розкраданні держскарбниці не підтвердилось), а колишнього прем'єра Г.Атанасова — до 10 років, але пізніше він був звільнений. Загалом було засуджено майже 60 колишніх політичних діячів. Були й певні казуси в діяльності СДС. Так у 1992 р. був заарештований один з творців “болгарської революції” А.Луканов, але Міжнародний парламентський союз визнав арешт депутата після позбавлення його імунітету незаконним [167].

Така покvapливість СДС викликала відразу у людей із доволі різними поглядами. Соціал-демократ А.Москов (почесний голова БСДП) писав: “На перший план висунулись люди, жадібні до влади та збагачення, невідготовлені, некомпетентні, що проявили себе лише у відчайдушних антикомуністичних криках, але швидко засвоїли мистецтво та менталітет комуністичної бюрократії” [168]. Професор М.Семов відзначав, що до влади прийшли “30-35-річні колишні напористі комсомольці, за плечима в яких нічого, крім комсомольського напору, не було, вони виявились й досить агресивними, і досить жадібними” [169]. Усе це вело країну до внутрішнього розколу, непевності, безладу. Не буде перебільшенням сказати, що саме в цей час Болгарія почала швидко відставати від країн-лідерів посткомуністичної трансформації, тоді як на 1989 р. їхні політичні характеристики виглядали більш схожими.

Багато часу було витрачено на “бійки” з приводу люстрації. У 1993 р. вступив у силу “Закон про декомунізацію науки й освіти”, що забороняв колишнім активістам Компартії, викладачам комуністичної ідеології займати керівні посади в наукових закладах і вузах. Це рішення деякі спостерігачі розцінили як порушення Європейської конвенції про права людини. Незабаром парламент прийняв рішення його відмінити; президент Ж.Желев наклав своє вето, але його було переборено [170]. Здавалось, суспільна думка остаточно схилилась на бік противників люстрації. Але на початку ХХІ ст. багатьом болгарським партіям здавалось, що люстрація — це швидкий і дешевий спосіб продемонструвати ЄС: Болгарія остаточно порвала зі своїм комуністичним минулим. У квітні 2000 р. парламентською більшістю було прийнято закон про заборону в країні всіх комуністичних організацій. Тільки депутати від БСП залишили зал засідань на знак протесту, але це не змінило ситуації: Конституційний суд, що відхилив цей законопроект у 1992 та 1997 рр., цього разу погодився [171].

В Албанії діяльність комуністів була заборонена ще на початку 1992 р., а в серпні розпочався судовий процес над колишнім керівництвом. У 1993–1994 рр. були організовані процеси щодо 10 колишніх членів албанського Політбюро, у тому числі Р.Алії, вдови Е.Ходжі Н.Ходжі, що фактично правила країною останні 10 років життя чоловіка. Засуджена на 11 років ув'язнення, семидесятидворічна Н.Ходжа провела в ув'язненні лише кілька років. Десятеро діячів комуністичного режиму були визнані винними в порушенні основних прав людини й засуджені на великі строки ув'язнення [172]. Процес не виглядав переконливим та був слабо підготовленим з юридичної точки зору. Але суспільна думка в цілому підтримала вирoki.

Законодавство щодо люстрації представляло собою ряд законів, у тому числі поправок, що були внесені до Трудового кодексу. У нього включили статті, що надавали право “компетентному органу” переводити на іншу роботу або звільняти будь-якого державного службовця в інтересах реформи [173]. Десятки тисяч людей втратили роботу з досить невмотивованих рішень суддів. Самі вони, і навіть перший генеральний прокурор, також могли бути звільнені. Люстрація використовувалась лідерами правлячої партії для посилення контролю над політичними процесами.

У 1995 р. були прийняті “Закон про верифікацію морального обличчя посадовців та осіб, що пов'язані з обороною демократичної держави” та “Закон про геноцид та злочини проти людяності, що

були здійснені протягом комуністичного режиму з політичних, ідеологічних і релігійних мотивів”. Тільки за умови проходження спеціальної адміністративної процедури можна було балотуватися на виборну посаду. Вона виявляла, які посади раніше займав кандидат, був він “пособником” секретної поліції чи ні. Для порушення карної справи було достатньо свідчень одної особи. Моральне обличчя оцінювала спеціальна державна комісія, її рішення могло бути скасоване в Касаційному суді. Незважаючи на протести опозиції, Конституційний суд підтвердив конституційність вищевказаних законів. Отже, до 2002 р. громадянських прав позбавилися сотні тисяч албанців [174].

В інших країнах питання про декомунізацію не займало такого важливого місця в політичному житті. “Лідером” можна назвати Словаччину, оскільки колишні комуністи залишилися при владі й користувались певною популярністю серед населення. На початку 90-х рр. було порушено кілька справ проти колишніх міністра внутрішніх справ Ф.Кінцля, генсека КПЧ М.Якеша, керівника профспілок К.Хофмана, офіцера розвідки П.Минарика. Однак, справи було припинено, засуджених осіб було достроково звільнено [175]. Отже, у Словаччині декомунізації як такої не відбулось. Взагалі — був зв'язок між прийняттям люстраційних законів та просуванням посткомуністичних країн на шляху до демократії, чи ні? Вважаємо, що ні. Найзапекліша, найжорстокіша боротьба з колишніми можновладцями відбулась не в найбільш демократичних сьогодні Чехії та Угорщині, а в Болгарії та Албанії, в яких декомунізація використовувалась новими “елітами” як ще одне знаряддя в боротьбі за владу.

Друга проблема — боротьба всередині правлячої коаліції — не набула такого розголосу, як “бійки” з приводу декомунізації, але її вплив на розбудову нової політичної структури був значно більшим.

Наприклад, після приходу до влади Демократичної опозиції Сербії (ДОС), здавалось, головні негаразди країни позаду. Але дуже швидко виявилось, що президент Воїслав Коштуниця, обраний у 2000 р., та прем'єр з 2001 р. Зоран Джинджич по-різному розглядають майбутнє країни, а правлячу коаліцію нічого не об'єднує, крім бажання покінчити з режимом Мілошевича. На початку 2002 р. політичні суперечки між Коштуницею та Джинджичем досягли піку та викликали хвилю масових демонстрацій по всій країні. Їхні учасники вимагали дострокових президентських та парламентських виборів, проведення широких реформ [176].

Отже, перший тур президентських виборів у СіЧ відбувся у вересні

2002 р. Найбільшу кількість голосів отримав В.Коштуниця (31,3%), голова "ДОС". На другому місці був віце-прем'єр уряду Міролюб Лабус (27,8%), що представляв ДП та користувався підтримкою Джинджича. На третьому місці опинився лідер націоналістів В.Шешель (22,6%). Другий тур виборів закінчився безрезультатно. За виборчим законом 1991 р. вибори вважаються легітимними, якщо на дільниці з'явилось не менше 50% виборців, а їх прийшло не більше 46%. Хоча Коштуниця набрав у другому турі 66% голосів, він не міг зайняти посаду президента [177]. У СіЧ настала нова політична криза, перш за все через непорозуміння в стані демократів. Особиста боротьба за владу між Джинджичем та Коштуницею зіграла на руку тільки сербським націоналістам. За закликотом В.Шешеля вони бойкотували другий тур виборів і фактично їх зірвали.

Розчарування в собі та оточенні змусили В.Коштуницю відійти від великої політики. Іншу втрату демократи понесли з трагічною загибеллю З.Джинджича, убитого 13 березня 2003 р. Відповідальність було покладено на членів так званого "земунського клану" на чолі з Мілорадом Луковичем, прибічником Мілошевича. У країні запанував хаос. Тимчасовий уряд оголосив надзвичайний стан, поліція почала масові арешти, були заборонені всі страйки та мітинги, СМІ опинились під жорсткою цензурою [178].

Друга невдала спроба СіЧ обрати собі президента відбулась 16 листопада 2003 р. в умовах, коли очевидною була стомленість громадян не стільки від реформ, скільки від обіцянок, що не виконувались. Провину поклали на демократів, тож не так дивно, що 46,3% голосів отримав представник Сербської радикальної партії Томіслав Ніколич. 35% голосів отримав представник правлячої коаліції "Демократична опозиція Сербії" Драголюб Мічунович. Але явка виборців склала тільки 38,5%. Новий лідер реформаторів М.Лабус сам не з'явився на вибори та закликав своїх прибічників наслідувати його приклад. Так демократи "відшкодували" націоналістам зрив попередніх виборів [179]. Підсумком внутріпартійної боротьби в Сербії стала втрата багатьох шансів на відбудову суспільства, зруйнованого довгими роками авторитарного правління, міжнародними санкціями, бойовими діями. У перспективі залишається ще й відділення від Сербії Чорногорії, що вважає за краще розірвати стосунки з країною, яка за своїми сучасними характеристиками ще довго не буде мати шансів увійти у Велику Європу.

Прикладом ще більш драматичних наслідків боротьби всередині

правлячої коаліції стала доля Чехословаччини. Характерною рисою на початку 90-х рр. стало посилення протистояння між президентом та парламентом. В.Гавел був змушений звертатись до громадян країни за підтримкою його законодавчих ініціатив. Його спроби провести референдум відносно устрою ЧСФР, розподілу державних функцій, блокувались урядом і Федеральними зборами Чехословаччини, які очолював Олександр Дубчек. Результатом послаблення центральної влади стала можливість для регіональних еліт вирішити свої проблеми: попри відсутність об'єктивних причин, Чехословаччина розпалась.

Поштовхом до загострення чесько-словацьких відносин стала підготовка та проведення в червні 1992 р. парламентських та президентських виборів. Очевидним було невдоволення словаків політикою пражського уряду, економічними труднощами, більш відчутними в Словаччині. Але визначальний вплив мала позиція В.Клауса та В.Мечара, лідерів партій, що здобули перемогу; на них лежить особиста відповідальність. Відкидаючи будь-які варіанти компромісу, вони свідомо "підігривали" громадську думку. Склалась надзвичайна ситуація, коли більшість громадян була проти розпаду, але вважала його неминучим.

Деякий час сторони вели майнову суперечку, яка ледве не привела їх до Міжнародного суду в Гаазі, однак проблеми все ж таки були врегульовані мирно. 20 липня 1992 р. ГДП та РДС підписали "Політичний договір", за яким для управління Чехо-Словацькою створювався Тимчасовий уряд з 5 міністрів [180].

26 січня 1993 року Національна рада Чехії першим президентом обрала Вацлава Гавела. Першим прем'єр-міністром став Вацлав Клаус. Удвох вони надали єдиний у Східній Європі приклад успішного співробітництва між президентом та прем'єром.

Але в більшості країн регіону в першій половині 90-х рр. склалась ситуація, коли президент та прем'єр представляли різні партії та водночас витрачали час на з'ясування відносин. Навіть в Угорщині почалась боротьба за владу президента Арпада Гьонца та прем'єра Йозефа Анталла. Вона розхитала як правлячу коаліцію, так і всю структуру державного управління, зробила ефективність праці уряду та команди президента значно нижчою, ніж сподівались міжнародні спостерігачі. Було б помилкою вважати, що вони несуть особисту відповідальність за ситуацію, що склалася. Не А.Гьонц та Й.Анталл почали цю боротьбу; напевне вони не сподівались мати з неї якийсь особистий зиск. Ця боротьба була "запрограмована" ходом посткомуністичного

реформування; свідченням цього є схожа ситуація в кожній країні регіону. Ще одним свідченням того, що боротьба між різними гілками державної влади в Угорщині не носила особистого характеру є те, що після смерті в грудні 1993 р. Й.Анталла та обрання Петера Бороша ситуація майже не змінилась.

Боротьбу в правоцентристській коаліції спричинили також непорозуміння між УДФ та НПДСГ. Й.Тордьян постійно виступав проти схильності удеєфівців до компромісів у боротьбі з комуністами. Тож парламентська трибуна стала місцем чвар, що носили дедалі скандальніший характер.

В середині 90-х коаліція СВД та УСП, що прийшла до влади у 1994 р., стикнулася з жорсткою критикою правої опозиції. Їх звинувачували в подальшому зниженні рівня життя громадян, скороченні народжуваності, “латиноамериканізації” освіти та культури. Зовнішня критика загострила суперечності між партнерами по коаліції. Очевидною стала ситуація, при якій вільні демократи брали на себе підготовку політичних рішень, але намагались перекласти всю відповідальність на соціалістів. Відсутність єдності в правлячому таборі призвела до поразки на найближчих виборах.

Реформований правоцентристський блок СМД-УГП (Союз молодих демократів — Угорська громадянська партія) з УДФ та НПДГ консолідував свої зусилля та завдяки єдності отримав 163 мандати в Державних зборах 1998 р. 34-річний лідер СМД-УГП Віктор Орбан, що очолив кабінет міністрів у липні 1998 р., створив імідж висококомпетентного політика, який керувався розумом, а не емоціями у визначенні подальшого шляху для країни [181].

Його найближчий союзник НПДГ, здавалось, взяв до уваги уроки минулого. Але негативні тенденції, що проявились в діяльності в цілому успішного уряду Орбана, можна пов'язати саме з впливом НПДГ. Її лідер, І.Чурка, дозволяв собі грубі націоналістичні випадки, отже, врешті решт, Орбану довелося виключити його зі складу уряду. Можливо, вплив Чурки відзначився на тому, що Орбан виявляв надмірну увагу до “хворобливого” питання про долю зарубіжних угорців. За його ініціативою парламент прийняв закон про пільги та привілеї етнічним угорцям, що проживають в сусідніх країнах. Вони отримали рівні з громадянами Угорщини права в галузі культури та освіти, у тому числі значні стипендії, безкоштовну медичну допомогу, пільгові транспортні тарифи, право на працю в Угорщині протягом 3 місяців на рік. Закон вступив у силу з 1 січня 2002 р. та викликав бурю в сусід-

ніх країнах, перш за все в Румунії, що подала скаргу в Раду Європи та ЄС [182]. Ще більше нарікань викликала заява Орбана про необхідність відміни декретів Е.Бенеша про висилку зі Східної Європи етнічних німців [183]. Всі ці заходи пояснювались бажанням прем'єра напередодні виборів отримати голоси націоналістів, прибічників ідеї “Великої Угорщини”, а самому посісти місце нового “батька нації”. Однак у реальності він втратив підтримку більшості громадян, що ясно виявили волю до безконфліктних відносин із сусідами.

Разом з тим необхідно підкреслити, що Угорщина в порівнянні із сусідніми країнами у добу революцій продемонструвала більшу політичну стабільність, що пояснюється перш за все намаганням правлячої коаліції зберегти консенсус провідних парламентських партій. Тож кризові явища хоча і супроводжували політичне життя протягом 90-х рр., але були тут менш масштабними та гострими, ніж будь-де. Це дозволяє говорити, що в Угорщині швидко сформувалась діюча система демократичних інститутів.

У Польщі значно скоріше проявились протиріччя між минулими союзниками в боротьбі з комунізмом. “Солідарність” з опозиції остаточно перетворилась на партію влади. Тепер вона була повинна витримувати жорстку критику як лівих, так і правих. Права опозиція, яку “Солідарність” свого часу не допустила до участі в “круглому столі”, ставала все більш радикальною. Вона вимагала усунення з політичного життя посткомуністичних сил, створення сильної держави на базі націоналістичної ідеології і католицьких цінностей. Отже, якщо на початку 80-х рр. “Солідарність” була центром тяжіння всіх невдоволених, лідером не тільки робітничого класу, але й інтелігенції, селянства, то в 90-ті рр. починається її розпад, який можна вважати цілком закономірним та спричиненим об'єктивними обставинами. Таким чином, “Солідарність”, залишившись важливим політичним гравцем, як феномен єдності польського народу зійшла з політичної арени.

Уже з 1989 р. у “Солідарності” почався розкол на поміркованих та радикалів. Почалась так звана “війна у верхах” між прибічниками Валенси, що намагався скоріше розірвати домовленості “круглого столу” і взяти всю владу у свої руки, і угрупуванням Т.Мазовецького, що був за продовження перебудови еволюційним шляхом. Обраний президентом Валенса залишає посаду голови “Солідарності”; Маріан Кшаклевський, що став його наступником, змінити ситуацію не зміг з об'єктивних причин, тому що організація поступово перетворювалась на партію, що об'єднувала людей з протилежними поглядами [184].

У грудні 1991 р. уряд сформував радикал Ян Ольшевський, але у складу кабінету увійшли представники фракцій, що загалом мали тільки 100 голосів з 460. Тому уряд знаходився в постійному пошуку компромісів; виникли також труднощі в діалозі з президентом. Ольшевський спробував зміцнити свої сили, дискредитувавши політичних супротивників. 4 червня 1992 р. міністр внутрішніх справ А.Мачеревич віддав головам парламентських фракцій конверти зі списком з 64 прізвищ членів уряду і парламенту, що були звинувачені в співпраці зі спецслужбами ПНР. У той же час другий список було віддано вищим посадовцям РП — у ньому було прізвище Валенси і його прізвисько — “агент Болек”. Валенса зміг привернути на свій бік більшість лідерів сейму та відправив Ольшевського у відставку вже наступного дня. Новим прем'єром стала Ханна Сухоцька (“Демократичний Союз”) [185]. Цей момент оцінюють як найдраматичніший у польській політичній історії 90-х рр. Події 4 червня отруїли політичну атмосферу взаємними підозрами та звинуваченнями. Імідж Валенси зазнав нищівного удару.

Тим часом поступово зростала роль парламенту, де головну роль відігравали люди, що з свого часу “створили” Валенсу, але тепер ставились до президента з певною обережністю. У Сеймі першої половини 90-х рр. були колишні “корівці” (КОР) Адам Міхнік та Кароль Модзелевський; Здислав Найдер (ПНС); Броніслав Геремек, один з лідерів заворушень 1968 року, став головою Комісії з іноземних справ Сейму; “Коровець” Яцек Куронь тепер став міністром праці. Таким чином, Л.Валенсі та його команді довелось стикнутися з парламентом та контрольованим ним урядом, чиї інтелектуальні здібності перевищували можливості колишнього ватажка робітничого руху. Не дивно, що польська модель влади стала найбільш “чистою” парламентською моделлю в Східній Європі.

Окрім опору з боку Сейму, Валенсі довелось стикнутись із проблемою нестабільності та неефективності уряду. Протягом кількох років на посаді прем'єр-міністра побували Тадеуш Мазовешький, Ян Криштоф Білецький, Ян Ольшевський, Ханна Сухоцька. Всі вони — колишні дисиденти, які мали чітке визначення того, що Польщі непотрібне, але не мали розгорнутої позитивної програми дій.

У червні 1993 р. Валенса вдається до розпуску парламенту. Восени новим прем'єром лівоцентристського уряду став поміркований представник Польської селянської партії, колишній фермер Вальдемар Павляк. Павляк, якому було лише 34 роки, був представником іншо-

го, молодого покоління політиків, для якого політичні бійки 80-х рр. мали історичне значення, але не визначали сучасний світогляд. Саме Польська селянська партія виступила за консолідацію з Польською соціалістичною партією (колишньою ПОРП), хоча потім їхня коаліція зазнала труднощів через різні підходи до вирішення основних економічних та політичних питань. Крім того, між Павляком, що до свого призначення вважався фаворитом Валенси, та президентом почалась жорстока боротьба, що тяглася аж до 1995 року [186].

Не дивно, що низка демократичних реформ, підготовлених на початку 90-х рр., не була впроваджена, або її впровадження загальмувалось до 1996-1997 рр. Бюрократичне життя в Польщі відрізнялось централістськими тенденціями. У столиці та на місцях практикувалась “теорія поділу здобичі”: право спадкоємності посад. Відродився політичний клієнтизм, що призводив до відбудови залежності самоуправління від урядової бюрократії [187]. Неформальна сфера впливу тут залишалась більшою, ніж в ЄС; часто був відсутній розділ приватних та громадських інтересів. Корупція в Польщі була розповсюджена ширше, ніж очікувалось [188].

Іншою проблемою був брак “політичного професіоналізму”. Його замінювала сильна орієнтація на особистості. Протягом посткомуністичного періоду в Польщі найбільшою підтримкою населення користувався Лех Валенса, а потім його наступник — Олександр Квасневський. Обидва президенти уособлювали сильного лідера, але в перехідному суспільстві це не завжди означає стабільність та передбачуваність політичного життя. Валенса відчайдушно боровся за посилення своєї влади за рахунок уряду; він майже щороку змінював прем'єрів. Квасневський з цього погляду не набагато відрізнявся від свого попередника. У 2003 р. його відносини з прем'єром Лешекком Міллером, соратником по СДЛС, погіршились до того, що в СМІ почали використовувати термін “війна”. Міллер першим пішов на компроміс та погодився на дострокові парламентські вибори (13 червня 2004 р.). Але конфлікт Міллера та Квасневського перейшов у площину внутрішньопартійної боротьби. Частина членів СДЛС виступила за відставку свого лідера через те, що він не узгодив з однопартійцями своє рішення про дострокові вибори. Потім відбувся так званий “бліцкриг Міллера”: він став ініціатором голосування в сеймі з приводу довіри до уряду та отримав 236 голосів (проти — 213 голосів). Ця перемога негайно позначилась на його позиціях у партії: на конгресі СДЛС депутати скандували: “Хай живе Лешек!”. Нареш-

ті, Міллер зміг переконати Квасневського, що в спільних інтересах провести вибори в парламент згідно строку, котрий був закріплений у конституції (у 2005 р.) [189]. Однак відверта боротьба президента та прем'єра не могла не позначитись на суспільній думці Польщі. Отже, наступні президентські та парламентські вибори ліві, як передбачала більшість експертів, програли.

Підбиваючи підсумки щодо сучасної ситуації навколо партійної боротьби, перш за все слід зазначити її амбівалентність. З одного боку, боротьба всередині коаліцій та окремих партій — нормальне, передбачуване явище. Адже партії в Східній Європі склалися на основі протестних рухів, дисидентських організацій, отже, період внутрішнього розмежування був необхідним, навіть сприяв розбудові основних течій суспільно-політичного життя, як це й було раніше в країнах класичної демократії. З іншого боку, боротьба союзників значно послаблює їхні політичні можливості та взагалі пригальмовує процес посткомуністичної трансформації.

Отже, скорочення цього болісного перехідного періоду можна тільки вітати; це свідчить про обізнаність політичних еліт таких країн як, наприклад, Чехія. Але Чехія досі є винятком із загального правила. У більшості країн регіону в боротьбі за владу використовуються будь-які засоби. Серед них і сумнозвісні люстраційні закони. Сьогодні вони направлені не на викриття “злочинів соціалістичних часів”, а на дискредитацію суперників: не хочеш підтримувати нові закони про люстрацію — ти не демократ чи, ще гірше, ти очевидно боїшся викриття своїх старих гріхів. На жаль, навіть після вступу до ЄС “охота на відьом” в Східній Європі не була припинена. Це негативно характеризує як сучасний стан політичної культури східноєвропейських можновладців, так і відсутність відповідного законодавства в самому осередку демократії — ЄС.

З нашої точки зору, було б ліпше приділити увагу іншій болючій проблемі перехідних суспільств — корупції. За корупцію східноєвропейців картають їхні західні сусіди, та й самі вони не проти поговорити про корупцію, особливо перед виборами й особливо на адресу політичних суперників. Отже, питання про корупцію, як і люстрація, використовується як важливе знаряддя в політичній боротьбі. Якби цих знарядь не було, життя політиків стало б набагато важчим. А як же з реальним аналізом феномена корупції в Східній Європі? На жаль, він практично відсутній: можливо саме через очевидність негативної оцінки.

3.6. СКЛАДАННЯ МАЯТНИКОВОГО ХАРАКТЕРУ ВИБОРІВ У КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ ТА ЙОГО НАСЛІДКИ

В середині 90-х рр. ХХ ст. в більшості країн Східної Європи (окрім Словенії) до влади прийшли ліві, зокрема, колишні комуністичні, а тепер соціалістичні партії. Цей процес А. Міхнік назвав “оксамитовою реставрацією”. Однак, по-перше, процес повернення экс-комуністів носив обмежений характер, нові соціалісти мали відмінні від компартій основні програмні настанови, їхні стратегічні завдання були дуже схожими на стратегію правоцентристів; по-друге, досить скоро стало очевидно, що справа не в принадності передвиборчих програм лівих, а в певній стомленості населення від реформ, від загальної некомпетентності урядів. Тому за кілька років по “оксамитовій реставрації” праві повернули собі владу. Таким чином, за останні 10 років у Східній Європі склалось “правило маятника”, що порушується виключно рідко. Цей процес є, безумовно, одним з тих факторів, що найбільше впливають на хід та результати посткомуністичної трансформації, тому вимагає більш детального висвітлення.

Типовою парламентською демократією в регіоні наразі можна назвати Угорщину. Спеціалісти вважають угорську виборчу систему одною з найбільш складних у світі. Голосування здійснюється як за “партійними списками”, так і за одномандатними округами. Частина депутатських мандатів розподіляється серед партій, що “взяли” 5-процентний бар'єр, за спеціальною математичною формулою. Таким чином, в Угорщині парламентські вибори лише теоретично можуть проходити в один тур, фактично ж перший тур надає лише приблизне уявлення про розклад сил на політичній арені, а на другому цей розклад вимірюється кількісно [190].

У травні 1994 р. на чергових парламентських виборах УСП отримала 54% голосів, СВД — 18%. Це була відповідь виборців на проявлену правими некомпетентність у рішенні основних соціально-економічних питань.

Після виборів УСП, яка мала можливість самостійно сформувати уряд (209 місць в парламенті), все ж таки запропонувала коаліцію другій за рейтингом партії — СВД (69 місць), що втратив лідера (А. Їонца, що помер у 1993 р.), але не свою популярність. Але ключові посади в новому кабінеті зайняли соціалісти, наприклад, міністром закордонних справ став Ласло Ковач. З червня 1994 р. уряд очолив Дюла Хорн, міністр закордонних справ УНР у 1989-1990 рр. [191].

Нова коаліція назвала себе соціал-ліберальною. У програмі, оприлюдненій напередодні приходу до влади, уряд підкреслив, що буде продовжувати перетворення, розпочаті в 1989 р. з метою модернізації суспільства й економіки, але в душі “соціально чутливої” держави [192].

У Польщі “оксамитова реставрація” почалася з президентських виборів. Фаворитами кампанії 1995 р. були Л.Валенса (АВС) та О.Квасневський (СДРП), програми яких були на диво схожими. Але стиль кампанії дуже відрізнявся: Валенса був агресивним, жорстким, Квасневський спокійним, конструктивним. Гаслом Валенса було: “Кандидатів багато, але Валенса один”, гаслом Квасневського: “Оберемо майбутнє”. У першому турі Квасневський отримав 35,11% голосів, Валенса — 33,11%; у другому турі відповідно 51,72% і 48,28%. 23 грудня на засіданні Національних зборів Квасневський був приведений до присяги як новий президент РП [193].

Перед тим як залишити президентську посаду, Валенса 19 грудня звинуватив прем’єра Олексі в співпраці зі Службою зовнішньої розвідки РФ (ці звинувачення були остаточно зняті лише в 1998 р.). 21 січня 1996 р. прем’єр був змушений піти у відставку. Новим головою уряду став Володзімеж Чимошевич (СДРП) [194].

З легкої руки сейму на момент президентських виборів 1995 р. Валенса став виглядати вузьколобим консерватором, який діє за вказівкою Костьолу, а його суперник Олександр Квасневський набув іміджу західника із широкими поглядами. “Оксамитова реставрація” в Польщі була тим більш повною, що з 1995 р. соціалісти міцно зайняли міністерські посади.

У цей момент сейм знову взяв на себе роль певної противаги, постійно нагадуючи соціалістам про їхнє темне комуністичне минуле, зв’язки зі службою безпеки й т. ін. Однак найважливішим є те, що рівень розвитку демократії, роботи її інститутів у Польщі дозволяє її громадянам не реагувати надмір гостро на зміну партій біля керма країни. Лівоцентристські уряди продемонстрували політичну волю до продовження реформ, розпочатих правими. Разом з тим до 1998 р. були зроблені спроби скорегувати наслідки помилок, що були допущені на першому етапі, підготувати умови для більш глибокого реформування всієї системи.

Біднішу частину суспільства не вдовольняла ситуація, при якій при владі перебували ліві, а майнове розшарування збільшилось. Тим часом СДРП продовжувала підкреслювати, що вважає себе центристською партією, орієнтується перш за все на середній клас. Це викли-

кало непорозуміння всередині СДЛС, ослабило їхні позиції напередодні чергових парламентських виборів.

На 21 вересня 1997 р. у Польщі існувало більше 250 партій [195]. Але ситуація дуже відрізнялась від ситуації початку 90-х рр. Реформа 1993 р. стала каталізатором укрупнення політичних партій, коаліцій, блоків. СДЛС висунув гасло “Добре сьогодні — краще завтра”, але в цілому виборча кампанія було слабо організована [196]. Праві зробили наголос на вірності традиційним цінностям, але на новій базі; вони висунули багато молодих кандидатів, що теж вплинуло на результати.

У виборах взяли участь 22 виборчих об’єднання і блоки, з яких до парламенту пройшло 10. При явці виборців 48% у сеймі переміг націонал-католицький блок “Виборча акція “Солідарність” (АВС) (34%). СДЛС (без ПСП) отримав 27%, ліберальний Союз Свободи Л.Бальцеровича — 13%. У сенаті АВС отримав 53 місця зі 100, СДЛС — 28 [197]. Отже, були створені сильні праве, ліве крило і центр.

Це не становило загрози процесу реформ або виробленню зовнішньої політики держави, тому що розбіжності між партіями не носили суттєвого характеру. Так ліво- та правоцентристи (СДЛС, АВС, Союз Свободи) однаково прагнули інтеграції Польщі в Європу, проти чого застерігали радикали з обох сторін (Союз польських комуністів “Пролетаріат”, Консервативна партія, національна партія “Щербець”). При цьому входження в НАТО не викликало таких палких дискусій, як ЄС; особливу позицію тут зайняла ПСП, що піклувалась про майбутнє фермерів, та АВС, що побоювалась втрати Польщею самостійності [198].

АВС склав угоду із Союзом Свободи, забезпечивши собі парламентську більшість. Уряд у жовтні 1997 р. сформував поміркований політик Єжи Бузек (АВС). Л.Бальцерович зайняв посади віце-прем’єра та міністра фінансів. Уряд підготував чотири реформи — адміністративну (під назвою “Європа регіонів”), пенсійну, охорони здоров’я, освіти — та почав їх швидко впроваджувати [199].

Але протягом 2000 р. почала розвалюватись правляча коаліція. Є.Бузеку довелось звільнити майже половину членів кабінету, що були звинувачені в корупції. У результаті розбіжностей щодо темпів економічних реформ з уряду Є.Бузека вийшло п’ять ключових міністрів, у тому числі Л.Бальцерович [200]. Уряд витратив весь запас народної довіри та виявився нездатним провести підготовку до вступу Польщі в ЄС: чим ближче ставало це завдання, тим більш тяжким воно здавалось.

Остання акція уряду Бузека — початок судової справи над генералом В.Ярузельським у травні 2001 р. Його було звинувачено в жорстокому придушенні опозиції в 1970, 1981 та 1989 рр. [201]. Більшість громадськості не підтримала спроби уряду розпочати нову “охоту на відьом”, вбачаючи в цьому намагання відволікти населення від більш сучасних проблем.

Після провалу на третіх президентських виборах (майже одностайне переобрання О.Квасневського) гаслом правих стала сентенція: “Осінь ваша — весна наша”. Але у 2001 р., ще напередодні парламентських виборів, більшість аналітиків вважала, що ліві (коаліція СДЛС та Союзу труда) отримають перемогу [202].

Парламентські вибори відбулись 23 вересня 2001 р. У них взяли участь більше 46% зареєстрованих виборців. На виборах до сенату більшість голосів отримала СДЛС (75 з 100 місць). На виборах до сейму СДЛС на чолі з Л.Міллером здобув більше 40% голосів. Але цього було замало, щоб сформувати уряд самостійно. До парламентської більшості їм не достало 10 місць. ПСП отримала близько 9% голосів, а друге місце після СДЛС зайняла правоцентристська “Громадянська платформа” — близько 13%. Вона разом з правим об’єднанням “Право і справедливість” (9,5%) створила парламентську фракцію “Громадянське об’єднання” [203]. Подив викликав лише той факт, що в парламент не пройшли колишні правлячі партії — АВС та Союз Свободи.

Таким чином, опозицію лівим у парламенті, що розпочав роботу 19 жовтня 2001 р., склало центристське “Громадянське об’єднання”. Коаліційний уряд (СДЛС, Союз праці, Польська народна партія) сформував лідер СДЛС Лешек Міллер. Він заявив, що буде боротись за “людяне” обличчя поспіхом збудованого капіталізму [204].

Першими реформами Міллера стало скорочення держапарату на 12-15% та ліквідація багатьох державних агенцій і комітетів. Усім чиновникам була заморожена зарплатня “до поліпшення економічної ситуації”. Взагалі саме економіка стала стрижнем нової урядової політики. Однак на грудень 2001 р. кількість критиків уряду серед громадян перевищила кількість його прихильників: 38% проти, 30% — за, третина опитуваних утрималась від відповіді. У 2002 р. опитування виявило, що 68% поляків незадоволені розвитком політичної ситуації в країні, 82% — станом економіки. Навесні 2002 р. у Варшаві відбулись масові демонстрації проти змін у Трудовому кодексі РП, безробіття та низького рівня оплати праці. Це викликало низку добровільних відставок міністрів, у тому числі міністра фінансів Марека Бельки [205].

Попри все було очевидно, що Польща вступила до останньої фази системної трансформації, що в наступні десять років повинна перетворити країну на типову європейську державу з усталеним демократичним режимом. Головними завданнями наразі є формування двопартійної системи, створення сильного громадянського суспільства.

Польща, на думку польських дослідників Я.Мухи та М.Щепанського, має близько десяти головних джерел подальшої трансформації, що дають надії на краще. Серед них: стабільна демократична система, реальна легітимізація політичних влад, прогрес у наближенні польського законодавства до західних зразків, відносно сильна публічна підтримка євроінтеграції, дуже сильна культурна ідентифікація з Європою більшості населення [206]. Це засвідчив референдум 7-8 червня 2003 р., коли більше 75% громадян погодилась зі вступом РП до ЄС [207].

Чехія та Словаччина представляють інший варіант політичного розвитку в порівнянні з Угорщиною та Польщею. У Чехії, здавалось, ніколи ліві не повернуться до влади. ГДП — головна правляча партія — з її харизматичними лідерами В.Гавелом та В.Клаусом, користувалась загальною довірою як усередині країни, так і за кордоном. Для чехів, серйозно налаштованих на приєднання до ЄС, останнє мало велике значення.

Але наприкінці 1997 р. прем’єр-міністр В.Клаус, після гучного скандалу з приводу оприлюднення таємних партійних рахунків у швейцарських банках, був змушений подати у відставку. Репутація Клауса як одного з найуспішніших європейських політиків зазнала нищівного удару. Тепер преса називала його “більшовиком від капіталізму”, головним корупціонером країни [208]. Скандал призвів до кризи та розколу всередині ГДП. Клаус залишив за собою посаду голови; це викликало створення внутріпартійної фракції для боротьби з керівництвом (до неї належали міністри фінансів, оборони, праці та міністр з питань розвитку регіонів). Але більшість членів партії підтримала свого лідера. На надзвичайному з’їзді ГДП опоненти Клауса були затавровані як “зрадники” [209].

У січні 1998 р. уряд, у склад якого увійшли представники трьох правих партій, очолив Йозеф Тошовський. Мандат уряду повинен був діяти до дострокових парламентських виборів, на чому настояли найсильніші партії Чехії. Представники ГДП отримали 4 міністерських портфеля (замість 8 у попередньому уряді); Громадянський демократичний альянс та Християнсько-демократична унія — Чехословацька народна партія (ХДУ-ЧНП), які мали раніше по 4 міністерських

пости, отримали лише по 3. Уперше в коаліцію увійшли безпартійні, що отримали 6 з 16 міністерських портфельів [210]. Це означало, що праві втратили монополію на владу.

Напередодні виборів 1998 р. праві зробили все, щоб консолідувати сили, розпорошені внаслідок розколу ГДП. Один з її лідерів, Я.Румл, у квітні 1998 створив партію Союз свободи (СС), яку активно почав підтримувати та пропагувати президент Гавел [211].

Але перемогу отримали ліві, хоча й з невеличким відривом. ЧСДП здобула 32,3% голосів. На другому місці була ГДП — 27,8%. На третьому — КПЧМ (11,1%). У парламент пройшли також ХДУ-ЧНП та СС. Таким чином, у палаті депутатів ліві здобули 74 місця, а праві всього на п'ять місць менше, ніж у попередньому складі — 63. Деякі наглядчі відзначають як позитивне явище, що вперше бар'єр не змогли подолати радикали — ані Партія пенсіонерів, ані Республіканська партія [212].

9 липня ЧСДП та ГДП підписали так звану “опозиційну угоду” (партії домовились про розподіл влади), за якою з'явилась можливість формування однопартійного уряду. 17 липня президент доручив сформувати уряд колишньому голові палати депутатів Мілошу Земану (ЧСДП). За опитуванням суспільної думки Земан став другим найбільш популярним політиком у країні [213].

З цього моменту “правило маятника” почало працювати в Чехії так само, як і в інших країнах регіону. На парламентських виборах 2000 р. ГДП знову обійшла за популярністю ЧСДП. Праві — “Коаліція чотирьох” (Союз свободи, християнські демократи, Громадянський демократичний альянс, Демократичний союз) — здобули більшість сенаторських крісел [214]. Угода ЧСДП та ГДП зберіглась, їхнє співробітництво поглиблювалась з 1998 до 2002 р., забезпечивши стабільність всієї політичної системи.

У червні 2002 р. на парламентських виборах ЧСДП отримала третину голосів та створила коаліцію з правим Союзом свободи й центристською Християнсько-демократичною партією (ХДП), що дало можливість розраховувати на 101 місце з 200. ГДП отримала 24% голосів та залишилась в опозиції. Уряд очолив лідер ЧСДП Володимир Шпідла, на долю якого випала нелегка місія — завершення реформ, необхідних для підготовки Чехії до членства в ЄС [215].

“Антиподом” Чехії була Словаччина, настільки “червона”, що це викликало запитання: відбулась тут взагалі зміна влади чи ні? Але навесні 1994 р. колишній міністр закордонних справ Йозеф Моравчик висунув звинувачення проти прем'єр-міністра В.Мечара, який по-

стійно тиснув на нього, примусивши піти у відставку. На превеликий подив Мечара, він не зміг здобути підтримку в Словацькій національній раді при обговоренні питання про вотум довіри [216]. Здавалось, для Словаччини настав час вибору.

16 березня 1994 р. Моравчика було обрано головою тимчасового коаліційного уряду, до якого увійшли представники Демократичного союзу, Партії лівих демократів, Християнсько-демократичного руху, Націонал-демократичної партії. Для подолання кризи, що охопила різні сфери суспільного життя, було вирішено провести позачергові парламентські вибори. Однак правій опозиції не вистачило ані внутрішньої єдності, ані часу, щоб до парламентських виборів створити реальну альтернативу Мечару. Опозиція обрала невдалий негативний варіант передвиборчої агітації: “В.Мечар вивчав у Москві диктатуру пролетаріату, М.Ковач був радником Ф.Кастро, комуністи в Національній раді розкрадають народне майно!” [217].

Перші після отримання Словаччиною незалежності вибори пройшли достроково — 30 вересня — 1 жовтня 1994 р. У них взяла участь 18 партій та рухів; 76% всіх виборців. Перемогу здобув Рух за демократичну Словаччину В.Мечара, що виступив у блоці із Селянською партією (35% голосів). До парламенту також увійшли лівий блок “Загальний вибір” (Партія лівих демократів, Соціал-демократична партія Словаччини, Партія зелених, Рух аграрників) Угорська коаліція (Угорський християнсько-демократичний рух, рух “Співіснування”, Угорська громадянська партія) та Християнсько-демократичний рух, що отримали по 10% голосів; а також Демократичний союз, Об'єднання робітників Словаччини, Словацька національна партія. До уряду В.Мечара увійшли представники Руху за демократичну Словаччину (РДС), Селянської партії, Об'єднання робітників Словаччини, Словацької національної партії [218].

Опозиційні партії зрозуміли, що тільки об'єднання їхніх зусиль може змінити розстановку сил на політичній арені. У вересні 1997 р. у м. Мартині відбулась конференція п'яти опозиційних партій, що створили так звану Словацьку демократичну коаліцію (СДК) з метою усунути Мечара на виборах 1998 р. [219].

Тим часом постійні сварки між В.Мечаром та президентом М.Ковачем були поновлені та обумовили політичну кризу: 2 березня 1998 р., після того як закінчився строк його повноважень, Міхал Ковач залишив свою посаду. Але парламент не зміг домовитись про кандидатуру нового президента, отже, його обов'язки виконував прем'єр [220].

У вересні 1998 р. на парламентських виборах РДС здобув 27% голосів, більше ніж будь-яка інша партія, але в порівнянні з попередніми виборами він втратив біля чверті колишнього електорату. Один партнер РДС — Словацька робітничка партія — взагалі не “взяв” 5% бар’єр, необхідний для представництва в парламенті. Другий партнер — Словацька національна партія — отримав 9% голосів. Коаліція з 5 демократичних партій — СДК — отримала 23% голосів. Разом партії, що знаходились в опозиції до РДС — СДК, СПЛД, Християнсько-демократичний рух, Угорська коаліція, Партія громадянської згоди, — отримали біля 57% голосів (2/3 місць у парламенті). Провідне місце серед них посіла СПЛД (з 1996 р. її лідером став Й. Мігаш) [221]. Це єдина словацька партія, за яку голосували й представники угорської меншини.

На думку голови місії бюро ОБСЄ з демократичних інститутів та прав людини Майкла Віджанта “парламентські вибори в Словаччині чітко продемонстрували прагнення громадян цієї країни до демократичного розвитку та дотримання прав людини” [222]. Але важливою причиною зміни настрою словаків можна вважати погіршення умов життя, зріст безробіття, а не невдоволення ходом політичних реформ.

Мечар, що міг розпоряджатись лише 57 з 150 місць в Національній раді, не був переобраний на посаду прем’єр-міністра. Новий уряд сформував Мікулаш Дзуринда (Християнсько-демократичний рух). Міністром закордонних справ став його товариш по партії Едуард Кукан. Й. Мігаш став головою Словацької національної ради [223]. Так Словаччина приєдналась до більшості країн Східної Європи, де склалось “правило маятника”.

На початку 1999 р. Словаччину приголомшило вбивство Яна Дуцького, колишнього міністра економіки в уряді Мечара. Це відбулось напередодні арешту Дуцького, що готувався правоохоронними органами. Убивство посилило підозри, що діяльність колишнього уряду носила злочинний характер. Керівництво спецслужб оприлюднило відомості про зв’язки Мечара з російською мафією, про “відмивання” нелегального капіталу в словацьких фірмах. Прямих свідків проти колишнього прем’єра знайти не вдалось, але Мечар був змушений оголосити, що залишає політичну сцену [224]. Однак, після того як парламент прийняв рішення про проведення прямих всенародних виборів президента, Мечар висунув свою кандидатуру. Його опонентом від правоцентристів став мер м. Кошице Рудольф Шустер (в минулому — голова словацького парламенту в ЧССР, голова Партії

громадянської згоди). Кампанія супроводжувалась гучними скандалами та взаємними обвинуваченнями. У другому турі виборів 30 травня 1999 р. Шустер отримав 57% голосів, тоді як Мечар тільки 32% [225]. Тепер можна було говорити про кінцеву відмову Словаччини від “комплексу Мечара”.

Цього не змінили підсумки парламентських виборів, що пройшли у вересні 2002 р. РДС отримав усього 19,5% голосів при явці 70% виборців (36 депутатських мандатів з 150). Новий уряд попри всі прогнози спостерігачів президент спочатку запропонував сформувати В. Мечару, оголосивши, що це політик, який насправді здатен створити ефективний уряд. Але необхідність залучитись підтримкою Заходу вплинула на переобрання на другий строк М. Дзуринди, під керівництвом якого Словаччина почала успішно наздоганяти Чехію. Отже, у правлячу коаліцію увійшли Словацький демократичний та християнський союз (нова партія, створена та очолена М. Дзуриндою у 2000 р.), Угорська коаліція, Новий громадянський альянс, Християнсько-демократичний рух [226].

Приклад Болгарії — це приклад усталеної рівноваги між двома партіями (СДС та БСП), яка раптово ламається з появою “третьої сили”. У грудні 1994 р. до влади прийшов лівоцентристський блок “За Болгарію” на чолі з БСП (44%), здобувши абсолютну більшість у парламенті. Отже, “оксамитова реставрація” відбулась досить буденно. У січні 1995 р. уряд очолив лідер БСП Жан Віденов, що проголосив впровадження “соціально чутливої моделі трансформації”. Але реально уряд проводив політику гальмування будь-яких реформ. Віденов виявився підозріливим до вільної преси та незалежних центрів інформації і досліджень. Стиль його керівництва почали називати неокомуністичним; незалежні інтелектуали доклали немало зусиль для підбурювання опозиційних політичних партій до більш активних зусиль [227].

У 1997 р. вибори до Великих Народних зборів виграв блок “Об’єднані демократичні сили” (ОДС) — союз чотирьох правоцентристських партій на чолі зі СДС. Вони отримали більше 56% голосів (137 місць). У парламент увійшли також представники БСП (22%), Об’єднання за національний порятунок (8%), Європейські ліві (6%), Болгарський бізнес-блок (5%) [228]. Отже, уряд соціалістів пішов у відставку. Болгарський політолог С. Тафров вважає, що саме цим у Болгарії завершилась антикомуністична революція [229].

Восьмий за рахунком посткомуністичний уряд очолив Іван Костов

(СДС). Серед головних завдань уряду він оголосив боротьбу з організованою злочинністю і корупцією. Однак саме це завдання залишилось невиконаним. Щодо самого прем'єра, його, як і попередників, дуже швидко почали звинувачувати в схильності до авторитаризму. Такі впливові в СДС фігури, як П.Стоянов навіть вимагали його відставки з посади голови партії [230].

Тим не менше, можна стверджувати, що після тривалої тяжкої боротьби Болгарія зробила свій стратегічний вибір на користь ліберальної демократії, і процес реформування прискорився.

Однак болгарські громадяни почували себе все більш розчарованими діяльністю як демократів, так і соціалістів. У таких умовах у країні раптово виникла “третя сила”, що всі погляди зосередила на собі, з якою болгарські громадяни пов'язували безліч надій. Такий розвиток подій взагалі можна вважати характерною ознакою суспільств з недостатньо консолідованою демократією, високим рівнем корумпованості “верхів” та певною наївністю в політичних поглядах “низів”.

За два місяці до парламентських виборів 2001 р. було створено “Національний альянс Симеона ІІ” (НАС 2). Нашадок болгарських царів Симеон Сакскобургготський повернувся з Іспанії, де він життя успішного бізнесмена, до Болгарії в 1996 р. Він приваблював не стільки гаслами своєї програми (вона мало відрізнялась від інших), скільки новизною: “цар” ніяк не був пов'язаний із численними помилками минулого.

17 червня 2001 р. коаліція “НАС 2” отримала 43% голосів та набагато випередила своїх головних конкурентів. У Народних зборах “НАС 2” здобув 120 з 240 місць, ОДС — 51, ліва коаліція “За Болгарію” — 48, коаліція “Рух за права і свободи — Ліберальний союз — Євророма” (РПС) — 21 [231]. Таким чином, біполярна політична система Болгарії була піддана радикальній перебудові. Феномен перемоги “НАС 2” пояснюється перш за все втратою довіри виборців до провідних політичних сил, якими були ОДС та БСП.

Уряд Симеона ІІ складався з 16 молодих технократів-професіоналів, у тому числі кількох крупних банкірів та менеджерів. В уряді були присутні чотири представники РПС та блоку “За Болгарію”, що символізувало готовність Симеона до співпраці з усіма політичними силами. Програма “800 днів” не передбачала великих політичних змін, а була націлена на прискорення соціально-економічного розвитку. Симеон підкреслював: “В мене нема амбіцій реставрувати монархію. Я тільки хочу, щоб наша держава жила добре та демократично” [232].

У цьому контексті було зроблено серйозні кроки до нормалізації відносин з турецькою общиною. Незважаючи на опір з боку противників надання рівних прав турецькій меншині, уряд відновив болгарське громадянство для всіх болгарських турків незалежно від країни проживання (протягом 90-х рр. з Болгарії в Туреччину втекло більше 400 тис. осіб). Було вжито заходів для підвищення матеріального стану пенсіонерів та недієздатних. Однак до остаточного вирішення турецького питання в Болгарії ще далеко.

На президентських виборах у листопаді 2001 р. Симеон голосував за П.Стоянова (ОДС), але перемогу одержав лідер БСП Георгій Пирванов, що набрав 52% голосів [233]. Це можна розцінити як певне зростання політичної обізнаності громадян, що хотіли врівноважити правоцентристський уряд лівоцентристським президентом. Крім того, більшість болгар надихала сама думка про можливість позитивних змін, яку уособлював Г.Пирванов, що на очах співвітчизників пройшов нелегкий шлях від партфункціонера соціалістичних часів до переконаного соціал-демократа.

Усе, що в Болгарії було еволюційним, мирним, поміркованим, у Румунії виглядало загрозливим, конфліктним, радикальним. Дуже важливим для Румунії став 1996 р. На цей рік були призначені президентські та парламентські вибори, а також вибори в місцеві органи влади. Місцеві вибори продемонстрували, що правляча лівоцентристська коаліція (ПСДР, Партія національної єдності румунів, Соціалістична партія труда, “Роминія маре” (партія “Велика Румунія”)) переживала не найкращі часи. Її лідери піддавались критиці за зловживання владою в особистих цілях [234].

3 весни 1996 р. у Румунії точилась справжня інформаційна війна. І.Ілієску звинувачували в насильницькому захопленні влади — призначенні себе головою ФНП, у вбивстві Чаушеску як зайвого свідка. Восени був оприлюднений звіт сенатської комісії по вивченню грудневих подій 1989 р.: через сім років роботи комісія не змогла дійти єдиного висновку [235].

Парламентські вибори 3 листопада 1996 р. принесли перемогу праволіберальній опозиції, яка складалась з кількох передвиборних блоків (Демократичної конвенції Румунії (ДКР), яка отримала 32% голосів, Соціал-демократичного союзу (СДС) — 12%, Соціал-демократичної партії Румунії (СДПР) та Демократичного альянсу угорців Румунії (ДАУР)). Завдяки такому єднанню вони виграли 61% місць у сенаті та 59% у палаті депутатів [236]. Уряд сформували соціал-демо-

крати; до нього увійшли 19 представників ДКР на чолі з Е.Константинеску, 7 — СДС на чолі з П.Романом, 2 — ДАУР. Аналітики відзначали різницю між союзниками. ДКР — антикомуністичний блок, ядро якого складали ветерани довоєнних буржуазних партій, більшість яких була політ'язнями. СДС — центристський блок, головною силою якого були прагматичні та компетентні “технократи”, вихідці з привілейованих верств соціалістичної номенклатури. Прем'єром став Мугур Ісереску; П.Роман — спікером Сенату [237].

ПСДР (21% голосів), “Роминія маре” та Партія національної єдності румунів створили парламентську опозицію. І.Ілієску після виборів знову зайняв посаду голови ПСДР. Характерним штрихом до ситуації став лист Б.Клінтона до Ілієску, у якому президент США висловив “радість з приводу того, що пан Ілієску залишиться активним у суспільному житті” і “впевненість у продовженні співробітництва” [238]. Клінтон виявився правим: поразка ПСДР прискорила процес реформування партійних структур, активізувала зовнішню діяльність партії, її співпрацю із Соцінтерном.

Іон Ілієску, Петре Роман та Еміл Константинеску стали головними претендентами на президентське крісло. Ілієску докоряли за надмірну терпимість до корупції та недостатньо прозахідний політичний курс, а головне — його ім'я асоціювалось з проблемами останніх років: “слово “зміни” для багатьох означало “усунення Ілієску” [239]. П.Роман був представником іншого покоління, “молодим вовком”. Але він був уже прем'єром і ніс відповідальність за стан країни, як і Ілієску. Не всі також були в захваті від його “рідкого хисту брехати, не червоніючи, у будь-яких обставинах” (цей сумнівний комплімент зробив йому Е.Константинеску) [240]. Самого Константинеску звинувачували у намаганні реставрувати монархію, чи якнайменш — “режим 30-х рр., коли у Румунії добре було лише багатіям” [241]. Крім того, його критикували за відсутність харизми, навіть за скромне минуле університетського професора.

Однак румуни повірили, що збереження лівого президента при правому парламенті загальмує реформи. Отже, суспільна думка розвивалась тут іншими шляхами, аніж у Болгарії, де лівий прем'єр — правий президент, або навпаки, вважались запорукою стабільності.

Розбрат в урядових колах (конфлікт І.Ілієску з прем'єрами: спочатку з П.Романом, потім — з Т.Столоджаном, Н.Вакару, Р.Василе) також допоміг Е.Константинеску (ДК) у листопаді 1996 р. здобути 55% голосів та виграти президентську гонитву. Е.Константинеску оголо-

сив, що справжня революція в Румунії почалась не у грудні 1989, а у листопаді 1996 р., коли відбулась перша в історії країни мирна зміна влади: до влади прийшли праві партії, що нададуть демократизації незворотного характеру [242].

Уряд оголосив початок радикальних реформ, але не змінив загальної ситуації, більш того корупція та організована злочинність ще зросли, обернувшись на національне лихо. У Румунії бракувало людей з адміністративним досвідом, лояльних до нової влади. Це викликало дедалі голосніші обвинувачення демократів у короткозорості в сфері стратегічного мислення. Усе частіше відбувались демонстрації та страйки шахтарів, портрети Чаушеску стали з'являтися навіть у Тимішоарі, центрі революції 1989 р.

Останнім скандалом став крах на початку 2000 р. Національного інвестиційного фонду, після чого 310 тис. громадян, що постраждали, звинуватили уряд у “відкритому грабунку”. Довіру до демократів було остаточно підірвано. Е.Константинеску за опитуванням громадської думки підтримували тільки 18% виборців [243]. Тому він заявив, що не буде висувати свою кандидатуру на новий строк. Отже, демократи не змогли провести реформи й взагалі втратили той політичний та моральний капітал, який мали, коли знаходились в опозиції.

У листопаді 2000 р. “маятник” знову хитнувся вліво. ПСДР виграла парламентські вибори (37%). Друге місце посіла ультранационалістична партія “Велика Румунія” Корнеліу Вадима Тудора (28%). Новий лівоцентристський уряд очолив Адріан Нестасе, заступник Ілієску по партії [244]. Отже, вже вдруге за десятиріччя відбулась зміна влади та передача її в руки опозиції мирним шляхом, без кровопролиття та великих страйків. Діяльність уряду Нестасе в цілому можна вважати успішною: була досягнута політична стабільність, економічне зростання складало 5% на рік, більш адекватною стала реакція на критику з боку ЄС та МВФ, Румунія вступила в НАТО. Але населення — переважно бідне і незадоволене.

І.Ілієску залишався найвпливовішою фігурою на політичному полі Румунії. Він висунув свою кандидатуру в президенти на третій строк у 2000 р., хоча це суперечило конституції. За Ілієску стояв політичний альянс “Демократично-соціальний полюс Румунії”, куди увійшли Гуманістична партія Румунії (лідер — Д.Войкулеску), Румунська соціал-демократична партія (лідер — Г.Атанасіу), ПСДР (лідер — І.Ілієску). 10 грудня 2000 р. у другому турі президентських виборів І.Ілієску здобув триумфальну перемогу (67% голосів), знач-

но випередивши суперників — К.В.Тудора, Т.Столожана, М.Ісереску. Президент оголосив, що буде всіма силами відновлювати та зміцнювати роль держави в Румунії та водночас викорінювати корупцію, бюрократію, непрофесіоналізм [245]. На жаль, за своїми основними характеристиками Румунія значно відрізняється не тільки від країн ЦСЄ, а й від найближчої до неї Болгарії. Скоріше, вона схожа на Албанію, що протягом періоду так й не виробила засад демократичного правління, навіть попри зусилля міжнародної спільноти, вкрай зацікавленої в стабільності цієї найбіднішої в Європі країни.

Підбиваючи підсумки, слід перш за все відповісти на запитання, чому виборці так стабільно голосують за опозицію? На нашу думку, більшість виборців у такий спосіб доводить до відома можновладців свою загальну невдоволеність. Всі люди схильні до невдоволеності; світ, справді, не є досконалим. Що ж говорити про життя в перехідних суспільствах?! Виборці, що вчора голосували за правих, а сьогодні за лівих, навряд зможуть зрозуміло це пояснити, тим більш передбачити, як вони проголосують завтра. Але вибори — це одна з основ демократичного режиму, тому треба розібратись, яку роль “маятник” реально відіграє в політичному повсякденні.

Маятниковий характер виборів у країнах Східної Європи, внаслідок чого ліві та праві коаліції змінюють одна одну кожні чотири-вісім років, в транзитивних суспільствах відіграє дещо інше, на нашу думку, більш позитивну роль, ніж в суспільствах з усталеними режимами та довгим демократичним досвідом. В обох випадках “правило маятника” добре послуговується партійній мобілізації, активізації нових сил усередині кожної політичної течії; є громовідводом для негативних почуттів виборців, які через якийсь час починають асоціювати власні негаразди з певними представниками політичних еліт. У посткомуністичних суспільствах правило маятника не тільки стримує амбіції та апетити можновладців, спонукає їх ліпше пам’ятати свої передвиборні обіцянки, а деякі навіть виконувати, але й прискорює весь процес трансформації.

Але треба підкреслити, що існує дуже цікава кореляція між темпами реформ та ступенем суспільного консенсусу в окремих країнах регіону. Тільки наявність такого консенсусу між виборцями та елітами, між лівими та правими щодо стратегічних цілей країни забезпечує її поступальний розвиток.

Посткомуністична політична практика досить швидко, але болісно розвіяла деякі ілюзії перших модернізаторів. Серед найважливіших уроків можна виділити наступні. По-перше, створення ринкової економіки, на думку більшості дослідників, само по собі веде до впровадження демократії [246]. Так було в Західній Європі, але це не є правилом, що довела історія окремих країн Східної Європи. По-друге, Східна Європа демонструє власний варіант розвитку демократії, що має сильні та слабкі сторони, притаманні західноєвропейському варіанту, та дещо власне, породжене перш за все десятиліттями соціалізму. По-третє, важливим фактором у посткомуністичній трансформації став час. Країни, що витратили його марно, наразі майже й втратили можливість приєднання до Великої Європи. По-четверте й головне, теоретично демократизація повинна була б супроводжуватись лібералізацією. Але ніхто з можновладців не хоче втрачати влади. Отже, лібералізація зовсім не обов’язково наслідок демократизації. А саме лібералізація важлива для окремих членів суспільства більш за інше.

Демократія без лібералізму є формальною. Вона може стати сучасним варіантом режимів “демократичного деспотизму”, про які писав ще Алексіс де Токвіль.

Отже, важливим є завдання дослідити відмінності формальної та “суттєвої” (за визначенням М.Калдор та І.Вейводи) демократії. Формальна — це лист правил, процедур та інституцій. Суттєва — процес, котрий повинен щоразу відтворюватись в політичній діяльності людей; шлях, який регулює владні відносини так, щоб надати максимум можливостей індивідуумам впливати на життєві умови, брати участь у прийнятті ключових рішень, що впливають на суспільство [247].

Подібну роботу на ту ж тему видав американський дослідник Е.Коміссо, але назвав ці “дві демократії” процедурною та незалежною. Атрибутом процедурної демократії він вважає “конституціоналізм” — наявність певних механізмів передачі влади згідно закону. При цьому Коміссо зазначає, що така демократія не робить державу нейтральним інститутом влади, не захищає прав особи чи груп населення, наприклад, національних меншин [248]. В основі незалежної демократії лежить суспільний договір, що передбачає високий ступінь обізнаності громадян.

Отже, поняття “демократія” не вичерпується формальними, ін-

ституційними аспектами. Формальності — необхідні, але недостатні умови для того, щоб називати режим демократичним.

Серед формальних критеріїв демократії можна зазначити наступні: 1) відсутність расової, етнічної, гендерної чи будь-якої іншої дискримінації при наданні громадянства; 2) повага до закону, який захищає особу та меншини від тиранії більшості; 3) поділ влад на три гілки — законодавчу, виконавчу й судову; 4) виборність можновладців; 5) вільні та прозорі вибори; 6) свобода вияву думок, отримання альтернативних джерел інформації; 7) право формування незалежних суспільних організацій, асоціацій, партій; 8) громадянський контроль над силами безпеки; політична нейтральність армії та поліції [249].

За цими критеріями всі країни Східної Європи наразі можна вважати демократичними. За останні 15 років у країнах Східної Європи вкоренилась представницька демократія (парламентська система), були створені основні механізми та гарантії демократичної правової держави. У результаті демократичних парламентських виборів відбулась зміна у владі різних політичних сил. Як визначив російський дослідник А.Некипелов, “найбільш активними суб’єктами політики є не бюрократія й виконавча влада, а політичні партії” [250]. Водночас треба зауважити, що в Східній Європі, хоча партії дійсно впливають на політичне життя, але в порівнянні з впливом, наприклад, світових фінансових структур, очевидна їхня слабкість.

В усіх країнах регіону існують такі атрибути демократії, як демократичні вибори, багатопартійність, неурядові суспільні організації, відносно незалежні засоби масової інформації. Гарантована відповідальність уряду перед парламентом, можливість зміни урядів, дотримання громадянських прав і свобод, захист прав національних меншин. Це дозволяє вважати демократичні режими тут досить стабільними. Але при цьому вони дуже сильно відрізняються один від одного. Отже, для розуміння причин таких відмінностей дослідження суттєвих ознак демократії просто необхідне.

За М.Калдор та І.Вейвудою, до таких ознак належить: 1) характер конституцій і шлях, яким у них захищені права людини; 2) роль політичних партій і охват прошарків населення, що ними представлені; 3) роль мас-медіа, їхня здатність представляти широкі політичні дебати; 4) ступінь трансформації колишньої комуністичної адміністрації, її присутність у сучасних інституціях, довіра до неї суспільної думки; 5) ступінь розвитку місцевого самоврядування; 6) існування

активного громадянського суспільства (незалежні асоціації та інституції, здатні впливати на державну владу) [251].

За цими ознаками східноєвропейським країнам доведеться ще добре попрацювати заради досягнення справжньої демократії. Так, наприклад, конституції країн Східної Європи більше декларують права та свободи громадян, ніж створюють базу для їхньої реалізації. Найбільш незахищеними в Східній Європі залишаються цигани, що живуть у Чехії, Словаччині, Угорщині, Румунії та Болгарії. Дискримінація існує й щодо іноземців з країн “третього світу”, що приїхали працювати ще за комуністичних часів. У Румунії дискримінації піддаються сексуальні меншини; гомосексуалізм за кримінальним правом вважається злочином [252].

Нові політичні партії намагаються встановити контроль над пресою та телебаченням (н., відбулись “медійні війни” у Болгарії та Угорщині), університетами, економікою. Разом з тим, від цього невільні і країни Заходу. В Італії навіть існує таке поняття, як “партократія”. При великій кількості партій суттєва різниця між їхніми програмами мала.

Протягом усього посткомуністичного періоду найбільш пригніченими були засоби масової інформації в Румунії. Але в усіх інших країнах держава також залишала за собою сильний контроль над телебаченням. Виняток становило існування в Чехії каналу “Нова”, у Словаччині — “Маркіза”. Одним з небагатьох позитивних знаків стало також те, що в Словенії виник перший незалежний союз журналістів.

Створення нової, вільної від впливу партійної боротьби адміністрації — одне з найважчих у регіоні завдань. Закони про люстрацію не виконали своєї головної мети; вони скоріше послугували дискредитації політичних опонентів ніж реформі адміністрації. Партійний контроль над чиновництвом зберігається, отже, державні інституції виконують партійні замовлення, що можуть різко розходитись з інтересами суспільства.

Інша проблема, що вирішується значно тяжче за будь-які — корупція. На відміну від Заходу тут її вирішення є ще складнішим через брак джерел у держбюджеті на фінансування відповідних служб і т.п. На цьому тлі вплив тіньової економіки, мафії може зростати, корупція — ставати нормою політичного життя.

Ступінь розвитку місцевого самоуправління є найвищою в Угорщині, Чехії. Деякі проблеми, пов’язані з браком потрібних фінансів, ще існують в Польщі, Болгарії. Центральний уряд намагається збере-

гти своє домінування в Румунії, Словаччині, Словенії, де на локальному рівні опозиція раніше консолідувалась, ніж у центрі.

Східноєвропейський парадокс полягає в тому, що після 1989 р. багато тих, хто брав участь у створенні засад громадянського суспільства, були “абсорбовані” новими політичними елітами, тому деякі можливості для створення громадянського суспільства втрачені. Тому порівняно слабким є громадянське суспільство в Чехії, де його лідери стали державними діячами, поряд з такими країнами як Болгарія та Румунія, де майже не було дисидентського руху, основи громадянського суспільства. Найбільш активними є неурядові громадські організації в Угорщині, Польщі, Словаччині, Словенії. Вони відіграють роль наглядача та контролера за діяльністю уряду. Однак це не означає, що уряд можна розглядати як природного ворога громадянського суспільства. Навпаки, саме Східна Європа надає нам чимало вдалих прикладів успішного співробітництва між цими двома силами, успішної підтримки урядом неурядових організацій.

Наведений аналіз є тільки одним з можливих варіантів характеристики розбіжностей між ліберальною (справжньою) та “неліберальною” демократією (тобто режимом, якому притаманні тільки формальні критерії демократії, без їх найбільш суттєвого для громадян наповнення — захисту прав особистості).

Деякі дослідники відмовляють сучасним східноєвропейським державам навіть у забезпеченні насправді вільних виборів, вільної інформації та дискусій. Інші підкреслюють, що стрижнем демократії є вірність влади своїм обіцянкам. Але переважна більшість науковців погоджується в одному: атрибутом лібералізму є реальне забезпечення громадянських свобод та прав людини.

Причиною виникнення неліберальної демократії в посткомуністичному світі стало форсування процесу демократизації. Важливим є вплив на політичну трансформацію інших чинників — економічного, ідеологічного, зовнішнього. Загальною причиною залишається те, що в Східній Європі наразі не склались страти населення (перш за все “середній клас”), реальні економічні інтереси яких були б пов’язані з ліберально-демократичною моделлю суспільства. Отже, підтримка цієї моделі базується тільки на основі ідеологічної схильності до лібералізму. До такої ситуації більшість дослідників відноситься досить скептично.

Зовнішній чинник проявився як важливий чинник політичної трансформації в багатьох галузях. По-перше, очевидно, що східноєв-

ропейці розглядали західну політичну структуру як базову. А саме за основу трансформації було взято західнонімецьку модель, що більш-менш знайшло своє відображення як у східноєвропейських конституціях, так і в побудові повсякденного життя політикуму. По-друге, необхідність гармонізації законодавства з метою вступу до ЄС та НАТО стало надзвичайним каталізатором внутрішніх змін. В іншому разі, з огляду на історичні особливості східноєвропейської політичної культури, ми були б свідками значно менших демократичних досягнень в регіоні.

На цей день процес реформ у Східній Європі пройшов лише першу стадію. Завданнями другої буде формування сильного громадянського суспільства, двопартійної політичної системи, незалежності суду, суспільного контролю над електронними засобами масової комунікації.

Процес демократизації не є лінарним; не можна поставити оцінки країнам регіону за якоюсь шкалою успіхів. Одні демонструють досягнення в одних галузях, сусідні — в інших. Певні проблеми регіону схожі на ті, що постали перед колишніми авторитарними державами Заходу, але в цілому можна говорити про оригінальний східноєвропейський зразок системної трансформації.

1. Желицки Б. Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии // ВИ. — 2000. — № 6. — С. 54.
2. Baker R. The good times // <http://opac.library.kr.ua>
3. Зеленько Г. Україна — Польща: політико-владні структури в умовах модернізації // Людина і політика. — 2000. — № 2. — С. 29.
4. Желицки Б. Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии. — С. 65.
5. Там само. — С. 60.
6. Там само. — С. 61.
7. Bigler R.M. From communism to democracy: Hungary’s transition thirty-five years after the revolution // EEQ. — 1992. — Vol. 25. — N 4. — P. 458.
8. Eastern Europe. Transformation and revolution, 1945-1991. Documents and analyses / Ed. By L.H.Legters. — Lexington: D.C.Heath and Co, 1992. — P. 610.
9. Cipkowski P. Revolution in Eastern Europe. Understanding the collapse of communism in Poland, Hungary, East Germany, Czechoslovakia, Romania, and the Soviet Union. — N.Y. — Chichester — Brisbane — Toronto — Singapore: John Wiley & Sons, Inc., 1991. — P. 20.

10. Майорова О.Н. Роль и место Польши в современной Европе (дискусии в польском обществе) // *Славяноведение*. — 1999. — № 3. — С. 32.
11. Борецкий Р. Место в истории для генерала Ярузельского // *Новое время*. — 1991. — № 37. — С. 26.
12. Cіpkowski P. *Op. cit.* — P. 20.
13. Baker R. *Op. cit.*
14. Бухарин Н. Внутренние факторы польской революции // www.imeri-eurasia.ru
15. Brumberg A. Poland: the demise of communism // *FA*. — 1990. — Vol. 69. — N 1. — P. 73.
16. Майорова О.Н. Указ. соч. — С. 34.
17. Howard M. The spring time of nations // *FA*. — 1990. — Vol. 69. — N 1. — P. 18.
18. Майорова О.Н. Указ. соч. — С. 35.
19. Bell J.D. *The Bulgarian Communist Party*. — Stanford: Hoover Inst. Press, 1986. — P. 178.
20. Мілова М.І. Болгарський тоталітаризм: роль радянського фактора у становленні соціалізму у Болгарії // *Людина і політика*. — 2003. — № 3. — С. 75.
21. Waller M., Karasimeonov G. *Party organization in post-communist Bulgaria // Party Structure and Organization in East-Central Europe*. — Cheltenham: Edward Elgar, 1996. — P. 134.
22. Калинова Е., Баева И. *Българските преходи. 1939-2002*. — София, 2002. — С. 186.
23. Так само. — С. 204.
24. Страшун Б.А. Конституционные перемены в Восточной Европе. 1989-1990. — М.: Юрид.лит., 1991. — С. 24.
25. Чакыров К. Из записок помощника Т.Живкова // *ННИ*. — 1991. — № 6. — С. 191.
26. Blacker C.D. The collapse of Soviet power in Europe // *FA*. — 1991. — Vol. 70. — N 1. — P. 98.
27. Bell J.D. "Post-Communist" Bulgaria // *CH*. — 1990. — Vol. 89. — N 551. — P. 427.
28. Targalski J. *Likwidacja komunizmu w Europie Wschodniej (scenariusze — przebieg — konsekwencje)* // *Oboz*. — 1998. — N 35. — S. 105.
29. Antohi S. *Communist Romania's bodies politic // East Central Europe*. — 1999. — Vol. 26. — Part 1. — P. 158.
30. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века // *ННИ*. — 2003. — № 1. — С. 7.
31. Моделі розвитку країн посткомуністичного простору // *Економічний часопис*. — 2000. — № 6. — С. 15.
32. *Transformacja ustrojowa panstw Europy Srodkowej i Wschodniej / Pod red. E.Zelinskiego*. — Warszawa: Elipsa, 1996. — S. 3.
33. Желицки Б. Общий кризис "реального социализма" и демократические преобразования в Венгрии. — С. 66.
34. Gati Ch. *East-Central Europe: the morning after // FA*. — 1990. — Vol. 69. — N 5. — P. 137.
35. Brown J.F. *Hope and uncertainty in Eastern Europe // SAIS Review*. — 1990. — Vol. 10. — N 1. — P. 127.
36. Gati Ch. *The bloc that failed: Soviet — East European relations in transition*. — Bloomington — Indianapolis: Indiana Univ. Press, 1990. — P. 198.
37. Mason D. *Revolution in East-Central Europe. The rise and fall of communism and the Cold War*. — Boulder — San Francisco — Oxford: Westview Press, 1992. — P. 89.
38. Желицки Б. Общий кризис "реального социализма" и демократические преобразования в Венгрии. — С. 67.
39. Мусатов В.Л. Венгерское полу столетие // *Межд.жизнь*. — 1997. — № 4. — С. 91.
40. Mason D. *Op. cit.* — P. 176.
41. Baker R. *Op. cit.*
42. Mastny V. *The historical East Central Europe after communism // Post-communist Eastern Europe / Ed. by A.Michta, I.Prizel*. — N.Y.: St.Martin's Press, 1992. — P. 5.
43. Cіpkowski P. *Op. cit.* — P. 25.
44. Майорова О.Н. Указ. соч. — С. 37.
45. Бухарин Н.И., Синицына И.С., Чудакова Н.А. Польша: 10 лет по пути реформ // *ННИ*. — 2000. — № 4. — С. 38.
46. Baker R. *Op. cit.*
47. Cіpkowski P. *Op. cit.* — P. 28.
48. Бухарин Н.И., Синицына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 40.
49. Желицки Б. Общий кризис "реального социализма" и демократические преобразования в Венгрии. — С. 69.
50. Cіpkowski P. *Op. cit.* — P. 107.
51. *Ibid.* — P. 111.
52. *Ibid.* — P. 94.

53. Ibid. — P. 115.
54. Burbach R., Painter S. Restoration in Czechoslovakia // MR. — 1991. — Vol. 42. — N 11. — P. 47.
55. Tismaneanu V. Reinventing politics. Eastern Europe from Stalin to Havel. — N.Y.: The Free Press, 1993. — P. 246.
56. Задорожнюк Э. Социал-демократия в Центральной Европе. — М.: Academia, 2000. — С. 110.
57. Там же. — С. 112.
58. Tismaneanu V. Op. cit. — P. 251.
59. Cirkowski P. Op. cit. — P. 129.
60. Bowers S.R. The East European revolution // EEQ. — 1991. — Vol. 25. — N 2. — P. 132.
61. Cirkowski P. Op. cit. — P. 134.
62. Gilberg T. Romania: will history repeat itself // СН. — 1990. — Vol. 89. — N 551. — P. 410.
63. Cirkowski P. Op. cit. — P. 139.
64. Pettifer J. The Albanian upheaval: kleptocracy and the post-communist state // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 227.
65. Gilberg T. Op. cit. — P. 432.
66. Рудич Ф. Трансформація політичних та економічних структур в країнах Центральної та Східної Європи // Нова політика. — 1995. — Листопад-грудень. — С. 15.
67. Из Восточной Европы в Европу объединенную // Межд. жизнь. — 1991. — № 9. — С. 156.
68. Пастухов В.Б. Балканский синдром: история болезни // Полис. — 1999. — № 2. — С. 115.
69. Bennett C. Yugoslavia's bloody collapse. — L.: Hurst and Co, 1995. — P. 27.
70. Раймент П. Трудный путь к рыночной экономике: реальности и иллюзии // МЭМО. — 1996. — № 5. — С. 74.
71. Janos A. Continuity and change in Eastern Europe: strategies of post-communist politics // Markets, States, and Democracy: The Political Economy of Post-Communist Transformation / Ed. by B.Crawford. — Boulder: Westview Press, 1995. — P. 152.
72. Бухарин Н.И., Синицына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 41.
73. Staar R. Transition in Poland // СН. — 1990. — Vol. 89. — N 551. — P. 426.
74. Бухарин Н.И., Синицына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 43.
75. Janos A. Social science, communism, and the dynamics of political change // Liberalization and Democratization / Ed. by N. Bermeo. — Baltimore: The Johns Hopkins Univ. Press, 1991/1992. — P. 83.
76. Mastny V. Op. cit. — P. 17.
77. Бухарин Н.И., Синицына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 46.
78. Гурка М. Розвиток законодавства з метою вступу до ЄС: приклад Польщі // Український правовий часопис. — 1998. — Спец. вип. 2. — С. 27.
79. Зеленько Г. Україна — Польща: політико-владні структури в умовах модернізації. — С. 30.
80. Старецька Л. Особливості функціонування законодавчої влади України та Польщі у контексті конституційної модернізації // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. — С. 203.
81. Рутар С. Проблеми політичної реформи в Україні та досвід трансформаційних процесів у Польщі // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. — С. 197.
82. Старецька Л. Знач. праця. — С. 205.
83. Grzybowski M. The system of government in the constitution of Republic of Poland of 2 April 1997 // The Principles of Institutions of the System of Government in Poland. — Warszawa, 1997. — P. 146.
84. Зеленько Г. Україна — Польща: політико-владні структури в умовах модернізації. — С. 31.
85. Бухарин Н.И., Синицына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 54.
86. Gebert K. Splintered unity: Polish politics and the crisis // East European Constitutional Review. — 1999. — N 3. — P. 57.
87. Зеленько Г. Україна — Польща: політико-владні структури в умовах модернізації. — С. 32.
88. Старецька Л. Знач. праця. — С. 207.
89. Желицки Б. Общий кризис “реального социализма” и демократические преобразования в Венгрии. — С. 68.
90. Cirkowski P. Op. cit. — P. 54.
91. Конституція Чеської Республіки з 16 грудня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії / Під ред. С.Головатого. — К.: Укр. Правн. Фундація “Право”, 1996. — С. 496.
92. Хартія основних прав та свобод. Обнародована Президією Чеської Національної Ради 16 грудня 1992 року // Конституції нових держав Європи та Азії / Під ред. С.Головатого. — К.: Право, 1996. — С. 514.

93. Оксак О. Концептуальні підходи до порівняльного вивчення моделей представницької демократії // Дослідження світової політики. — 2000. — № 10. — С. 15.
94. Klausova sance: kdokoliv bude lepsim prezidentem, nez Havel, kdokoliv je lepsim politikem nez Spidla // Britske Listy. 03.03.2003 // www.blisty.cz/txt.php?id=13093
95. Имя собственное: Вацлав Клаус // www.svoboda.org/programs/rp/2003/rp.121503.asp
96. Интеграция Словакии и Чехии в ЕС: новая волна расширения // www.rau.su/observer/N10_2003/10_06.htm
97. Конституція Республіки Болгарія. Прийнята Великими Народними Зборами 12 липня 1991 року // Конституції нових держав Європи та Азії / Під ред. С.Головатого. — К.: Право, 1996. — С. 127.
98. Зидентоп Л. Демократия в Европе. — М.: Логос, 2001. — С. 247.
99. Мухаев Р.Т. Модернизация посткоммунистических режимов: ее специфика и возможности в России (опыт сравнительного анализа) // Вестник Московского университета. — Сер. 12. Социально-политические исследования. — 1993. — № 3. — С. 41.
100. Конституція Республіки Хорватія. Загреб, 22 грудня 1990 року // Конституції нових держав Європи та Азії / Під ред. С.Головатого. — К.: Право, 1996. — С. 373-376.
101. Энгельгардт Г.Н. Республика Сербская по Дейтонским соглашениям // Славяноведение. — 1997. — № 3. — С. 77.
102. Cohen L. Whose Bosnia? The politics of nation building // СН. — 1998. — March. — P. 106.
103. Вукадинович Р. Хорватия после Дейтона // МЭМО. — 1998. — № 9. — С. 98.
104. Cohen L. Kosovo: "nobody's country" // СН. — 2000. — March. — P. 118.
105. Смирнова Н. Албанцы на Балканах: теория и практика международных отношений // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 216.
106. Косово: международные аспекты кризиса / Под ред. Д.Тренина, Е.Степановой. — М.: Гендальф, 1999. — С. 105.
107. Там же. — С. 109.
108. Bugajski J. Close to the edge in Kosovo // WQ. — 1998. — Vol. 21. — N 3. — P. 19.
109. Blumi I. Kosova: From the brink-and back again // СН. — 2001. — November. — P. 372.
110. Kofos E. The Macedonian question: The politics of mutation // Macedonia. Past and Present. — Thessaloniki, 1992. — P. 180.
111. CIA the world fact book: Macedonia // www.odci.gov/cia/publications/factbook/geos/mk.html
112. Проект поправок к конституции Македонии // http://news8.thdo.bbc.co.uk/hi/Russian/news/newsid_1428000/1428403.stm
113. Cipkowski P. Op. cit. — P. 59.
114. Сокольский С. Поставторитарные парламентские выборы в России, странах Восточной Европы и Балтии // МЭМО. — 1994. — № 12. — С. 114.
115. Дидусенко А. Затянувшийся кризис посткоммунизма // Новое время. — 1997. — № 7. — С. 24.
116. Янин А., Колотков М. Венгрия между Западом и Востоком // МЭМО. — 1995. — № 4. — С. 86.
117. Tokes R. Party politics and political participation in post-communist Hungary // The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / Ed. by K.Dawisha, B.Parrott. — Cambridge: Univ.Press, 1997. — P. 112.
118. Ibid. — P. 128.
119. Марков Д. Политические силы в постсоциалистических обществах. Венгрия // ОНС. — 1993. — № 1. — С. 145.
120. Янин А., Колотков М. Указ. соч. — С. 81.
121. Егберт Я. Перелом у Східній Європі // Сучасність. — 1994. — № 5. — С. 65.
122. Марков Д. Указ. соч. — С. 148.
123. Там же. — С. 149.
124. Махош Ч. Партийная система в посткоммунистической Венгрии (1990-1994) // Вестник МГУ. Сер. 12. Политическе науки. — 1998. — № 1. — С. 100.
125. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 88.
126. Там же. — С. 84.
127. Марков Д. Указ. соч. — С. 148.
128. Венгерские социалисты возвращаются // www.mirror.kiev.ua/nn/show/389/34491
129. Шмид У. Венгрия: стабильность вопреки вспльчивой политике // http://dialogs.org.ua/ru/material/full/2/893
130. Luers W. Czechoslovakia: road to revolution // FA. — 1990. — Vol. 69. — N 2. — P. 96.
131. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 73.

132. Cipkowski P. Op. cit. — P. 116.
133. Пройсс У. Модели конституционного развития и перемены в Восточной Европе // Полис. — 1996. — № 4. — С. 130.
134. Шевцова Л.Ф. Восточная Европа: “момент истины еще впереди” // МЭМО. — 1997. — № 7. — С. 84.
135. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 67.
136. Там само. — С. 63.
137. Jednaka W. Proces kształtowania się systemu partyjnego w Polsce po 1989 roku. — Wrocław: Univ. Wrocław., 1995. — S. 79.
138. Michta A. Democratic consolidation in Poland after 1989 // The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / Ed. by K.Dawisha, B.Parrott. — Cambridge: Univ.Press, 1997. — P. 68.
139. Бурова С. Политические силы в постсоциалистических обществах. Польша // ОНС. — 1996. — № 2. — С. 32.
140. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 39.
141. Там же. — С. 41.
142. Жуковский И.И., Апухтин Ю.С. Социал-демократическая идея в партийной системе новой Польши // Восточная Европа: феномен Балтии. — СПб., 2004. — С. 131.
143. Кокорська О., Кокорський В. Довіра і легітимність влади у суспільстві, що трансформується // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської трансформації / Під ред. М.Поліщука. — Львів, 2004. — С. 25.
144. Engelbrekt K. The Bulgarian Socialist Party: unity at any cost // Revolution auf Raten: Bulgariens Weg zur Demokratie / Ed. by W.Hopken. — Munich: R.Oldenbourg Verlag, 1996. — P. 114.
145. Шевцова Л.Ф. Куда идет Восточная Европа // МЭМО. — 1998. — № 5. — С. 113.
146. Зудинов Ю.Ф. Болгария: трудный путь в “Большую Европу” // Славяноведение. — 1999. — № 3. — С. 49.
147. Тодоров А. Политическият живот в България. 1990-2005. — София, 2005. — С. 278.
148. Новые демократии Центральной и Восточной Европы: проблемы политической трансформации (сводный реферат) // Политическая наука. Динамика политического сознания и поведения / Под ред. Мелешкиной Е.Ю. — М.: ИНИОН РАН, 2002. — С. 153.
149. Зудинов Ю.Ф. Указ. соч. — С. 49.
150. Терзич С. Сербский вопрос в истории и ныне // Межд. жизнь. — 1998. — № 4. — С. 76.
151. Там само. — С. 75.
152. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 74.
153. Там же. — С. 77.
154. Словацкая республика после 1993 года // <http://krugosvet.ru/articles/65/1006526/1006526a5.htm>
155. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 100.
156. Там же. — С. 98.
157. Gallagher T. The Balkans: Bulgaria, Romania, Albania and the former Yugoslavia // Developments in Central and East European Politics / Ed. by S.White, J.Batt, P.G.Lewis. — L.: Macmillan, 1998. — P. 52.
158. Ibid. — P. 53.
159. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 131.
160. Olson D. Democratization and political participation: the experience of the Czech Republic // The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / Ed. by K.Dawisha, B.Parrott. — Cambridge: Univ. Press, 1997. — P. 157.
161. Дидусенко А. Вацлав Гавел — 21 век // Новое время. — 1998. — № 4. — С. 22.
162. Mateju P., Rehakova B. Turning left or class realignment? Analysis of changing relationship between class and party in the Czech Republic. 1992 — 1996 // EEPS. — 1997. — Vol. 11. — N 3. — P. 512.
163. Reisch A. Central Europe’s disappointments and hopes // RFE/RL Research Report. — 1994. — Vol. 3. — N 12. — P. 27.
164. Бутенко П. Правда и ложь о революциях в Центрально-Восточной Европе // Вестник научной информации. Реформы: вчера, сегодня, завтра. — 2000. — № 2. — С. 27.
165. Roszkowski W., Kofman J. Transformacja w Polsce // Studija Polityczna. — 1997. — N 7. — S. 12.
166. Бухарин Н.И., Сеницына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 56.
167. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 118.
168. Fodor E., Wnuk-Lipinski E., Yershova N. The new political and cultural elite // Theory and Society. — 1995. — N 24. — P. 788.
169. Зудинов Ю.Ф. Указ. соч. — С. 47.
170. Кертиков К. Демократията и посттоталитарният национализъм // Социологически проблеми. — 1994. — № 3. — С. 80.
171. Взгляд. Страна Софии: 15 лет после коммунизма // www.idelo.ru/393/12.html
172. Gallagher T. Op. cit. — P. 53.
173. Бухарин Н., Довженко Н. Политические реформы в странах

- Центральной и Восточной Европы // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях / Под ред. Л.Н.Шиселиной. — М.: ИМЭПИ РАН, 1998. — С. 148.
174. Эйзенштадт Ш.Н. Парадокс демократических режимов: хрупкость и изменчивость // Полис. — 2002. — № 3. — С. 94.
175. Wolchik S. Democratization and political participation in Slovakia // The Consolidation of Democracy in East-Central Europe // Ed. by K.Dawisha, V.Parrott. — Cambridge: Univ.Press, 1997. — P. 208.
176. Энгельгард Г. Воислав Коштуница и Запад // www.pravoslavie.ru
177. Воислав Коштуница: жесткий политик с мягким голосом // www.rg.ru
178. Гарбуз О.Н. Там, где была Югославия // <http://usatruth.by.ru/jugoslavijaindex.htm>
179. Jovanovic I. Tadic: Euro-Atlantic integration required for political stabilization // www.setimes.com
180. March J.G., Olsen P. Democratic governance. — NY.: The Free Press, 1995. — P. 213.
181. Киш Є. Перехід Угорщини до парламентської демократії (досвід трансформації політичних структур) // ПД. — 1998. — № 1. — С. 37.
182. Медьеша П. Венгрия и Россия в Европе // Межд.жизнь. — 2003. — № 1. — С. 45.
183. Hungary's new right // The Economist. — 2002. — July 15. — P. 72.
184. Wec J.J. Transformacja systemu politycznego w Polsce. Wybrane aspekty // Polska — Niemcy — Ukraina w Europie. Doswiadczenia z transformacji i wspolpracy / Pod red. W.Bonusiaka. — Rzeszow: Wyd. Wyzszej szkoly pedagogicznej, 1998. — S. 37.
185. Michta A. Op. cit. — P. 79.
186. Spiewak P. Demokracja w Polsce // Przegląd Polityczny. — 1996. — N 30. — S. 9.
187. Маковецкая И., Степанов Ю. Польша. Старая соседка с новым лицом // http://bdg.press.net.by/1998/98_08_31.497/28polish.htm
188. Mucha J., Szczepanski M. Polish society in the perspective of its integration with the European Union // EEQ. — 2002. — N 4. — P. 493.
189. Современная Польша // www.krugosvet.ru/articles
190. Кукавка П. Политическая трансформация в странах Центральной Восточной Европы // Віче. — 1998. — № 5. — С. 118.
191. Янин А., Колотков М. Указ. соч. — С. 82.
192. Желицки Б. Венгрия в меняющейся Восточной Европе. Из опыта социально-экономических преобразований 90-х годов // Свободная мысль. — 1996. — № 4. — С. 63.
193. Бухарин Н.И., Сеницына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 51.
194. Parrott V. Perspectives on post-communist democratization // The Consolidation of Democracy in East-Central Europe / Ed. by K.Dawisha, V.Parrott. — Cambridge: Univ.Press, 1997. — P. 34.
195. Kwasniewski A. Pojdimy dalej. — Lodz, 2000. — S. 152.
196. Ibid. — S. 158.
197. Бухарин Н.И., Сеницына И.С., Чудакова Н.А. Указ. соч. — С. 55.
198. Майорова О.Н. Указ. соч. — С. 37.
199. Kwasniewski A. Op.cit. — S. 163.
200. Lee H. Transition to democracy in Poland // EEQ. — 2001. — N 1. — P. 89.
201. Поведение основных акторов на политической сцене Польши в кризисной ситуации // www.brcinfo.ru/publics/public.php?id=1350
202. Лойко Л. Формирование внешнеполитической стратегии польских социал-демократов // Белорусский журнал международного права и международных отношений. — 2001. — № 4. — С. 19.
203. Зеленько Г. “Навздогінна модернізація”: досвід Польщі та України. — К.: Критика, 2003. — С. 137.
204. Там само. — С. 140.
205. Голибард Є. По-сусідськи: польський вектор. — К., 2004. — С. 378.
206. Mucha J., Szczepanski M. Op. cit. — P. 497.
207. Wągrowka M. Ambitna Europa // Rzeczpospolita. — 2003. — N 22. — S. 11.
208. Нова політична ситуація у Центрально-Східній Європі як фактор впливу на європейські процеси: шанси, виклики і загрози // Економічний часопис. — 1999. — № 9. — С. 28.
209. Некипелов А.Д. Постсоциалистические трансформации // ННИ. — 1999. — № 3. — С. 12.
210. Kopecky P., Mudde C. The 1998 parliamentary and senate elections in the Czech Republic // Electoral Studies. — 1999. — N 3. — P. 422.
211. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 69.
212. Там же.
213. Там же. — С. 65.
214. Чешская республика // www.krugosvet.ru/articles/65/1006525/1006525a5.htm

215. Programove prohlase ni vlady Ceske republiky 2002 // <http://wtd.vlada.cz/scripts/detail.php?id=2441>
216. Gould J., Szomolanyi S. Bridging the chasm in Slovakia // Transition (OMRI). — 1997. — Vol. 4. — N 6. — P. 72.
217. March J.G., Olsen P. Op. cit. — P. 238.
218. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 78.
219. Там же. — С. 80.
220. Fowkes B. The post-communist era. Change and continuity in Eastern Europe. — N.Y.: St.Martin's Press, 1999. — P. 198.
221. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 77.
222. Spiewak P. The revolution which did not happen // East Central Europe. — 1999. — Vol. 26. — Part 1. — P. 165.
223. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 81.
224. Porket J.L. Transformation in retrospect // SEER. — 2000. — Vol. 78. — N 1. — P. 130.
225. Ibid. — P. 131.
226. Официальный сайт премьер-министра Словакии // www.premier.gov.sk
227. Коваль И.Н. “Бархатная реставрация” в Восточной Европе: уроки для России и Украины // Российско-украинские отношения: преемственность и развитие. — Одесса: А-Текс, 1996. — С. 77.
228. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 124.
229. Зудинов Ю.Ф. Указ. соч. — С. 47.
230. Биографическая справка о членах правительства Болгарии // <http://russkayagazeta.com/fullstory/itog>
231. Валева Т.Э. Новые приоритеты Болгарии // Современная Европа. — 2003. — № 2. — С. 88.
232. Заболотный В.М. Новейшая история стран Европы и Северной Америки. Конец XX — начало XXI века. — М.: АСТ — Астрель, 2004. — С. 302.
233. Институт президентства в странах Центральной и Восточной Европы как индикатор процесса политической трансформации // www.ivandanilov.ru/pub29.shtm
234. Soare S. Rediscovering Europe in Romania. Historical continuity in terms of patterns of political management // www.sant.ox.ac.uk/esc/esc-lectures/soare.pdf
235. Ibid.
236. Sandru V. Romania — 8 years of post-totalitarian development // Россия и Центральная Европа в новых геополитических реальностях. — М.: ИМЭПИ РАН, 1998. — С. 156.
237. Задорожнюк Э. Указ. соч. — С. 103.
238. Там само. — С. 104.
239. Там само.
240. Там само.
241. Там само. — С. 105.
242. Заболотный В.М. Указ. соч. — С. 327.
243. Auer A., Buetzer M. Direct democracy: the Eastern and Central European experience. — Bodmin: MPG Books Ltd, 2001. — P. 154.
244. Окончательные результаты выборов в Румынии // www.dw-world.de/dw/episode/0.1569.1415235.00.html
245. Заболотный В.М. Указ. соч. — С. 330.
246. Dawisha K. Democratization and political participation: research concepts and methodologies // The consolidation of democracy in East-Central Europe / Ed. by K.Dawisha, B.Parrott. — Cambridge: Univ.Press, 1997. — P. 42.
247. Kaldor M., Vejvoda I. Democratization in Central and Eastern European countries // International Affairs. — 1997. — Vol. 73. — N 1. — P. 62.
248. Челлини К. Годы конкурентной политики в Центральной и Восточной Европе // Экономические и социально-политические трансформации в странах Центральной и Восточной Европы во второй половине XX века / Под ред. И.И.Орлика. — М.: Эпикон, 1998. — С. 194.
249. Kaldor M., Vejvoda I. Op. cit. — P. 63.
250. Центрально-Восточная Европа во второй половине XX в. — С. 10.
251. Kaldor M., Vejvoda I. Op. cit. — P. 67.
252. Ibid. — P. 68.

ІДЕОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ КРАЇН СХІДНОЇ ЄВРОПИ В 90-і РР. ХХ — НА ПОЧАТКУ ХХІ СТ.

Протягом 90-х рр. ХХ — поч. ХХІ ст. триває дискусія щодо загального характеру протистояння, що прийшло на зміну “холодній війні”, щодо його ідеологічного “зabarвлення”. Хорватський дослідник Йосип Крегар вважав, що соціалістичний період відзначався великою роллю ідеології, яка лежала в основі лєнінської концепції управління державою, але наразі саме деідеологізація системи стала метою реформ [1].

Але противників деідеологізації постбіполярної системи міжнародних відносин значно більше, ніж прихильників. Найчастіше цитованим з них є С.Хантінгтон, який проголосив початок доби зіткнення цивілізацій на основі релігійного та національного поділу [2].

Отже, очевидно, що перший “бій ідеологій” в Східній Європі мав відбутись між марксизмом та націоналізмом. Але водночас у регіоні почали виникати паростки ліберальної ідеології; вони підживлювалися бажанням східноєвропейців повернутись в лоно західної цивілізації.

4.1. ПЕРЕДУМОВИ ІДЕОЛОГІЧНОГО ОНОВЛЕННЯ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇН

На нашу думку, східноєвропейські соціалістичні режими не були тоталітарними; скоріше їх можна назвати “квазітоталітарними”; попри зовнішні форми й організацію тоталітарних режимів, усе ж існували серйозні перешкоди для встановлення класичного типу такого режиму. Серед них були культурні традиції. Національна культура залишалась головним опонентом тоталітаризму, незважаючи на намагання влади використати її для посилення державної ідеології. Крім того, як уже доводилося в попередньому розділі, тоталітарні інститути в більшості країн були більш-менш “прикриті” конституційними формами, що зберігало визнання

права на існування ідей, альтернативних комунізму. Саме існування різноманітних альтернативних за ідеологією організацій, відносно більша самостійність церкви робили східноєвропейський тоталітаризм крихким та нестійким.

Російський дослідник А.Міллер поділяв тоталітаризм на “розвинутий” та “недорозвинутий”. У Польщі, Угорщині, Чехословаччині етап “тоталітаризації” було перервано вже у другій половині 50-х — на початку 60-х рр., коли починається перехід до стадії авторитаризму. Отже, він мав обмежений вплив як на основні структури суспільства, так і на його ментальність, ціннісні орієнтації, суспільний настрій. Навпаки, у Румунії та Албанії тоталітарний режим був більш жорстким, ніж у самому СРСР і до кінця 80-х рр. не втратив своїх прихильників у суспільстві [3]. Під час революцій кінця 80-х — початку 90-х рр. соціальна активність “вулиці” тут була більшою, але все закінчилось “нормалізацією”, яка мала авторитарний характер: як демократичні інститути самоуправління, так й тоталітарні інституції були ліквідовані.

На відміну від країн Південно-Східної Європи в Чехії, Польщі, Угорщині мали місце певні демократичні традиції, досвід, що полегшив відхід від марксизму-лєнінізму як державної ідеології, критику його складових частин: формаційної теорії, принципу партійності в науці, класового підходу й т. ін. Не слід забувати й про наявність певного “субстрату демократичної ідеї”, носієм якої були підприємницькі прошарки населення, що намагались вирішити проблеми своїх країн за рахунок прискореної вестернізації.

Прикладом повільного поступального процесу реформування уявлень правлячих кіл щодо державної ідеології була Угорщина. Лідерами руху змін стали неортодоксальні комуністи на чолі з Імре Надем, прем’єр-міністром у 1953-1955 рр. Після його відставки та відновлення культу особи М.Ракоши населення швидко почало радикалізуватись, відкрито виявляти ненависть до партбюрократів; інтелігенція все сміливіше виступала в пресі та літературі; в університетах ішли постійні дебати.

Важливим психологічним рубежем у протистоянні влади та народу стало перепоховання останків страченого в 1949 р. видатного діяча Угорської партії праці Л.Райка, що був звинувачений у націоналізмі. 6 жовтня 1956 р. народ уперше вийшов на вулиці, відчуваючи достатньо сил для відкритого протесту. 23 жовтня студенти Сегедського університету почали виходити з комсомолу. Студенти політехнічного уні-

верситету Будапешта створили програму “16 пунктів”, серед яких були вимоги свободи слова та друку, демонтаж пам’ятника Сталіну [4].

Хоча угорське повстання було придушено та 200 тисяч угорців були змушені втекти з батьківщини, після 1956 р. у країні залишилось відносно мало “твердих” сталіністів. Більшість еліти намагалась урятувати комуністичну систему, з якою вона була пов’язана як переконаваннями, так і власними інтересами, але в той же час відчувала, що цю систему треба змінити. Політична еліта не була однорідною, дехто намагався шукати допомоги і підтримки в Москві, звертався до гасла “пролетарського інтернаціоналізму”, але за цим стояли перш за все конкретні завдання боротьби за владу, а не відданість ідеї.

Режим Я.Кадара не був демократичним, для цього просто не було відповідних інституцій. Але, намагаючись завоювати підтримку певних груп населення, Кадар та його наступники поводити себе подібно до діячів парламентської демократії. Я.Корнаї зазначав, що тоді відбулась ерозія ідейних основ системи, більшість державних діячів відмовилась від класичних комуністичних поглядів на користь ідеї реформ: “Відбулась напівсвідома, напівінтуїтивна зміна глобальної політичної орієнтації. Хоча партійні кадри знали, що їхня влада базується на військовій силі СРСР, у багатьох з них виникли антирадянські настрої. Вони відчували примітивність і варварство радянської системи” [5]. Цікаво, що угорський дослідник зазначив одну з головних, на нашу думку, характеристик нової східноєвропейської ідеології — її антирадянський та антиросійський вимір. Саме ерозія колишньої віри, на думку Корнаї, була головною причиною більш ранніх та поступових змін в Угорщині. Під час цих змін змінювались самі люди, їхня поведінка; у надрах старого суспільства формувалось нове. Революція 1989 р. стала справою рук прогресивного крила комуністів, що вказує на глибокі внутрішні причини розпаду комуністичної системи.

У Польщі антиавторитарний рух очолили прихильники репресованого лідера ПОРП В.Гомулки. Напруга досягла апогею влітку 1956 р., коли у Познані відбулась демонстрація під гаслами “Свободи!”, “Бога!”, “Геть комунізм!” При придушенні масових хвилювань постраждало біля 600 осіб. Але вже через місяць почались поступки з боку режиму, а після жовтневого пленуму 1956 р. В.Гомулка був знову обраний лідером ПОРП, почалась демократизація режиму, припинились переслідування церкви та націоналістів [6].

У Польщі постійним фактором, що впливав на суспільну свідо-

мість, був дисидентський рух. Хоча в 60-70-ті рр. він не мав масового характеру, але сприяв формуванню цінностей громадянського суспільства. Як зазначала Л.Ликошина “польське суспільство йшло шляхом пошуків проявів власної суб’єктності, не бажало миритись з одержавленням практично всіх сфер суспільного життя” [7].

У Чехословаччині, як і в Польщі, і в Угорщині, перший поштовх до ідейного опору тоталітаризму йшов від інтелігенції, яка прагнула подолати прірву між ідеями та практикою соціалізму, зверталась до традицій соціал-демократизму, масарикізму. Спочатку інтелігенція намагалась відстоювати автономію сфери мистецтва, створювала творчі клуби, союзи, різного роду координаційні спілки. Поступово почав розгортатись громадський рух, який виступав за проведення широких реформ, за “соціалізм з людським обличчям”. У другій половині 60-х рр. опозиція впроваджувала особливу термінологію “справжнього марксизму”, “неомарксизму”, “плюралізму”; вона також залишала гасло “соціалізму”, але дедалі більше вкладала в нього власні ідеї.

На чолі комуністів-реформаторів виступили Ота Шик, теоретик “третього шляху”, автор першої програми економічних реформ, та Олександр Дубчек, обраний першим секретарем КПЧ у січні 1968 р. Обрання Дубчека могло статись лише за умов серйозної боротьби всередині партії — між правлячою групою А.Новотного, що опирався будь-якій демократизації, та давно згуртованим опозиційним рухом словаків. Реформатори висували завдання зміни ідеологічної основи діяльності КПЧ, впровадження багатопартійності, прозахідної орієнтації країни.

Навесні 1968 р. комуністами-реформаторами В.Славиком, Й.Смрковським, Ф.Кригелем та іншими була створена “Програма дій”, що передбачала серйозні зміни у внутрішній та зовнішній політиці ЧРСР. У липні був оприлюднений програмний документ чехословацьких реформаторів — “Дві тисячі слів”, автором якого був Людвік Вацулік, відомий чеський письменник та публіцист [8]. Радикальність документу виявилась тою останню краплею, що викликала радянське втручання.

Провідну роль у поширенні реформаторських ідей відіграли засоби масової інформації, які здобули свободу від партцензури. У пресі пропагувалась теза несумісності науки з ідеологією; у наукових дослідженнях почався відхід від марксизму-ленінізму. Він супроводжувався переглядом поглядів щодо історичних діячів міжвоєнного періоду, реабілітацією Т.Масарика та Е.Бенеша. Останній бастион консерва-

торів — центральний орган КПЧ газета “Руде право” — після довгої боротьби в серпні 1968 р. також перейшла до рук реформаторів.

У ЧССР постали нові громадсько-політичні організації реформаторського напрямку: “Клуб безпартійних активістів”, “Клуб колишніх засуджених за антидержавну діяльність” (“К-231”), “Коло незалежних письменників”, “Рух соборного оновлення” та ін. Разом з тим, очевидно, що в ці дні компартія завдяки своєму реформаторському крилу була як ніколи популярна в народних “низах”, які вірили партії та сприймали її насправді як “ядро політичної системи”. Але це не стосується інтелігенції. Наприклад, на надзвичайному з’їзді Союзу журналістів ЧССР було прийнято новий Статут організації, у якому вже не було тези про провідну роль партії, а тільки заява про повагу до “соціалістичних принципів”, “демократичних форм” та “гуманістичних традицій”. Мета Союзу журналістів була сформульована так: охороняти свободу слова та друку, забезпечувати виконання Всезагальної декларації прав людини [9].

Звичайно, не зміна ідеологічного вектору, а перш за все загроза виходу ЧРСП з Варшавського блоку спричинили в серпні 1968 р. введення військ п’яти держав ОВД. “Празька весна” закінчилась, зі всієї програми реформ 1968 р. було здійснено тільки перетворення Чехословаччини на федерацію двох рівноправних республік — Чеської та Словацької.

Але дисидентський рух продовжувався, національна самосвідомість відродилась й зупинити цей процес було вже неможливо. Серед нових імен відчайдушних молодиків, що відкрито протестували проти вторгнення військ ОВД у ЧССР, був популярний драматург Вацлав Гавел, представник відомої чеської родини, з народження вихований на ліберальних цінностях. Він писав: “Я завжди виступав за демократію; довгий час вважав себе соціалістом, доки не зрозумів, що слово “соціалізм” нічого не означає, а мою позицію воно скоріше заплутує, ніж прояснює” [10].

У 1968 р. на Гавела було вперше заведено кримінальну справу; у 1975 р. він пише відомий відкритий лист генеральному секретареві ЦК КПЧ Г.Гусаку: “В країні запанував порядок, у якому немає життя, порядок, що породжує апатію, людьми править страх” [11]. Прикладом тодішньої ситуації став арешт 19 осіб з груп андеграунду та їхнє засудження. Стало зрозуміло, що потрібно створення якогось комітету за наглядом прав людини. За два роки Гавел став одним із засновників “організації незалежного мислення” — “Хартії-77”, на яку вла-

да спрямувала всю міць репресій, адже саме “Хартія-77” покінчила з легендою про можливість створення “соціалізму з людським обличчям”. Тяжке життя, наполовину проведене в тюрмах, надало В.Гавелу такий моральний авторитет у країні та далеко поза її межами, якого не мав жоден посткомуністичний президент у Східній Європі. Гавел ніколи не поступався своїми принципами та втратив на цьому шляху майже всіх колишніх соратників.

Біля витоків “Хартії-77” стояли також Л.Вацулік, якому офіційно було заборонено публікуватись з 1977 до 1989 р.; Ярослав Башта, археолог, учасник студентських демонстрацій на початку 70-х рр. та дослідник тоталітаризму в нелегальних виданнях; Зденек Млинарж, автор відомого твору про “празьку весну” “Мороз ударив з Кремля” [12].

У 80-ті рр. продовжувала діяти “Хартія-77”, з’явився та здобув популярність “самвидав”, розвивались нові нетрадиційні напрями в культурі та мистецтві. “Люди в цей період ніби опам’ятались, розпрямились, знову почали цікавитись речами, від яких вони раніше так енергійно відсторонялись, знову почали з’являтися острівки самосвідомості та самовизволення; стало підростати нове покоління, не травмоване шокком радянської окупації. Саме тому з’явилась надія на людський розум, на демократичні зміни, на краще майбутнє”, — пригадував В.Гавел [13]. Отже, чеський дисидентський рух з кінця 70-х рр. ніс у собі паростки нового — ліберального — мислення, взагалі не притаманного східноєвропейцям та майже не існуючого в сусідніх країнах.

Опозиційний рух у Польщі 70-80-х рр. не був таким гомогенним, як у Чехословаччині; він відрізнявся своєю чітко позначеною антирадянською та антикомуністичною направленістю. Наприкінці 70-х рр. одним з найпопулярніших гасел опозиції стала боротьба за відродження польської незалежності, якої країна не мала після Другої світової війни. Така думка постійно лунала на сторінках часописів, таких як ліберальний краківський “13” та “Політика польська” (орган націонал-демократичного руху “Польська політика”), у листівках організації “Конфедерація незалежної Польщі” (КНП), “Звільнення”, “Свобода-справедливість-незалежність”, “Рух реальної політики”, “Свобода та мир”. КНП, заснована Лешеком Мочульським у 1979 р., більш за інші організації виходила з засад радикалізму, зневажання “комуністичного колективізму”, захисту індивідуалізму західного типу [14].

Серед найбільш значущих організацій слід виділити Комітет захисту робітників-Комітет соціального захисту (КОС-КОР), що склався

в 1976 р. Характерно, що в цьому комітеті захисту робітників не було жодного робітника, тільки інтелігенти зразку Едварда Липинського та Яцека Куроня. Своєю ціллю вони вважали просвіту мас, підбурювання їх до боротьби з монополією ПОРП на владу. Корівці також приділяли належну увагу молоді, стояли біля витоків складення руху “Незалежний союз студентів” (1977), який на початку 80-х рр. об’єднав уже біля 20% вузівської молоді Польщі [15].

У 1980 р. у Польщі були створені робочі комітети, які вважають найяскравішим прикладом того, що система комуністичних цінностей знаходилась напередодні краху, адже вона втратила внутрішню підтримку суспільства. У програмному документі “Солідарності” (незалежні профспілки, що організаційно оформились у вересні 1980 р., налічували більше 9 млн. членів) говорилось: “Солідарність” — це найбільш суттєве завоювання польського суспільства, це приклад самоорганізації для радикальних змін у відносинах між владою та суспільством. Централізована диктатура над усім суспільним життям уже неможлива. НПС “Солідарність” є гарантією самоуправління в усіх сферах суспільного життя. Незалежні суспільні інститути — профспілки, селянський рух, творчі об’єднання, наукові, культурні, студентські організації — самим фактом свого існування сприяють переборенню глибокої кризи, що заснована на зруйнуванні суспільних зв’язків” [16]. Наразі залишається дискусійним питання щодо зв’язків “Солідарності” з польською дисидентською традицією. Була “Солідарність” законним дитям опозиційної інтелігенції чи ні? В усякому разі вона стала найуспішнішим шляхом до радикальних змін у Польщі.

Ідеологія “Солідарності”, біля витоків якої знаходились знову ж таки не робітники, а інтелігенти Л.Мочульський, Я.Куронь, А.Міхнік, З.Буяк, була заснована на протесті проти диктатури, на захисті прав людини та громадянина, на визнанні ліберальної демократії за оптимальну модель суспільного устрою. Разом з тим в ідеологічних засадах руху чітко визначались мотиви, що дозволяли говорити про певну “соціалістичність” “Солідарності”: ідея автономії особи була замінена на ідею колективізму.

Улітку 1980 р. економічна криза спричинила масові страйки; уже в серпні вони набули політичного характеру. Вони не могли бути врегульовані за допомогою колективних договорів між робітниками та урядом, навіть переговори були неможливі, тому що робітникам не дозволялось створювати законні організації для їхнього проведення.

Уряд мав вибирати між застосуванням сили чи зміною самої системи. Спочатку було підписано угоду, за якою страйкарі гданських судноверфей здобули право на страйк, на формування незалежних профспілок, пом’якшення цензури, право отримувати посади незалежно від членства в партії, дозвіл на регулярну трансляцію католицької церковної служби [17]. Отже, вимоги робітників продемонстрували, що їхнє невдоволення далеко вийшло за межі матеріальної сфери, що воно охопило питання свободи та гідності людини.

Введення воєнного стану в грудні 1981 р. призвело до заборони будь-яких зібрань, крім церковних служб. Надзвичайний закон передбачав засудження до восьми років “за розповсюдження інформації, що підриває обороноздатність країни”. Громадяни, “підозрювані в нелояльності”, були інтерновані в спеціально підготовлені для цього місця (6,6 тис. осіб). Усе це призвело до виникнення масової політичної опозиції “реальному соціалізму”; опитування засвідчили, що вона охопила до 25% населення. Така ж цифра характеризує прибічників режиму [18].

Опозиція за суттю була антикомуністичною, антирадянською, орієнтованою на Захід. “Солідарність” зробила ставку на видавничку, просвітницьку та культурну діяльність. У підпіллі видавалось 1,7 тис. загальнонаціональних газет та часописів, 1,8 тис. книг та брошур тиражем 5-6 тис. екземплярів. Спеціальна редакція щотижня готувала по 750 магнітофонних касет з програмами “Солідарності” [19]. Адам Міхнік у статті “Про опір” писав: “Стратегія “довгого маршу” потребує послідовності, реалізму і терплячості, ...розповсюдження образу “реформаторської Польщі” у масовій свідомості. Турбота про форму цієї свідомості обумовлює ефективність наших дій” [20].

Найбільш масовою формою протесту був бойкот офіціальних інститутів, особливо телебачення. Інтелігенція відмовлялась брати участь у заходах, що їх проводив правлячий режим. Опитування виявили тотальну невдоволеність поляків; один з респондентів заявив: “Чим повинен бути соціалізм, я знаю тільки з гасел. Він завжди асоціювався в мене з якоюсь правильною, дуже людяною й дуже прогресивною ідеологією. Але такого соціалізму я ніколи не знав” [21]. Ця прірва між ідеальним та реальним соціалізмом призвела в решті решт до відторгнення соціалістичної ідеї в Польщі.

Після відміни воєнного стану влітку 1983 р. виникає велика кількість організацій (“Мазовія”, “Воля”, “Конгрес солідарності народу”), але кожна налічувала тільки кілька десятків чоловік [22]. До того

ж з кожним роком розшарування опозиції збільшувалось. А більшість громадян, травмована військовим станом, була деморалізована, займалась тільки родинно-побутовими справами. Особливо пасивно виглядала молодь, яка вороже ставилась до будь-яких теорій, ідеалів, високих слів.

У ці похмурі часи різко зросла роль церкви як посередника між владою та суспільством. Голова польської католицької церкви кардинал Ю.Глемп стримано ставився до “Солідарності”, тому що був противником дестабілізації ситуації в країні, але одразу після введення воєнного стану створив комітет допомоги в’язням та їхнім родинам. Костьол розподіляв гуманітарну допомогу, отриману від західних благодійних фондів, надавав притулок опозиційним діячам та ін. [23]. Особливу роль відіграла безмежна довіра населення до папи Іоанна Павла II (до 1978 р. — польського кардинала Кароля Войтили), що відвідав країну в 1979, а потім у 1983 р. У Польщі папа кілька разів зустрівся з Л.Валенсою, того ж року Валенса отримав Нобелівську премію миру. З усіх римських первосвящеників Іоанн Павло II зробив більше всіх для повалення комуністичних режимів.

Тим часом у ПОРП точилась затята боротьба між реформаторами та консерваторами, частина її членів перейшла на бік “Солідарності”, частина визнала себе націоналістами. Наприкінці 1986 р. при голові Державної ради В.Ярузельському було створено Консультативну раду. Три чверті її членів склали безпартійні, у тому числі юрист “Солідарності” В.Сила-Новицький, редактор підпільного часопису “Республіка” М.Круль та ін. Стенограми її засідань оприлюднювались без цензури. Влада також перестала глушити передачі іноземних радіостанцій [24].

У 1988 р. створена реформаторами-комуністами Комісія з питань реформи держави підготувала проект, що передбачав введення політичного плюралізму, включення опозиції в механізми влади, встановлення парламентської демократії. У листопаді Лех Валенса вперше з’явився на польському телебаченні: він провів успішну “теледзель” з лідером офіційних профспілок А.Медовичем, після чого рейтинг “Солідарності” (вона знову була зареєстрована в травні 1989 р.) у суспільстві почав стрімко зростати [25]. Це продемонстрували парламентські вибори 1989 р., після яких управління країною перейшло до рук антикомуністичних сил.

Діяльність “Солідарності” протягом багатьох років готувала свідомість поляків до майбутніх демократичних змін, що потім надало

першому посткомуністичному урядові такий кредит довіри на проведення реформ, якого не мав жоден інший східноєвропейський уряд. Польща була найбільш ідейно підготовленою з країн регіону, народ був готовий зносити труднощі в надії на поліпшення життя в майбутньому.

Таким чином, протягом 80-х рр. у країнах ЦСЄ активно йшло формування ідеологічної доктрини дисидентського руху. Він досить чітко поділявся на три течії. Але це були інші течії, ніж в 60-ті рр., коли молоді чеські реформатори дійсно намагались повернутись до самих основ марксизму, “спотвореного” соціалістичною практикою. Діячі “празької весни” швидше нагадували тих своїх радянських колег, що називали себе “істинними комуністами”, боролись з радянським режимом, але й від капіталізму були, м’яко кажучи, не в захваті. У СРСР, таким чином, трьома основними течіями дисидентського руху були “західники” (А.Сахаров), “істинні комуністи” (брати Ж. та Р.Медведеви, О.Зінов’єв) та “грунтівники” (О.Солженіцин); (звичайно, у СРСР були також і націоналісти, але їхня кількість не переважала кількох сотень та дуже мало впливала на населення).

В 80-ті рр. східноєвропейські інтелектуали дійшли висновку, що реальної альтернативи капіталізму з усіма його вадами та перевагами немає. Отже, на новому етапі розвитку дисидентського руху ліву гілку представляли соціал-демократи, що орієнтувались на західноєвропейську модель розвитку. Праву гілку представляли націоналісти, що закликали до “повернення” до національно-патріотичних традицій та цінностей. Ліберальній течії завдячуємо складанням місцевого варіанту концепції громадянського суспільства (ГС).

Деякі дослідники зазначали наступну особливість Східної Європи: дисиденти тут постійно використовували дихотомію “державна влада / суспільство” (“вони” — носії соціального зла, “ми” — позитивна та творча основа). Отже, ГС трактували як альтернативу державі [26]. ГС розглядали як головний чинник у процесі демократизації, але чіткого уявлення про основні проблеми, що пов’язані з його будівництвом, не було навіть у самих ідеологів.

Відомий польський дисидент Б.Геремек у 1989 р. писав: “Нам немає потреби шукати визначення громадянського суспільства. Ми бачимо його на власні очі та відчуваємо його” [27]. В реальності ГС було великою мірою лише гаслом, не мало нічого спільного зі складною політичною традицією, що розвивалась в регіоні протягом кількох століть.

Отже, короткий перегляд історії дисидентського руху в Східній

Європі демонструє, що ліберально-демократичні погляди були скоріше винятком з правила, організаційно вони були втілені тільки в діяльності “Хартії-77” в Чехословаччині (мабуть, не випадково, адже Чехословаччина — єдина з країн регіону, що в міжвоєнний період уникла авторитаризму). Більшість же дисидентів не знала, що таке лібералізм, й, що гірше, не бажала цього знати. Вони виявились абсолютно не готовими до виконання основного практичного завдання ідеологічної трансформації, коли прийшли до влади. А саме: зближення східноєвропейських державних поглядів із західними зразками з метою скорішого повернення в лоно спільної цивілізації.

Нестачу ідейних розробок швидко заповнювали міфологеми. Це надавало дисидентському рухові в Східній Європі широку легітимізацію та дозволяло йому діяти в якості представника всього суспільства на хиткій базі уявлення, що дисидентський рух за інших обставин могла б підтримати більшість населення.

Традиції дисидентського руху стали невід’ємною частиною нової державної ідеології, що складалась протягом 90-х рр. Вона спиралась на надбання “самвидата” Польщі та Чехії, у яких велику роль відігравали “Солідарність”, католицьке товариство “Пакс”, емігрантські культурні та наукові центри. Після 1989 їхні діячі не тільки повернулись з США, ФРН, Австрії, але й здійснювали керівництво процесом докорінних змін в східноєвропейських суспільствах, зокрема, в ідейній сфері. Нові суспільно-політичні сили принесли нову ієрархію цінностей.

4.2. ІДЕОЛОГІЧНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПОЧАТКОВОГО ЕТАПУ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Хоча стосовно країн ЦСЄ ми не можемо говорити про ідейний вакуум після революцій 1989 р., але в цілому ситуація була нелегкою. Розгубленість панувала зверху донизу суспільних страт, що давало підставу як для свідомого використання побоювань людей в інтересах окремих партій чи навіть осіб, так і для формування нових політичних міфів, що швидко замінювали собою старі.

Польський філософ Т.Бернат вирізняв три етапи становлення міфу: 1) отримання інформації про політичну реальність; 2) перетворення інформації в узагальнення під впливом емоційного стану реципієнта; 3) виникнення міфу в його словесному вигляді. Тож міф є ір-

раціональним по суті; він сам може породжувати тільки ірраціональні ідеї. Але Бернат уважав, що міфи можна створювати й свідомо [28].

Саме до останніх треба віднести міф про рятівну роль націоналізму в Східній Європі. Ані в перших посткомуністичних урядів, ані в інтелігенції не вистачило сил та політичної сміливості для протистояння спокусі укріпити свої ряди за рахунок ксенофобії. Не здатні стати лібералами (вся східноєвропейська природа протестує проти цього!), нові еліти сповідували повернення до ідеалів національної свідомості. Це гарно звучало, забезпечувало підтримку електорату, навіть згуртовувало суспільство. Але, на наше переконання, такий вибір ідеологічного вектору мав більше негативних наслідків.

Всі перші посткомуністичні уряди підкреслювали різницю між комуністичною та націоналістичною ідеєю на користь останньої. Однак, треба погодитись з російською дослідницею Ю.Щербаковою, що пов’язала вибух націоналізму в країнах Східної Європи з усім попереднім історичним досвідом. Тоді офіційна доктрина інтернаціоналізму пригнічувала національний розвиток та вела до посилення націоналістичних настроїв у суспільстві: “Як комунізм, так й націоналізм однаково відтворюють політичну культуру, що заснована на нетерпимості, запереченні компромісу, на впевненості у власній непохитності. На рівні психології мас комунізм не тільки не заперечує націоналізм, але нібито посилює його спорідненістю базових ідей: в основі націоналізму лежить ідея національної вищості якого-небудь одного народу, в основі комунізму — ідея про особливу роль робітничого класу” [29]. До того ж історично національна свідомість Східної Європи формувалась в добу імперій, а не національних держав, націоналізм став основою визволення. Тому на зміну комуністичним цінностям постали цінності національно-історичні.

Це відбилось, по-перше, на швидкій зміні державної символіки країн Східної Європи, адже комуністичні символи генерували негативні емоції, нагадували про підпорядкування східноєвропейських держав СРСР. Так у Болгарії було відмінено святкування 9 вересня (встановлення влади Вітчизняного фронту) і встановлено святкування 3 березня (Сан-Стефанський договір 1878 р.) У Румунії відмінено 23 серпня (повалення генерала Антонеску в 1944 р.) і встановлено 1 грудня (об’єднання з Трансильванією в 1918 р.) У Чехії відмінено 9 травня (звільнення Праги в 1945 р.) і встановлено 28 жовтня (отримання незалежності в 1918 р.) У Польщі відмінено 22 липня (встановлення влади Польського Комітету Національного Визволення в

1944 р.) і встановлено 11 листопада (отримання незалежності в 1918 р.) В Угорщині встановлено два нових державних свята: 23 жовтня (початок повстання 1956 р.) та 15 березня (початок революції 1848 р.) [30].

Насправді змінювання державної символіки почалося ще задовго до антикомуністичних революцій. В 1956 р. на державному прапорі Угорщини замість комуністичної червоної зірки повернувся традиційний герб. В 60-х рр. “Румунія” повернулася в офіційну назву держави замість “Румунської Народної Республіки”; державний гімн Румунії, що прославляв провісника комунізму крейсер “Аврору”, було замінено на гімн ХІХ ст. “Три кольори” (щоправда, вірші були нові, пристосовані до соціалістичних реалій).

Загалом соціалістичні лідери були не проти використати націоналістичні почуття для зміцнення власної влади. Еріх Хонеккер звертався до “славного минулого Німеччини за часів Фрідріха Великого”; Ніколае Чаушеску неодноразово пригадував ідею Великої Румунії; Тодор Живков провів у середині 80-х рр. кампанію болгаризації турок: вони втратили свої імена та прізвища, мечеті, школи, газети, культурні заклади; їх офіційно назвали ворогами нації, держави і соціалізму.

Другим свідомством швидких змін в ідеологічній сфері на початку 90-х рр. стала ситуація в суспільних науках, які в попередній період знаходились під пильним контролем комуністичних наглядців. Соціальні науки та дослідження міжнародних відносин стали надзвичайно цікавими для широких верств населення після відкриття таємних архівів, у тому числі партійних, після масового перевидання праць, що були під забороною за радянських часів. Після революцій ліквідували всі інститути марксизму-ленінізму, було проголошено методологічний плюралізм. На практиці це означало вибір між західним лібералізмом та націоналістичною ідеологією.

На початку 90-х рр. здавалось, що перемагає остання. Але ще Мартін Хайдеггер, свідок утворення “німецької науки”, наголошував в “Листі про гуманізм”, що атрибутом націоналізму є суб’єктивізм: національно орієнтована свідомість не бажає та не вміє рахуватися з реальним життям. Націоналізм із самого початку пов’язаний з догматизмом, нав’язуванням свого видіння світу всім громадянам даної країни. Таким чином, нема нічого більш далекого від науки, “спроможності міркування” за Кантом, ніж так званий “науковий націоналізм”, що швидко виник у Східній Європі. Український філософ Є. Бистрицький, протестуючи проти “нової методології”, зазначав,

що націоналізм протистоїть і науковому комунізму, і західній системі ліберально-демократичних цінностей [31].

Певною мірою це справедливо. Комуністична ідея обіцяла не лише рівність та демократію, але й створення умов для індивідуальної самореалізації в сфері поділу праці та місцевої культури. Натомість націоналізм ушановує індивіда тільки як продовження нації. У більшості націоналістичних творів видатні особистості присутні як герої, але вони зазвичай мають лише підкреслювати велич колективу, а не вирізнятися як непересічні індивідуальності.

Досліджуючи ситуацію в Чехії, Петр та Радка Друлякови зазначали, що створився певний розрив між поколіннями вчених. Наукова спільнота складалася з двох активних груп: старшого покоління 1968 р. та молодшого, що здобували освіту після 1989 р. А “науковий потенціал середнього покоління був спустошений як гнітом комуністичних часів, так і спокусами західного капіталізму” [32]. Це не могло не позначитися на слабкості в суспільних дослідженнях. Зворотним боком “наукової революції” стало те, що замість старих швидко виникли нові міфи та стереотипи, тому що проводили її не спеціалісти, а політики та журналісти.

До таких нових історичних міфів російський дослідник В.К. Волков відносив: 1) утвердження, що радянська влада була принесена у Східну Європу на багнетах Червоної Армії; 2) абсолютизацію досвіду 1956 та 1968 рр.; 3) романтизацію періоду між двома світовими війнами і зокрема монархії; 4) перегляд відношення до кордонів, що були встановлені після Першої та Другої світової війни, як правомочних; 5) апологетику “вождів” Й. Антонеску, Ю. Пілсудського, та ін.; 6) перегляд ролі партизанського руху під час Другої світової війни, реабілітація Армії Крайової (Польща), четників (Сербія), усташів (Хорватія); 7) переоцінку відносин ХVІІІ-ХХ ст. з Росією в дусі русофобії [33].

Навіть перелік вищевказаних популярних тем доводить, що в міждержавних відносинах вони мали відіграти суто негативну роль, діючи на руку виключно націоналістичним колам; у внутрішніх проблемах вони відіграли роль каталізатора соціальної напруги. У розвитку суспільних наук зміна ідеологічного вектора була просто згубною: націоналізм за своєю суттю не сумісний з наукою.

Ідейна переорієнтація в Східній Європі проходила так бурхливо, що її пріоритетні цілі було важко визначити. Насправді, що стояло за бажанням швидше приєднатися до НАТО та ЄС: бажання увійти в

родину демократичних країн, економічні потреби, намагання відгородитись від Росії, яка сприймалась як загроза незалежності?

Аналізуючи доповіді східноєвропейських політиків початку 90-х рр., перш за все впадає в очі їхня відверта русофобія. Наприклад, замміністра оборони Польщі П.Грудзинський наголошував: “Відхід Росії із Центральної Європи дорівнює знищенню російської геополітичної позиції в Європі. Моя країна справедливо визнається за один з найактивніших зовнішніх факторів, що сприяли цьому” [34]. Міністр оборони РП Я.Онишкевич так оприлюднив офіційну позицію Варшави: “Польща, інші країни Центральної та Східної Європи, держави Балтії усвідомлюють себе частиною Заходу; вони навмисно підкреслюють лінію поділу між собою та Росією” [35]. Разом з тим, існувала й критична точка зору, особливо серед учених. Професор А.Дравич нарікав усім посткомуністичним урядам, що вони піддавалися емоціям натовпу: “Складалось враження, що вони мали на меті змінити географічне положення Польщі — відчалити від берегів Бугу та пришвартуватися де-небудь поміж Норвегією та Ісландією... Ліві сили в Польщі більш за все прагнуть психологічної легітимності; вони панічно бояться звинувачень навіть у найменшому русофільстві” [36]. Але час довів, що подібні фобії є “хворобами росту”, викликаними намаганням скоріше розрахуватися з минулим, з помилками, які так хочеться приписати злим зовнішнім силам. Чим більше посткомуністичні країни Європи відчують себе в безпеці, тим швидше вони позбавляються настроїв, що деформували протягом 90-х рр. свідомість та психологію всіх верств населення, у тому числі еліт, відповідальних за вироблення певної ідеології.

4.3. ДИСКУСІЙНІ ПИТАННЯ В ДОСЛІДЖЕННЯХ ІДЕОЛОГІЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ СХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОГО РЕГІОНУ

Ідеологічні зміни в Східній Європі залишаються найменш висвітленою частиною загальної трансформації регіону. Це викликано як об’єктивними, так і суб’єктивними причинами. Самі східноєвропейці загалом продовжують дивитись на себе як на невід’ємну частину європейської цивілізації, тож говорити просто нема про що. Досліджень націоналізму в східноєвропейських країнах, як до того в СРСР, майже не відбувалось.

Західні дослідники на початку 90-х рр. також опинились в скла-

дному становищі: головна мета Заходу була досягнута й комуністичного співтовариства не стало, але вектор розвитку Східної Європи залишався дуже непевним, надто розходились проголошені ідеї та реальна практика нових урядів. За кілька років зрозуміли, що створення єдиної Європи — більш складна проблема, ніж сподівались, й усунення СРСР для цього очевидно недостатньо. Характеристики ментальності східноєвропейців суттєво відрізнялись від характеристик західноєвропейців. Поволі стали з’являтися праці, де робилися спроби виявити причини та можливі наслідки такої різниці.

Більшість західних дослідників досьогодні спирається на концепцію Г.Кона, розроблену в середині ХХ ст. Він виявив в Європі два основних типи націоналізму — західний і східний. За Коном, західний націоналізм є ліберальним, демократичним, сформованим на цінностях та інституціях середнього класу вже після того, як виникає національна держава або паралельно з її творенням, одночасно з розширенням демократичних прав і свобод суспільства. Східний націоналізм, вважав учений, ґрунтується на етнічності, культурі, авторитаризмі та ксенофобії; його розробили інтелектуали за допомогою ірраціональних, міфологічних чинників, завдяки чому нації тут формувалися ще до виникнення національних держав, в умовах соціально-економічної та культурної відсталості, невизначеності межі між державою та суспільством [37].

Тезу про фундаментальну різницю між процесами формування націй на Сході та Заході Європи підтримував Ернст Геллнер. На Заході це відбувалось на ґрунті виробленої “високої” культури, на Сході недостатній розвиток елітарної культури залишив ніші, котрі заповнював етнічний націоналізм. Інші науковці характеризували східний націоналізм як містичний, органічний, етнічно-генеалогічний (М.А.Роусінг). “Поганий” етнонаціоналізм протиставляється “доброму” громадянському націоналізму Л.Грінфельд [38].

Наразі теорія двох націоналізмів, здається, пустила глибоке коріння у свідомості не лише західних науковців, але й політиків. Наведемо приклад з офіційної промови генерального секретаря Ради Європи К.Лалюм’єра: “50 років стабільності та демократії на Заході дали можливість вийти за рамки моделі держави-нації, тоді як на Сході 50 років диктатури, що була скинута протягом кількох місяців, повернули самосвідомість держав, а подекуди й самосвідомість суспільної думки, назад до питань етнічної й національної ідентичності” [39].

Найзапеклішим ворогом такого протиставлення став Роджерс

Брубейкер. У своїй надзвичайно важливій праці “Міфи та помилки у вивченні націоналізму” він ставив за мету розвінчання найбільш небезпечних постулатів [40].

Перша — “архітектонічна ілюзія” — віра в те, що справедливі територіальні та інституційні рамки можуть задовольнити потреби націоналістів, угамувати націоналістичні емоції й, таким чином, вирішити національні конфлікти. Брубейкер зазначав, що в разі Югославії реконфігурація політичного простору згідно з національними лініями була просто невдалою. Взагалі тепер ясно, що найбільш небезпечні конфлікти відбувались не до, а після реорганізації політичного простору.

Друга — теорія “парового котла” — розглядає націоналізм як головну проблему східноєвропейського регіону та змальовує тамтешні національні ідентичності як надзвичайно сильні та помітні. Можемо погодитись з автором, що це не є характерним для всіх країн. Наприклад, у македонців існують великі труднощі з ідентифікацією — виявленням власних відмінних ознак від сусідніх народів. Це навіть загрожує їхньому національному самовизначенню. На ситуацію, звичайно, впливає те, що Болгарія не визнає македонський народ, Греція та Сербія визнають народ, але не державу Македонія. Але труднощі стосуються і мови, яка є більшою мірою болгарським діалектом, і релігії (македонська церква підпорядкована сербському патріархату).

Брубейкер відстоював точку зору, що насправді насильство в регіоні не тільки не домінувало, але вірогідність його проявів була набагато менше, ніж припускалося. Наприклад, у Югославії журналісти та науковці загострювали увагу скоріше на явних, але нетипових випадках насильства, ніж на менш явних, але набагато типовіших випадках “рутинної” етнічної та національної напруги; вони узагальнювали досвід нетипових випадків для всього регіону. Твердження “якщо це відбувалося в Югославії, це може статись де завгодно”, було помилковим; загроза масового етнічного насильства мінімальна, скоріше напруга буде зберігатись як хронічна, але не вибухова. Взагалі питання про роль телебачення в югославських подіях, перш за все в боснійській війні, можна вважати темою окремого, наразі необхідного дослідження.

Як приклад до питання про те, чим пояснюється відсутність чи стримування насильства, що є не менш важливим, ніж питання про те, чому насильство буває, Р.Брубейкер навів ситуацію з угорцями в Словаччині та Румунії. Угорці мали відносно прийнятний вихід: можливість імміграції чи праці в Угорщині. Разом з тим важливість євро-

інтеграції стримувала Угорщину в проведенні зовнішньої політики, обмежувала підтримку угорців в інших державах сферою культури, примушувала обходити все, що могло підштовхнути угорців за кордоном до дестабілізуючої політичної активності. Брубейкер відстоював також думку, що навіть там, де національні конфлікти та національні ідентичності очевидно були присутні в політичній сфері, вони зовсім не обов’язково присутні в повсякденному житті. Націоналізм міг проявитись в законодавстві, у пресі, в окремих закладах держадміністрації, не проявляючись на вулицях чи в будинках людей. “Існує якийсь слабкий зв’язок, відсутність когерентності між націоналістичною політикою, яка, здається, займалась сама собою у своїй власній сфері, відділена від своїх виборців, і повсякденним життям. Зовсім необов’язково люди енергійно та тепло відповідають на промови політиків, які намагаються говорити від їхнього імені. Це в цілому прохолодне ставлення до націоналістичних закликів є спадком досить цинічного ставлення до політики та політиків. Різниця між “ми” та “вони” дійсно була дуже важливим фактором ставлення людей до політики при комунізмі.” Ця різниця легко переноситься на націоналізм. Протиставлення “ми — вони” відділяє не одну етнічну групу від іншої, а послуговує розподілювальним кордоном між “народом” і “владою”. “Вони” — представники влади — певно, не можуть бути “нами”, навіть якщо вони й стверджують, що говорять від “нашого” імені, як це часто відбувалось. З падінням комунізму ситуація не змінилась: використання ідіоми етнонаціоналізму не гарантує, що “вони” можуть переконати “нас” у тому, що ми єдині, що “нас” від “них” відділяє етнічна національність, а не позиція в ієрархії влади та засобі домінації.

Третя — теорія “маніпуляції еліт” — вважає націоналізм лише продуктом маніпулювання еліт, котрі цинічно підігрують націоналістичні емоції за власним розсудом. На нашу думку, прихильники цієї теорії мають певну рацію, але не слід розповсюджувати окремі приклади такого маніпулювання на проблему в цілому. Це не перший і не останній випадок, коли надмірне теоретизування спрощує реальність до її спотворення.

Четверта — “реалізм групи” — вважає нації та етнічні групи реальними сутностями, дійсними колективами із чітко окресленими ззовні кордонами та внутрішньо культурно гомогенними, які мають на меті досягнення державності; таким чином, націоналізм — це діяльність щодо набуття чи здійснення державності. Брубейкер стверджував, що

це не є правилом, а прийняття такого підходу тільки робить нас не-підготовленими до націоналістичної політики, що може процвітати й після реорганізації політичного простору за національними лініями, після розпаду багатонаціональних держав на національні. “Це значить, що ми не готові до факту, що націоналізм не тільки причина, але й наслідок розпаду старих імперій і створення нових національних держав”. У посткомуністичній Східній Європі, на його думку, розцвіли кілька типів націоналізму, що не прагнуть державної незалежності як такої. Перший тип — націоналізм, “що націоналізує”, характерною ознакою якого є намагання корінної нації розглядати державу як приналежну саме цій нації, створену для неї; це виправдовує використання державної влади для обстоювання певних інтересів корінної нації. Протилежний націоналізм “зовнішньої історичної батьківщини” стверджує право держави підтримувати етнонаціональних “співвітчизників” в інших державах.

П’ята — “маніхейський” підхід — твердження, що існує лише два протилежних типи націоналізму: добрий (громадянський) і поганий (етнічний). Жорстке розрізнення двох типів формування нації та відповідно двох націоналізмів стало віковою традицією. Громадянський націоналізм, що апелює до ідей Великої французької революції, базується на засадах політичного вибору та ідеологічної близькості соціуму; етнічний націоналізм, що апелює до ідей німецьких філософів ХІХ ст., базується на засадах спільної “крові”, історії та культури. За Брубейкером це убоге та двозначне протиставлення деформує наше уявлення щодо космополітичних тенденцій у регіоні, які тільки народжуються, але не є зовсім незначними. Наприклад, угорці в Румунії після падіння Чаушеску в той же самий час усвідомили як свою транс-державну угорську національність, так і більш широкий європейський світ. Цікаво, що провідну роль в цьому процесі Брубейкер віддав знову ж таки телебаченню. Відіграли певну роль також престижні супутникові канали на французькій, німецькій, англійській мові; вони денационалізували або транс-националізували.

До того ж Брубейкер вважав, що держава, а не загальне громадянство, є кардинальною точкою відліку; при цьому держава, що оформлює націю, не обов’язково є демократичною. Державні націоналізми на практиці часто мають сильний культурний компонент та можуть бути провідниками етнічних поглядів. Навпаки, контр-державні націоналістичні рухи не обов’язково є етнічними.

Р.Брубейкер виступив проти спроб вирішення конфліктів, що

спричиняє розвиток націоналізму. Він їх називає невіршуваними. Але із часом вони можуть втрачати свою центральність та яскравість. “Правильний інституційний дизайн може спонукати політичні сили обходити національні й етнічні конфлікти, не звертати на них уваги, для вирішення певних завдань оформлювати свою риторику і політичні претензії в неетнічних чи транс-етнічних термінах”. Брубейкер виступив також проти пошуків певної теорії націоналізму. Проблеми, що пов’язані з національністю та націоналізмом, мають багато форм та не можуть бути вирішені в рамках одного підходу.

Другим маститим експертом з питань націоналістичної ідеології в Східній Європі є американський політолог Майкл Кеннеді. Він особливо відзначав властиву східноєвропейцям схильність до утопії. “У 1989 році вони прагнули “нормальності”, але вона в їхній уяві мала утопічні риси. “Нормальність” ця не співпадала з поняттям “нормальності” в Західній Європі” [41].

Кеннеді цікавила проблема подолання цієї прірви. Оскільки він не бачив іншої ідейної сили, що була б укорінена в Східній Європі, крім націоналізму, автор прагнув довести, що за допомогою Заходу цю силу можна використати з мирною метою. Він писав: “Націоналізм у Східній Європі здається найбільш “насиченим” культурою та внутрішньо привабливим для розвитку в посткомуністичних суспільствах моралі та поняття “священного” [42]. Для використання його потенціалу треба зрестись пошуків історичної провини, жертви, взагалі “не ритися в минулому”. Після цього можна буде зробити другий крок: примирити ідею націоналізму, провідну в Східній Європі, та ідею громадянського суспільства, провідну в Західній Європі. Автор назвав це “наповненням націоналізму громадянським суспільством” [43].

Тут слід згадати, що певні приклади в східноєвропейській історії вже мали місце. Польський націоналізм ХІХ ст. дав Польщі цілковито інший ніж будь-де тип культурної спадщини, що сприяла сумісності засад націоналізму і лібералізму: розуміння нації як етичного ідеалу. У Польщі 80-х рр. ХХ ст. сталося так, що носіями національної ідеї були передусім ліберали (Я. Куронь, А. Міхнік, Б. Геремек). Однак, виявилось, що коли носії ідеї громадянського суспільства приходять до влади, нема жодної гарантії, що вони залишаться так само відкритими і толерантними, як були в опозиції.

Але більшість дослідників справедливо, на нашу думку, вважає націоналізм несумісним з прозахідною орієнтацією. Серед них один

з провідних американських експертів з проблем регіону Чарлз Гаті. Попередні підсумки трансформації Східної Європи він уважав невтішними. У 1989 р. ніхто не брав до уваги притаманні східноєвропейцям потяг до егалітаризму, політичну пасивність, і водночас тугу за “сильною рукою” влади. На прикладі Сербії Гаті показав варіант розвитку, що є найбільш згубним для країн Східної Європи: альянс ультранаціоналістів з екскомуністами, варіант, що був би просто неможливим для країн Заходу [44].

Схожі моменти відзначав німецький дослідник Ян Егберт, нажаханий суперечностями східноєвропейського характеру: суспільства 90-х рр. були анархічні, підбурені проти парламентів, проти всіх партій та політиків, крім окремих харизматичних лідерів; більшість не зважала на права меншості. У Східній Європі співіснувало несумісне: антикомунізм з антикапіталізмом, егалітаризм з авторитаризмом. “Демократи можуть стати диктаторами, інтелектуали шукають вождя” [45].

Егберт пояснював це не тільки відсутністю демократичного досвіду країн регіону в минулому, а й специфікою, що пов’язана з рівнем їхнього економічного розвитку. У Східній Європі не було буржуазії, тож розвиток демократії міг спиратись тільки на ідею, а не на певні інтереси. Таким чином, ідея демократії не мала свого матеріального носія. Вона була “потрібна” як популістський лозунг, щоб певні політики здобули підтримку певних верств населення, що теж загалом не вірило в демократію, але вірило в допомогу Заходу.

Цікаво, що в деяких дослідженнях ренесанс націоналізму в Центральній та Східній Європі пов’язується з рухом за незалежність, розвитком демократії. Тому спочатку реакція на нього на Заході була доброзичливою. Вважалося, що він прискорює декомунізацію. Французька дослідниця Ф.Том підкреслювала: націоналізм у всьому регіоні є небезпечним, особливо це стосується культурної чи етнічної концепції нації, успадкованої від німецького романтизму, німецької філософії культури (що протиставляється французькому чи північноамериканському варіанту ідеології націоналізму). Але через обожнювання принципу національного духу німецький народ змушений був заплатити за це дуже велику ціну, а після катастрофічної поразки звільнитися від цієї химери. Лише право і демократія приведуть до громадянського суспільства та процвітання, отже, до реальної незалежності [46].

Щодо майбутнього націоналістичної ідеології, думки науковців є

протилежними. Д.Каміллер, Е.Хобсбаум були впевнені, що дні існування націоналізму лічені, навіть державний суверенітет у новій ері не буде загальним принципом політичної організації [47]. Це пояснюється тим, що наразі існує очевидне протиріччя між необхідністю інтернаціонального підходу до вирішення багатьох важливих питань сучасності, у тому числі глобальних загроз, і націоналізмом. Англійська дослідниця К.Волчук пов’язувала майбутні надії з прагненням посткомуністичних країн увійти до ЄС. Вона була впевнена, що в ході інтеграції в європейські політичні структури подолання “східної” специфіки прискориться, а національні мови й традиції залишаться недоторканими [48]. Цілком погоджуючись із першою тезою, треба наголосити, що друга виглядає дещо сумнівною.

А.Мотиль, навпаки, сучасні умови вважав ідеальним ґрунтом для розвитку націоналізму. Новий тип націоналізму в Європі став реакцією на глобалізацію й постіндустріалізацію. Що далі буде розвиватися глобалізація, тим більше буде точитись її опір, у тому числі у вигляді зміцнення націоналістичних течій [49].

Швидке зростання впливу націоналістів на всіх рівнях суспільно-політичного життя в Східній Європі було б незрозумілим, якщо вважати, що після антикомуністичних революцій до влади прийшли демократи. Таке твердження лунало протягом певного часу і зі Сходу, і із Заходу, але тепер можна зробити висновок, що на зміну тоталітарним режимам у більшості нових країн прийшли авторитарні сили, носії консервативних, а інколи архаїчних цінностей, далеких від демократичних ідеалів. Захід відсахнувся від них, швидко сприйнявши ідеї Семюела Хантінгтона про зіткнення цивілізацій. Сам автор навіть після 10 років посткомуністичних реформ продовжував стверджувати, що світова політика й надалі розвиватиметься вздовж культурно-цивілізаційних ліній поділу. Нова залізна завіса має розділити православні та католицько-протестантські країни. Легко уявити, які запеклі дискусії викликала ця теорія в країнах Центральної та Східної Європи, перш за все в Болгарії та Румунії, яким, якщо виходити з концепції Хантінгтона, треба було б назавжди відмовити у вступі до ЄС та НАТО.

Після такої жорсткої критики з боку західних дослідників, спроби східноєвропейців пояснити, чому на вільних просторах посткомуністичної Європи вибухнув вогонь націоналізму, виглядають подекуди як спроби виправдатись. Але протягом останнього десятиліття з’явилися й деякі цікаві праці, автори яких намагаються зберегти неупередженість чистого наукового погляду.

Особливості східноєвропейського націоналізму можна визначати, використовуючи різні методи. Наприклад, угорські вчені Г.Чепелі та А.Оркені піддали аналізу національні гімни. На їхню думку, текст і мотив патріотичної пісні, що стає національним гімном, слугували психологічним заміном неіснуючої державності. Гімн ставав засобом мобілізації мас на боротьбу за власну державу. Автори підкреслювали: порівняння гімнів Західної та Східної Європи доводить глибоку різницю між притаманними їм варіантами націоналізму. У гімнах західноєвропейських країн спостерігається звертання до політичних цінностей, у 7 з 16-ти згадується Бог, відзначається божественний вплив на становище нації. Навпаки, лише в угорському гімні згадується Бог. У гімнах Східної Європи мова йде більше про подолання негативних сил, головним чином — ворогів-чужоземців, частіше говориться про невдачі і зрадництво [50].

Угорський дослідник Іштван Бібо справедливо акцентував увагу на небезпеці, що постає лише з одного наслідку націоналістичної доктрини: формується “ментальність, в якій в усіх негараздах винен навколишній світ, а самі націоналісти йому нічого не винні” [51].

Отже, особливості східноєвропейського націоналізму пов’язані з особливостями східноєвропейського менталітету. Це добре демонструє приклад відомого чеського письменника та суспільного діяча Зденека Млинаржа. Він визнав, що 1989 рік зробили люди, що мали на увазі тільки зламати стару систему, а що буде далі — вони не уявляли. Млинарж писав: “Винна в цьому перш за все компартія, яка монополює володарювала в країні та протягом 20 років не дозволяла нічому розвиватись” [52]. Його підтримав славетний чеський письменник-емігрант М.Кундера. У своїй роботі “Викрадений Захід” він писав: Чехословаччина, Угорщина та Польща були раніше частиною Західної Європи, але їх викрав Схід, тобто Радянський Союз [53]. Таким чином, провина цілком покладається на зовнішні сили.

Але той же Млинарж визнавав, що між Сходом та Заходом існує системна різниця, у тому числі різниця ментальна. Навіть більш розвинуті чехи є пасивними, несамостійними, схильними до авторитаризму та націоналізму. За таких умов письменник вважав, що побудова парламентської демократії в Східній Європі не є гарантованим. Цікаво, що перший чеський президент, Вацлав Гавел, переймався тою ж проблемою; він вбачав головну загрозу демократії в авторитарному ультра націоналізмі, який назвав “посткомуністичним нічним страхіттям” [54].

Самокритичний підхід до проблеми ідейних перетворень в Східній Європі продемонстрував польський дослідник Кшиштоф Чижевський. Він вбачав дві найперші та найголовніші помилки східноєвропейців у постійному огляданні на Захід, та невірі у власні сили і компетентність. “Ми постійно віримо, що Захід знає нас і відає, який виписати рецепт та яку програму розробити. Це ілюзія. Захід не знає.” [55]. Чижевський не розглядав повалення комуністичних режимів як перемогу східноєвропейців: “Весна народів 1989 р. обернулася поразкою ідеї Центральної Європи та тієї інтелектуальної формації, що її проголошувала” [56].

Теж саме прогнозував на початку 90-х рр. польський історик Т.Киселевський: у разі, якщо центральноєвропейські країни увійдуть в західноєвропейські структури, ідея Центральної Європи як самобутнього політичного та культурного центра сили очевидно втратить свою приналежність навіть для інтелектуалів, не говорячи про широкі верстви населення [57].

Познанський професор А.Вольф-Повеска зазначила ще одну серйозну загрозу, викликану виключно західноєвропейською орієнтацією посткомуністичних країн: “Пишаючись знову віднайденим суверенітетом, вони шукають визнання своєї ідентичності в міжнародній громадськості на Заході. Неофіти пристрасно прагнуть бути прийнятими в згуртовану родину демократичних держав та втрачають на шляху туди все те, чого вони домоглися протягом століть за рахунок взаємного проникнення культур, а також обміну ідеями і людьми в цьому регіоні” [58].

Навіть нові регіональні організації, такі як Вишеградська група, розглядалися в країнах-учасниках не як такі, що мають власне значення, а як допоміжні щодо головного напрямку зовнішньополітичних зусиль — вступу до ЄС та НАТО. Але що очікує там Польщу? Відомий філософ Б.Лаговський ще на початку 90-х рр. попереджав: “Наш шлях в об’єднану Європу є неможливим до тих пір, поки ми не піднімимось до західного цивілізованого рівня. Для цього потрібні не тільки час, але й зусилля, що пристосуватися до нього. Інакше ми дочекаємось антипольських настроїв на Заході...” [59]. Сьогодні його прогнози вже почали виправдовуватись. У країнах Західної Європи зростає ксенофобія, поповнюються новобранцями шереги ультраправих партій, що всіма засобами протестують проти масового переселення східноєвропейців у більш розвинуті країни Заходу.

Аналогічні дослідження, що присвячені особливостям ідеологіч-

ної трансформації, проводяться в країнах колишнього СРСР, перш за все в Росії та Україні, але характерні акценти в них розставляються інакше. Український науковець І.Курас стверджував, що помилкою було б вважати лейтмотивом XXI ст. розвиток буржуазно-ліберальних цінностей. “В Східній Європі комунізм зберігся як ідеологія та як політична сила” [60]. Інакше й не могло бути, адже збереглися численні соціальні страти, для яких комунізм є природним як протилежність “суспільству споживання”. В 90-ті роки в засобах масової інформації стали використовувати термін “неокомунізм”, наголошуючи, що сучасні комуністи, які провели серйозну ревізію марксизму, відрізняються від радянських. Неокомуністи звернулись до ідеї конвергенції, що була розроблена Д.Гелбрейтом, У.Ростоу, П.Сорокіним, Ж.Фурастьє. Можливо, їхній швидко зростаючій популярності більш за все сприяла психологічна травма, що була перенесена східноєвропейцями під час перехідного періоду. Так чи інакше, а зростання соціалістичних партій перевищує в другій половині 90-х рр. навіть зростання партій соціал-демократичного напрямку.

Відомий російський історик М.Чешков також не вірив у можливість перенесення західних ідей на посткомуністичний ґрунт. Він робив наголос на унікальності історичного досвіду Заходу XVI — XX ст. Тож використання його в посткомуністичних країнах, де ніколи не було так званого “громадянського суспільства”, неможливе [61].

Чільне місце в російській політології зайняло дослідження особливостей східноєвропейського націоналізму. А.Язькова назвала націоналізм головним і в той же час найбільш деструктивним фактором формування сучасних міждержавних відносин в Європі. Причинами зростання агресивного націоналізму на її думку стали: 1) наслідки падіння диктаторських та імперських режимів; 2) до кінця невирішені міжетнічні суперечки, якими супроводжувалось історичне формування незалежних держав; 3) часті зміни державних кордонів та їх невідповідність ареалам розселення етнічних груп; 4) формування на цій основі стійких негативних стереотипів або “образів ворога”, що приводить до агресивного націоналізму; 5) використання цих стереотипів тоталітарними режимами для подальшого розпалення міжнаціональної ворожнечі як одного з інструментів утвердження та підтримання свого панування; 6) боротьба за владу та переділ власності у посткомуністичних суспільствах [62].

Як справедливо зазначав російський експерт М.Коліков, звертання нації до історичної пам’яті, до героїчного минулого як до якоря

спасіння в добу хаосу є дуже небезпечним для майбутнього цієї нації. “В історичній пам’яті, така вже в неї природа, героїзація власного народу тісно переплітається з дегероїзацією сусідів, які в минулому часто були суперниками, а то й ворогами, що претендували, і не завжди без успіху, на ту ж територію. Дають про себе знати старі образи, що були завдані національному самолюбству, посилюється жага національної помсти або, що часто одне й те саме, зростає прагнення “відродити історичну справедливість” [63].

В Східній Європі, особливо на початку 90-х рр., було багато загрозливих прикладів нищівного потенціалу націоналізму: в Литві та Білорусі заперечували наявність поляків; в Болгарії, Сербії, Греції — заперечували наявність македонців; в Боснії — мусульман. До того ж з розвалом СРСР та СФРЮ знов оживились ідеї “територіоцентризму”: Великої Румунії, Великої Хорватії, Великої Сербії, Великої Угорщини.

Наприкінці XX ст. націоналізм досяг небувалого піднесення, він безперечно, став глобальним явищем. Російський політолог Б.Шмельов прогнозував: “Ідеологія націоналізму — атрибут не тільки посткомуністичних країн, які на її основі намагаються будувати свою нову державність. Ми бачимо зростання націоналістичної хвилі і в благополучній Західній Європі... Національне питання буде гостро стояти у Європі XXI ст., і всім європейським державам доведеться докласти немало зусиль для пошуку адекватних методів його вирішення і таких форм державного устрою, які б стимулювали соціальний прогрес та економічний розквіт” [64]. На жаль, поки що ми не бачимо адекватної реакції з боку великих держав та міжнародних організацій щодо цього болісного питання, спільного для розвинутих країн та їхніх бідних сусідів.

Підсумовуючи характеристики досліджень ідеологічної трансформації, слід зазначити, що кожна національна школа політології демонструє певну, характерну тільки для неї необ’єктивність. Західні науковці все ще перебувають в полоні застарілих стереотипів; голоси тих, хто намагається відмовитись від протиставлення “добраго” та “злого” націоналізмів, залишаються поодинокими. Східноєвропейці зайняли досить своєрідну позицію; їхні праці в 99 випадках із 100 занадто політизовані, наче на меті в науковця був тільки захист національних інтересів батьківщини. Пострадянські школи у своїх дослідженнях як правило виходять з невірних посилянь тотожності радянського та східноєвропейського досвіду, тоді як цей спільний комуністичний досвід з історичного погляду займає невеличкий період

менш ніж у півстоліття. На нашу думку, більш важливими передумовами для сучасних трансформацій в ідейній сфері були ті особливості східноєвропейського менталітету, що формувались протягом усього багатовікового періоду боротьби народів регіону за свою незалежність та створення власної держави. Таким чином, у дослідженнях ідеологічної трансформації регіону можна констатувати кризу, що затягнулась. Для її переборення необхідно перш за все повернутись до визначення чіткої дефініції основного предмета дослідження (ідеологічної трансформації) та визначення місця та ролі націоналістичних ідей у цьому процесі.

4.4. ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВІВ НАЦІОНАЛІЗМУ В КРАЇНАХ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Реальна картина ідеологічних перетворень в Східній Європі складніша за загальну теорію, тому що кожна з країн має свою оригінальну багатовікову історію, що вплинула на формування національного характеру, самосвідомості та політичної культури, всіх тих факторів, що позначились на сприйнятті конкретним суспільством офіційної ідеології.

За своїми наслідками розвиток націоналізму мав відмінні результати: в одних країнах він призвів до розпаду держав, в інших — поступово втратив гостроту. Тим не менш, він залишався базовою частиною східноєвропейського менталітету.

Трансформація Чехословаччини може стати одним з найбільш вдалих прикладів того, наскільки важливу роль продовжує відігравати ідеологічний компонент у розвитку регіону. За радянських часів вона являла собою багатонаціональну федеративну державу. На початку 90-х рр. у ній проживали чехи (богемці) (54%), словаки (31%), моравці (8,7%), угорці (3,1%), цигани (0,7%), поляки (0,6%), німці (0,5%), українці та інші [65]. Тому національне питання в Чехословаччині — це питання складних взаємовідносин між чехами та словаками, німцями та поляками, словаками та угорцями й т.д. Важкою спадщиною були також проблеми стану циган та євреїв. До цього додавались історичні стереотипи, пов'язані з проблемами становлення чеського етносу, що піддавався германізації, та словацького етносу, що піддавався мадяризації.

Однак центральне місце посіла проблема чехо-словацьких стосу-

нків. Чехословаччина була створена на базі ідеології чехословакізму, батьком якого був Т.Г.Масарик. За його концепцією виникнення незалежної чехословацької держави було результатом тисячолітнього природного прагнення чехів та словаків до єдності в рамках спільного державного утворення. Для Масарика як для політика було очевидним, що велике територіальне об'єднання з багатими та різноманітними ресурсами стане більш впливовим членом світового співтовариства, а етнічні групи, що існували в його кордонах, згодом трансформуються в так званій “політичний народ” [66]. Але сама концепція чехословакізму була пророблена поверхово. Згодом вона піддавалась різним, майже протилежним інтерпретаціям, привела до заперечення існування словацької мови та культури. Не дивно, що протягом 30-х і 60-х рр. відбувались спроби політичного розмежування чехів та словаків, які були схильні розглядати єдність як гальмо суспільно-політичного розвитку. Тільки в жовтні 1968 р. був прийнятий Конституційний закон про чехословацьку федерацію, що стабілізував відносини чехів та словаків. У 1988 р. 77% громадян підтримували твердження, що представники різних національностей живуть у згоді, 23% охарактеризували ці відносини як “байдужі” [67].

Одразу після революції 1989 р. починається процес створення вільної преси. Вона, більш за інші чинники, сприяла чехословацькому “розлученню”. Преса висвітлювала зростання націоналізму в Словаччині та Моравії, створення нових партій, особливості їхніх програм. На сторінках газет відбувалася справжня війна. Чехи називали В.Мечара “авторитарним демагогом”; словаки протестували проти чеського “неофашизму, прагоцентризму, колоніалізму” [68].

Республіканські політичні еліти обернули національне питання на один з найміцніших важелів у своїй боротьбі за владу. Це демонструє парламентська суперечка щодо “дефісу”. Навесні 1990 р. відбулась зміна назви держави, у результаті вона отримала офіційну назву “Чеська та Словацька Федеративна Республіка”. Але її історична назва “Чехословаччина” чеською продовжувала писатись разом, а словацькою почала писатись через дефіс [69]. З цього моменту місцева влада в Чехії та Словаччині постійно використовувала розпалення взаємної недовіри та претензій одне до одного для зміцнення своїх позицій.

Влітку 1992 р. на питання: “Чи Ви згодні з розділом Чехословаччини на дві незалежні держави”, “так” відповіли 35,5% чехів та 34,9% словаків [70]. Слід зазначити, що більшість громадян до самого кінця воліла перетворення федерації на конфедерацію. Отже, у 1993 р. про-

грали обидва народи на чолі з їхнім спільним президентом Вацлавом Гавелом, а виграли республіканські еліти, які захищали власні економічні та політичні інтереси.

Ще більш переконливий приклад руйнівного потенціалу націоналістичної ідеології демонструє доля СФРЮ. Югославія, котра була необхідною ланкою біполярної системи міжнародних відносин, втратила своє значення по закінченні “холодної війни”. Однак розпад Югославії відбувся стільки ж з внутрішніх, скільки і з зовнішніх причин.

СФРЮ на момент розпаду складалась із шести республік, більшість з яких мала багатонаціональний склад. Сербія (столиця — Белград), включала в себе: 1) автономний край Косово, (столиця — Приштина), більшість населення якого склали албанці; 2) автономний край Воеводина, (столиця — Нови-Сад), де окрім сербів була значна угорська община, а також жили хорвати і румуни. У Македонії (столиця — Скоп’є) проживали крім македонців турки; у Хорватії (столиця — Загреб) окрім хорватів — серби та словенці; у Боснії та Герцеговині (столиця — Сараєво) — серби, хорвати та боснійці-“мусульмани” (термін виник після Другої світової війни для визначення слов’ян, що сповідували іслам; в англійській літературі прийнято називати їх “помаки”). Тільки Чорногорія (столиця — Подгоріца) та Словенія (столиця — Любляна) мали майже мононаціональний склад [71].

Серед інших національних меншин СФРЮ найбільш численними були турки, словаки, цигани, болгары, чехи, русини, українці, німці, італійці. Отже, по-перше, одною з головних причин розпаду СФРЮ могли бути нерівноправні міжетнічні відносини. Але ступінь їхньої нерівноправності не слід перебільшувати. Адже відкриті прояви націоналізму були неможливі в умовах панування марксистської ідеології.

По-друге, етнічне черезсмузжя в СФРЮ доповнювалось конфесіональними відмінностями. Православні серби, чорногорці, македонці жили поряд з мусульманами слов’янського походження в Санджаку (Сербія) та Македонії, у Боснії та Герцеговині, албанськими мусульманами в Косово (Сербія) та Македонії, а також хорватськими католиками [72]. Однак вважати, що на розпад СФРЮ великий вплив здійснив релігійний фактор, теж було б перебільшенням. Статистика свідчить, що на 1990 р. середній рівень релігійності в Югославії був порівняно низьким та складав 43% (тоді як у Польщі — 80%, у Болгарії — 50%). По Боснії і Герцеговині, наприклад, активно вірними себе вважали 56% хорватів, 37% мусульман і тільки 19% сербів [73].

Інша справа, що вже в 90-ті роки конфесіональна приналежність стала відігравати неабияку роль. Як писав боснійський політолог Іван Цвітковић, “кожен другий житель Боснії та Герцеговини був упевнений, що минула війна була конфліктом між християнами та мусульманами. Ця впевненість була підтримана пресою, заявами лідерів релігійних общин, розваленням храмів протидіючих сторін. У післявоєнний період віруючі трьох релігійних конфесій уважали, що тільки “їхні” мас-медіа викликають довіру, а інші, навпаки, сіють недовіру.” [74]. Зазначимо на майбутнє: у разі, якщо преса могла бути настільки руйнівною силою, вона може стати й засобом для подолання негативних стереотипів.

Так, церква відіграла свою роль у поширенні взаємної ненависті серед югославських народів. Але найбільше насильства в ім’я релігії відбувалось в тих регіонах, де релігія була тісно пов’язана з національністю (де проживають мусульмани-босняки). Це дало привід хорватському теологу Міле Боговічу стверджувати, що в Югославії національність залишається релігійною категорією й навпаки [75].

Із другої половини 90-х рр. церковними колами були зроблені певні кроки в напрямі співробітництва всіх конфесій, почався період “пробачень”. Постійно скликались конференції європейських церков, де вироблялись рекомендації не тільки релігійним лідерам християн, мусульман та євреїв, але й політичним представникам, освітнім закладам і т. п. Сербська православна церква, яка традиційно була частиною держапарату, протягом 90-х рр. перейшла до гострої критики режиму Мілошевича [76].

Звичайно, це не знімає проблеми необхідності створення атмосфери релігійної терпимості в сербському суспільстві, де третину населення складають несербські народності. Про це писав боснійський дослідник Аднан Сілаїджич: “Люди стають все більш упевненими, що людська релігійність не може ідентифікуватись з абсолютно специфічним та ізольованим культурним середовищем. Плюралізм є наслідком глобалізації сучасної культури. Існує усвідомлення того, що є різні народи та ідеї; всі вони мають право на життя” [77]. Отже, перебільшувати роль церкви в югославських подіях початку 90-х рр. не слід ще більше, ніж ніби то існуючу нерівноправність міжетнічних відносин.

Третім чинником розпаду СФРЮ був притаманний їй своєрідний “трайбалізм”, коли політичні партії представляли собою етнічні блоки. Поступово він почав висуватись на перше місце серед чинників,

що впливали на хід політичного життя. У 1967-1971 рр. було прийнято перші конституційні поправки, що заохочували регіоналізм у політичному житті. Нарешті, у 1974 р. республіканські еліти домоглися суттєвих змін у новій Конституції СФРЮ. Природні ресурси та суспільні засоби виробництва перейшли в республіканське управління [78]. Конституція стимулювала суверенізацію всіх національних республік Югославії. Відтепер почався другий раунд боротьби між національними бюрократіями (етнократіями) та союзним урядом.

Формування нової політичної системи прискорилося після смерті Й.Броз Тіто. За його “Заповітом” 1980 р. Голова Президії ЦК КПЮ мав обиратись тільки на один рік. Новація, що мала гарантувати демократичне керівництво, остаточно розхитала центральний уряд. На самих верхах влади все більш голосно лунала думка про необхідність перетворення СФРЮ з федерації на конфедерацію.

Невенка Тромп-Вркіч справедливо підкреслювала, що негативні стереотипи не відроджуються самі по собі: “Ідеологія, що підтримує негативний образ “іншого”, була свідомо використана національними елітами в процесі досягнення незалежності колишніх союзних республік СФРЮ, а розв’язання війни між ними було прямим наслідком боротьби політичних угруповань за владу” [79]. Отже, справедливо буде зробити висновок, що не будь етнократії зацікавлені в розвалі СФРЮ, не було б і подальшого розвитку найжахливішого з посткомуністичних сценаріїв.

Однак, треба зазначити, що в СФРЮ об’єктивно існувала проблема узгодження зростання національного самовизначення народів з комуністичними догмами. Російська дослідниця Н.Смирнова питає, чому треба було вважати албанців за нацменшини в СФРЮ, коли їхня чисельність значно переважала за кількість “титовських” чорногорців; чому треба було розрізнити поняття “народ” та “народність”, закріплюючи за одними право на політичну самостійність і позбавляючи цього права других [80].

Відповідь на це питання дуже проста: політика СРСП була перш за все орієнтована на збереження єдності радянського блоку, а тому і на збереження багатонаціональних держав навіть за рахунок окремих народів.

З поступовим витісненням комуністичної ідеології (ерозією комунізму) СФРЮ втрачає останні шанси на збереження єдиної держави. В 60-ті рр. посилюється дисидентський рух у Хорватії, лідер якого Франьо Туджман швидко опиняється за ґратами.

У Косово в жовтні-листопаді 1968 р. відбулись демонстрації під гаслами “Косово — республіка!” та “Геть сербський колоніалізм!” У ході зіткнень з поліцією одного зі студентів було вбито; подальше насильство було припинено тільки після введення в місто танків [81]. Протягом 60-70 рр. албанці почали використовувати провокації, диверсії, осквернення церковних пам’яток, залякування православного населення. Це викликало масовий виїзд сербів; на їхнє місце прибували албанці з Македонії, Південної Сербії, Чорногорії. У цілому по СФРЮ також почалось скорочення частки сербів в інших республіках.

Навесні 1981 р. відбулись масові заворушення косовських албанців під гаслом “Косово — республіка”, що придушувались танковими підрозділами ЮНА; за різними даними постраждало від 300 до 1000 осіб.

Напруження між сербами та албанцями поступово зростало протягом усього післявоєнного періоду, тому що абсолютне зростання албанського населення викликало тривогу в сербів. Офіційна пропаганда доводила “історичні” права слов’ян на Косово, таким чином, у них складалось відношення до мусульман як до “незаконних” прибульців, людей “другого гатунку”. На 1989 р. у краї проживало 1 608 тис. албанців (82%) та 195 тис. сербів (10%) [82]. Сербі вважали, що албанські лідери закликають народ спеціально збільшувати народжуваність, щоб досягти абсолютної кількісної переваги над ними й претендувати на повну незалежність.

У 1988 р. у Косово, Воєводині, Чорногорії відбулись гучні маніфестації проти сербських меншин. Складалось враження, що серби в інших республіках мали менше прав, ніж мусульмани в Сербії. Це допомогло прийти до влади прибічнику централізму і затятому ворогу албанців Слободану Мілошевичу. Багато років він упевнено контролював ситуацію в країні, незважаючи на тимчасові труднощі всередині правлячої коаліції. Вона включала Соціалістичну партію Сербії (С.Мілошевич), Югославську лівицю (М.Маркович, дружина С.Мілошевича) та Сербську радикальну партію (В.Шешель), що відрізнялась суто націоналістичними поглядами. Мілошевич створив сильну команду, куди увійшли не тільки обізнані політики, але й видатні сербські науковці, наприклад, академік Д.Чосич, автор програмної “Декларації сербської національної єдності” (квітень 1991 р.) з гаслом “Єдина держава для всіх сербів!” Відтоді поступово почала відроджуватись ідея Великої Сербії. На цей час домінантою сербської суспільної думки стало захоплення міжнаціональними проблемами,

історією, а вірніше національними міфами та традиційними комплексами. Підтримувалось бажання помститись сусідам за колишні образи, повернути “справедливі” кордони, довоювати війни, що були програні. Академія наук на чолі з А.Деспичем розробляла проект розділу Косова та виселення звідти албанців [83].

Коли в березні 1989 р. на вулицях Пріштини, Печу, Подуева, Мітровіці пройшли демонстрації, вони були жорстко придушені ЮНА. С.Мілошевич виступив у Косово-Полі та закликав сербський народ до укріплення єдності напередодні тривалої боротьби: “Не можна виключати навіть воєнних дій” [84].

У відповідь албанці почали самоорганізовуватись. Ідеологом та лідером незбройного опору став сорокап’ятирічний літературознавець Ібрагім Ругова. Він прийшов у політику після 1981 р. і в грудні 1989 р. мав досить авторитету, що об’єднати кілька партій (у тому числі Селянську, Соціал-демократичну, Парламентську, Християнсько-демократичну) у Демократичну лігу Косова. Відмовившись від ідеї незалежної республіки, ДЛК виступала за широку автономію, проведення вільних виборів та перехід до ринкової економіки. Сьогодні його програма виглядає як цілком реальний шанс запобігти подальшому розвитку насильства. Таким чином, провина за загострення конфлікту лежить на югославському керівництві.

Проти ненасильницької тактики Ругови виступили радикали. Адем Демачі, дисидент, що провів у тюрмах СФРЮ більше 25 років, колишній голова Комітету захисту прав косовських албанців, став одним з найбільших критиків тактики І.Ругови. Академік Р.Чосья оголосив початок боротьби за виправлення “однієї з найбільших несправедливостей у Європі — розірваності албанської нації на п’ять частин (Албанія, Македонія, Косово, Чорногорія, Греція)” [85].

Оцінки подальших подій у югославській політології свідчать перш за все про цілковиту упередженість її авторів. Для словенської дослідниці Віри Клопчич провина перш за все лежить на сербських лідерах, що боролись за домінування Сербії в колишній СФРЮ, за територіальне поширення й т.п. [86]. Для сербів, наприклад, Славенко Терзіча, більшою є провина Заходу, яка базується на “глибоко вкорінених стереотипах, забобонах, що століттями культивувались в Європі, за якими серби є передовим постом візантійського культурного та геополітичного простору, серби є агресором, якого ваблять чужі території” [87]. Тож, завданням США було розвалити Сербію.

Незважаючи на пристрастність вищевказаних концепцій, на нашу

думку, дійсно не слід перебільшувати роль націоналістичних кіл у розв’язанні кривавих конфліктів і недооцінювати роль зовнішнього фактору. Треба узгоджувати бажання США утвердитись на Балканах в середині 90-х рр. і можливість зробити це, маніпулюючи існуючими в регіоні націоналістичними стереотипами. Американці пильно слідували за настроями південнослов’янських народів на початку 90-х рр. Так, наприклад, дослідження Р.Хайдена змальовувало таку картину: словенці вважають себе більш розвинутими, ніж “південці”, до яких вони відносять перш за все боснійців; хорвати проголошують свою верхність над сербами, мусульманами (муслімами) та македонцями, серби — над муслімами й македонцями, мусліми — над мусульманами Близького Сходу. Для словенців і хорватів всі інші жителі Югославії — це “балканці”, а Балкани, на їхню думку — це не Європа [88]. Отже, США просто не могли не скористатись тими можливостями, що надавало їм відродження націоналістичних ідей на теренах СФРЮ.

Інший варіант розвитку націоналізму склався в майже мононаціональних країнах, таких як, наприклад, Польща.

Одним з найвідоміших дослідників особливостей польського менталітету був Т.Бернат. Він вважав, що протягом століть польська свідомість страждала на надмірну пристрасть до міфологізації власного минулого. “Ми живемо завжди історією; кожен її інтерпретує на власний розсуд”, — ці слова належать Ярославу Івашкевичу.

В основі польських міфів лежав романтизм, що пронизував всі рівні політичної та суспільної думки і життя. А.Міцкевич був автором міфу “Польща — Христос народів”, оспівував народ-жертву, надавав полякам тверду основу для виникнення месіанських почуттів [89]. Месіанізм пронизав творчість польських націоналістів ХХ ст. В.Побуг-Малиновський стверджував: “Польща може й повинна бути протектором малих, щирим радником менш досвідчених, моральною та фізичною опорою всім, хто потребує допомоги” [90]. Усе це не втратило своєї актуальності до сьогодні, коли Польща свідомо бере на себе тягар залучення всіх східноєвропейців до Великої Європи. Другим міфом є відчуття інтелігенцією свого обов’язку керувати досягненням незалежності, а потім і знаходженням нового історичного місця серед народів Європи.

В 90-ті рр. традиційні риси національного характеру (сильне національне почуття, республіканізм, гордість за Батьківщину як оплот християнства, схильність до сентиментальності, сприйняття себе як народу-жертви) відіграли роль в становленні унікального в Східній

Європі ідеологічного панування католицької церкви, що спиралась на широкі націоналістичні кола та проголосила націю вищим етичним ідеалом. Деякі незалежні дослідники навіть протиставляли демократії польську теократію, наголошуючи, що контроль войовничого налагодженого Костьола над всіма сферами життя польського суспільства був тотальним.

“Солідарність” Л.Валенси загалом підтримувала Костьол, що можна якимсь чином пояснити відсутністю оригінальної ідеологічної бази руху. Т.Бернат прямо звинувачує “Солідарність” у ідейній порожнечі. Робочі лідери почали заповнювати її старими міфами, не змінюючи їх, не пристосовуючи до нових умов. Серед них він виділяє антибільшовизм, антисоветизм, ідеологію ендеків та пілсудчиків, міф про ідеальну справедливість та міф про протистояння держави і народу, які однаково вкорінені в польській ментальності [91].

Про подібність між “Солідарністю” та старопольськими формами демократії писав такий відомий польсько-американський дослідник як Анджей Валіцький. Цитуючи Яна Щепанського, він зазначив, що в Польщі надзвичайно живуча шляхетсько-демократична традиція, яка розуміла націю не як політико-економічну категорію, а як велику родину, “спільну родину, дружню й сусідську” [92]. Валіцький характеризував “Солідарність” як рух водночас антиавторитарний і антиіндивідуалістичний, такий, що розуміє націю архаїчно: як моральну спільноту, здатну приймати одностайні рішення [93]. Для ліберала Валіцького це було неприйнятно, він побоювався, що подальша еволюція такого розуміння нації як громади душ може призвести тільки до нового месіанізму.

Отже, у Польщі 90-х склався небезпечний альянс чітко визначеної католицької ідеології з непевною ідеологією “Солідарності”. Але оперування терміном “теократія” є справедливим тільки для періоду політичного керівництва “Солідарності”; з поверненням лівих та приходом президента О.Кваснєвського ситуація поступово змінилась.

Цікаво, що католицька церква протягом більшої частини 90-х рр. залишалась послідовним противником входження Польщі в євроструктури. Так, кардинал Ю.Глемп убачав у Заході витоки морального розпаду та показував на його загрозу для традиційного польського католицизму.

Ультраправі також здебільшого доводили, що загальноєвропейська уніфікація буде мати негативні наслідки для національної самобутності поляків. АВС підкреслювала, що Польща повинна мати

безпосередній вплив на формування нового порядку в Європі. Я.Лопушанський навіть виступив проти вступу до ЄС через те, що в союзі домінують антихристиянські сили, він перетворюється на наднаціональну європейську державу, що відстоює інтереси великого міжнародного капіталу. Звичайно, розвиток польської державності був одним з найдраматичніших у регіоні; побоювання правих легко пояснити тим, що Польща має дуже коротку історію справжнього суверенітету. Але патріоти-інтелектуали правильно, на нашу думку, висували проти цих побоювань аргумент: якщо Польща зберегла самобутність протягом трьох розділів, то смішно боятись, що 40-мільйонний народ у власній суверенній державі втратить цю самобутність в рамках інтегрованої Європи [94].

У Польщі кінця ХХ — початку ХХІ ст. панувала уява, що в ній існує однорідне суспільство. Тому посткомуністичний націоналізм був відносно толерантним до етнічних меншин. Певною мірою це було наслідком комуністичної доби. Комунізм, форсуючи асиміляцію чи еміграцію меншин, сприяв творенню ілюзії національної однорідності. Наприклад, німцям було офіційно заборонено створювати свої культурні асоціації та вживати німецьку в шкільництві. Антинімецька пропаганда знеохочувала людей із німецьким корінням обстоювати свої особливості. Разом з тим нагальна потреба євроінтеграції відіграла свою позитивну роль в зміні ідеологічних віх; наразі влада помітно заохочує українську та німецьку меншини висувати своїх парламентарів, робить інші кроки, що досить демонстративно доводять “повний” демократизм сучасної Польщі.

У Польщі, як і в інших країнах регіону, на побутовому рівні все ще зберігається ксенофобія. Про це свідчать спаплюження єврейських цвинтарів та пам’ятників, насильства над циганами, навіть інциденти в Ополе, де живуть польські німці. Це питання не один раз протягом 90-х рр. порушував депутат Сейму Генрік Кроль, нарікаючи на відсутність належної відповіді з боку влади. На Заході широкі прояви ксенофобії в польському суспільстві мали широкий і неприємний для Польщі розголос. Наприклад, у “Бостон глоб” за 1991 р. зазначалось: “Вибори в Польщі стали приводом для виплеску антисемітських настроїв серед населення, що дуже дивують. Ці настрої підживлювались передвиборними виступами двох основних кандидатів на пост президента; це відбувалось в країні, де чисельність єврейського населення складає найбільше 6 тисяч чоловік” [95].

Крім Польщі в регіоні не існує інших мононаціональних держав.

Але, наприклад, у Румунії після 1965 р. офіційно було поставлено таке завдання, як створення однорідної нації без будь-яких етнічних відмінностей, де всі спілкувались би “мовою праці” (мова, якою розмовляє більша кількість населення певної території). Угорці та серби мусили адаптуватись та розкультурюватись; німців та євреїв румунський уряд радо відправляв у ФРН та Ізраїль, ще й намагався отримати з цього певний зиск.

Найгіршим та найменш зрозумілим був статус циган у Румунії та скрізь в Східній Європі. Наприклад, в Угорщині проживає 500-800 тисяч циган та близько 500 тисяч представників інших національних меншин [96]. У Чехословаччині початку 90-х рр. цигани, як і іноземні робітники, що опинились тут ще за радянських часів (в'єтнамці, вихідці з Африки), почали регулярно піддаватись побиттю бандами “скінхедів”. Становище словацьких циган було ще гіршим, ніж чеських. Значна частина з них навіть не мала громадянства до 2004 р. Цей факт, а також стійкий негативний імідж циганського народу серед місцевого осілого населення, робив їх особливо беззахисними перед можливими утисками та дискримінацією. Останнім часом у країнах Східної Європи існує багато програм з метою адаптації циган у суспільстві, але це програми, ініційовані ЄС та іншими міжнародними організаціями, тоді як східноєвропейські уряди виявляють до них лише помірковану цікавість. Отже, наразі ще не можна казати, що циганська проблема в Східній Європі вирішена.

Загалом ксенофобія в Східній Європі має глибоке історичне вкорінення; вона стосується не тільки євреїв та циган. Наприклад, Болгарія демонструє сумний досвід міфологізації історії. У шкільних підручниках міжвоєнного періоду були присутні характеристики народів-сусідів, що породжували стійкі негативні стереотипи: серби - “шовіністи”, “брехливі” греки, “фанатичні” турки, “злодійкуваті” румуни [97]. На цих підручниках виховувалось не одне покоління болгар, тож для підтримки в суспільстві націоналістичного настрою політиканам не доводилось докладати великих зусиль. На масову свідомість болгарського народу досі впливає відчуття історичної несправедливості, що виявилась в розділі нації, урізанні території країни (західних районів, у тому числі Західної Фракії, Вардарської Македонії). Ці почуття живляться як промовамі політиків і працями науковців, так і засобами масової інформації. У румунських ЗМІ звертається увага на загрози, пов'язані з поширенням Інтернету. Румуни стверджують, що через Мережу поширюються історичні міфи про “Велику Болгарію”, “колиску болгарської нації” Добруджу тощо [98].

Протягом століть постійною жертвою ксенофобії в Румунії, Словаччині, Словенії, Хорватії були угорці. У Словаччині вони склали 12% населення та вважали себе автохтонним населенням. В їхньому середовищі після 1993 р. простежувалося психологічне неприйняття нової реальності — Словацької держави, пасивний протест проти самого факту перебування населених угорцями земель у її складі. Протягом багатьох років вони намагались вибороти рівні права, але особливих зрушень у 90-ті роки не відбулось.

У Румунії на початку 90-х рр. налічувалося 1 600 тисяч угорців [99]. Якщо в 1948-1959 рр. вони мали автономію, то в 70-ті рр. румунський уряд почав свідомо змінювати національний склад Трансильванії. На 1989 р. відсоток румун та угорців тут зрівнявся. Революція 1989 р. стала знаком для угорців, що воліли повернути Трансильванії автономію. У грудні 1989 р. у Тиргу-Муреші невеличка група на чолі зі Смарандою Енаке заснувала “Лігу Про-Європа” (яскравий знак, майже волання до Європи приділити цій проблемі увагу). Потім виникла “Група суспільного діалогу”, що почала видавати журнал “22” та налагоджувала контакти з Угорщиною. Угорські ініціативи знайшли відгук серед румунських інтелектуалів, що вороже ставились до новоствореного режиму І.Ілієску, зокрема, їх підтримав голова Союзу письменників Мірча Дінеску. У 1990 р. виникли такі місцеві організації, як “Незалежна група за демократію” у Бухаресті, “Спілка Тімішоара”, “Асоціація 15 листопада” у Брашові, організація “Агора” у Яссах. У листопаді 1990 р. вони заснували найбільшу ліберальну організацію в Румунії — “Громадянський союз” [100]. Але спочатку їх не почули: замість розмови починаються репресії. Отже, Румунія могла піти шляхом Югославії; в обох країнах владу захопили колишні партократи, що використали націоналістичну карту для зміцнення своєї влади. Але на відміну від Югославії в Румунії “Громадянський союз” за підтримки ззовні почав впливати на ситуацію спочатку в Трансильванії, а потім і в усій Румунії. Це допомогло проведенню вільних виборів 1996 р. і перемозі опозиції.

Угорські політичні еліти продемонстрували реалізм у спорі відносно статусу угорців румунської Трансильванії; вони відмовились від претензій на автономію трансильванських угорців, підписали з Румунією договір 1996 р., що надало значно ліпші можливості обох країнам для євроінтеграції. З 1997 р. представники угорської етнічної групи беруть участь в діяльності румунського уряду. Угорська демократична спілка Румунії має близько 7% місць у парламенті; тепер кожна етнічна меншина, зокрема і цигани, має принаймні одного представника.

Найбільш важким стало вирішення проблеми мадяризації школи в місцях компактного проживання угорців. У травні 1997 р. уряд прийняв “Надзвичайний декрет про доповнення і поправки до Закону про освіту”, але тільки в червні 1999 р. румунський парламент прийняв новий “Закон про освіту”, у якому були відображені побажання угорців. Румуни по-своєму пояснювали небажання приймати цей закон. Так Василь Шандру дослідив ситуацію в Трансильванії, де румуни складають меншину та не мають шансу бути обраними в органи місцевого самоуправління. “Дуже часто це обертається на проведення мадяризації, вигнання румун з місць, де угорці складають більшість... На практиці Європа в минулому вже була свідком обернення еліт нацменшин на “п’яту колонну” [101]. Тож румуни були занепокоєні можливим втручанням Угорщини у внутрішні справи країн, де проживають великі угорські діаспори.

Час від часу в Угорщині виникали різні рецепти вирішення міжнародних протиріч, у тому числі й суто утопічні, але при цьому не безневинні. У парламенті початку 90-х рр. досить довго обговорювалось питання щодо Карпат. “Карпатський регіон виник під час існування єдиної держави. Ця держава була поділена на частки...тому необхідно мирними засобами об’єднати цей регіон в єдине ціле” [102]. У конституції Угорщини була стаття про те, що “Республіка Угорщина несе відповідальність за угорські діаспори в інших країнах”. Протягом 90-х рр. проходили так звані “Угорсько-угорські саміти” за участю провідних політиків Угорщини та лідерів угорських діаспор. Вони дуже дратували уряди відповідних країн як спроби втручання в їхні внутрішні справи. На нашу думку, у такій ситуації тільки ЄС міг стати надійним гарантом захисту національних інтересів таких країн, як Румунія, Словаччина, Хорватія, Словенія.

Націоналізм, що апелював до цінностей минулого, вступив у протиріччя зі справжніми національними інтересами угорців та румун, що були пов’язані з майбутньою євроінтеграцією. Коли вибір став очевидним, вагань не було, націоналістичні емоції довелося сховати в самий дальній кут.

Аналогічно розгорталися події в Словаччині. З 20% словацьких нацменшин біля 9% становлять румуни. Вони протягом 90-х рр. піддавалися всесторонній дискримінації, включаючи фізичне насильство. Хоча й з меншою інтенсивністю, схожі процеси простежувалися у взаєминах словацької влади з місцевими русинами, поляками, чехами, німцями, болгарами, хорватами. Критика стану національних

меншин у Словаччині з боку ЄС тривала протягом кількох років. У 1997 р. Словаччину саме через це виключили з першого Люксембурзького туру розширення ЄС. Єврокомісія створила реєстр проблем, що потребували вирішення: неможливість використання мови меншин для навчання; розвиток культури меншин; ефективна участь в прийнятті рішень з питань меншин на місцевому, національному та міжнародному рівнях. Частина міжнародних рекомендацій була швидко впроваджена: у 1998 р. у словацькому парламенті створена угорська коаліція; у 1999 р. був прийнятий “Акт про використання мови меншин” [103].

Отже, очевидний вихід з націоналістичної безвиході вбачається в повільному, поступовому процесі інтеграції суспільства, усвідомленні державної єдності на базі складання політичної нації; у прискоренні євроінтеграційних процесів, що здатні знизити роль національних рухів.

Підсумовуючи особливості націоналістичних проявів у Східній Європі можна зазначити, що десятиліття комуністичного режиму не змінили особливого типу їхніх суспільств, відмінного і від радянського, і від західного типів. Це добре проілюструвала напруга, що виникла між східними та західними німцями в період посткомуністичної відбудови.

Комуністичне правління сприяло затиранню в східноєвропейській свідомості колишньої різноманітності. Відповіддю стала ідеологія націоналізму. Завдання націоналістичних ідей — зберегти те, чому загрожують руйнівні зовнішні сили; націоналізм був очевидним ворогом комуністичного експерименту.

Але сучасна практика показала, що розвиток демократичних тенденцій у Східній Європі не означає поразки націоналізму. Демократія в принципі поширює можливості для вільного вияву різних інтересів, у тому числі і національних, і націоналістичних. Тож у майбутньому можливість етнічних конфліктів зберігається, але їхній характер та гострота залежать від політичного курсу керівництва. Треба також підкреслити, що будь-які етнічні війни не можуть виникнути на ґрунті виключно місцевих проблем; вони є наслідком загальної кризи системи міжнародних відносин, вирішення великими державами в “гарячих” регіонах власних стратегічних завдань.

4.5. ПРОЦЕС І ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ ЛІБЕРАЛЬНОЇ ДЕМОКРАТІЇ В ПОСТКОМУНІСТИЧНІЙ СХІДНІЙ ЄВРОПІ

Протягом 90-х рр. ХХ — на початку ХХІ ст. дедалі запеклішою стає дискусія про демократії формальні та реальні. У відомій статті “Чи пройшла “третя хвиля” демократизації” Л.Даймонд зазначив, що при загальному зростанні кількості демократичних країн з 76 (46,1) у 1990 р. до 117 (61,3%) у 1995 р., частка серед них не формальних, а справжніх, тобто ліберальних демократій скоротилася з 85,5% у 1990 р. до 65% у 1995 р. [104]. Отже, з найбільш поширеною на Заході позицією не можна не погодитись: тільки ліберальна демократія є справжньою.

Існує низка оригінальних варіацій на цю тему. Наприклад, І.Валлерстайн називав демократію та лібералізм “братами-ворогами” ще із часів Великої Французької революції: ліберали вважали наріжним каменем індивідуальну свободу, а демократи — рівність. Найбільш суттєва різниця між ними полягала в тому, що ліберали, на відміну від демократів, завжди побоюються “більшості, неумитих та необізнаних мас” [105]. Таким чином, ліберальний рух за суттю завжди є антипопулістським. Але сьогодні, коли ліберали, на думку Валлерстайна, переживають досі нечувану кризу, вони зможуть відігравати достойну роль, тільки якщо повернуться обличчям до демократів, якщо об’єднаються [106]. Отже, своїм шляхом, але Валлерстайн дійшов того ж висновку: справжні ліберали — це ліберальні демократи.

Більшість західних науковців до цього часу схильна відносити Східну Європу до “сірої зони”, що знаходиться між демократичними і недемократичними країнами. Їхні режими називають по-різному: демократія, делегативна демократія, електоральна демократія, неліберальна демократія. Російський дослідник А.Мельвіль справедливо зазначав, що важливо прояснити: стоять вони на шляху до справжньої демократії чи ні? Можливо, мова йде про транзит від одного типу недемократичних режимів до другого типу “не демократії” [107]. Деякі політологи взагалі прагнуть відмовитись від терміну “посткомуністичні країни”, вважаючи, що він втратив свою коректність, оскільки важко не помітити, наскільки різними є наслідки демократичних змін у країнах Центральної та Східної Європи [108].

Лакмусовим папером для освітлення цієї проблеми можна вважати стан громадянського суспільства в окремих країнах регіону. У біль-

шості досліджень прямо стверджується, що демократизація має на меті сприяння появі відновленого громадянського суспільства [109].

Витоки ідеї громадянського суспільства більшість дослідників відносить до часів формування нової європейської політичної думки, у тому числі до спадщини Т.Гоббса та Д.Локка. Можна без перебільшення зазначити, що ідея пережила своє відродження у зв’язку зі східноєвропейськими перетвореннями. Вони стимулювали теоретичні дебати як на Сході, так і на Заході. За своїм значенням та наслідками новий етап у вивченні природи громадянського суспільства вийшов за рамки традиційних регіональних досліджень.

В основі уявлень щодо громадянського суспільства є його сприйняття як майже єдиної альтернативи авторитаризму. ГС — це така система наддержавних суспільних відносин та інституцій, що охоплює всі сфери суспільного життя та надає можливість людині реалізувати її громадянські права, відображає різноманітні потреби, інтереси та цінності членів суспільства. ГС відображає право індивіда на свободу, що реалізується через політичні, державні, суспільні інститути.

Громадянське суспільство не є якимось соціальним простором, ізольованим від держави або протиставленим їй. Навпаки, вони з’єднані структурними зв’язками, оскільки держава здійснює управлінсько-посередницькі функції в суспільному житті. До того ж низка суспільних елементів та інститутів частково переплітається з державними структурами, а частково — з громадянським суспільством. Отже, держава та громадянське суспільство за філософським визначенням “занурені в глобальне людське суспільство” [110].

Функціонування громадянського суспільства передбачає наявність певного законодавчого рівня, який встановлює правила поведінки для суб’єктів, дає можливість здійснювати політичну взаємодію різних сил суспільства. Держава визначає законність взаємодії приватних осіб, політичних і державних інститутів, суспільних об’єднань.

Здійснення правового, внормованого взаємовпливу між згаданими суб’єктами найбільше спирається на функціонування “стану громадянства” і громадянських прав. Такі права відображають юридичні можливості громадян брати участь у політичному житті, політичній владі, вільно організовувати різноманітні суспільні інститути. Крім ідеологічного фактору для соціальних суб’єктів ці постулати є носіями соціально-культурної домінанти та виступають механізмом балансування соціальних процесів у період становлення нових суспільних відносин.

Визначені урядом і прийняті всіма структурами “правила гри”

повинні виконувати в першу чергу регулятивну функцію й сприяти становленню соціальних, громадянських, економічних, приватних, державних ініціатив [111].

Таким чином, держава та громадянське суспільство неподільно зв'язані, складають дві частини єдиного суспільного організму. Ступінь незалежності інститутів громадянського суспільства від держави має вирішальний вплив на характер та розподіл влади в суспільстві. Поділ влад, поділ між різними суб'єктами економічних, соціальних і політичних функцій, стають в демократичній системі найважливішим принципом. Правовий стан суспільного суб'єкта не є тотожним його соціально-економічній ролі в громадянському суспільстві; людина одночасно є приватною особою і громадянином держави.

Громадянське суспільство розглядається як певного роду третя сила, що займає положення між державою і економікою, з одного боку, та приватною сферою з іншого.

Громадянське суспільство має свою складну внутрішню структуру. Його характеризують не вертикальні, як у державі, а горизонтальні зв'язки, що створюють три шари.

Фундамент складають відносини, пов'язані із забезпеченням життєдіяльності суспільства; це економічні відносини, що базуються на економічному плюралізмі, але дотримуються інтересів особи та суспільства в цілому. Наявність власності розглядається як базова умова свободи особистості.

Другий шар — це соціокультурні відносини, що включають сімейно-родинні, етнічні, релігійні зв'язки. Громадянське суспільство тим життєздатніше, чим більш розвинутими є ці структури, чим більше вони відображають всю різноманітність інтересів представників різних соціальних груп та прошарків.

Третій, верхній шар громадянського суспільства створюють відносини, пов'язані з індивідуальним вибором, з політичними та культурними відмінностями політичних партій, рухів, клубів. Таким чином, досягається культурно-політичний плюралізм, що забезпечує свободу волі всіх громадян [112].

Вищенаведене поняття громадянського суспільства є породженням ліберальної думки. Але лібералізм — явище незнайоме й незрозуміле в посткомуністичній Східній Європі. Про це писав А.Валіцький, розрізняючи два різних типи свободи, притаманні різним режимам. Перша свобода ґрунтується на демократичній співучасті в політичній владі; така свобода — для активного громадянина; саме її захищає

К.Маркс та його послідовники. Друга свобода ґрунтується на вільності від політичної влади, вона захищає права людини (право власності, право спілкування, вільного пересування, захист своїх інтересів у суді, свобода слова, зборів); її відстоюють ліберали [113]. У Східній Європі історично склалась ситуація, коли воля народу завжди сприймалась як дещо важливіше, ніж свобода індивідуума. Тому навіть в країнах, які мали певний демократичний досвід, ідея громадянського суспільства сприймалась в урізаному вигляді, без розуміння необхідності захисту прав особистості, навіть якщо мова йде про індивіда-еґоїста.

Попри все вищесказане громадянське суспільство відіграло важливу роль в історії Східної Європи, особливо у формуванні та збереженні ідентичності багатьох націй. Поляки та чехи, що протягом століть жили під імперською владою, були національно свідомі та згуртовані в різноманітних релігійних, культурних та просвітніх організаціях.

Якщо придивитись до посткомуністичних країн, які досягли найбільшого успіху в розбудові громадянського суспільства (Польща, Угорщина, Чехія), впадає у вічі, що вони є національно й культурно однорідними. Підтверджується прогноз Р.Дарендорфа: “Чим країна є одноріднішою, тим вищий шанс вона має на успіх у процесі демократизації. Країнам зі складним етнічним, або якимось іще, складом населення доведеться, ймовірно, займатися найближчим часом не демократизацією, а проблемами територіальної цілісності і підтриманням закону та порядку” [114].

Проблема розбудови демократичного суспільства, як виявилось, була тісно пов'язана з проблемою децентралізації влади. Остання викликала запеклу боротьбу в більшості посткомуністичних країн. Серед них досвід Польщі є для нас одним з найцікавіших.

Позитивні зрушення в підготовці реформування адміністративного поділу Польщі відбулись протягом 1992-1993 рр. Були підготовлені як законодавчі, так і організаційні проекти реформи центру та місцевих влад; була створена Загальна комісія уряду та територіального самоуправління. Уряд здобув підтримку організацій самоуправління, таких як Союз польських міст, Союз сільських гмін РП, Товариство малих польських міст, Товариство польських метрополій, Парламент територіального самоуправління. Це створило умови для виникнення нових суспільних еліт.

Але перша реформа центру відбулась тільки у вересні 1996 р., коли

був прийнятий “Устав про організацію та спосіб дій Ради Міністрів та про обсяг дій міністрів” та “Устав про дії урядової адміністрації”. Було ліквідовано управління справами Ради міністрів, міністерства зовнішньоекономічних зв'язків, будівництва, промисловості і торгівлі, внутрішніх справ. Замість були створені канцелярія голови Ради міністрів, урядовий центр стратегічних досліджень, комітет європейської інтеграції, міністерства економіки, державної скарбниці, внутрішніх справ і адміністрації [115].

Та найбільш запеклою стала боротьба за адміністративну реформу, проти якої виступали місцеві клани, що сформувались ще за соціалістичних часів. Уряд Є.Бузека розглядав цю реформу не як самоціль, а як основу для виправлення ситуації в багатьох сферах суспільного життя (охорони здоров'я, шкільної освіти, суспільного порядку, безпеки). Реформа була необхідною передумовою для значних змін у суспільному секторі в цілому, для значного збільшення ефективності адміністрації та суспільних послуг, поліпшення якості обслуговування громадян.

Після кількох голосувань у сеймі сторони досягли компромісу: Статутом 24 липня 1998 р. було впроваджено трьохступеневий адміністративний поділ — воєводства (області), повіти (уїзди), гміни (волості). У Польщі нараховується 16 воєводств, близько 300 повітів та 2,5 тисяч гмін [116].

У жовтні 1998 р. пройшли вибори в органи місцевого самоуправління; у гміні обирається рада гміни, що у свою чергу обирає правління на чолі з війтом на селі або бургомістром (президентом) у містах. У повіті обирається рада повіту та правління на чолі зі старостою. У воєводстві обирається сеймик та правління на чолі з маршалом. Водночас держава має тут свого представника — воєводу. Він як представник уряду призначається прем'єром; так зберігається вертикаль державного управління.

Принципами діяльності виборних органів є: 1) самостійність і незалежність місцевих виборчих органів у межах своїх повноважень вирішувати питання місцевого значення; 2) економічна й фінансова самостійність території; 3) самофінансування і самозабезпечення; 4) оптимальна децентралізація [117].

Це важливо й з огляду на загальноєвропейську тенденцію до децентралізації влади як атрибута демократичної держави, метою якої є гармонізація інтересів окремої особи і суспільства. Європейська хартія про місцеве самоврядування передбачає “право й реальну

здатність органів місцевого самоврядування регламентувати значну частину місцевих справ і управляти ними, діючи в межах закону та в інтересах місцевого населення” [118].

Разом з тим механізми зв'язку між центральною та місцевими владами залишаються слабкими. Регіон як політична одиниця не сформувався. Центральна влада передала багато адміністративних функцій місцевим радам, але не передала фінансових джерел, необхідних для їхньої праці. До реформи гміни розпоряджались лише 18% суспільних коштів; тепер під їхнім контролем залишалось 48% [119]. Отже, хоча проблема самоврядування все ще не була вирішена до кінця, можна вважати, що з цього моменту громадянське суспільство в Польщі почало працювати на практиці.

У сучасній політології проблема становлення громадянського суспільства привертає особливу увагу науковців. Через створення сучасного громадянського суспільства в цих державах уявляється за можливе знайти вихід із тривалої системної кризи, що позначилась не тільки на соціально-економічній і політичній сферах суспільного життя, а й на сфері ідейній. Громадянське суспільство виступає якщо й не панацеєю в розв'язанні найбільш проблем суспільно-політичних трансформацій, то, принаймні, одним із головних взірців для подолання цивілізаційної, формаційної відсталості цих спільнот, засобом задоволення їхнього природного бажання домогтися наближення й інтеграції з розвинутими державами Заходу.

У громадянському суспільстві дуже важливу роль відіграє соціальна солідарність, здатність об'єднувати людей, розділених релігійними, класовими чи етнічними бар'єрами. Суспільства посткомуністичних країн були травмовані тоталітаризмом. Тоталітарна держава, встановивши всеосяжний контроль над особистістю, при якому головну роль відігравала не людина, а знеособлені, заформалізовані й одержавлені організації (партія, комсомол, профспілки, трудові колективи), викоренила в людей здатність самостійно об'єднуватись для захисту власних інтересів. Перебудувати суспільну свідомість за кілька, чи навіть кільканадцять років неможливо. На Сході на відміну від Заходу держава, ставши на шлях демократизації, сама змушена творити сприятливі умови для формування інститутів громадянського суспільства, і найголовніше, виховувати справжніх громадян — творців громадянського суспільства. Складність ситуації полягає в тому, що, з одного боку, взято курс на відхід від тоталітаризму, побудову ринкової економіки і демократичного відкритого суспільства, у якому

роль державних механізмів стає все меншою, а з другого, побудова національної державності вимагає посилення ролі державних механізмів у житті країни.

У науковій думці зберігається погляд на національну державу як величезне досягнення, що треба зберегти на майбутнє. Лондонський славіст Дж. Шепфлін визначив сучасну демократичну націю як “сукупність взаємовідносин між державою, громадянським суспільством та етносом... Роль держави полягає в тому, щоб забезпечувати стабільність, передбачуваність та добре управління, роль громадянського суспільства — в тому, щоб відображати конфлікти інтересів та боротьбу за владу в суспільстві, а роль етносу — у тому, щоб зберігати зв’язки солідарності як відображення найвищої спільності, відтворювати культуру та улагоджувати внутрішні конфлікти, одним словом — згуртовувати суспільство” [120].

Одним з найважливіших факторів у процесі розбудови громадянського суспільства в Східній Європі є регіональне співробітництво. Громадянське суспільство народилось та розвинулось в Західній Європі, а тому контакт із батьківщиною цього соціального явища є дуже важливим. Дискусії початку 90-х рр. щодо вибору геополітичної орієнтації країн Східної Європи носили переважно ідеологічний характер. У прагматичній площині їх можна сформулювати так: який вибір надавав краші шанси забезпечити надійні гарантії прав і свобод громадян, створити умови для найширшого вияву індивідуальної ініціативи. Очевидно, що питання мало суто риторичний характер.

Але сьогодні ми стикаємось з абсолютно протилежними тенденціями. З одного боку, процес глобалізації охоплює не тільки економіку, а й культуру, тому сприяє реалізації проектів створення нової, наднаціональної ідентичності — “європейців”. Основою європейського етносу може бути тільки почуття надзвичайності, адже про щось інше поки що говорити рано (н., про спільну культуру). З іншого боку, ми є свідками зростання напруження в міждержавних та внутрідержавних відносинах на етнічній підставі навіть в благополучних західноєвропейських країнах.

Для багатьох східноєвропейських інтелектуалів, наприклад, М. Кундери, європейізація регіону, інтеграція в західні структури є поверненням до свого нормального стану. Цей курс став офіційним відразу після революцій 1989 р. В. Гавел кинув гасло “Назад, до Європи!” Як писав М. Коліков, “наголос тут робився на першому слові: назад, тобто до себе, додому. Побродяжили — і годі! Невідомо, була це сві-

дома алузія чи ні, але біблійська сцена повернення блудного сина мимоволі вставала перед очима. Але для деяких країн вірніше було б говорити: “Вперед, у Європу!”, тому що вони до соціалістичних часів знаходились на периферії старого континенту” [121].

За радянських часів у Східній Європі поширеним соціальним явищем була політична мімікрія (можна назвати її “синдромом Лоенгріна”); логічно припустити, що вона не могла канути в небуття разом з комуністичною владою. Як раніше нормальним було постійно вживати марксистську лексику, тепер нормою стало присягання демократії. Насправді ж, як довели у своєму дослідженні 1995 р. П. Д. Коновар і Б. Е. Хікс, цінності громадянського суспільства і “європейськості” не викликали захвату в більшості громадян [122].

Якщо в перші роки після революцій більшість східноєвропейців соромилась цього, то вже з середини 90-х рр. кризу ліберальної ідеї було неможливо приховати. У 1999 р. опитування суспільної думки показало, що тільки 36% поляків пишаються поваленням комунізму і тільки 12% соромляться 45-річного періоду соціалістичного режиму [123].

В. Гавел пояснював загальне розчарування невиправданням надій на те, що ліберальні цінності допоможуть швидко подолати суспільні негаразди: “Я добре розумію, що чим сильніше вони вірили в громадянське суспільство (навіть з деякою наївністю), тим сильніше їхнє розчарування сьогодні” [124]. Здається, відомий політик зробив типову помилку: переніс на соціум індивідуальні емоції. Насправді ситуація простіша: деякий час більшість громадян радісно повторювала гасла, висунуті групою інтелектуалів; потім кількість питань почала зростати, а готових відповідей не було; у суспільстві запанувала ніяковість.

Навіть щодо такого програмового питання, як вступ у НАТО — не було чіткої визначеності серед громадян. Наприклад, соціологічні опитування в Польщі в 1996 р. показали, що за вступ виступали 83% поляків (рекорд у Центральній Європі). Але коли до свідомості респондентів доводили факт, що вступ до пакту передбачає конкретні обов’язки, підтримка інтеграції знизилась. Більше 3/4 поляків рішуче виступили проти можливості розміщення на території своєї країни ядерної зброї альянсу. 35% вважали, що Захід використовував Польщу у своїх інтересах більше, ніж вона отримувала з цього користі [125].

Центральне місце в західних дослідженнях посіла проблема ГС. М. Говард пояснював слабкість громадянського суспільства трьома причинами: 1) автоматичне перенесення недовіри до комуністичних

організацій на будь-які нові суспільні утворення; 2) глибоке вкорінення клієнтелізму (“дружніх мереж”); 3) посткомуністичне розчарування [126].

Американський дослідник Д.Е. Мроз пов’язав сучасні ідеологічні проблеми з тяжким спадком: “Окрім повалення формальних ознак комуністичного правління ліквідація комуністичної спадщини означає зміну психології населення, впевненість його в спроможності особистості діяти наодинці або невеликими групами з метою змін. Комунізм з великим успіхом знищував горизонтальні зв’язки в суспільстві. Відновлення цих зв’язків між окремими особистостями потребує постійної уваги на регіональному та місцевому рівнях, особливо для розвитку приватного добровільного сектору” [127].

До таких же висновків дійшов його англійський колега Дж. Шефлін. Він зазначив, що “комунізм з безпрецедентною ґрунтовністю знищив громадянське суспільство, процес відбудови якого з 1989 р. проходить повільно та болісно. Цей процес ускладнюється ще й тою обставиною, що крах комунізму приніс із собою не тільки розпад ідеології, але й загибель комуністичної держави...Таким чином, посткомуністичні держави проводять надзвичайно сміливий історичний експеримент: вони намагаються одночасно збудувати і нову державу, і нове громадянське суспільство. Не дивно, що в цьому процесі на долю етносу припала величезна за значенням роль, яка, однак, може ускладнити здійснення всього проекту. Становиться ясно, що етнос, який займає певне місце в суспільному просторі, сам по собі не в змозі забезпечити стабільність, відкритість влади та демократію” [128]. Тож загальна картина досить тривожна, але не безнадійна. Зазначаючи більш за все негативну роль етнопонаціонального фактору, дослідник виявив упевненість, що вирішення етнічних конфліктів може бути досягнуто саме за рахунок зміцнення демократичних державних структур, з одного боку, та горизонтальних зв’язків громадянського суспільства — з іншого.

Такої ж думки дотримувалась Віра Клопчич. Пишучи про проблеми сучасної Боснії та Герцеговини, вона помірковано оцінила роль формальних договорів та угод, навіть якщо за ними стоїть вся міць великих держав. “Справжній федералізм не може бути нав’язаний, тому що він приречений на провал без демократичних відносин. Народи Боснії та Герцеговини можуть досягти миру тільки після того, як громадянська система буде встановлена в цій країні як демократична засада, де цінність індивідуальних свобод не буде нижче цінностей етнічних” [129].

Отже, роль держави в регіоні важко переоцінити, але в зв’язку із цим виникають нові проблеми, у тому числі етичного характеру. На початку 90-х рр. на перше місце вийшла проблема формування нової державної влади та політичних інституцій. Колишні активісти громадянського суспільства почали масово переміщуватись у сферу урядових органів, політичних партій і бізнесу. Те, що раніше було суспільними організаціями, трансформувалось в політичні блоки, учасники яких часто демонстрували, що вони майже не відрізняються від комуністів у виборі засобів та методів боротьби за владу.

Я.Корнаї порушив питання: припустимим є здійснення реформ усупереч опозиції більшості громадян чи ні? Сам учений розглядав демократію як самоцінність більшу, ніж будь-що інше. Тому його відповідь він назвав “простою”: уряд повинен *переконати* народ у необхідності заходів, що впроваджуються. Політик не повинен плисти за течією, якщо розуміє загрози цього в перспективі; він повинен іти проти течії, терпляче пояснюючи народу кожен свій крок [130]. Корнаї критикує комуністичну ідеологію, називає її месіанською. Але через сталіністську практику месіанські доктрини, на думку угорського науковця, назавжди стали неприйнятними для східноєвропейців; вони більше не хочуть мати справу із системами, що силою нав’язують їм щастя. Як же бути з переконанням автора, що демократію треба нав’язувати, бо вона є самоцінністю? Така дихотомія є надзвичайно характерною для сучасного стану самосвідомості східноєвропейців: будувати нове майбутнє, несвідомо використовуючи старі методи.

Л. Даймонд, досліджуючи ступінь підтримки східноєвропейцями ідеалів демократії, з’ясував, що він в кращі часи не перевищував 40%. Але це Л. Даймонда не бентежить. Демократія не потребує високого рівня довіри до політичних лідерів та інститутів для ефективного функціонування: “Ідеальна демократична культура не сліпо довіряє, не вороже відкидає, а допитує та все піддає сумніву” [131].

Але відкритими залишаються два питання: про припустимий рівень недовіри з боку громадян та про можливість побудування громадянського суспільства в “неідеальному”, а реальному посткомуністичному світі, що сповнений скепсису та цинізму.

Дефіцит довіри до офіціальних політиків та адміністрації існує повсюди в посткомуністичних країнах. Наприклад, більшість польських громадян усе ще впевнені, що бюрократія завжди є абсолютно глухою до людських страждань та ламентаций. На відміну від України така ситуація сама по собі стала причиною прискорення будування

структур громадянського суспільства. Відбувається зростання добровільних асоціацій, що мають на меті захист громадян від недоброго поведіння: групи споживачів, асоціації орендарів, групи кредиторів, організація захисту податківців. Але вони страждають через брак фінансів та інші недоліки. Тож активне та позитивне втручання адміністрації та соціальних працівників усе одне залишається бажаним.

У деяких країнах, на жаль, існує протилежний досвід. Наприклад, у Словенії склався конфлікт між місцевою владою та добровільними організаціями, такими як жіночий рух, рух на захист психічно хворих. Практика довела, що ліпшу підтримку в такому разі забезпечують спеціальні неурядові організації, такі як, наприклад, Центр неурядових організацій Великопольського регіону. Загалом, ситуація в Польщі виглядає відносно здоровою, співробітництво між урядовими та неурядовими організаціями добре налагоджено. Тут може бути декілька пояснень, але очевидно, що одною з головних причин є намагання Польщі відігравати роль локомотива посткомуністичних перетворень в регіоні та роль рівноправного партнера у відносинах зі “старими демократіями”, тож положення зобов’язує.

Але й для країн-лідерів, і для кандидатів “другої хвилі” наразі характерним є розгублення, об’єктивно пов’язане зі змінами у функціонуванні традиційних соціальних інститутів та появою нових. Криза ідентичності сучасного суспільства виявляється в соціальному розшаруванні, що веде до змішень в масовій свідомості. Майнова диференціація, якщо вона переважає припустимий рівень, не стимулює економічне зростання та суперечить принципам демократизації суспільства. Суспільство розколюється на “тих, хто виграв” і “тих, хто програв”, до цього додається розкол на покоління (старше, молодше, середнє), розкол субкультур і т. ін. Тому ідеологічні уподобання різних верств населення є антагоністичними, а значна частина населення не схильна до жодної ідеології. Для більшості характерними є різного роду прояви нігілізму.

Нігілізм як соціальне явище, що було розповсюджено у ХІХ ст., виражає негативне ставлення суб’єктів до певних цінностей, норм, поглядів, ідеалів, а подекуди до всіх сторін людського буття. Політико-правовий нігілізм полягає в загально-негативному, зневажливому ставленні до окремих політичних інститутів, неприйнятті і непослідовності курсу реформ, різних форм екстремізму, у запереченні верховенства права, первинної ролі законів та необхідності нормативно-

го порядку в суспільстві [132]. Для транзитивних суспільств особливо характерним є поєднання ідеалістичної віри в чудодійну силу законів, яких немає, і ігнорування законів, що вже існують. Це свідчить про низький рівень культури як маси населення, так і політичних еліт; закони підмінюються політичною, ідеологічною чи прагматичною доцільністю, посадові особи, суспільні групи, громадяни намагаються реалізувати свої інтереси на неправовому полі діяльності. Це призводить до кризи законності, а, отже, до кризи влади.

Тому “самоплив” посткомуністичних країн міг би тягнутись значно довше, ніж ми це бачимо в реальності. Можемо стверджувати, що демократичні зміни в переважній більшості країн Східної Європи проходили перш за все під впливом, навіть тиском з боку Заходу. У цьому разі таке примушення маємо визнати позитивним. Якщо б не воно, регіон за останні роки вибухнув би безліччю конфліктів. Прикладом може слугувати діяльність З.Бжезинського, якого в Польщі та інших країнах регіону в 90-ті рр. розглядали майже як провидця. Йому довелося переконувати польський уряд у необхідності підтримати українських самостійників попри всі негативні історичні стереотипи. Отже, Польща стала першою з країн, що визнала незалежність України та підтримала її в більшості міжнародних ініціатив. Це при тому, що на початку 90-х рр. соціологічне опитування виявило, що упередження проти українців мали 68% поляків (проти росіян — 53%) [133].

В нагальній потребі перебудови національної свідомості мало хто зі східноєвропейців сумнівається. Але хто повинен займатись просвітницькою діяльністю серед населення? М.Раковський вважає, що це є найважливішим обов’язком політиків і журналістів [134]. А.Валіцький звертається до інтелігенції; саме вона має взяти на себе захист реалістично засвоєного національного інтересу: “Справжнім покликанням інтелектуала є збереження незалежності думки. Не відмовляйтесь говорити правду. Інтелектуал повинен виразно усвідомлювати, що в сучасних суспільствах воля народу не є чимось ustalеним, незмінним та монолітним, що формує її політичний процес, у якому беруть участь різні суспільні сили та в якому мають вагу не лише “воля”, а й раціональні аргументи й висновки. Капітуляція перед міфом одностайної колективної волі, національної чи народної, по суті являє собою втечу від відповідальності, популістський ерзац політичної програми” [135]. Політик-ліберал не може капітулювати перед емоціями, міфами та ілюзіями: “Відповідальна політика не є ні самовираженням особистості, ні діяльністю з піклуванням про мо-

ральну або естетичну оцінку нащадків. Вона є мистецтвом здобуття окресленої, спланованої мети. Отже, у разі, якщо вона зазнає поразок, має відповісти за них, а не втікати в історіософічні умовиводи” [136]. Погоджуючись із критичним поглядом на минуле й сучасний стан польської інтелектуальної та політичної еліти, треба зазначити, що автор у свою чергу ідеалізує ситуацію в старих ліберальних суспільствах. Те, чого він прагне домогтись у Польщі, не було реалізовано ані в будь-якій західноєвропейській країні, ані в США. Навпаки наразі ми виразно відчуваємо кризу лібералізму на його батьківщині.

Інші польські ліберали дискутували більше з приводу того, чи можна взагалі запозичити західноєвропейський досвід. Броніслав Лаговський, представник раціональної школи, вважав, що ні: Польщі потрібна демократія з домішкою олігархії, з посиленням ролі технократичних еліт. Соціологічна школа виступила з різкою критикою цих ідей. Республіканська школа висунула ідею самоорганізації суспільства, розвитку інституту референдумів, розвитку місцевих улад і т. п. [137].

Існує два основних погляди на майбутнє ліберальної демократії в східноєвропейському регіоні. За Р.Дарендорфом, ліберальна ідеологія та практика націєбудівництва постає як найбільш вірогідна альтернатива поглибленню націоналістичної ідеології та низці пов'язаних з нею суспільних проблем. Лібералізм має потенціал перетворення східноєвропейського націоналізму на західний зразок (на громадянський націоналізм). За цією концепцією держава стає своєрідною ливарною формою, в межах якої формується нація. Нація формується волею людей до спільного життя. Громадянський націоналізм, пов'язуючи національну ідентичність із самосвідомістю, а не з раз і назавжди даним походженням людини й жорстко фіксованою культурною традицією, робить можливим згуртування на спільній для різних ідентичностей платформі. Природний і безболісний процес формування політичної нації можливий тільки за умов побудови її на фундаменті громадянського суспільства [138].

Сучасна слабкість громадянського суспільства, говорять оптимісти, наприклад, Стефан Падгет, не становить перешкоди для розвитку демократії та демократичної стабільності. Політична участь населення та довіра до уряду вважаються самодостатнім фактором — і нема потреби стимулювати громадян до ще однієї форми участі в житті країни — через громадянське суспільство. Можливо, посткомуністичні країни показують приклад перескакування “етапів” активної

демократії. С.Берман навіть вважає, що міцне громадянське суспільство може відігравати руйнівну роль для демократії, розхитувати стабільність суспільства, тому демократія в посткомуністичній Європі може бути тільки підсилена через відсутність громадянської участі в організаціях громадянського суспільства [139].

Треба знову згадати провідного геополітика сучасності З.Бжезінського, який проголосив: у центрі уваги зараз стоять “кордони людини, а не кордони держави”, глобалізація ідеології прав людини, з'явилися нові можливості для становлення єдиної Європи як єдиної мультиісторичної та мультикультурної спільноти народів [140].

За протилежним сценарієм, якого дотримується, наприклад, хрватська дослідниця мусульманських меншин в Європі Р.Чічак-Чанд, треба говорити про багатокультурну Європу як про ліберальний міф. Насправді національна модель все ще сильніша за мультикультурну. Європейці є особливо нетерпимими до мусульман неєвропейського походження, вони схильні до ксенофобії, тож наразі з'єднує ЄС не творчий дух, а страх як основна емоція [141].

К.Джовіт наголошує, що посткомуністична демократія має забюрократизований, формалістичний характер. Така “порожня” демократія буде нестабільною через загрози нових, антидемократичних ідеологій, що цілком передбачувані з огляду на недемократичні історичні традиції регіону [142]. Феномен неучасті для Східної Європи не є випадковим чи тимчасовим; він виробився під впливом особливих умов комуністичної системи. Тому перше, що спадає на думку: зі зміною генерацій відбудеться зріст членства в громадських організаціях. Але сучасна молодь теж зростала в комуністичних дитячих організаціях, це важливо в контексті демократичної політичної культури. Тож процес соціальних змін уповільнюється ще на життя покоління. По-друге, велику роль відіграє в ставленні людей до громадської діяльності їхній життєвий рівень: тільки покращення економічних умов сприятиме підвищенню соціальної активності, яка може обернутись вигодою для учасників лише в довготривалій перспективі. Третя проблема: більшість існуючих громадських організацій була створена при сприянні західних фондів за західними моделями, залежить від західних стандартів. Залучення в них нових членів проходить з мінімальним розумінням посткомуністичних реалій, їхня праця неефективна, а часто й шкідлива. Активісти таких організацій частіше лояльні до своїх фондодавців, аніж до людей, яких вони хочуть заохотити. Зміни в цій галузі можуть відбутись тільки за участі самих східноєвропейсь-

ких держав. Роль держави як дієвого партнера повинна підвищитись і в заохоченні громадян через формування сприятливого законодавства, наданні податкових та інших інституційних пільг. Але сучасна політика Заходу залишається помилковою: держава в більшості випадків розглядається як опонент, антитеза до громадянського суспільства. На вирішення всіх цих проблем не можна розраховувати певний (довгий) час [143].

До того ж немає жодної гарантії того, що сама атмосфера відкритості громадської сфери означатиме поразку тих, хто використовує цю сферу задля обмеження демократії чи прав демосу. Позитивні зрушення можуть бути пов'язані тільки з політичними силами, спроможними взяти на себе відповідальність за інтеграцію суспільств, що все більш диференціюються в етнонаціональному вимірі. Але в реальності ніхто не усвідомлює, що етнічна спільність надана історично, але суспільство громадян у демократичній державі мусить бути збудовано самими громадянами. Демократія вимагає рішень від кожного, індивідуальної відповідальності, але більшість в посткомуністичній Європі до таких рішень не готова та не буде готова протягом життя цілої генерації. Отже, в Олександра Зінов'єва були певні підстави сумніватись в тому, що лібералізм надовго переживе крах комунізму [144].

І. Валлерстайн також назвав оманною, поширеною в широких колах, пов'язування краху комуністичних режимів з можливим тріумфом лібералізму. Навпаки, очевидним є крах лібералізму як геокультури, що визначала західну "світо-систему" [145]. Сьогодні, вважає Валлерстайн, лібералів у старому розумінні цього слова майже не залишилось. Є рухи, що називають себе "неоліберальними", але за своєю ідеологією вони куди ближче до консерваторів, ніж до лібералів: неоліберали виступають проти будь-якого контролю за рухом капіталу та товарів. Це призведе до демонтажу держави загального добробуту — одного з постулатів ліберальної ідеології [146].

Валлерстайн пов'яже крах лібералізму з глобалізацією. Наразі принцип суверенітету держави піддається радикальному перегляду, що є одною з фундаментальних помилок Заходу, тому що саме цей принцип лежав в основі "капіталістичного світо-господарства". "Капіталісти стоять перед необхідністю доленосного вибору: повною мірою скористатись вигодами ослаблення держав, або спробувати відродити легітимність державних структур, або ж спрямувати свою енергію на будівництво альтернативної системи. Наразі ми впритул наблизились до точки біфуркації, коли нормальне функціонування

системи стає неможливим" [147]. Тому в майбутньому можна чекати "серйозних потрясінь, що від босній та руанд дійдуть до багатих (і більш стабільних) регіонів світу (таких як США)" [148].

Для побоювань тим більше підстав, що сучасна практика найбільшої демократії — США — викликає справедливі нарікання. С. Терзіч зазначив: "Нова політична філософія НАТО базується на точці зору, що НАТО — це продукт західної ліберальної цивілізації і носій нової історичної місії, що полягає не тільки в захисті цінностей цієї цивілізації, але й у підтримці процесу широкого їхнього проникнення на Схід. Але насправді можна вести мову про серйозну кризу європейської ліберальної й демократичної традиції" [149].

Характеристика періоду становлення ліберальної демократії в посткомуністичній Східній Європі демонструє, що на сьогодні залишається більше проблем, ніж здобутків. Наріжний камінь ліберальної демократії — громадянське суспільство — у країнах регіону знаходиться в зародковому стані.

Між тим роль громадянського суспільства в демократичному транзиті нічим не можна замінити, вона полягає саме в тому, щоб учити своїх членів громадському духу так само, як практичним навичкам участі в громадському житті. У таких державах, як Угорщина, Польща, Чехія, Словаччина, Румунія, рівень участі в добровільних організаціях відносно вищий, ніж в інших країнах регіону, але навіть вони без додаткових зусиль не стануть схожими на "старі демократії", вважає більшість дослідників.

В ідеалі розвинуте громадянське суспільство створює умови для вільних, демократичних міжособових відносин, для вдоволення різноманітних інтересів та потреб суспільних індивідів. Громадянське суспільство є не що інше, як поширення практики самоврядування на всі сфери життя. Фактично, громадянське суспільство є гарантом існування демократичної держави, тому його розбудова особливо актуальна в посттоталітарних державах.

Підбиваючи підсумки, треба зазначити, що громадянське суспільство, яке наразі формується в посткомуністичних країнах, має власні суто специфічні ознаки, що відрізняють його від класичного типу західної демократії. Із громадянським суспільством пов'язуються найбільш заповітні мрії східноєвропейських лібералів, але їхній власний досвід є не менш важливим для Великої Європи, він може допомогти в пошуках відповідей на зростаючі проблеми самого Заходу. Значення східноєвропейського досвіду для пострадянських суспільств менш

очевидне; вірогідно перенос ідей на інший ґрунт є неможливим: ідея громадянського суспільства в Східній Європі протягом десятиліть виростала з досить широкого дисидентського руху, якого в СРСР не було; вона була базою діяльності колишніх дисидентів, а тепер впливових політичних діячів. У Росії, Україні та інших пострадянських країнах такої зміни політичних еліт не відбулось, тож не склався відповідний соціальний прошарок — носій ліберальних ідей.

Те, що найбільше успіхів здобули такі країни, як Польща, Чехія, Угорщина, доводить, що визначну роль в процесі становлення ГС має історичний досвід демократії та особливості менталітету народів регіону. Важливими чинниками є також етнічна гомогенність країн та їхнє географічне розташування, а саме близькість до історичного центру ліберальної демократії — Західної Європи. Попри всі важливі і цікаві розмірковування про сучасну кризу лібералізму, очевидно, що в країнах, які впевнено рухаються на шляху євроінтеграції, більш швидко та якісно розбудовуються інституції захисту прав особистої і громадянина.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 4

Дослідження ідеологічної трансформації є найбільш складною частиною дослідження системної трансформації країн Східної Європи. Доводиться мати справу з найделікатнішими сторонами людського буття, що, очевидно, потребує найделікатніших інструментів. За їх відсутністю, а ми наразі це можемо тільки констатувати, доводиться користуватись тими, що є. Це логіка, здатність до аналізу, знання східноєвропейської історії та сучасні розробки соціологів. Все це, безперечно, допомагає в нашому дослідженні, але все ж таки залишає присмак невдоволення.

З іншого боку, залишити без уваги ідеологічний розвиток останніх 15 років, коли з надзвичайною швидкістю впали старі завіси й перед нами виникли нові картини, теж неможливо. Отже, узагальнюючи одним реченням доленосні зміни в Східній Європі, можна сказати: за період посткомуністичної трансформації східноєвропейці не тільки майже пройшли спокусу націоналізмом, а й впритул наблизились до розуміння основи західної цивілізації — лібералізму. І сьогодні не так уже й важливо, що вони тільки-но зрозуміли це явище, але ще й не починали будувати його інституційні засади. Це цілком нормально:

зміна ідеологічного вектору не може відбутись миттєво, а за історичним часом 15 років — це справді мить.

Східноєвропейці починали досить скромно: більшість не тільки громадян, а навіть представників нових політичних еліт не знала, чим відрізняється антисоветизм від антикомунізму та русофобії. Тим більш незрозумілими для них були постійні докори з боку західних добродіїв щодо націоналізму, етнонаціоналізму, ксенофобії. Східноєвропейці тільки прагнули повернутись до свого коріння, що досить зрозуміло в такі складні часи, як після революцій 1989 р. Але їхньою помилкою було те, що за історичне коріння дуже часто вони сприймали нові міфи, радо підсунуті популістами всіх мастей, що на розбраті та крові будували собі зручне місце на політичному Олімпі.

Східноєвропейський транзит ще раз довів: можна довго обманювати одну людину та недовго — всіх. У нашому випадку розчарування в націоналістичній ідеології настало досить швидко. Націоналізм не приніс народам Східної Європи нічого, окрім внутрішніх конфліктів, погіршення відносин із сусідами, втрати надій на допомогу Заходу. Саме останній чинник виявився найбільш впливовим: взаємні поступки народів регіону (захист прав меншин, вирішення суперечок через територіальні претензії й т. ін.) заставили б себе ще довго чекати, коли б не необхідність узгодження всіх конфліктних питань з ЄС та НАТО. Отже, гармонізація в ідеологічній галузі принесла свої позитивні плоди.

Означає це, що за 15 років відбулись докорінні зміни у свідомості східноєвропейців чи ні? На нашу думку, це надто малий період для змін у ментальності такої великої спільноти, як нація. Але він достатній для усвідомлення політичними елітами, що у Великій Європі тільки гра за віддавна складеними правилами може бути зарахована. Цього достатньо для поміркованого оптимізму.

1. Kregar J. Local government reforms in Croatia: centralization as a challenge for new democracies // RC. — 1995. — N 10. — P. 194.
2. Huntington S.P. The clash of civilizations? // FA. — 1993. — N 72. — P. 47.
3. Миллер А. Авторитарный и тоталитарный опыт Центральной Европы // МЭМО. — 1996. — № 7. — С. 55.
4. Valenta J. Soviet policy toward Hungary and Czechoslovakia // Soviet Policy in Eastern Europe / Ed. by S. Terry. — New Haven: Yale Univ. Press, 1985. — P. 96.

5. Корнаи Я. Макростабилизация в Венгрии: политэкономический взгляд // МЭМО. — 1999. — № 3. — С. 75.
6. Карпов М. Democratic opposition and mass mobilization: the problem of control // East Central Europe. — 1999. — Vol. 26. — Part 1. — P. 21.
7. Nagorski A. The intellectual roots of Eastern Europe's upheavals // SAIS Review. — 1990. — Vol. 10. — N 2. — P. 98.
8. Svec M. The Prague Spring: 20 years later // FA. — 1988. — Vol. 66. — N 5. — P. 985.
9. Williams K. New sources on 1968 // EAS. — 1996. — Vol. 48. — N 3. — P. 461.
10. Гавел В. Заочный допрос. — М.: Новости, 1991. — С. 15.
11. Там же. — С. 122.
12. Svec M. East European divides // FP. — 1989/1990. — N 77. — P. 54.
13. Гавел В. Заочный допрос. — С. 186.
14. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Польский диалог. — Тбилиси: Ганатлеба, 1990. — С. 109.
15. Tismaneanu V. The crises of Marxist ideology in Eastern Europe. — L. — N.Y.: Routledge, 1988. — P. 189.
16. Laba R. Worker roots of Solidarity // PC. — 1986. — N 4. — P. 48.
17. Денчик В.А. Польская “Солидарность” — этапы развития // Полис. — 1991. — № 4. — С. 169.
18. Weydental J.V. de, Porter B.D., Delvin K. Polski dramat 1980-1982. — Warszawa, 1991. — S. 56.
19. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Указ. соч. — С. 101.
20. Михник А. Посткоммунистическая Европа и трудности демократии // Политика. — 1991. — № 1. — С. 50.
21. Szulc T. Poland's path // FP. — 1988. — N 72. — P. 212.
22. Брониславский Е., Вачнадзе Г. Указ. соч. — С. 108.
23. Люкс Л. Церковь и государство в коммунистической Польше: анатомия освобождения // Славяноведение. — 1996. — № 2. — С. 60.
24. Szajkowski B. Poland // European Political Cultures, Conflict or Convergence? / Ed. by R. Eatwell. — L. — N.Y.: Routledge, 1997. — P. 161.
25. Bermeo N. Surprise, surprise. Lessons from 1989 and 1991 // Liberalization and Democratization / Ed. by N. Bermeo. — Baltimore — L.: The Johns Hopkins Univ. Press, 1991/1992. — P. 181.
26. Tismaneanu V. Eastern Europe's first post-communist decade: how liberal, how democratic? // <http://wwics.si.edu/ees/reports/1999/186tis.htm>
27. Geremek B. Problems of post-communism: civil society then and now // Journal of Democracy. — 1992. — Vol. 3. — N 2. — P. 5.
28. Biernat T. Mit polityczny. — Warszawa: Panstwowe Wydawnictwo Naukowe, 1989. — S. 4.
29. Щербакова Ю. Национальный вопрос в чешском и словацком обществах // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 205.
30. Волков В.К. Новые тенденции в развитии исторической мысли в странах Центральной и Юго-Восточной Европы // ННИ. — 1991. — № 4. — С. 13.
31. Быстрицкий Е. Почему национализм не может быть наукой // Политическая мысль. — 1994. — № 2. — С. 33.
32. Drulak P., Drulakova R. International relations in the Czech Republic: a review of the discipline // JIRD. — 2000. — Vol. 3. — N 3. — P. 279.
33. Волков В.К. Указ. соч. — С. 16.
34. Новопашин Ю.С. Новая региональная идентичность центрально-европейских стран как научная проблема // Славяноведение. — 1999. — № 3. — С. 26.
35. Там же. — С. 27.
36. Майорова О.Н. Роль и место Польши в современной Европе (дискуссии в польском обществе) // Славяноведение. — 1999. — № 3. — С. 33.
37. Liebich A. Pojecie “narodu” — między Wschodem a Zachodem // Oboz. — 1999. — N 36. — S. 16.
38. Петровський В.В. Україно-російські стосунки в сучасній західній науковій літературі (1991-2001 рр.): Дис... д. іст. н.: 07.00.06. — Х.: ХГУ “Народна українська академія”, 2003. — С. 173.
39. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 17.
40. Брубейкер Р. Мифы и заблуждения в изучении национализма // <http://www.aimag.net.ru>
41. Гарсаній Н., Кеннеді М. Між утопією та дистопією: лабільність націоналізму в Східній Європі // Сучасність. — 1995. — № 3. — С. 148.
42. Там само. — С. 150.
43. Там само. — С. 153.
44. Gati Ch. From Sarajevo to Sarajevo // FA. — 1992. — Vol. 71. — N 4. — P. 77.
45. Егберт Я. Перелом у Східній Європі // Сучасність. — 1994. — № 5. — С. 75.
46. Петровський В.В. Знач. праця. — С. 171.

47. Там само. — С. 168.
48. Rothschild I. Nationalism and democratization in East-Central Europe: lessons from the past // NP. — 1994. — Vol. 22. — N 1. — P. 33.
49. Петровський В.В. Зазнач. праця. — С. 169.
50. Там само. — С. 173.
51. Simon J., Gilberg T. Security implications of nationalism in Eastern Europe. — Boulder: Westview Press, 1986. — P. 247.
52. Млынарж З. Восточная Европа на историческом переломе // ВИ. — 1991. — № 9/10. — С.230.
53. Simon J. Central Europe: "Return to Europe" or descent to chaos? // SR. — 1993. — Vol. 21. — N 1. — P. 19.
54. Havel V. NATO and Czech Republic: A common destiny // NATO Review. — 1997. — N 5. — P. 8.
55. Чижевський К. Центральна Східна Європа 1994 р. або як бути собою // Сучасність. — 1993. — № 5. — С. 156.
56. Там само. — С. 157.
57. Майорова О.Н. Указ. соч. — С. 31.
58. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 18.
59. Майорова О.Н. Указ. соч. — С. 32.
60. Курас І. Комунізм у посткомуністичному світі // ПД. — 1998. — № 3/4. — С. 40.
61. Чешков М. Гражданское общество // МЭМО. — 1996. — № 6. — С. 81.
62. Язькова А. Национализм как фактор формирования межгосударственных и межнациональных отношений в Европе // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 180.
63. Коликов Н. Национализм и национальные интересы в регионе Центрально-Восточной Европы // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 199.
64. Шмелев Б. Вызовы европейской безопасности в 21 веке и возможные ответы на них // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 8.
65. Щербакова Ю. Указ.соч. — С. 205.
66. Там же. — С. 206.
67. Valenta J. Czesi i Slowacy: Proba federalizmu w Europie Srodkowo-Wschodniej // Oboz. — 1997. — N 31/32. — S. 85.
68. Agnew H.L. New states, old identities? The Czech Republic, Slovakia, and historical understandings of statehood // NP. — 2000. — Vol. 28. — N 4. — P. 622.
69. Щербакова Ю. Указ.соч. — С. 208.
70. Там же. — С. 209.
71. Janjic D. Resurgence of ethnic conflict in Yugoslavia: the demise of communism and the rise of the "new elites" of nationalism // Yugoslavia: the Former and the Future / Ed. by P. Akhavan, R. Howse. — Wash.: The Brookings Institution, 1995. — P. 30.
72. Досів І. Балканська трагедія: як це починалося // Україна. — 1999. — № 5. — С. 8-9.
73. Topic F. Hatred and (or) forgiveness // RC. — 1998. — N 13. — P. 62.
74. Cvitkovic I. Trust — a path to reconciliation // RC. — 1998. — N 13. — P. 112.
75. Bogovic M. A nation as a religious category in the area of former Yugoslavia // RC. — 1998. — N 13. — P. 121.
76. Vukomanovic M. Region between nationalism and patriotism: the case of the Serbian Orthodox church // RC. — 1998. — N 13. — P. 55.
77. Silajdzic A. The necessity for dialogue between Muslims and Christians // RC. — 1998. — N 13. — P. 67.
78. Hopken W. Yugoslavia's communists and Bosnian Muslims // Muslim Communities Reemerge: Historical Perspectives on Nationality, Politics and Opposition in the Former Soviet Union and Yugoslavia / Ed. by A. Kappeler, G. Simon, G. Brunner. — Durham: Duke Univ. Press, 1994. — P. 218.
79. Язькова А. Указ. соч. — С. 186.
80. Смирнова Н. Албанцы на Балканах: теория и практика межнациональных отношений // Европа в 21 веке: взгляд из России, стран НАТО, Центральной и Восточной Европы. — М.: Эпикон, 1997. — С. 215.
81. Kosovo and former Yugoslavia // The Southeast European Yearbook. 1997-1998 / Ed. by T. M. Veremis, D. Triantaphyllou. — Athens: Eliamep, 1998. — P. 427.
82. Poulton H., Vickers M. The Kosovo Albanians: Ethnic confrontation with the Slav state // Muslim Identity and the Balkan State / Ed. by H. Poulton, S. Taji-Farouki. — L.: Hurst and Co, 1997. — P. 146.
83. Язькова А. Указ. соч. — С. 187.
84. Смирнова Н. Указ. соч. — С. 218.
85. Poulton H. Islam, ethnicity and state in the contemporary Balkans // Muslim Identity and the Balkan State / Ed. by H. Poulton, S. Taji-Farouki. — L.: Hurst and Co, 1997. — P. 23.

86. Klopčič V. The international legal status of Slovene minorities in neighboring countries // JIRD. — 1996. — N 3. — P. 112.
87. Терзич С. Сербский вопрос в истории и ныне // *Межд. жизнь*. — 1998. — № 4. — С. 75.
88. Язькова А. Указ. соч. — С. 185.
89. Biernat T. Op.cit. — S. 210.
90. Ibid. — S. 270.
91. Ibid. — S. 290.
92. Валіцький А. Три патріотизми // *Політологічні читання*. — 1995. — № 3. — С. 101.
93. Там само. — С. 99.
94. Pilczynski J. Niewatpliwie mam satysfakcje. Rozmowa z prezydentem RP A.Kwasniewskim // *Rzeczpospolita*. — 2003. — N 14. — S. 2.
95. Коликов Н. Указ. соч. — С. 200.
96. Hegedus A. Nationalities, ethnic groups and education in Hungary // *RC*. — 1995. — N 10. — P. 230.
97. Язькова А. Указ. соч. — С. 185.
98. Зудинов Ю.Ф. Болгария: трудный путь в “Большую Европу” // *Славяноведение*. — 1999. — № 3. — С. 55.
99. Андрееску Г. Страницы румынско-венгерского примирения: роль общественных организаций // *Центры плюрализма*. — 2000. — № 13. — С. 3.
100. Там же. — С. 5.
101. Sandru V. Aspects of Romanian experience in building of democratic inter-ethnic relationship // *RC*. — 1997. — N 12. — P. 191.
102. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 16.
103. Mastny V. The historical experience of federalism in East Central Europe // *EEPS*. — 2000. — Vol. 14. — N 1. — P. 72.
104. Даймонд Л. Прошла ли “третья волна” демократизации? // *Полис*. — 1999. — № 1 // www.polismag.ru/test/index.php?ids=420&sub_
105. Валлерстайн И. Либерализм и демократия. Братья-враги? // Валлерстайн И. *Конец знакомого мира*. — М.: Логос, 2003. — С. 128.
106. Там же. — С. 142.
107. Рагозін М. Демократичний транзит в посткомуністичних країнах: методологічні зауваження // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. — С. 14.
108. Савко Ю. Стан і перспективи громадянського суспільства у посткомуністичних країнах // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. — С. 112.
109. Там само. — С. 111.
110. Гражданское общество как объект социологического познания // *Вестник МГУ. Полит. науки*. — 1998. — № 4. — С. 89.
111. Шевчук О. Громадянська ідентифікація та самоорганізація держави // *Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції* / Під ред. М.Поліщука. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І.Франка, 2004. — С. 104.
112. Гражданское общество как объект социологического познания. — С. 93.
113. Валіцький А. Знач. праця. — С. 85-88.
114. Дарендорф Р. Дорога к свободе: демократизация и ее проблемы в Восточной Европе // *Вопр. филос.* — 1990. — № 9. — С. 75.
115. Бухарин Н.И., Синицына И.С., Чудакова Н.А. Польша: 10 лет по пути реформ // *ННИ*. — 2000. — № 4. — С. 54.
116. Польша. Политика. Политическая ситуация // <http://www.polska.ru.htm>
117. Smolar A. Civil society after communism: from opposition to atomization // *JD*. — 1996. — Vol. 7. — N 1. — P. 34.
118. Зеленько Г. Україна — Польша: політико-владні структури в умовах модернізації // *Людина і політика*. — 2000. — № 2. — С. 33.
119. Казакевич Г. Подводные камни реформ: Польша вступает в ЕС худшей из 10 стран-кандидатов // www.zerkalo-nedeli.com/nn/show/476/45222
120. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 25.
121. Коликов Н. Указ. соч. — С. 201.
122. Петровський В.В. Вказ. праця. — С. 277.
123. Обзор общественного мнения // *Новая Польша*. — 1999. — № 4. — С. 45.
124. Havel V. Op. cit. — P. 8.
125. Майорова О.Н. Указ. соч. — С. 35.
126. Савко Ю. Вказ. праця. — С. 113.
127. Новопашин Ю.С. Указ. соч. — С. 17.
128. Там же. — С. 25.
129. Klopčič V. Op. cit. — С. 116.

130. Корнаи Я. Указ. соч. — С. 83.
131. Даймонд Л. Указ. соч.
132. Світа А. Політико-правовий нігілізм як негативний чинник демократизації суспільства // Трансформація політичної системи України та Польщі в умовах європейської інтеграції / Під ред. М.Поліщука. — Львів: ЛНУ ім.І.Франка, 2004. — С. 109.
133. Петровський В.В. Зазнач. праця. — С. 284.
134. Майорова О.Н. Указ. соч. — С. 32.
135. Валіцький А. Зазнач. праця. — С. 100.
136. Там само. — С. 129.
137. Spiewak P. Demokracja w Polsce // Przegląd polityczny. — 1996. — N 30. — S. 8-9.
138. Veggeland N. Post-national regionalism in Europe: democracy despite the failure of demos and ethnos // RC. — 2001. — N 15. — P. 34.
139. Савко Ю. Вказ. праця. — С. 113.
140. Калоева Е.Б. Национальные меньшинства и европейские интеграции // Реформы вчера, сегодня, завтра. Вестник научной информации. — 2001. — № 1. — С. 66.
141. Там же. — С. 70.
142. Савко Ю. Зазнач. праця. — С. 113.
143. Там само. — С. 115.
144. Зиновьев А. Кризис коммунизма // Зиновьев А. Коммунизм как реальность. Кризис коммунизма. — М.: Центрполиграф, 1994. — С. 483.
145. Валлерстайн И. Неопределенность и творчество: исходные положения и выводы // Валлерстайн И. Конец знакомого мира. — М.: Логос, 2003. — С. 6.
146. Валлерстайн И. Либерализм и демократия. Братья-враги? — С. 134.
147. Валлерстайн И. Государства ? Суверенитет? // Валлерстайн И. Конец знакомого мира. — М.: Логос, 2003. — С. 103.
148. Валлерстайн И. Неопределенность и творчество: исходные положения и выводы. — С. 6.
149. Терзич С. Указ. соч. — С. 76.

2004 рік став доленосним для всіх країн Східної Європи: для одних він ознаменував виконання головного зовнішньополітичного завдання, що було поставлено після революцій 1989 р. — вступ до ЄС, для інших означав серйозне зміцнення надій на таке ж саме успішне завершення першого етапу посткомуністичних трансформацій, підтверджене їхнім вступом у НАТО. Треба підкреслити, що мова йде саме про завершення *першого етапу* трансформацій, адже велика кількість проблем перехідного періоду залишається ще невирішеною, якісні характеристики старих та нових членів ЄС продовжують відрізнятися.

Серед найбільш актуальних проблем трансформації слід зазначити:

1) в *економічній сфері*

— збереження стану трансформаційної рецесії (системної кризи перехідних економік) у країнах Південно-Східної Європи;

— брак прямих іноземних інвестицій у тих же країнах, що разом з першою проблемою складає “зачароване коло” бідності;

— невирішеність проблеми реструктуризації економіки, зокрема, збереження “поганого” виробництва (металургія, базова хімія, видобувні галузі);

2) у *політичній сфері*

— створення демократичних режимів нового зразку, який сильно й не в найкращій бік відрізняється від класичного, західноєвропейського (так звана неліберальна демократія з її недорозвинутим громадянським суспільством, слабкими й залежними ЗМІ, місцевим самоуправлінням, що перебуває в злиднях);

— зміцнення позицій вкрай правих, популістських партій з їхньою програмою нового “очищення суспільства від “плям” комуністичного минулого” (люстраційні закони, заборона діяльності комуністичних партій);

3) в *ідеологічній сфері*

— перманентні спроби знайти єдину вірну ідеологію замість марксизму-ленінізму, що на межі 80-90-х рр. ХХ ст. зник як реальна сила, що здійснювала формотворчий вплив;

— експерименти з націоналістичною ідеологією, що дуже дорого коштували країнам регіону, зокрема, його південно-східній частині,

та продовжують зберігати певний деструктивний потенціал досьогдні;

— збереження особливої громадської пасивності східноєвропейців, як риси, що була притаманна їм протягом усього радянського та пострадянського періоду;

— новий конфлікт, який тільки ще зароджується в східноєвропейських суспільствах, — “конфлікт поколінь” — що в якісно нових умовах перебування у Великій Європі може набути небаченого раніше загострення.

Звичайно, частина вищезазначених проблем пов'язана з коротким строком трансформацій. Для кінцевих висновків час ще не настав. У сфері *економіки* більш довгий строк абсолютно необхідний для того, щоб нова (капіталістична, ринкова) система довела свої переваги, довела, що прискорення економічного росту буде тривалою тенденцією. Разом з тим, деякі проблеми безпосередньо стосуються самої суті ринкової економіки, отже, у майбутньому вони залишаться (безробіття, нерівність доходів населення); їх можна пом'якшити, але неможливо усунути назавжди.

У сфері *політики* поки що можна говорити тільки про досягнення так званого “демократичного мінімуму”, коли уряд приходить до влади в результаті виборів на засадах політичної конкуренції, а не шляхом перевороту, вбивства або революції. У Східній Європі за 15 років така зміна влади відбувалась вже неодноразово, завдяки “правилу маятника”, що стало характерним для всіх країн регіону. Але як й в економічній сфері новий режим має вади, ліквідувати які не спроможний ніякий час (слабкість режиму, помилки урядовців, публічні скандали, взаємні обвинувачення політичних акторів).

В *ідейній* сфері проблем поки що значно більше, ніж досягнень. Становлення нової ліберально-демократичної ідеології тільки починається; воно проходить в несприятливих умовах загальної втоми та розчарування. На східноєвропейців постійно впливає загальна атмосфера невпевненості в завтрашньому дні. Все знаходиться в русі, ніщо не відомо заздалегідь, отже, все жахає. Кожен третій східноєвропейець наразі не задоволений своїм життям. Але треба враховувати, що почуття втрачених надій певною мірою викликано тим, що самі ці надії на початку 90-х рр. були нереально великими. Крім того, раніше східноєвропейці порівнювали себе з СРСР (виглядали на його фоні добре), але тепер вони порівнюють себе із Заходом (тобто демонструють завищений рівень домагань). Таким чином, ідеологічні проблеми

нерозривно пов'язані з так званими *когнітивними* проблемами, що ще потребують свого дослідника.

Разом з тим, уже сьогодні можна й навіть необхідно говорити про певні *попередні підсумки* посткомуністичних транзитів у регіоні. Дослідження процесів трансформації країн Центральної та Південно-Східної Європи протягом 1989–2004 рр. призводить до висновків, що є важливими для всіх країн, які намагатимуться йти схожим шляхом.

По-перше, посткомуністичні трансформації в Східній Європі мали яскраво окреслений *системний характер*; реформи в галузі економіки, політики та навіть ідеології активно впливали одна на одну. З точки зору формальної логіки інакше й бути не могло. Наприкінці 80-х рр. ХХ ст. країни регіону були охоплені системною кризою (це визнають всі науковці); тому для її подолання були необхідні системні зміни. Дійсно, в реальності 90-х рр. здобутки та невдачі в одній сфері незабаром позначались на розвиткові всіх інших сфер. Це й дозволяє настійливо пропонувати політичним елітам посткомуністичних країн пильніше наглядати за пропорційним розвитком всіх підвладних їм структур.

По-друге, ретельний розгляд реформ у Східній Європі є найліпшим антидотом для використання марксистської методології в науці. Очевидно, що економічна сфера не була базою для всієї трансформації, а сфери політики та ідеології *не* складали “надбудови”, *залежної* від “базису”. Так, економічні показники країн Східної Європи наприкінці 80-х рр. ХХ ст. були схожими, програми реформ 90-х рр. теж за суттю мало відрізнялись, були тільки розведені в різних країнах у часі. Але процес трансформування одні країни ввів у коло найрозвинутіших країн Європи, а інші залишив поки що на узбіччі світового розвитку. Найважливішим виявився потенціал політичного управління в країнах Східної Європи, здатність некомуністичних еліт розуміти й захищати національні інтереси, боротися з корупцією та організованою злочинністю, використовувати переваги сильного центрального апарату, що дістався антикомуністам від попереднього режиму.

Від чого ж цей потенціал залежав? На нашу думку, перш за все треба говорити про *ментальність*, що має в східноєвропейців багато спільних рис, але водночас низку особливостей, що залежали від історії кожної окремої країни. Найбільші успіхи в трансформації були пов'язані з більшою чи меншою вкоріненістю ліберально-демократичної ідеології; з розвитком за радянських часів дисидентського руху, ступенем його підтримки з боку широких верств населення.

Отже, *підпорядкованість внутрішніх чинників трансформації за ступенем важливості виглядає так: 1 — чинники ідеологічної трансформації, 2 — політичної, 3 — економічної.*

По-третє, розгляд посткомуністичної трансформації доводить, що *успіх реформ найбільше залежить не від внутрішніх, а від зовнішніх чинників.* Пропорційно тому, як падала роль Росії, зростала роль Заходу. Східноєвропейці прагнули отримати економічну допомогу від ЄС, а з країн ЄС перш за все від ФРН; отримати безпеку від НАТО, й, нарешті, використати допомогу США для просування в обидві ці організації. Це обумовило повну готовність країн Східної Європи активно засвоювати закордонні приклади в усіх сферах життя. Однак, вірним є й ствердження, що розвинуті держави Заходу, а також міжнародні організації, особливо ті, що носили фінансовий характер, мали свої інтереси в регіоні та захищали їх з усім умінням, наданим великим досвідом. Їхня роль протягом більш ніж 15-річного періоду в окремих східноєвропейських країнах могла бути й благодійна, і руйнівна; вона коливалась від надання зразків знань та культури до маніпулювання малими країнами Східної Європи, фактично до обмеження національного суверенітету держав. Надання будь-яких послуг та розвиток відносин завжди пов'язувалися з виконанням певних попередніх умов, які відповідали довгостроковим інтересам західних країн.

Наприклад, СФРЮ за радянських часів була найрозвинутішою з країн блоку, але постійне політичне та військове втручання НАТО в справу колишніх югославських республік покінчило з Югославією як економічним суперником країн ЦСЄ та з претензіями Сербії на політичне домінування на довгу перспективу. Приклад з позначкою “плюс” — вступ країн ЦСЄ в ЄС. За своїми економічними показниками вони, на жаль, не могли розраховувати на членство в Євросоюзі, отже, їхнє прийняття стало суто політичним рішенням, обумовленим перш за все стратегічними міркуваннями лідерів ЄС, а також, що треба підкреслити, сприйняттям західноєвропейською суспільною думкою поляків, угорців, чехів як цивілізаційно “своїх”.

Однак, хочеться зробити наголос на тому, що верховенство зовнішніх факторів у процесі посткомуністичної трансформації зовсім не означає, що національні еліти в країнах Східної Європи не впливають на процес розбудови суспільств, або, тим більше, не несуть за нього відповідальності. Мова скоріше йде про те, що східноєвропейським елітам треба навчитись краще пристосовуватись до зовнішніх обставин та намагатись використати їх на благо своїм народам. Певну

надію малим країнам на можливість проведення продуманої та незалежної політики надає відсутність єдиного підходу до регіону з боку Заходу. Наразі очевидними є деякі, хоча й неантагоністичні протиріччя між США та ФРН, старими та новими членами ЄС (та певним чином і НАТО). Перші кроки в новому оточенні східноєвропейці уже зробили, заявили про бажання відігравати самостійну роль у Великій Європі. Залишається чекати результатів, але шанси країн Східної Європи — з огляду на їхні здобутки в економічній і політичній сфері — виглядають як досить високі. Отже, Східна Європа дає новим незалежним державам, що виникли на теренах колишнього СРСР, важливі уроки життя і виживання в постбіполярному світі, сповненому як нових можливостей, так і загроз.

Наукове видання

БРУСИЛОВСЬКА Ольга Іллівна

**ПОСТКОМУНІСТИЧНА СХІДНА ЄВРОПА:
ЗОВНІШНІ ВПЛИВИ, ВНУТРІШНІ ЗМІНИ**

Монографія

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Голов. редактор *Ж. Б. Мельниченко*
Дизайнер обкладинки *В. І. Костецький*
Технічні редактори *Р. М. Кучинська, М. М. Бушин*
Коректор *Б. В. Ростіянов*

Здано у виробництво 12.04.2007. Підписано до друку 17.04.2007.
Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура «Newton». Друк офсетний.
Ум. друк. арк. 20,46. Тираж 300 прим. Зам. № 127.

Видавництво і друкарня «Астропринт»
(Свідоцтво ДК № 1373 від 28.05.2003 р.)
65082, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.
Тел.: (048) 726-98-82, 726-96-82, (0482) 37-14-25.
www.fotoalbom-odessa.com